

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДЕРЖАВНА ФІСКАЛЬНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах*

рукопису

ШКУТА ОЛЕГ ОЛЕГОВИЧ

УДК 343.81

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

12.00.08 – «Кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. О. Шкута**

Науковий консультант: **Богатирьов Іван Григорович,**

доктор юридичних наук, професор,

заслужений діяч науки і техніки України

ЗАПОРІЖЖЯ – 2018

АНОТАЦІЯ

Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». – Класичний приватний університет; Університет державної фіскальної служби України, Ірпінь, Україна, 2018.

У дисертації подано розв'язання важливої науково-прикладної проблеми функціонування кримінально-виконавчої системи України в сучасних умовах її реформування. Здійснено науково-теоретичний, історичний, методологічний аналіз функціонування кримінально-виконавчої системи України. Визначено її сучасний стан, проблеми та шляхи розвитку. Обґрунтовано кримінально-виконавче право як нормативно-правову основу кримінально-виконавчої системи. Виокремлено сутнісні ознаки кримінально-виконавчих правовідносин та їхніх суб'єктів у межах кримінально-виконавчої системи держави. Запропоновано авторську класифікацію функцій кримінально-виконавчої системи.

Сформульовано авторське визначення кримінально-виконавчої системи держави та запропоновано системоутворюючі ознаки, що становлять зміст поняття «кримінально-виконавча політика». Завдяки теоретичним напрацюванням та отриманим науково обґрунтованим результатам виокремлено новаторські принципи формування й реалізації кримінально-виконавчої політики та функціонування кримінально-виконавчої системи України, відмінні від принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання й відбування покарань (ст. 5 КВК України).

Розроблено Концепцію розвитку кримінально-виконавчої системи України у XXI ст. з урахуванням таких ключових аспектів: раціональна

гуманізація умов відбування покарання в місцях позбавлення волі, удосконалення системи установ виконання покарань, перехід до повної трудової зайнятості засуджених, вирішення проблем фінансування кримінально-виконавчої системи.

Доведено, що кримінально-виконавча система України сьогодні перебуває на черговому етапі свого реформування й становить комплекс державно-правових, соціально-економічних та психолого-педагогічних інститутів, які в сукупності забезпечують діяльність органів і установ Міністерства юстиції України у сфері виконання кримінальних покарань та пробації відповідно до Євроінтеграційного вектора розвитку нашої держави.

Одночасно визначено окремі структурні компоненти механізму оптимального виконання покарань, що є квінтесенцією побудови в Україні кримінально-виконавчої системи нового, європейського типу, та визначено соціально-правову природу процесу виконання/відбування покарань з позицій трансформації кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну (виправну). З наукової позиції обґрунтовано підходи до поняття та змісту кримінально-виконавчої політики й понятійно-семантичного апарату науки кримінально-виконавчого права в контексті його поступальної трансформації в пенітенціарне право та компаративні засади функціонування кримінально-виконавчих систем України й зарубіжних країн.

За результатами аналізу галузевих підходів до функціонування кримінально-виконавчої системи вдосконалено принципи кримінально-виконавчої політики та критерії оцінювання її ефективності. Аргументовано авторське розуміння кримінально-виконавчої системи України у світлі реформаційних процесів ХХІ ст., яке зводиться до її розгляду в широкому контексті, підтримуючи вектор єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, забезпечення формування й реалізацію якої нині покладено на Міністерство юстиції України. Надано пропозиції до проекту Закону України «Про пенітенціарну систему України». Сформульовані пропозиції щодо розроблення проекту Пенітенціарного

кодексу України та уточнення місця слідчих ізоляторів у системі органів виконавчої влади з подальшим науковим обґрунтуванням передачі їх до відомства Міністерства внутрішніх справ України.

Ключові слова: кримінально-виконавча система, кримінально-виконавча політика, виконання кримінальних покарань, принципи, трансформація, концепція.

SUMMARY

Shkuta O. O. Theoretical and applied foundations of the functioning of the criminal executive system of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for obtaining the degree of Doctoral of Law Sciences, Specialty 12.00.08 – «Criminal Law and Criminology; Criminal and Executive Law». – Classic Private University; University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, 2018.

The thesis provides a solution to an important scientific and applied problem of the functioning of the criminal executive system of Ukraine in modern conditions of its reformation. A scientific and theoretical, historical, methodological analysis of the functioning of the criminal executive system of Ukraine is done. In the paper, there is substantiated criminal executive law as a conceptual basis for the theory of the criminal executive system. Essential features of criminal executive legal relations and their subjects within the criminal executive system of the state are distinguished. The author's classification of functions of the criminal executive system is proposed.

The author's definition of the criminal executive system of the state is formulated and system-forming characteristics that constitute the core of the concept «criminal executive policy» are proposed. Due to theoretical advances and obtained scientifically grounded results, there are distinguished innovative principles of the formation and implementation of the criminal executive policy and functioning of the criminal executive system of Ukraine, which are distinct from principles of the criminal executive legislation, execution and service of punishments (Art. 5 of CEC of Ukraine).

The Concept of development of the criminal executive system of Ukraine in the XXI century is developed, taking into account such key aspects as rational humanization of the conditions of serving sentences in places of detention, the improvement of the system of penitentiary institutions, the transition to full

employment of prisoners, the solution of the problems of financing of the criminal-executive system. It is proved that the criminal executive system of Ukraine is today on the next stage of its reforming and is a complex of state-legal, socio-economic, and psychological-pedagogical institutions, which in an aggregate provide the activity of bodies and institutions of the Ministry of Justice of Ukraine in the field of execution of criminal penalties and probation according to the European integration vector of development of our state.

At the same time, there are determined separate structural components of a mechanism for optimal execution of punishment, which is a quintessence of building in Ukraine of the criminal executive system of a new, European type, and determined a socio-legal nature of a process of execution/serving of sentences from the perspective of transformation of the criminal executive system to penitentiary (correctional) one. From the scientific viewpoint, there are substantiated approaches to the concept and essence of the criminal executive policy and conceptual-semantic apparatus of the science of criminal executive law in the context of its gradual transformation to penal law and comparative principles of the functioning of criminal executive systems of Ukraine and foreign countries.

According to the results of the analysis of branch approaches to the functioning of the criminal executive system, principles of the criminal executive policy and appraisal criteria of its efficiency are improved. The author's understanding of the criminal executive system of Ukraine in the light of reformation processes of the XXI century is argued, which comes down to its consideration in the broad context, supporting the vector of a unified state policy in the field of execution of criminal penalties and probation; the provision of its formation and implementation is now entrusted to the Ministry of Justice of Ukraine. Proposals to the draft Law of Ukraine «On Penitentiary System of Ukraine» are given. Formulated proposals for the development of draft Penitentiary Code of Ukraine and clarification of the place of investigative isolators in the system of executive authorities with further scientific substantiation of their transfer to the jurisdiction of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Key words: criminal executive system, criminal executive policy, execution of criminal penalties, principles, transformation, concept.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Шкута О. О. Пенітенціарна система України: теоретико-прикладна модель : монографія. Херсон : Гельветика, 2017. 366 с.

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Шкута О. О. Об'єктивна сторона ухилення від відбування покарань у вигляді обмеження та позбавлення волі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. 2014. № 11. Т. 2. С. 90–92. (Серія «Юриспруденція»).

2. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади підготовки персоналу виправного центру Державної пенітенціарної служби України. *Науковий вісник Херсонського державного університету* : зб. наук. пр. 2014. № 6–1. Т. 3. С. 213–216. (Серія «Юридичні науки»).

3. Шкута О. О. Нормативно-правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи України. *Прикарпатський юридичний вісник* : зб. наук. пр. 2015. № 2 (8). С. 165–168.

4. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади призначення покарання у вигляді тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні. *Право і суспільство* : наук. журнал. 2015. № 3. С. 182–186.

5. Пузирьов М. С., Шкута О. О. Перші міжнародні пенітенціарні конгреси (1846, 1847, 1857 рр.) як історико-правовий вимір порівняльних кримінально-виконавчих досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. Вип. 19. С. 106–108. (Серія : Юриспруденція).

6. Шкута О. О. Алгоритм реформування державної пенітенціарної служби України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : зб. наук. пр. 2016. № 36, т. 2. С. 113–116. (Серія «Право»).

7. Шкута О. О. Визначення пенітенціарної системи як елемента

кримінально-виконавчої доктрини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : зб. наук. пр. 2016. № 37. С. 79–83. (Серія «Право»).

8. Шкута О. О. Генезис становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи незалежної України. *Підприємництво, господарство і право* : наук.-практ. госп.-правовий журнал. 2016. № 2 (240). С. 153–157.

9. Шкута О. О. Деякі питання діяльності спостережної комісії як складової соціального партнерства пенітенціарної системи України. *Право і суспільство* : наук. журнал. 2016. № 3. С. 177–182.

10. Шкута О. О. Історико-правовий аналіз формування терміна «пенітенціарна система» у кримінально-виконавчому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету* : зб. наук. пр. 2016. № 2. Т. 3. С. 41–44. (Серія «Юридичні науки»).

11. Шкута О. О. Компаративістський аналіз функціонування пенітенціарних систем зарубіжних країн. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 1. Т. 4. С. 53–55. (Серія «Юридичні науки»).

12. Шкута О. О. Концептуальні принципи пенітенціарної політики України. *Підприємництво, господарство і право* : наук.-практ. госп.-правовий журнал. 2016. № 5 (243). С. 81–85.

13. Шкута О. О. Окремі питання залучення до праці засуджених до позбавлення волі. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 1. С. 111–118. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/9-2016/shkuta.pdf>.

14. Шкута О. О. Правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи України. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 254–261. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/11-2016/shkuta.pdf>.

15. Шкута О. О. Формування сучасного кадрового забезпечення в державній пенітенціарній службі України: Теоретико-прикладні засади.

Право і суспільство : наук. журнал. 2016. № 2. С. 183–187.

16. Шкута О. О. Сучасні проблеми реалізації кримінально-виконавчої політики як засобу запобігання злочинності. Теоретико-прикладний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник* : зб. наук. пр. 2017. № 6 (21). Т. 2. С. 154–157.

17. Шкута О. О. Теоретико-правовий аналіз поняття «пенітенціарна система». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. 2017. № 30, т. 2. С. 56–59. (Серія «Юриспруденція»).

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

1. Богатирьов І. Г., Шкута О. О. Теорія дослідження пенітенціарної системи України крізь призму науки кримінально-виконавчого права. *Публічне право* : наук.-практ. юрид. журнал. 2016. № 2 (22). С. 189–195.

2. Шкута О. О. Актуальные вопросы реформирования системы учреждений исполнения наказаний государственной пенитенциарной службы Украины. *JURĪDIC NATIONAL: Teorie i Practică*. 2016. № 2 (18). С. 117–119.

3. Шкута О. О. Влияние национального законодательства на эффективность работы государственной пенитенциарной службы Украины. *VISEGRAD JOURNAL on human rights*. 2016. № 1/1. С. 163–169.

4. Шкута О. О. Проблемы медико-санитарного обеспечения осужденных в исправительных колониях Украины. *Фемида* : республикан. юрид. науч.-практ. журнал. 2016. № 6 (246). С. 30–33.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Шкута О. О. Становлення та розвиток інституту ресоціалізації засуджених в законодавстві України (історичний аналіз). *Держава та правотворчість в сучасній Україні: теорія, практика, перспективи* : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 24 листоп. 2012 р.). Дніпропетровськ : Дніпропетров. гуманітар. ун-т, 2012. С. 113–117.

2. Шкута О. О. Примусове лікування засуджених у виправних колоніях ДПтС України потребує удосконалення. *Проблеми протидії злочинності у*

XXI столітті: вітчизняний та міжнародний досвід : матеріали Міжнар. симпозиуму (Чернігів, 24 квіт. 2015 р.) / за ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Чернігів : Буковин. держ. фінансово-економічний ун-т, Апеляційний суд Чернігівської області, 2015. С. 81–83.

3. Шкута О. О. Деякі проблемні питання реформування державної пенітенціарної служби України. *Нові завдання та напрямки розвитку юридичної науки у XXI столітті* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 26–27 лют. 2016 р.). Одеса : Міжнарод. гуманітар. ун-т ; Ін-т нац. та міжнарод. права ; Півден. регіон. центр Нац. академії правових наук України, 2016. С. 170–172.

4. Шкута О. О. Соціально-правовий механізм забезпечення прав і свобод неповнолітніх засуджених в Україні. *Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх* : матеріали наук. семінару (Київ, 17 берез. 2016 р.). Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби ДПС України, 2016. С. 71–73.

5. Шкута О. О. Наукове визначення предмета реформування Державної пенітенціарної служби України. *Сучасні тенденції в юридичній науці України* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 18–19 берез. 2016 р.). Харків : Гельветика, 2016. С. 92–95.

6. Шкута О. О. Корупційні ризики в процесі реформування державної пенітенціарної служби України. *Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції* : збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 15 квіт. 2016 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінологічна асоціація України. Харків : ХНУВС, 2016. С. 169–171.

7. Шкута О. О. Проблема дотримання прав і свобод засуджених у місцях несвободи України. *Сучасна кримінально-правова політика України: законотворчість та судова практика (тенденції, проблеми і шляхи їх подолання)* : матеріали круглого столу (Дніпропетровськ, 22 квіт. 2016 р.). Дніпропетровськ : ДДУВС, 2016. С. 252–254.

8. Шкута О. О. Концептуальные основы развития пенитенциарной

системы Украины. *Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика* : материалы Междунар. заочной науч.-практ. конф. (Могилев, 20 мая 2016 г.). Могилев, 2016. С. 308–311. URL : http://www.institutemvd.by/components/com_chronoforms5/chronoforms/uploads/20161021124615_Vyhodnye_dannye.pdf.

9. Шкута О. О. *Фундаментальні засади розбудови пенітенціарної політики України у ХХІ ст. Актуальні проблеми модернізації законодавства та освіти в умовах євроінтеграційного поступу України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 27–28 жовт. 2016 р.). Чернігів : Академія ДПтС, 2016. С. 335–337.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	23
1.1 Кримінально-виконавче право як нормативно-правова основа кримінально-виконавчої системи.....	23
1.2 Теоретико-правові та методологічні засади дослідження кримінально- виконавчої системи України.....	55
1.3 Концептуальні засади реформування кримінально-виконавчої системи України.....	77
Висновки до першого розділу.....	120
РОЗДІЛ 2 ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА КОМПАРАТИВНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	124
2.1 Генеза становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України.....	124
2.2 Компаративний аналіз функціонування кримінально-виконавчих систем України та зарубіжних країн.....	173
Висновки до другого розділу.....	201
РОЗДІЛ 3 КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ВПЛИВУ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	203
3.1 Поняття та зміст кримінально-виконавчої політики.....	203
3.2 Принципи кримінально-виконавчої політики як концептуальної основи функціонування кримінально-виконавчої системи.....	227
3.3 Реалізація кримінально-виконавчої політики в процесі забезпечення виконання покарань.....	254

3.4 Реалізація кримінально-виконавчої політики в процесі забезпечення запобігання злочинності.....	280
Висновки до третього розділу.....	289
РОЗДІЛ 4 ГАЛУЗЕВІ ТА МІЖГАЛУЗЕВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	292
4.1 Місце та роль кримінально-виконавчої системи в механізмі держави...292	
4.2 Взаємодія органів та установ кримінально-виконавчої системи з іншими державними органами і громадськими організаціями.....	316
4.3 Оцінка ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи	345
Висновки до четвертого розділу.....	366
ВИСНОВКИ.....	370
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	379
ДОДАТКИ.....	443

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВТК	Виправно-трудоий кодекс
ВТТ	виправно-трудоий табір
ВТУ	виправно-трудова установа
ГАООН	Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
ДДУПВП	Державний департамент України з питань виконання покарань
ДКВСУ	Державна кримінально-виконавча служба України
ДПтСУ	Державна пенітенціарна служба України ¹
КВС	кримінально-виконавча система
ДКВС	Державна кримінально-виконавча служба
ЄС	Європейський Союз
КВК	Кримінально-виконавчий кодекс
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінально-процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКЮ	Народний комісаріат юстиції
ОДПУ	Об'єднане державне політичне управління
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПАРЕ	Парламентська Асамблея Ради Європи
РНК	Рада народних комісарів
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка ²
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка ³

¹ Назва ДПтСУ з 09 грудня 2010 р. по 18 травня 2017 р.

² Назва України з 25 січня 1937 р. і до здобуття нею незалежності 24 серпня 1991 р.

³ Назва України з 6 січня 1919 р. до 25 січня 1937 р.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Кримінально-виконавча система України сьогодні перебуває на черговому етапі свого реформування і становить комплекс державно-правових, соціально-економічних та психолого-педагогічних інститутів, які в сукупності забезпечують діяльність органів і установ виконання покарань та пробації Міністерства юстиції України відповідно до Євроінтеграційного вектора розвитку нашої держави.

Поступові зміни в українському суспільстві на рубежі ХХ–ХХІ стст., які обумовлені вступом України до Ради Європи і ратифікацією ряду міжнародно-правових актів, відобразилися на стані функціонування цього соціального інституту. За часів СРСР і упродовж перших років після здобуття Україною незалежності кримінально-виконавча система була структурним елементом Міністерства внутрішніх справ (МВС), з 1998 р. відокремилася в самостійний центральний орган виконавчої влади, а з 2016 р., згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 № 343 «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції», ця система перейшла у сферу підпорядкування Міністерства юстиції України.

Підпорядкування кримінально-виконавчої системи Міністерству юстиції України викликало у науковій спільноті неоднозначність розуміння таких концептуальних питань: спроможність Міністерства юстиції України забезпечити ефективну реалізацію правоохоронної функції такої системи; розв’язання проблеми демілітаризації при одночасному збереженні робочих місць пенітенціарного персоналу; проведення аудиту установ виконання покарань через зменшення кількості засуджених; приведення умов відбування покарань до міжнародних пенітенціарних стандартів тощо.

У контексті новітніх реформаційних процесів ХХІ ст. становлення і розвиток кримінально-виконавчої системи України потребує перегляду теоретико-прикладних засад у галузі кримінально-виконавчого права.

Водночас таке реформування не може бути успішно вирішено без урахування історичного минулого вітчизняної кримінально-виконавчої системи, що обумовило постановку перед дослідженням відповідних задач. Зокрема, серед ряду важливих історико-правових та кримінально-виконавчих проблем становлення й розвитку кримінально-виконавчої системи особливий інтерес становить: недосконалість нормативно-правового забезпечення, переважно у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, яке за двадцять шість років змінювалося більше ста разів, іноді не завжди правильно; недосконалість системи забезпечення режиму в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; повільна реорганізація виробництва, тому що у сучасних умовах державне фінансування не може задовольнити і покрити всі витрати, необхідні для нормальної роботи органів і установ виконання покарань, і не дозволяє спрямовувати зароблені кошти на розвиток виробництва; відсутність державних замовлень на продукцію, що виготовляється підприємствами установ виконання покарань, та низький рівень залучення засуджених до праці (залишаються не працевлаштованими понад 80 % працездатних засуджених); потреба в реконструкції, перепрофілюванні та капітальних ремонтах значної кількості будівель, споруд та інженерних мереж установ виконання покарань і будівництва нових слідчих ізоляторів; відсутність блочного розміщення засуджених (у приміщеннях казарменого типу утримуються по кілька десятків засуджених та осіб, які тримаються під вартою); низький рівень забезпечення органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів засобами індивідуального захисту, приладами дозиметричного та хімічного контролю, які вичерпали термін експлуатації, що не дозволяє забезпечити повною мірою захист персоналу, засуджених та осіб, які тримаються під вартою, від надзвичайних ситуацій техногенного, природного і воєнного характеру; низький соціально-правовий захист персоналу органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, що сприяє поширенню корупції; значне фізичне та психологічне

перевантаження персоналу органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів потребують від Міністерства юстиції України створити власну базу для проведення медичного та медико-реабілітаційного обслуговування персоналу тощо.

Теоретичним і практичним підґрунтям дослідження зазначених проблем стали праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: Г. А. Аванесова, С. М. Алфьорова, П. П. Андрушка, Ю. М. Антоняна, Л. В. Багрій-Шахматова, Є. Ю. Бараша, Ю. В. Бауліна, О. М. Бандурки, О. В. Беци, І. Г. Богатирьова, О. І. Богатирьової, Є. М. Бодюла, В. І. Борисова, В. В. Василевича, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, С. К. Гречанюка, М. Я. Гуцуляка, Т. А. Денисової, О. М. Джужі, А. І. Долгової, В. М. Дрьоміна, В. П. Ємельянова, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, Т. В. Корнякової, О. О. Книженко, В. В. Коваленка, О. Г. Колба, В. В. Кондратішиної, В. Я. Конопельського, І. М. Копотуна, О. М. Костенка, В. О. Корчинського, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, С. С. Мірошниченко, О. А. Мартиненка, М. І. Мельника, В. О. Меркулової, А. В. Мисливого, В. О. Навроцького, В. І. Осадчого, Р. М. Підвисоцького, О. Б. Пташинського, М. С. Пузирьова, Г. О. Радова, С. С. Рогульського, А. В. Савченка, В. П. Севостьянова, О. В. Старкова, В. В. Сташиса, А. Х. Степанюка, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, В. П. Тихого, В. М. Трубникова, С. Я. Фаренюка, В. Б. Харченка, П. В. Хряпінського, П. Л. Фріса, С. В. Царюка, В. І. Шакуна, Ю. С. Шемшученка, Д. В. Ягунова, І. С. Яковець, Н. М. Ярмиш, С. С. Яценка, М. М. Яцишина та ін.

Вищевказані вчені зробили вагомий внесок у теорію і практику розвитку кримінально-виконавчої системи України, їхні праці заклали теоретичні основи розроблення нової пенітенціарної доктрини держави у XXI ст. та наукових концепцій у цій сфері суспільно-правових відносин. Водночас аналіз їхніх праць свідчить про те, що проведені дослідження стосувалися в основному лише окремих прикладних (хоча, безперечно, і

важливих) питань функціонування кримінально-виконавчої системи України.

Викладене засвідчує відсутність нині комплексного дослідження саме теоретико-прикладних засад функціонування кримінально-виконавчої системи України, що свідчить про актуальність теми та зумовлює потребу проведення відповідного наукового пошуку.

З огляду на це, проведене теоретико-прикладне дослідження кримінально-виконавчої системи України саме з цих позицій дозволить як теоретикам, так і практикам розгорнути не тільки наукову дискусію з окремих її положень, а і використати її з метою прогресивного реформування такої системи Міністерством юстиції України та трансформації її в пенітенціарну систему України. Крім того, уявлення про кримінально-виконавчу систему України нами не зводиться до окремих визначень її формалізованих аспектів, пов'язаних в основному з розглядом правових процедур, що регламентують порядок і умови виконання та відбування покарань на тому чи іншому етапі розвитку українського суспільства, ставимо за мету сконструювати таку теоретико-прикладну модель кримінально-виконавчої системи, яка була б сумісною з концепцією громадянського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Тема дослідження ґрунтується на положеннях Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, схваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015; Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схваленої Указом Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012; Пріоритетних напрямках розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених 3 березня 2016 р. на загальних зборах Національної академії правових наук України; відповідає тематиці Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів та установ, що належать до сфери управління

Міністерства юстиції України, на період 2013–2017 рр. та виконана в межах науково-дослідних робіт Класичного приватного університету «Кримінальне право, кримінологія та кримінально-виконавче забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина (державний реєстраційний номер 0110U003958) та «Вплив правової інтеграції на кримінально-правову, кримінально-виконавчу системи та запобігання злочинності в Україні» (державний реєстраційний номер 0116U008203). Тему дисертації затверджено Вченою радою Класичного приватного університету 27 квітня 2016 року (протокол № 7).

Мета і завдання дослідження відповідно до предмета та об'єкта дослідження. Метою дослідження є здійснення наукового аналізу й обґрунтування теоретико-прикладних засад функціонування кримінально-виконавчої системи України, визначення її сутнісних характеристик з точки зору сучасної теорії права, основних напрямів удосконалення й розвитку на сучасному історичному етапі українського державотворення.

Для досягнення цієї мети визначені такі основні *завдання*:

- обґрунтувати кримінально-виконавче право як нормативно-правову основу кримінально-виконавчої системи;
- визначити теоретико-правові та методологічні засади дослідження кримінально-виконавчої системи України;
- охарактеризувати концептуальні засади реформування кримінально-виконавчої системи України;
- висвітлити генезу становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України з метою визначення її в системі інших інститутів держави й суспільства;
- здійснити компаративний аналіз функціонування пенітенціарних систем України та зарубіжних країн;
- сформулювати визначення кримінально-виконавчої політики і розкрити її зміст;

- охарактеризувати принципи кримінально-виконавчої політики як концептуальної основи функціонування кримінально-виконавчої системи;
- здійснити аналіз реалізації кримінально-виконавчої політики в процесі забезпечення виконання покарань;
- окреслити проблемні питання реалізації кримінально-виконавчої політики в процесі запобігання злочинності;
- визначити місце та роль кримінально-виконавчої системи в механізмі держави;
- обґрунтувати потребу взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими державними органами і громадськими організаціями;
- надати ґрунтовну оцінку ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи;
- розробити теоретико-прикладну концепцію розвитку кримінально-виконавчої системи України у ХХІ ст.;
- сформулювати загальні засади вдосконалення функціонування кримінально-виконавчої системи України та її трансформації у пенітенціарну систему.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які виникають та розвиваються у кримінально-виконавчій сфері функціонування Міністерства юстиції України.

Предмет дослідження – теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети, виконання обумовлених нею завдань, забезпечення наукового обґрунтування результатів дослідження використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів, які застосовуються в юридичній науці, зокрема: *герменевтичний* метод – для пізнання й інтерпретації текстів монографічних видань, наукових статей, навчальних матеріалів, що дозволило розкрити зміст та узагальнити відповідні теоретико-прикладні положення (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3); *історико-правовий* – для визначення витоків

становлення кримінально-виконавчої системи України (підрозділ 2.1); *порівняльно-правовий (компаративний)* – для зіставлення функціонування кримінально-виконавчої системи України та зарубіжних країн (підрозділ 2.2); *системно-структурний* метод – для поглибленого вивчення кримінально-виконавчої системи України в науковій юридичній літературі та визначення місця й ролі кримінально-виконавчої системи в механізмі держави (підрозділи 1.3, 4.1); *формально-логічний* – для розкриття принципів кримінально-виконавчої політики як концептуальної основи функціонування кримінально-виконавчої системи (підрозділ 3.2); *соціологічний* – для з’ясування позицій і думок як учених, так і практиків на кримінально-виконавчу політику як засіб забезпечення виконання покарань та засіб запобігання злочинності (підрозділи 3.3, 3.4); *структурно-функціональний* – для комплексного дослідження взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими державними органами і громадськими організаціями (підрозділ 4.2); *догматичний* – для оцінювання ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи (підрозділ 4.3); *статистичний* – для опрацювання статистичних показників функціонування Державної пенітенціарної служби України за 2010–2016 рр. та Міністерства юстиції України за 2016–2017 рр.; *моделювання* – при розробленні Концепції розвитку кримінально-виконавчої системи України у XXI ст.

Емпіричну базу дослідження становлять узагальнені дані, отримані під час аналізу статистичних показників функціонування Державної пенітенціарної служби України за 2010–2016 рр. та Міністерства юстиції України за 2016–2017 рр.; результати анкетування 588 працівників установ виконання покарань у Дніпропетровській, Київській, Чернігівській, Харківській та Херсонській областях; результати анкетування 960 засуджених у вищезазначених областях. У роботі також використано інформацію, яка висвітлена в оглядах, бюлетенях, інформаційних листах,

наказах Державної пенітенціарної служби України та Міністерства юстиції України.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що вказана дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням теоретико-прикладних засад функціонування кримінально-виконавчої системи України, у якому сформульовано й обґрунтовано ряд концептуальних наукових положень, висновків і рекомендацій, які є визначальними для подальшого розвитку кримінально-виконавчої доктрини і трансформації її в пенітенціарну, а саме:

вперше:

– виокремлено чинники, урахування яких при побудові методологічної основи дослідження дало змогу обґрунтувати кримінально-виконавче право як нормативно-правову основу кримінально-виконавчої системи, а саме: 1) важливість і специфіка теоретичних і практичних завдань, що стоять перед юридичною наукою в кримінально-виконавчій сфері в процесі її реформування; 2) комплексний характер самої науки кримінально-виконавчого права, що вимагає від дослідника знання значної кількості самостійних дисциплін, у тому числі й неюридичних; 3) розмаїття методів кримінально-виконавчих досліджень, які залучаються з підключенням інших галузей права та інших наук, зокрема історії, політології, соціології, логіки, психології, педагогіки тощо;

– сформульовано авторську позицію, згідно з якою сучасна кримінально-виконавча система включає в себе всі види установ і органів держави, що здійснюють і забезпечують діяльність із виконання кримінальних покарань та пробації. До неї варто відносити не тільки місця позбавлення волі (на чому наполягає значна частина дослідників), а й інші структурні підрозділи, задіяні у сфері кримінально-виконавчих правовідносин;

– завдяки теоретичним напрацюванням та отриманим результатам запропоновано авторську класифікацію функцій кримінально-виконавчої

системи, а саме: 1) кримінально-виконавчу (загальний вектор діяльності, що диференціюється на підфункції, залежно від елементів мети покарання, мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства, кримінально-виконавчої характеристики засуджених (жінки, неповнолітні, довічники, інваліди тощо); 2) виправно-ресоціалізаційну (ст. 1 «Мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України», ст. 6 «Виправлення і ресоціалізація засуджених та їх основні засоби» КВК України). При цьому, зважаючи на законодавчі положення ч. 3 ст. 6 КВК України, в її межах потрібно виділяти підфункції у сферах: забезпечення встановленого порядку виконання та відбування покарання (режиму), забезпечення реалізації пробації, залучення засуджених до суспільно корисної праці, проведення з ними соціально-виховної роботи, організації загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, громадського впливу; 3) запобігальну (ст. 1 «Мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України»). При цьому основними суб'єктами реалізації цих функцій є оперативні підрозділи виправних колоній; 4) оперативно-розшукову (стст. 1, 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ст. 104 КВК України «Оперативно-розшукова діяльність у виправних колоніях»; 5) правозастосовні та правоохоронні функції (ст. 6 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»);

– сформульовано авторське визначення кримінально-виконавчої системи держави як сукупності органів і установ, підпорядкованих центральному органу виконавчої влади (Міністерству юстиції України), що забезпечує формування й реалізує державну політику у сфері виконання покарань та пробації, функціонування яких у взаємодії з іншими соціальними інститутами підпорядковано досягненню мети захисту особи, суспільства й держави шляхом виправлення засуджених, ресоціалізації осіб, які відбули покарання, запобігання вчинення нових кримінальних правопорушень як засудженими, та і іншими особами, а також запобігання

тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими;

– виокремлено системоутворюючі ознаки, що становлять зміст поняття «кримінально-виконавча політика», а саме: 1) визначення основних напрямів, форм, методів і засобів як правотворчої, так і правозастосовної діяльності; 2) визначення відповідних державних органів і установ виконання покарань, пробації та реалізації заходів соціальної адаптації; 3) визначення інших державних органів, які причетні до кримінально-виконавчої діяльності; 4) визначення змісту діяльності громадськості й окремих громадян у процесі виконання/відбування покарань, пробації та реалізації заходів соціальної адаптації; 5) визначення об'єму й змісту сфери кримінально-виконавчих правовідносин;

– запропоновано вважати принципи формування та реалізації кримінально-виконавчої політики й функціонування кримінально-виконавчої системи України, відмінні від принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань (ст. 5 КВК України). Серед них такі: 1) принцип різноманітності видів та підвидів кримінально-виконавчих установ, що враховує необхідність і доцільність роздільного (ізолюваного) тримання окремих категорій засуджених; 2) принцип розміщення кримінально-виконавчих установ на території держави, з урахуванням оптимального поєднання вимог відбування покарання засудженими переважно у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їхнього місця проживання до засудження; 3) принцип організації праці засуджених, як правило, на власних підприємствах кримінально-виконавчих установ;

– виокремлено критерії оцінювання ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи, з урахуванням таких факторів, як: 1) адміністративно-територіальний (правовий фактор); 2) ресурси витрачені на функціонування кримінально-виконавчої системи (економічний фактор); 3) постпенітенціарний і пенітенціарний рецидив (фактор ризику

кримінально-правової політики); 4) ступінь суспільного схвалення результатів функціонування кримінально-виконавчої системи (фактор суспільного схвалення); 5) коефіцієнт неправомірного поведіння (фактор насильства, знущання, катування); 6) визнання прав і свобод засуджених (фактор захищеності засуджених);

– розроблено авторську Концепцію розвитку кримінально-виконавчої системи України у XXI ст., яка базується на таких ключових аспектах: раціональна гуманізація умов відбування покарання в місцях позбавлення волі, удосконалення системи установ виконання покарань, перехід до повної трудової зайнятості засуджених, вирішення проблем фінансування кримінально-виконавчої системи;

удосконалено:

– підходи до розуміння сутності функціонування кримінально-виконавчої системи України в умовах її реформування під егідою Міністерства юстиції України. Зокрема, ця система становить комплекс державно-правових, соціально-економічних та психолого-педагогічних інститутів, які в сукупності забезпечують діяльність органів і установ Міністерства юстиції України у сфері виконання кримінальних покарань та пробації відповідно до Євроінтеграційного вектора розвитку нашої держави;

– визначення окремих структурних компонентів механізму оптимального виконання покарань, що є квінтесенцією побудови в Україні кримінально-виконавчої системи нового європейського типу. Зокрема, під «виконанням покарання» запропоновано розуміти діяльність уповноважених державою органів і установ із реалізації приписів норм кримінально-виконавчого законодавства, спрямованої на досягнення мети і завдань покарання; «механізм виконання покарання» розглянуто як систему, що містить взаємопов'язані елементи (норми права, суб'єкти, об'єкти, зв'язки між ними), за допомогою яких реалізуються приписи норм кримінально-виконавчого законодавства;

– структурно-логічні зв'язки між суб'єктами виконання та відбування покарань, у результаті чого виокремлено такі ключові моменти (зв'язки): 1) права суб'єктів відбування покарань корелюють обов'язки суб'єктів виконання покарань; 2) реалізація законних інтересів засуджених (зміна умов тримання, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання) залежить від ступеня їхнього виправлення, оцінювання якого здійснює адміністрація органів і установ виконання покарань; 3) правослухняна, або протиправна, поведінка суб'єктів відбування покарань чинить безпосередній вплив на оцінювання ефективності діяльності суб'єктів виконання покарань;

– соціально-правову природу процесу виконання/відбування покарань з позицій трансформації кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну (виправну) шляхом запровадження в кримінально-виконавчу науку поняття «карально-виправний процес», що реалізовується на виконанні мети покарання в аспекті діяльності органів і установ виконання покарань;

– теоретичні підходи до вироблення методології дослідження кримінально-виконавчої системи України. Зокрема, під час проведення відповідного наукового пошуку запропоновано враховувати таке: 1) системність при виборі конкретних методів наукового пізнання; 2) принципи циклічності та наступності розвитку кримінально-виконавчої системи; 3) урахування специфіки галузевого правового регулювання; 4) доцільність розроблення механізму, за якого кримінально-виконавча система набуває принципово нових властивостей;

– бачення щодо кримінально-виконавчої політики, під якою потрібно розуміти визначення основних напрямів, форм, методів і засобів правотворчої та правозастосовної діяльності відповідних державних органів, громадських інститутів й окремих громадян у сфері виконання покарань, пробації та реалізації заходів соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання, у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк;

– понятійно-семантичний апарат науки кримінально-виконавчого права у контексті його поступальної трансформації в пенітенціарне право. Зокрема, обґрунтовано, що як за змістом, так і за формою правові категорії типу «пенітенціарне право» та «кримінально-виконавче право» тощо не є тотожними, і це потрібно враховувати при формуванні національних нормативно-правових актів у сфері виконання кримінальних покарань та пробації;

– поняття «принципи кримінально-виконавчої політики» як загальні керівні положення, ідеї, імперативні вимоги, які становлять основу формування та реалізації державної політики у сфері виконання покарань та пробації, характеризують її сутність та призначення в суспільстві й мають доктринальне вираження та нормативно-правове закріплення;

– понятійний апарат науки кримінально-виконавчого права, а саме концептуальні положення кримінально-виконавчої політики визначено як діяльність уповноважених суб'єктів (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України) щодо формування та реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, яка враховує положення чинного законодавства, сучасної правової доктрини, а також стан та перспективи функціонування кримінально-виконавчої системи;

дістали подальшого розвитку:

– наукові погляди на особливості норм кримінально-виконавчого законодавства порівняно із законом про кримінальну відповідальність, однією з яких виокремлено регламентацію порядку й умов виконання та відбування покарань. Зокрема, наголошено, що така регламентація, хоч і являє собою дуалізм взаємодії двох суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин – адміністрації органів і установ виконання покарань та засуджених, проте припускає чітку диференціацію на: 1) порядок виконання покарань (забезпечується адміністрацією зазначених інституцій); 2) умови відбування покарань (стосуються засуджених);

– думки вітчизняних учених (І. Г. Богатирьова, Є. М. Бодюла, О. М. Джужі, А. В. Кирилюка, В. В. Коваленка, О. Г. Колба, В. В. Кондратішиної, В. О. Корчинського, В. А. Львовочкіна, В. О. Меркулової, П. П. Михайленка, О. Б. Пташинського, Г. О. Радова, В. П. Севостьянова, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, С. Я. Фаренюка, І. С. Яковець та ін.) щодо дефініції кримінально-виконавчої (пенітенціарної) системи, які наповнили це поняття сучасним нормативно-правовим змістом, говорячи не лише про позбавлення волі, а і про покарання, не пов'язані з позбавленням волі, каяття, корекцію свідомості засуджених, участь громадськості у їхньому виправленні та ресоціалізації;

– наукове положення щодо структури механізму виконання покарань, згідно з якою такий механізм включає в себе дотримання засудженими встановленого порядку відбування покарання, з одного боку, і діяльність адміністрації органів і установ виконання покарань щодо забезпечення відбування покарання – з іншого;

– позиції вчених щодо розгляду кримінально-виконавчої системи у вузькому й широкому розумінні. Авторське розуміння кримінально-виконавчої системи України у світлі реформаційних процесів ХХІ ст. зводиться до її розгляду в широкому контексті, підтримуючи вектор єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, забезпечення формування та реалізацію якої нині покладено на Міністерство юстиції України. Водночас зауважено, що включення до пенітенціарної системи навчальних, науково-дослідних, господарських та інших організацій означатиме змішування кримінально-виконавчих правовідносин з іншими (зокрема, адміністративно-правовими, фінансово-господарськими тощо);

– компаративні засади функціонування кримінально-виконавчих систем України та зарубіжних країн. Зокрема, використання порівняльно-правового (компаративного) методу надало можливість установити типові ознаки пенітенціарних систем країн світу, в частині визначення ключової

мети відповідного елемента механізму держави, якою є ізоляція засуджених від суспільства; обґрунтування рівнів безпеки як ключового критерію класифікації пенітенціарних установ; утримання в одиночних камерах з метою гарантування особистої безпеки; визначення диференційованих груп засуджених з метою оптимальної реалізації програм виправного впливу; впровадження окремих елементів прогресивної системи з метою застосування засобів виправлення та ресоціалізації;

– визначення місця та ролі кримінально-виконавчої системи в механізмі держави, яка розглянута як уніфікована модель державного управління, що ґрунтується на визначеній правовій основі і забезпечує ізоляцію засуджених з метою убезпечення суспільства, виправлення і ресоціалізації, запобігання вчинення нових кримінальних правопорушень такими особами, а також інші завдання, які спрямовані на повернення в суспільство законослухняного та повноправного його члена;

– доктринальні положення щодо кримінально-виконавчої політики як засобу забезпечення виконання покарань, складовими якої мають бути також політика у сфері пробації та постпенітенціарної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання, пов'язаних з ізоляцією;

– форми взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими державними органами через виокремлення таких функціональних напрямів: 1) взаємодія органів і установ виконання покарань з органами досудового розслідування; 2) взаємодія органів і установ виконання покарань із судами; 3) взаємодія органів і установ виконання покарань з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями; 4) взаємодія органів і установ виконання покарань з органами Національної поліції України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та викладені у дисертації положення, узагальнення, висновки і рекомендації мають як загальнотеоретичне, так і практичне значення для науки кримінального права, кримінології та кримінально-

виконавчого права, які можуть бути використані та використовуються у:

– *науково-дослідній сфері* – для подальших наукових розробок у теорії кримінально-виконавчого права (акт впровадження Академії Державної пенітенціарної служби від 13.06.2017 № 15/09-а);

– *законотворчій діяльності* – для вдосконалення галузевих нормативно-правових актів системи виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції України;

– *освітньому процесі* – під час викладання навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Кримінологія», «Кримінально-виконавче право» (акт впровадження Університету державної фіскальної служби України від 08.02.2017 № 2);

– *практичній діяльності* – для використання в оперативно-службовій діяльності установ виконання покарань і слідчих ізоляторів Міністерства юстиції України (акт впровадження Південного Міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції України від 12.06.2017 № 03/17).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Сформульовані в ній положення, узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовано на підставі самостійно проведених досліджень.

У науковій статті «Перші міжнародні пенітенціарні конгреси (1846, 1847, 1857 рр.) як історико-правовий вимір порівняльних кримінально-виконавчих досліджень», підготовленій спільно з М. С. Пузирьовим, автором особисто наведено такі узагальнення щодо характерних рис перших пенітенціарних конгресів (1846, 1847, 1857 рр.): приватна ініціатива їхніх організаторів; відсутність належного висвітлення серед громадськості; благодійно-ліберальний рівень засідань; відсутність практичних рішень з питань, що розглядалися.

У науковій статті «Теорія дослідження пенітенціарної системи України крізь призму науки кримінально-виконавчого права», підготовленій спільно

з І. Г. Богатирьовим, автором особисто розкрито роль кримінально-виконавчого права в контексті концептуальних положень сучасної вітчизняної пенітенціарної системи, що дало можливість показати надзвичайну складність такого виду дослідницької діяльності, яка зумовлена: важливістю й специфікою теоретичних і практичних завдань, що стоять перед юридичною наукою в кримінально-виконавчій сфері в процесі її реформування; комплексним характером самої науки кримінально-виконавчого права, що вимагає від дослідника знання значної кількості самостійних дисциплін, у тому числі й неюридичних; розмаїттям методів кримінально-виконавчих досліджень, які залучаються з підключенням інших галузей права та інших наук, зокрема історії, політології, соціології, психології, логіки, педагогіки тощо.

Ідеї та розробки, що належать співавторам, разом з якими були опубліковані наукові статті, в дисертації не використовувалися. Для аргументації окремих положень дисертації використовувалися наукові праці інших учених, на які обов'язково зроблено посилання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки, що сформульовані в роботі, доповідалися на засіданні кафедри галузевого права юридичного факультету Класичного приватного університету. Результати дослідження оприлюднено на п'яти міжнародних та одній всеукраїнській науково-практичних конференціях і трьох круглих столах, зокрема: «Держава та правотворчість в сучасній Україні: теорія, практика, перспективи» (м. Дніпро, 2012 р.); «Проблеми протидії злочинності у XXI столітті: вітчизняний та міжнародний досвід» (м. Чернігів, 2015 р.); «Нові завдання та напрямки розвитку юридичної науки у XXI столітті» (м. Одеса, 2016 р.); «Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції» (м. Харків, 2016 р.); «Сучасні тенденції в юридичній науці України» (м. Вінниця, 2016 р.); «Актуальні проблеми модернізації законодавства та освіти в умовах євроінтеграційного поступу України» (м. Чернігів, 2016 р.); «Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика,

методика» (м. Могильов, 2016 р.); «Сучасна кримінально-правова політика України: законотворчість та судова практика (тенденції, проблеми і шляхи їх вирішення)» (м. Дніпропетровськ, 2016 р.); «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх» (м. Київ, 2016).

Основні положення дисертаційної роботи, що регламентують наукову новизну, доповідались на Координаційному бюро з проблем кримінально-виконавчого права відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України (м. Одеса, 2017 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертаційному дослідженні, відображено в 31 науковій публікації, серед яких одна монографія, 17 наукових статей – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, 4 статті – у зарубіжних періодичних виданнях та 9 тез доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій і круглих столів.

Обсяг і структура дослідження. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, що включають 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 482 сторінки, із них основного тексту – 378 сторінки, список використаних джерел – 64 сторінок (609 найменувань) та 6 додатків на 40 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

1.1 Кримінально-виконавче право як нормативно-правова основа кримінально-виконавчої системи

Дослідження кримінально-виконавчого права як нормативно-правової основи кримінально-виконавчої системи ґрунтується на системному підході, який дає можливість розглядати кримінально-виконавчу систему України як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів, закономірностей і здійснення конкретних функцій у процесі виконання та відбування покарання й утримання ув'язнених у слідчих ізоляторах.

Відзначаючи наукову актуальність вивчення кримінально-виконавчої системи України, її перший керівник І. В. Штанько у своєму виступі на міжнародному семінарі керівників кримінально-виконавчої системи 24–25 листопада 1994 р. наголосив, що вона, на жаль, перебуває в кризовому стані, а тому потребує якісно нового науково-методологічного дослідження [572, с. 8].

У подальшому це питання набуло актуальності у зв'язку з підготовкою підручників і навчальних посібників із кримінально-виконавчого права авторськими колективами вчених-юристів за редакцією І. Г. Богатирьова [51], Т. А. Денисової [204], О. М. Джужі [207], А. Х. Степанюка [101; 208], В. М. Трубникова [210].

Унаслідок того, що норми чинного після розпаду СРСР виправно-трудового законодавства в умовах формування в Україні правової держави, реформування системи правоохоронних органів (у тому числі кримінально-виконавчої системи) і пов'язані із цими процесами суттєві зміни до нього стали мати переважно кримінально-виконавчий характер, словосполучення «виправно-трудова система» втратило свій первісний зміст [7; 13] і

поступилося місцем словосполученню спочатку «кримінально-виконавча система» [447], а потім – «пенітенціарна система» [479, с. 7]. Прийняття 11 липня 2003 р. Верховною Радою України на основі вивчення прогресивного зарубіжного досвіду, міжнародних стандартів поводження із засудженими Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України [214] та 23 червня 2005 р. Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [337] уперше в історії незалежної української держави заклали в своїх нормах сучасні основи функціонування всієї вітчизняної кримінально-виконавчої системи.

Таким чином, можна вважати, що з прийняттям вищевказаних законодавчих актів кримінально-виконавча система України набула правоздатності, а це, у свою чергу, сприяло визначенню цілей, принципів, стратегії, основних напрямів, форм і методів діяльності держави щодо забезпечення виконання покарань, виправлення й ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень не лише засудженими, а й іншими особами, а також встановленню правових норм, що регулюють цю сферу суспільних відносин.

Крім того, у навчальних та наукових виданнях із загальної теорії держави і права подано чимало нових підходів до визначення закономірностей, властивих державно-правовим явищам, у тому числі кримінально-виконавчого характеру.

На нашу думку, такий підхід можна пояснити тим, що без основ теорії права фактично неможливо обґрунтувати правові відносини, що складаються під час виконання й відбування покарань, визначити їхні основні ознаки, будову, суб'єктів та їх правоздатність, дієздатність, угодоздатність, деліктоздатність і загалом охарактеризувати кримінально-виконавчу систему та її діяльність у системі інших правових форм діяльності держави стосовно здійснення її функцій державними й недержавними суб'єктами [332, с. 110].

Доречі, наукові інтерпретації функціонування сучасної кримінально-виконавчої системи України значно розширилися відомим вітчизняним вченим М.М. Яцишиним, який вивчаючи цю проблематику наголошував на необхідності дослідження практично всіх складових елементів сучасного кримінально-виконавчого процесу України, а саме:

- політику держави у сфері виконання покарань та пробації;
- становлення та розвиток кримінально-виконавчого законодавства;
- формування системи виконання й відбування покарань та її вдосконалення;
- практичну діяльність органів і установ виконання покарань та громадських організацій, об'єднань і органів місцевого самоврядування, що залучаються до процесу виправлення та ресоціалізації засуджених;
- співвідношення кримінально-виконавчого права України з міжнародними актами та стандартами в кримінально-виконавчій сфері;
- накопичення й систематизацію знань із теорії та практики виконання покарань тощо.

Більш того поіменний вчений звернув увагу на той факт, що систематизація наукової ідеї, теорії та концепції становлення й розвитку кримінально-виконавчої системи зумовлена історичним фактом її виникнення, а також забезпеченням наукових знань про найважливіші складові функціонування кримінально-виконавчої системи України, акцентуючи увагу на дослідженні нових, маловивчених аспектів цього виду суспільних відносин [594].

Проводячи дослідження й аналізуючи становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи України, ми поділяємо позиції вітчизняних учених-пенітенціаристів, що кримінально-виконавча система України поповнилась новим змістом із 2003 р., після певної трансформації виправно-трудового права у кримінально-виконавче [447], яке включило у свій зміст багато чого зі своєї першооснови – кримінального права [518].

На думку професора І. Г. Богатирьова, зазначена подія суттєво вплинула й на концептуальний зміст кримінально-виконавчої науки, яка отримала можливість по-новому розглянути й оцінити історичні витoki становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи, як в Україні, так і в інших країнах світу. Учений небезпідставно вважає, що особливістю розвитку науки кримінально-виконавчого права як базисного підґрунтя розвитку кримінально-виконавчої системи є розроблення наукової концепції, спрямованої на пізнання й використання закономірностей діалектичного процесу виправлення та ресоціалізації засуджених, накопичення й систематизації знань із теорії та практики виконання покарань, ведення наукових досліджень із цих проблем [40, с. 40].

Іншої думки дотримуються автори навчального посібника «Кримінально-виконавче право» (В. А. Бадира, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, М. М. Мінаєв, В. Г. Хошев), які вважають, що наука кримінально-виконавчого права вивчає весь комплекс правових, економічних, соціальних, психолого-педагогічних й інших проблем, що виникають у процесі та з приводу виконання кримінальних покарань. Її головними завданнями є виявлення позитивного впливу й тенденцій у сфері виконання покарань; розроблення пропозицій щодо реформування політики держави й діяльності органів і установ виконання покарань та їх нормативне закріплення.

До предмета науки кримінально-виконавчого права вони відносять: політику держави у сфері виконання покарань; історію розвитку світового та національного законодавства, а також органів і установ виконання покарань; систему кримінально-виконавчого законодавства та його джерел; міжнародні нормативно-правові акти з питань виконання покарань; практику виконання покарань і виправлення засуджених [204, с. 20–21].

Цікавими з позиції кримінально-виконавчої науки є погляди професора О. М. Джужі, який вважає, що наука кримінально-виконавчого права вивчає, передусім, боротьбу зі злочинністю шляхом виконання

покарань, а також соціально-економічні закономірності, які зумовлюють місце й роль цієї діяльності в державі, її принципи та інші положення [207, с. 164–165].

Варто зазначити, що на важливість наукових поглядів О. М. Джужі наголошував і М.М. Яцишин, який підтримував поіменного вченого не лише у виділенні складових компонентів кримінально-виконавчого процесу, а й у формуванні більш чітко вираженої державної доктрини щодо протидії злочинам у цій сфері суспільних відносин, концептуальному визначенні теоретичних основ, які дають змогу формулювати та обґрунтовувати ідеї соціальної й правової сутності діяльності кримінально-виконавчої системи відповідно до державної політики у сфері виконання покарань [594].

Наведений науковий підхід О. М. Джужі дає підстави розглядати кримінально-виконавчу систему не лише як засіб забезпечення виконання кримінальних покарань, а і як засіб запобігання злочинності. І це дуже важливо в контексті реформування кримінально-виконавчої системи зподальшою її трансформацією в пенітенціарну.

Інший вітчизняний вчений М.С. Пузирьов у статті [«Поняття індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк»](#) пропонує запровадження до наукового обігу поняття «карально-виправний процес» (що реалізовується на виконання мети покарання в аспекті діяльності органів і установ виконання покарань), а використання поняття «карально-виховний процес» можливе лише в контексті аналізу діяльності радянської виправно-трудової системи [369].

Така позиція вченого підтверджує сучасними дослідженнями кримінально-виконавчої системи в контексті введення у склад Державної кримінально-виконавчої служби України посади слідчих.

Серед вітчизняних фундаторів науки кримінально-виконавчого права варто виокремити праці професора В. М. Трубникова, зокрема: монографію «Соціальна адаптація звільнених від відбування покарання» [483], наукові статті «Деякі концептуальні напрямки вдосконалення кримінального і

кримінально-виконавчого права України» [481], «Прогресивна система відбування покарання як принцип кримінально-виконавчої політики в Україні» [482], навчальний посібник «Кримінально-виконавче право України. Загальна частина» [484] та інші, у яких автор всебічно розглядає проблему відбування покарання засудженими та їх соціальну адаптацію після звільнення, велику увагу приділяє вдосконаленню кримінально-виконавчого законодавства, пропонує власне бачення на реформування кримінально-виконавчої системи України.

Вагомий внесок у розвиток науки кримінально-виконавчого права, зокрема у визначення сутності й принципів кримінально-виконавчої діяльності, зробив А. Х. Степанюк [443; 445; 447]. Головна ідея його наукових досліджень – це вироблення доктрини кримінально-виконавчого права, що ґрунтується на правовому осмисленні категорій, найбільш важливих для теорії виконання покарань, які мають принципове теоретичне значення для зміни пріоритетів державної політики у сфері виконання покарань [101, с. 5].

Останнім часом наука кримінально-виконавчого права поповнилася системними фундаментальними дослідженнями з різних аспектів функціонування кримінально-виконавчої системи України, як на рівні докторських, так і кандидатських дисертацій за різними спеціальностями [578, с. 192]. Серед них – праця І. С. Яковець «Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання покарань» (докторська дисертація, захищена у 2013 р.) [589], один із підрозділів якої присвячено сучасному стану науки кримінально-виконавчого права. Проте в ньому розкрито позицію тільки одного вченого – А. Х. Степанюка – щодо сутності процесу виконання покарань, що є однобічним у теорії наукових досліджень [589, с. 16].

Іншим сучасним фундаментальним дослідженням є наукова праця О. І. Богатирьової «Пробація в Україні: гуманізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань» (докторська дисертація, захищена

у 2014 р.) [64], у якій авторкою на новому науково-теоретичному рівні обґрунтовано поняття «гуманізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань», що надало змогу визначити ефективні засоби реалізації цього процесу, одним з яких є впровадження пробації в систему кримінальної юстиції України та до складу основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених.

Загалом підтримуючи фундаментальні засади проведеного О. І. Богатирьовою дослідження, у контексті прийнятого після захисту її докторської дисертації Закону України «Про пробацію» (5 лютого 2015 р.), складовою системи кримінальної юстиції України ми вважаємо пенітенціарну систему, до якої, на відміну від першої, не входить кримінально-правовий і кримінально-процесуальний сегменти функціонування пробації, а більшу увагу приділено виправленню та ресоціалізації суб'єктів пробації (пенітенціарна пробація) [353].

Створення нині вітчизняної системи пробації може зумовити важливі позитивні результати, у тому числі підвищення ефективності виконання покарань та інших кримінально-правових заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, зниження рівня рецидиву злочинів серед засуджених, реальну економію бюджетних коштів. Цей крок вітчизняного законодавця, що втілюється в прийнятті Закону України «Про пробацію» [353], є реальним свідченням наближення України до євроінтеграційних процесів у пенітенціарній сфері. Така практика виконання покарань та інших кримінально-правових заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, є загальноприйнятою в розвинених європейських країнах [604; 609].

Ми поділяємо позицію О. І. Богатирьової, що застосування позитивного зарубіжного досвіду реалізації пробації в українській правовій системі надасть змогу не лише здійснити гуманізацію державної політики у сфері виконання покарань, а й виконати окремі зобов'язання, взяті Україною перед Радою Європи, та вжити конкретних заходів щодо її євроінтеграції, оскільки встановлено, що пробація несе в собі ті стандарти поведінки з

правопорушниками, які дають змогу дійсно виправляти засуджених, допомагати їм ставати законотрухняними, запобігати вчиненню ними нових злочинів, певним чином їх карати, але не відправляти до пенітенціарної установи, а отже, усувати небезпеку виникнення в них негативних наслідків ізоляції, поповнення «пенітенціарного населення», поширення звичаїв і традицій кримінальної субкультури [64, с. 192].

Серед останніх фундаментальних досліджень у сфері кримінально-виконавчого права варто звернути увагу на докторську дисертацію В. Я. Конопельського «Кримінально-виконавчі засади диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні» (захищена у 2015 р.), у якій учений вирішив низку завдань, спрямованих на розроблення теоретико-прикладних і кримінально-виконавчих засад підвищення рівня ефективності диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у контексті реалізації мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства України.

Більше того, цей учений у докторській дисертації в науковій новизні висунув низку положень, у яких прослідковується актуалізація ролі кримінально-виконавчого права як нормативно-правової основи кримінально-виконавчої системи, а саме:

– обґрунтування зв'язку кримінально-виконавчих і кримінологічних засад реалізації принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі, зокрема в частині запобігання рецидивній злочинності у виправних і виховних колоніях;

– дослідження міжнародно-правових актів з означеної сфери з виробленням обґрунтованих пропозицій щодо оптимізації вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства;

– вироблення практичних рекомендацій щодо реалізації принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі у виправних і виховних колоніях [189].

Поділяючи позиції вітчизняних і зарубіжних вчених щодо формування цілісної кримінально-виконавчої системи України, як основного суб'єкта кримінально-виконавчого процесу щодо виконання і відбування засудженими кримінальних покарань у виді позбавлення волі і альтернативних видів покарань ми приходимо до висновку, що сучасні реалії суспільно-політичного життя країни, постійні зміни і доповнення до діючого кримінально-виконавчого законодавства, створили певні умови проведення осучаснення кримінально-виконавчої системи з подальшою трансформацією її в пенітенціарну.

Водночас методологічні засади функціонування кримінально-виконавчої системи розробляє не лише наука кримінально-виконавчого права. У такому разі йдеться про загальнофілософський методологічний зв'язок загального й особливого, коли загальна теорія права формує фундаментальні засади різних галузей юридичної діяльності, до якої ми відносимо й кримінально-виконавчу, враховуючи наявність потужного законодавчого та нормативно-правового закріплення концептуальних положень кримінально-виконавчої системи України, про що детально йтиметься у підрозділі 1.2 дисертації.

Враховуючи зазначене, можемо констатувати, що останнім часом склалися сприятливі умови для теоретико-концептуального визначення кримінально-виконавчої системи України в контексті юридичної діяльності, методологічні та теоретичні аспекти якої визначив С. Д. Гусарев у докторській дисертації «Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти» [116].

Як вважає вчений, сучасна методологічна база досліджень проблематики юридичної діяльності ґрунтується на основних положеннях сучасного праворозуміння, поєднання та взаємодоповнення юридичного позитивізму, соціологізму, інтегративної юриспруденції, а також на ідеях верховенства права, визнання прав і свобод людини як найвищої соціальної

цінності, розмежування права та закону, пріоритету закону щодо підзаконного акта, взаємної відповідальності держави й особи.

Наведені теоретико-концептуальні підходи загальної теорії права до сутності юридичної діяльності повною мірою корелюють із чинним кримінально-виконавчим законодавством України. Зокрема, ст. 5 КВК України закріплює, що кримінально-виконавче законодавство, виконання і відбування покарань ґрунтуються на принципах невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань [214].

У контексті проведеного дослідження методологічна база досліджень юридичної діяльності, як зауважує С. Д. Гусарев, залишається недосконалою, що виявляється в різноманітті авторських позицій щодо визначення, ознак, структури, змісту, видів юридичної діяльності, її співвідношення з іншими правовими явищами. А тому, на думку вітчизняного вченого, у структурі методології досліджень юридичної діяльності потрібно виокремити кілька найпоширеніших методологічних підходів, які домінують та надають змогу вирішувати поставлені дослідниками завдання, зокрема комплексний, соціологічний, прагматичний, системний і деонтологічний.

Більше того, поіменний вчений наголошує на тому, що останнім часом у різних сферах правової науки спостерігається активізація саме деонтологічних аспектів природи та змісту юридичної діяльності, зіставлення її засад з моральними основами життєдіяльності суспільства дає підстави для виокремлення етико деонтологічного напрямку в правових

дослідженнях, у тому числі х проблем кримінально-виконавчої політики [117].

Поряд з тим, С.Д. Гусарев звертає увагу на той факт, що поза увагою вітчизняних вчених залишаються дослідження юридичної діяльності як різновиду соціальної та правової діяльності, її власне юридичної природи, особливостей наукової, освітньої та практичної діяльності юристів. Тому подальше розв'язання проблем юридичної діяльності потребує додаткового розроблення та обґрунтування таких методологічних підходів, як діяльний, аксіологічний, порівняльний, антропологічний [116, с. 13].

Зазначимо, що такі методологічні підходи прямо чи опосередковано використано в нашому дослідженні для розв'язання багатьох проблем реформування сучасної кримінально-виконавчої системи України. А тому, враховуючи різні погляди на проблему функціонування кримінально-виконавчої системи України, ми переконані, що тільки в науковій дискусії можна досягнути певних успіхів у вирішенні цієї проблеми.

Розвиваючи положення про закономірності діалектичного процесу у сфері виконання покарань, сучасні дослідники кримінально-виконавчої науки вказують на те, що, крім діалектичного методу, який є загальнонауковим методом пізнання, у цій галузі права широко використовуються й такі методи, як логічний, системного аналізу, статистичний, історичний, порівняльно-правовий (компаративний), математичний, опитування, анкетування, спостереження, експерименту тощо.

Методологічною щодо кримінально-виконавчої системи є власне й сама загальна теорія права, яка виробляє для науки кримінально-виконавчого права основні теоретичні положення, понятійний апарат і принципи. На жаль, можливості сучасної теорії права для насичення цієї галузі права й відповідної науки основами правової поведінки та юридичної відповідальності використовуються поки що недостатньо, так само, як і

формування самого механізму правової поведінки як сукупності засобів, за допомогою яких здійснюється регулювання поведінки людей правом.

Наведена проблема актуалізується, враховуючи те, що в КВК України щодо поведінки засуджених застосовуються такі оціночні поняття: асоціальна (ч. 2 ст. 1), правослухняна (ст. 5, ч. 1 ст. 6, ч. 4 ст. 123), зразкова (ч. 2 ст. 46), сумлінна (ч. 1 ст. 54, ч. 8 ст. 55, ч. 1, 2 ст. 67, ч. 1, 2 ст. 81, ч. 1, 2 ст. 130, ч. 2 ст. 138, ч. 2 ст. 139, ч. 3 ст. 140, ч. 2 ст. 143, ч. 1 ст. 144, ч. 6 ст. 151), протиправна (ч. 4 ст. 94), соціально-правомірна (ч. 4 ст. 94) [214].

Беручи це до уваги, варто підтримати пропозицію І. Г. Богатирьова, К. І. Василенко, М. С. Пузирьова та О. В. Сахнік, що за такої ситуації потрібно однозначно передбачити на рівні КВК України різні характеристики поведінки засудженого як для застосування заходів заохочення, так і для кожного з трьох ступенів виправлення, зокрема:

– при зміні умов тримання засуджених до позбавлення волі (ст. 100, 101 КВК України) – ступінь виправлення «засуджений стає на шлях виправлення» – добра поведінка;

– при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 Кримінального кодексу (КК) України) – ступінь виправлення «засуджений став на шлях виправлення» – стійка добра поведінка;

– при умовно-достроковому звільненні від відбування покарання (ст. 81 КК України) – ступінь виправлення «засуджений довів своє виправлення» – зразкова поведінка [82; 284].

На сучасному етапі досить помітно виділяється напрям досліджень, пов'язаний з обґрунтуванням теоретичних проблем законодавчого процесу, у тому числі у сфері виконання покарань. Так, О. І. Ющик цілком справедливо стверджує, що становлення законодавчого процесу як цілісного стійкого явища правового життя пов'язано з переходом держави до зрілого етапу її розвитку, коли законодавча діяльність виявляється систематичною юридичною діяльністю державного апарату, спеціально спрямованою на вироблення юридичного закону у формі законів держави [581, с. 24].

Отже, механізм правового регулювання суспільних відносин у кримінально-виконавчій сфері забезпечується нормотворчою діяльністю компетентних суб'єктів, спрямованою на моделювання поведінки учасників відносин, їх упорядкування відповідно до досягнутого рівня суспільного розвитку. Як уже зазначалося, така регламентація здійснюється на законодавчому рівні. Однак, як свідчить досвід функціонування кримінально-виконавчої системи, не менш важливим є й підзаконний рівень, який разом із законодавчим становить невід'ємну частину реалізації державної політики у сфері виконання покарань [59, с. 193].

Такий стан справ впливає з того, що в юридичній науці термін «законодавство» визначено як у вузькому (система законів, що діють у державі) [74, с. 237], так і в широкому розумінні (комплекс нормативно-правових актів, що видаються правотворчими органами) [218, с. 10]. У зв'язку з викладеним з'ясуємо, в якому значенні вжито термін «законодавство» в чинному КВК України.

Так, відповідно до ст. 2 КВК України, кримінально-виконавче законодавство України складається із цього Кодексу, інших актів законодавства, а також чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Згідно з Указом Президента України «Про опублікування актів законодавства України в інформаційному бюлетені “Офіційний вісник України”», до актів законодавства України належать: закони України; укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, що мають нормативний характер; акти Конституційного Суду України; нормативно-правові акти Національного банку України; міжнародні договори України, що набрали чинності; нормативні акти міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, зареєстровані МЮУ [351].

Відповідно до ч. 2 ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України», міжнародний договір України – укладений у письмовій формі з

іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) [349].

З аналізу наведених нормативних положень робимо висновок, що КВК України застосовує поняття «кримінально-виконавче законодавство України» в широкому значенні; тому не згодні з тими вченими, які вважають, що КВК України вживає цей термін у вузькому розумінні [212, с. 161]. На нашу думку, широкий підхід до класифікації джерел національного кримінально-виконавчого законодавства видається більш прийнятним, оскільки сприяє більш глибокому та репрезентативному дослідженню специфіки й змісту кримінально-виконавчої галузі.

Крім того, вітчизняна кримінально-виконавча наука покликана шляхом проведення наукових розвідок створити певну наукову базу для проведення ґрунтовних базових досліджень усієї кримінально-виконавчої системи України. На нашу думку, позитивною стороною такого наукового пошуку можна вважати сформовану свого часу в Державній пенітенціарній службі України наукову та науково-експертну ради, діяльність яких, у зв'язку з реформуванням кримінально-виконавчої системи України і передачі їх до МЮУ, має набути оновлення й допомагати теоретикам проводити власні наукові проекти, а практикакам – реалізувати їх у постійній роботі із засудженими та ув'язненими.

Доречно також звернути увагу й на функціонування науково-дослідних центрів в Інституті кримінально-виконавчої служби та Академії Державної пенітенціарної служби, завдання яких – забезпечити проведення в органах і установах Міністерства юстиції України у сфері виконання покарань та пробації належного наукового супроводу.

Окремої уваги в цьому науковому пошуку заслуговують започатковані з 1991 р. наукові школи Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси,

Чернігова. Саме в них формується нова генерація вчених у галузі кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, і саме завдання яких – сформулювати таку вітчизняну модель кримінально-виконавчої системи, яка б охопила найкращі наукові досягнення вітчизняних і зарубіжних учених у цій сфері.

У цьому зв'язку, як зазначає професор І. Г. Богатирьов, зміна суспільно-політичних та соціально-економічних умов у державі суттєво вплинула на процес функціонування органів і установ Міністерства юстиції України у сфері виконання покарань та пробації, діяльність яких має базуватися на принципах: наукової обґрунтованості й незалежності від ідеологічних установок та рішень політичних партій і течій; пріоритету загально визнаних людських цінностей, життя і здоров'я людини; системного охоплення всього комплексу взаємопов'язаних проблем кримінально-виконавчої діяльності тощо[41, с. 48].

У цілому підтримуючи наукову позицію поіменованого вченого, уточняємо окремі проблемні питання, які суттєво впливають на сучасний процес реформування кримінально-виконавчої системи України, зокрема:

1) наукове супроводження її реформування. Доречно звернути увагу, що розуміючи важливість наукового підходу до окреслених проблем, вперше це питання було поставлено на порядок денний саме керівництвом тогочасного Департаменту з питань виконання покарань В. А. Львовчкіним. Доречі, він наголосив на створенні нових моделей пенітенціарних установ, наданні узагальненої характеристики фахівця нової генерації, удосконаленні управлінської діяльності персоналу, оптимальному навантаженні на пенітенціарний персонал [245, с. 12];

2) приведення умов тримання засуджених, як зазначали С. В. Лучко та І. В. Штанько, у відповідність до європейських і світових стандартів шляхом покращення комунально-побутових умов, матеріально-технічного оснащення місць позбавлення волі, переведення умов відбування покарання на блочне тримання засуджених, їх трудову зайнятість, а для цього потрібен

час, кошти і, безумовно, кропітка праця всього персоналу ДКВС України [236, с. 182; 573, с. 10];

3) кадрового сегмента, як ключової передумови реформування системи. Ми поділяємо позицію професора І. Г. Богатирьова про те, що громадськість і держава покладають на персонал органів та установ виконання покарань особливі сподівання й висувають важливі вимоги – виправлення та ресоціалізації засуджених, а також запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень. Із практики роботи із засудженими відомо, що більшість із них – це «брак» виховання в сім'ї, школі, з боку громади, дільничних інспекторів тощо. Таким чином, на установи виконання покарань покладається надзавдання – змінити світогляд і поведінку злочинця. Але ці професійні ролі суспільством належно не оцінюються [42, с. 72].

З цього приводу ми звернути увагу у нашому дослідженні на окремі питання професійної мотивації персоналу пенітенціарних установ середнього рівня безпеки до виконання свої службових обов'язків, які були предметом дослідження вітчизняного вченого А.І. Богатирьова, на думку якого, для сталого функціонування кримінально-виконавчої системи України слушною є вироблена вітчизняною пенітенціарною наукою парадигма, що важливою складовою розв'язання кадрової проблеми у кримінально-виконавчій системі є розроблення комплексних шляхів формування стійкої професійної мотивації, розвитку нових стимулів професійної кар'єри, зацікавленості в добросовісному виконанні службових обов'язків, насамперед на рівні кожної окремо взятої установи.

Не акцентуючи уваги лише на матеріальних стимулах, від самої людини, яка працює (проходить службу) у ДКВС України, також багато чого залежить, у тому числі від формування думки в суспільстві про престиж цієї професії. Отже, ключовим моментом кадрового забезпечення в умовах реформування кримінально-виконавчої системи, як зазначає поіменний

вчений є закріплення молодих спеціалістів на первинних місцях їхньої служби та їх соціальний захист [34].

Продовжуючи відповідні судження, вітчизняні вчені вважають за необхідне докорінно покращити психологічний відбір, з повним дослідженням соціально і професійно важливих якостей особистості, яка приймається на службу. Проведений ними аналіз діяльності органів і установ виконання покарань свідчить, що з десяти можливих кандидатів на посаду лише сім звертаються до установ з питань оформлення та прийому на службу. При прийомі на службу перевагу віддають кандидатам, які мають повну вищу освіту гуманітарного профілю, а саме: юристам, педагогам, психологам [41, с. 49].

Враховуючи вищевикладені наукові позиції, спираючись на власне дослідження проблем професійної мотивації до служби пенітенціарного персоналу, відзначимо проблемні питання адаптаційного характеру молодих спеціалістів, направлених на роботу з навчальних закладів Міністерства юстиції та Міністерства освіти і науки України.

Варто також наголосити, що наскільки персонал кримінально-виконавчої системи України буде володіти здобутими під час навчання знаннями, настільки в нього сформується нове уявлення про кримінально-виконавчу систему загалом і порядок та умови виконання й відбування покарань зокрема.

У цьому контексті ми поділяємо позицію Л. М. Демидової про те, що наукове дослідження пов'язане не тільки з пізнанням конкретного явища, а й здобуттям і використанням теоретичних знань для практичних цілей [119, с. 24]. Більшість сучасних дослідників погоджуються з тим, що йдеться не стільки про те, вживати чи не вживати термін «кара», скільки про зміну її сутності в ролі покарання на сучасному етапі розвитку цивілізації.

Зокрема, варто звернути увагу на позицію В. А. Бачиніна, який у своїх працях наголошує, що інтенсивність покарань – це величина, яка історично змінювалась, оскільки вона залежить від цивілізованості суспільства,

характеру його економіки, ступеня антагонізованості психіки людей та багатьох інших факторів [25, с. 607].

Протилежної думки, але її не можна не враховувати, дотримується В. К. Дуюнов, який вважає, що кара – це справедливе (у сучасному цивілізованому сенсі, а не в середньовічному значенні таліону – помсти) засудження вчиненого злочину й особи винного, об'єктивна у своїй основі відповідна відплата за вчинене [131, с. 87]. До речі, у російському законодавстві термін «кара» замінений словосполученням «відновлення соціальної справедливості», яке має оцінювальний характер, а сам зміст опосередкований через інші поняття (відшкодування завданої злочином шкоди, розмірність вчиненого особою злочину й покарання від імені держави тощо) [145, с. 187; 492, с. 11; 499, с. 34].

У свою чергу, щодо терміна «виконання/відбування покарання» такої одностайності немає, тому досі в доктринальних джерелах відображаються різноманітні, а подекуди полярні погляди й підходи. Так, С. Я. Фаренюк, вважаючи, що вживані законодавцем терміни «виконання» та «відбування» покарання є синонімічними, під виконанням покарання розуміє врегульований нормами кримінально-виконавчого права порядок застосування кари – комплексу обмежень прав і свобод засудженого [511, с. 25].

Щодо позиції А. Х. Степанюка, то його правова концепція виконання покарання стає реальністю тільки в предметній практичній діяльності органів та установ виконання покарань і тільки в процесі реалізації кари, коли вона проходить перевірку своєї істинності [447, с. 10]. Б. С. Утєвський ототожнив поняття «виконання покарання» й «виконання вироку» [506, с. 28–29]. Такої самої думки дотримується І. В. Шмаров [568, с. 15; 570, с. 61].

У контексті кримінально-виконавчого права заслуговує на увагу позиція В. М. Карташова, згідно з якою виконання покарання передбачає висування на перший план предметного, матеріального, зовні об'єктивного

характеру юридичної діяльності, підкреслює її природу, юридичні аспекти перетворення суспільних відносин тощо [168, с. 3].

Ряд учених пенітенціарного спрямування розглядають ці категорії в контексті кримінально-виконавчих правовідносин як урегульовані нормами кримінально-виконавчого права відносини між адміністрацією установи виконання покарань, з одного боку, і засудженими, які відбувають покарання, – з іншого, що виникають з приводу виконання (відбування) покарання [207, с. 32].

Саме тому, як вважають А. Х. Степанюк та І. С. Яковець, ефективність правового регулювання відносин, що виникають у сфері виконання покарань, можна з'ясувати за ступенем перетворення об'єкта кримінально-виконавчої діяльності, яким є двоєдиний процес виконання/відбування покарання [467, с. 301].

Досліджуючи термін «виконання покарання», М. М. Яцишин зауважує, що він стосується, передусім, відповідних органів, які у своїй діяльності зобов'язані реалізувати весь комплекс правообмежень, передбачених конкретним видом покарання, забезпечити здійснення наданих засудженим прав, виконання покладених на них обов'язків протягом усього строку покарання, встановленого вироком суду.

У свою чергу, учений у власному дослідженні зазначає, що термін «відбування покарання» звернений саме до засуджених, які повинні на підставі вироку суду, відповідно до приписів, установлених кримінально-виконавчим законодавством, виконувати покладені на них обов'язки й утримуватися від діянь, заборонених нормами права, включаючи злочинні [593, с. 129].

У контексті дослідження кримінально-виконавчого права як нормативно-правової основи кримінально-виконавчої системи варто зауважити, що його норми, насамперед, покликані врегулювати порядок і умови виконання та відбування покарань шляхом взаємодії суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, а це, у свою чергу, потребує

розроблення дієвого правового механізму. Відповідно, ефективність такого правового механізму істотно впливає на механізм оптимального виконання покарань, що є квінтесенцією побудови в Україні кримінально-виконавчої системи нового, європейського типу.

В. Є. Южанін у статті «Особливості механізму реалізації покарання у виді позбавлення волі» [578], не розкриваючи понять ані «механізм реалізації покарання у виді позбавлення волі», ані «реалізація покарання у виді позбавлення волі», фактично зводить їх до «виконання покарання». Вважаємо, що більш правильним буде судження, згідно з яким виконання покарання – це діяльність уповноважених державою органів і установ із реалізації приписів норм кримінально-виконавчого законодавства, спрямована на досягнення мети і завдань покарання.

У свою чергу, механізм виконання покарання можна подати як систему, що містить взаємопов'язані елементи, за допомогою яких реалізуються приписи норм кримінально-виконавчого законодавства. Попередньо в цій системі можемо виділити такі елементи: норми права, суб'єкти, об'єкти, зв'язки між ними.

Якщо говорити про механізм виконання покарань, то провідну роль серед норм права відіграватимуть норми закону про кримінальну відповідальність і норми кримінально-виконавчого законодавства. У цьому зв'язку можна погодитись з В. Є. Южаніним, що кримінальне право визначає сутність покарання, а кримінально-виконавче – його зміст [578, с. 87].

Тому не випадково, що мета покарання, сформульована у ч. 2 ст. 50 КК України (кара, виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами), відрізняється від мети кримінально-виконавчого законодавства України (ч. 1 ст. 1 КВК України) – захист інтересів особи, суспільства і держави.

Проте не варто сприймати викладене як аксіому. Російські вчені, які спеціально досліджували проблему мети покарання в новому КК Росії,

слушно зазначають, що в законі про кримінальну відповідальність мають бути закріплені лише ті цілі, які є специфічними для кримінального права та можуть бути досягнуті його засобами.

Тому вони заперечують таку мету, як виправлення засуджених, оскільки реально вона може бути досягнута лише при виконанні та відбуванні покарань, а тому має бути закріплена в кримінально-виконавчому законодавстві. Натомість російські вчені виділяють дві мети покарання – відновлення соціальної справедливості та запобігання вчиненню нових злочинів [148 с. 82–83; 223, с. 23; 252; 257; 327].

Хоча така позиція й не є догмою для зарубіжної науки, оскільки існують учені, які відкидають саму ідею досягнення мети відновлення соціальної справедливості, аргументуючи це тим, що справедливість – категорія більше моральна, ніж правова [402, с. 43]. Заперечуючи мету виправлення, зарубіжні вчені також нагадують про існування видів покарань, у яких виправлення як процесу немає, – це штраф, конфіскація майна, позбавлення спеціального, військового чи почесного звання, класного чину і державних нагород чи права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, смертна кара.

Викладене створює підстави для порушення питання про мету (складові елементи мети) покарання щодо окремих видів покарань. Не зайвим буде згадати слова М. Д. Сергієвського, який, заперечуючи теорію виправлення злочинця, вказував: згідно із цією теорією тяжкий злочин може залишитися безкарним, якщо злочинець виправився раніше, ніж був засуджений [409, с. 243]. Цікавою є думка українського вченого Р. С. Ляхутіна, який вважає, що в кримінальному законі взагалі потрібно сформулювати лише функції (бажаний вплив покарання), а не цілі (бажаний результат впливу покарання) [250, с. 126–130].

Але повернімося до чинного законодавства. Згідно з вітчизняною кримінально-правовою доктриною, сутністю покарання є кара (яка за законами діалектики одночасно виступає й одним з елементів його мети), що

полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК України). Подібне законодавче формулювання є своєрідною гарантією, згідно з якою не допускається обмеження прав і свобод засудженого підзаконними нормативно-правовими актами, наприклад, Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань.

Водночас вітчизняне правове поле із цього приводу містить низку колізій. Як приклад, ст. 107 КВК України містить 26 обов'язків (як позитивні – вчиняти певні дії, так і негативні (заборони) – утримуватися від вчинення певних дій) засуджених до позбавлення волі, у свою чергу, п. 2, 3 розділу III Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (затверджених наказом Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 р. № 2186/5) таких обов'язків передбачено вже 27 [347].

Несхвально оцінюючи такий стан справ, ми дотримуємося позиції, що оптимального механізму виконання покарань в Україні можна досягнути тоді, коли правовий статус (права, обов'язки, законні інтереси) засуджених буде закріплено в КВК України, а відомчі нормативно-правові акти регулюватимуть лише технічні питання: матеріальне забезпечення, обмін інформацією між підрозділами тощо, – а не права та свободи людей.

Це корелює з конституційними нормами, вміщеними в п. 1, 14 ст. 92 Основного Закону України, згідно з якими виключно законами України визначаються: права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина (п. 1); організація і діяльність органів і установ виконання покарань (п. 14), а також принципом законності кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань (ст. 5 КВК України).

Найбільший ступінь кари в системі покарань, згідно із чинним законодавством, властивий покаранням, пов'язаним з позбавленням волі, – позбавленню волі на певний строк і довічному позбавленню волі, оскільки при виконанні цих покарань правообмеження і державний примус досягають найвищої межі, яка можлива в межах чинного законодавства.

Зокрема, ч. 1 ст. 63 КК України («Позбавлення волі на певний строк») установлює, що покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу. З приводу формулювання цієї норми вважаємо за доцільне висловити певні міркування.

По-перше, на перший погляд, видається помилковим розпочинати текст статті, яка має назву «Позбавлення волі на певний строк» словами «покарання у виді позбавлення волі», адже ст. 51 КК України не містить такого виду покарання, як покарання у виді позбавлення волі, натомість установлюючи позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі. У такому разі маємо справу з родовим (покарання у виді позбавлення волі) і видовими (позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі) поняттями.

Більш «помилково» підійшов до загальнофілософських категорій «родове» та «видове» законодавець при конструюванні норм КВК України. Зокрема, розділ II цього нормативно-правового акта названо «Виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі». Із цього приводу в нас заперечень не виникає. Водночас розділи III, IV названо відповідно «Виконання покарання у виді позбавлення волі» і «Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі».

Якщо покарання у виді довічного позбавлення волі визначено в ст. 51 КК України, то покарання у виді позбавлення волі, як ми вже наголошували, відсутнє в переліку видів покарань. При цьому структурно-логічний аналіз розділу III КВК України «Виконання покарання у виді позбавлення волі» дає підстави стверджувати, що в ньому вміщено приписи, адресовані як засудженим до позбавлення волі на певний строк, так і засудженим до довічного позбавлення волі.

У зв'язку з викладеним вважаємо за доцільне замінити в тексті ч. 1 ст. 63 КК України та розділу III КВК України слова «покарання у виді позбавлення волі» словами «покарання, пов'язані з позбавленням волі».

Таким чином буде усунено колізії зазначених норм зі ст. 51 КК України та загальнонауковими підходами до розуміння понять родового й видового.

Крім цього, не виникатиме запитань, чи властива ізоляція лише позбавленню волі на певний строк, або і позбавленню волі на певний строк, і довічному позбавленню волі, як це є насправді, оскільки обидва ці види покарань відбуваються в кримінально-виконавчих установах закритого типу (виправних колоніях).

По-друге, варто зазначити, що норми ст. 63 КК України і ст. 102 КК України (котра регулює позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх) співвідносяться як загальна та спеціальна. У свою чергу, якщо ст. 102 КК України адаптувала кримінально-виконавчі установи закритого типу, зазначені у ст. 63 КК України (в яких відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк повнолітні особи), щодо неповнолітніх у спеціальні виховні установи, то про ізоляцію як основну ознаку позбавлення волі на певний строк у ст. 102 КК України не йдеться, що, на нашу думку, суперечить сутності цього покарання.

Більше того, про ізоляцію в спеціальних виховних установах (виховних колоніях) ідеться в ст. 102 КВК України «Режим у колоніях та його основні вимоги», згідно з якою одним з елементів режиму у виправних і виховних колоніях є ізоляція засуджених (курсив наш. – О. Ш.). У зв'язку із цим вважаємо за необхідне ч. 1 ст. 102 КК України викласти в такій редакції:

«Покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених пунктом 5 частини третьої цієї статті. Неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі на певний строк, відбувають його в умовах ізоляції у спеціальних виховних установах» (зміни виділено курсивом. – О. Ш.).

Визначивши у КК України сутність усіх 12 видів покарань, законодавець розкрив їх зміст уже в нормах КВК України, хоча, на думку

окремих учених, «...визначення змісту всіх видів покарань – це насамперед функція кримінального, а не кримінально-виконавчого права...» [578, с. 88]. Не поділяючи такої думки вчених, зазначимо, що закріплення в КК України повного обсягу правообмежень (включаючи елементи заборон для засуджених до всіх 12 видів покарань), які утворюють зміст того або іншого виду покарання, суттєво обтяжило б норми закону про кримінальну відповідальність та «відібрало би хліб» у кримінально-виконавчого законодавства, покликаного регламентувати порядок і умови виконання та відбування покарань.

Отже, особливістю норм кримінально-виконавчого законодавства, порівняно із законом про кримінальну відповідальність, є регламентація порядку й умов виконання та відбування покарань. Така регламентація, хоч і являє собою дуалізм взаємодії двох суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин – адміністрації органів і установ виконання покарань та засуджених, проте передбачає чітку диференціацію на: 1) порядок виконання покарань (забезпечується адміністрацією зазначених інституцій); 2) умови відбування покарань (стосуються засуджених).

Зв'язки між названими суб'єктами єдиного кримінально-виконавчого процесу полягають у таких ключових моментах:

– правам суб'єктів відбування покарань корелюють обов'язки суб'єктів виконання покарань (так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 8 КВК України, засуджені мають право на отримання інформації про свої права і обов'язки, порядок та умови виконання та відбування призначеного судом покарання. Адміністрація установи чи органу, який виконує покарання, зобов'язана надати засудженим зазначену інформацію, а також ознайомлювати їх із змінами порядку і умов відбування покарань). Необхідним є також створення механізму та забезпечення ефективності реалізації таких прав на практиці, а у випадку порушення останніх (суб'єктивних прав) – їхнього дієвого захисту. Дослідники справедливо зазначають, що будь-яке суб'єктивне право являє собою «соціальну цінність лише настільки,

наскільки його можна реалізувати, скористатися наданими цим суб'єктивним правом можливостями для задоволення певних потреб правочинної особи» [471, с. 476];

– реалізація законних інтересів засуджених (зміна умов тримання, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання) залежить від ступеня їхнього виправлення, оцінювання якого здійснює адміністрація органів і установ виконання покарань. У зв'язку з вагомою роллю у структурі правового статусу засуджених і з метою виключення суб'єктивного тлумачення правової категорії «законні інтереси засуджених» зарубіжними вченими-пенітенціаристами обґрунтовано запропоновано доповнити кримінально-виконавчий кодекс окремою статтею «Основні законні інтереси засуджених» [172, с. 10–11];

– правослухняна або протиправна поведінка суб'єктів відбування покарань безпосередньо впливає на оцінювання ефективності діяльності суб'єктів виконання покарань. Визнаючи важливість цієї складової механізму оптимального виконання покарань, за результатами проведених науковою школою «Інтелект» (серед членів якої автор дисертації) досліджень розроблено відповідні критерії ефективності діяльності органів і установ виконання покарань [42, с. 127–128].

Ураховуючи дуалізм суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, можемо констатувати, що механізм виконання покарань включає в себе дотримання засудженими установленого порядку відбування покарання, з одного боку, і діяльність адміністрації органів та установ виконання покарань щодо забезпечення відбування покарань – з іншого. Покарання виконується в процесі його відбування засудженим, коли він реально зазнає правообмежень. На такій позиції стоїть і вітчизняна кримінально-виконавча наука.

Зокрема, А. Х. Степанюк зазначає, що «у єдиному, цілому процесі виконання-відбування покарання як виконання, так і відбування, як сторони

єдиного цілого, існують остільки, оскільки існує інша, зворотна сторона... І виконання, і відбування покарання виступають взаємно мірами одне одного, оскільки не існує ані “чистого” виконання, ані “чистого” відбування покарання» [446, с. 184]. Розвинула цю позицію в одному з останніх монографічних досліджень із кримінально-виконавчого права І. С. Яковець, зазначивши, що саме двоєдиний процес виконання-відбування покарання розуміється під терміном «виконання покарання» [589, с. 104–105].

З’ясувавши бінарний обсяг поняття «виконання покарання», вважаємо за необхідне пролити світло на те, який саме вплив – каральний чи виправний – потрібно вкладати в механізм виконання покарання, що є важливим у контексті трансформації кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну (виправну).

Після трансформації виправно-трудового права в кримінально-виконавче право відбулася зміна понятійного апарату галузі. Якщо однією з основних категорій радянського виправно-трудового права було поняття «виправно-трудового впливу», то для кримінально-виконавчого права основною категорією, центральним, фундаментальним поняттям, що відображає реальну дійсність, практику діяльності органів і установ виконання покарань, є поняття «виконання покарання». Водночас «виправно-трудова вплив» трансформувалася у «виправний вплив»; «основні засоби виправлення і перевиховання засуджених» – відповідно в «основні засоби виправлення і ресоціалізації засуджених» [369, с. 170].

Доречно звернути увагу, що теорія радянського виправно-трудового права чітко розмежовувала поняття «покарання», вкладаючи в нього каральний зміст, і «заходи виправно-трудового впливу», наповнюючи їх насамперед виховним змістом. Зокрема, один із найбільш відомих радянських дослідників співвідношення цих категорій виправно-трудового права В. О. Уткін визначав заходи виправно-трудового впливу як некаральні виховні заходи, що застосовуються до засуджених [510, с. 64].

У свою чергу, умови тримання, як елемент режиму, на думку багатьох учених, відображають, насамперед, кару та різні правообмеження [60; 179]. Так, О. О. Наташев був прихильником позиції, що покарання за своєю сутністю та змістом є нічим іншим, ніж карою. На його думку, усі заходи, що поєднуються з покаранням (у тому числі виховного характеру), не входять до його змісту [277, с. 13–14].

Такий висновок він робить, приєднуючись до поширеної в радянській юридичній літературі думки, згідно з якою сутність покарання вичерпується карою як комплексом правообмежень, що конкретно виражаються у виконанні того чи іншого виду покарання [278, с. 19–23; 428, с. 107; 458, с. 8; 453, с. 48, 196; 457, с. 56–63; 543, с. 16]. Такої самої позиції у своїй докторській дисертації додержується А. Х. Степанюк [447].

Отже, з викладеного випливає, що названі вище вчені (О. О. Наташев та М. О. Стручков) так само, як і деякі інші радянські правознавці [387, с. 30; 400, с. 4–5], не розмежовували категорій «кара» та «покарання», а ототожнювали їх. Така позиція, на нашу думку, видається помилковою, у зв'язку із чим ми нижче надамо відповідне пояснення.

У подальшому, все ближче до етапу трансформації виправно-трудового права у кримінально-виконавче, погляди вчених із порушеного питання поступово зводилися до того, що категорія виправно-трудового права «виконання покарання» вміщувала умови тримання (які попередні покоління вчених ототожнювали з карою) та заходи виправно-трудового (виправного) впливу [164, с. 16; 233, с. 157; 305, с. 63]. Виходячи з викладеного, до змісту виконання покарання було вже включено як каральний (умови тримання), так і виправно-трудоий (виправний) вплив, що видається більш логічним та науково послідовним.

Викладені нами дискусійні питання потребують певного уточнення крізь призму чинного кримінально-виконавчого законодавства. Відповідно до ч. 3 ст. 6 КВК України, основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання

(режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Цим переліком визначено сукупність явищ, утворених карою (це відповідно режим [14, с. 367; 457, с. 115]) та заходами виправного впливу (пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив) в аспекті досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

Водночас закріплення в ст. 5 КВК України принципу поєднання покарання з виправним впливом приписує, що виконання всіх видів покарань (а особливо пов'язаних із позбавленням волі) має супроводжуватися застосуванням до засуджених різноманітних заходів некарального змісту. Згідно з поширеною в пенітенціарній науці думкою, поєднання виконання покарання із заходами виправного впливу утворює карально-виховний процес [77, с. 9; 256, с. 469; 592].

Доречно зазначити, що вперше цей термін до наукового обігу було запроваджено відомим радянським ученим О. Л. Ременсоном [387], коли сутність покарання являла кара, а перевиховання входило до мети покарання. На сучасному етапі розвитку законодавства про кримінальну відповідальність кара, залишаючись сутністю покарання, входить поряд із виправленням засуджених до мети покарання, а поняття перевиховання засуджених замінено на ресоціалізацію.

Отже, сьогодні обґрунтованим можна вважати запровадження в кримінально-виконавчу науку поняття «карально-виправний процес» (що реалізовується на виконання мети покарання в аспекті діяльності органів і установ виконання покарань), а використання поняття «карально-виховний процес» можливе лише в контексті аналізу діяльності радянської виправно-трудової системи. Поряд із цим, вважаємо цілком допустимим використання терміна «карально-виправний вплив».

Разом із цим, необхідно критично підійти до формулювання в кримінально-виконавчому законодавстві (ст. 5 КВК України) принципу

«поєднання покарання з виправним впливом». Висловлюємо пропозицію замінити зазначене формулювання на «поєднання кари з виправним впливом», тим самим підкресливши, що покарання (так само, як і його виконання) являє собою діалектичну єдність каральних та виправних елементів.

Ми переконані в тому, що принаймні ненауковим видається ототожнення понять «покарання» і «кара», оскільки: по-перше, незважаючи на те, що кара і становить сутність покарання, виступаючи, поряд з іншими складовими, і його метою, не можна відкидати виправних засад покарання; по-друге, це явно суперечило би змісту понятійного апарату чинного закону про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчого законодавства [48].

За таких умов ми вели б мову, наприклад, не про виправні та виховні колонії, а про каральні установи, зводили б мету покарання лише до кари за вчинений злочин. Як влучно із цього приводу висловився І. І. Карпець, без виховного характеру покарання воно було б «голою карою» [167, с. 150]. Таким чином, можна припустити, що певною мірою виконання покарання в частині досягнення мети кари та виправлення охоплюється реалізацією основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених.

Враховуючи вищевикладене, ми вважаємо, що саме функціонування кримінально-виконавчої системи України, яка врегульована чинним законодавством, і є тим своєрідним правовим механізмом, який спроможний забезпечити належні умови виконання та відбування покарань. А тому ми поділяємо думку вчених-пенітенціаристів, що норми кримінально-виконавчого права мають бути якісними [22; 590]. При цьому якість кримінально-виконавчого законодавства вчені розглядають з різних позицій.

Наприклад, І. С. Яковець розуміє якість кримінально-виконавчого законодавства як порівняльний ступінь відповідальності сукупності властивостей та рис відповідних законодавчих актів, установлений належними суб'єктами на підставі критеріїв, визначальних для цього етапу

розвитку суспільства, що відображають панівні в ньому погляди, і використовуються з метою впровадження заходів щодо вдосконалення нормативного регулювання у сфері виконання покарань [588, с. 138–139].

Не вдаючись у наукову дискусію з приводу якості кримінально-виконавчого законодавства України, ми визнаємо її вагоме значення для кримінально-виконавчої діяльності й водночас зауважуємо, що покращення якості тягне за собою певну законодавчу процедуру. Прикладом такої якості є внесення змін і доповнень до КВК України Законом від 13 квітня 2012 р. № 4652-VI у частині надання певних прав засудженим, що привело до різноманіття тлумачень нових норм як персоналом ДКВС України, так і самими засудженими.

Проте на цьому шляху є ряд різноманітних перешкод, без подолання яких неможливим є підвищення рівня та ефективності державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Це пов'язано, насамперед, з реалізацією змісту цієї галузі внутрішньої політики держави, яка нині називається «кримінально-виконавчою політикою України». Водночас, як свідчать результати аналізу сучасної наукової літератури, в Україні останнім часом досить поширеним стало вживання поряд з таким поняттям, як «кримінально-виконавче право», іншого поняття, а саме «пенітенціарне право» тощо [379, с. 12].

Доречі як наголошує у власному дослідженні В.Я Конопельський, така практика розповсюджується в нормотворчій діяльності, зокрема при розробці різних концепцій розвитку кримінально-виконавчої системи України, проектів нормативно-правових актів (указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України та ін.) і в офіційних доповідях про стан дотримання прав людини в місцях позбавлення волі. Разом із тим, якщо з'ясувати зміст таких понять, як кримінально-виконавче право (законодавство, діяльність тощо) та пенітенціарне право, то можна обґрунтовано дійти висновку, що ці терміни не є тотожними [190, с. 82].

Ми повністю погоджуємося з позицією поіменного вченого, а тому розширене тлумачення цього висновку буде подано в наступних підрозділах дисертації. Загалом, спираючись на аналіз наявних у сучасній вітчизняній і зарубіжній кримінально-виконавчій науці праць, можна говорити про кримінально-виконавче право як нормативно-правову основу кримінально-виконавчої системи, складність розроблення якої зумовлена такими чинниками:

1) важливістю й специфікою теоретичних і практичних завдань, що стоять перед юридичною наукою в кримінально-виконавчій сфері у процесі її реформування;

2) комплексним характером самої науки кримінально-виконавчого права, що вимагає від дослідника знання значної кількості самостійних дисциплін, у тому числі неюридичних;

3) розмаїттям методів кримінально-виконавчих досліджень, які залучаються з підключенням інших галузей права та інших наук, зокрема історії, політології, соціології, логіки, психології, педагогіки тощо.

Враховуючи зазначене, ніколи не можна забувати про роль науки в правотворчій і правозастосовній практиці, про що певною мірою свідчить і розроблена нами Концепція розвитку пенітенціарної системи України у XXI ст., яка передбачає вивчення й висвітлення практично всіх складників досліджуваного явища – кримінально-виконавчої системи держави.

1.2 Теоретико-правові та методологічні засади дослідження кримінально-виконавчої системи України

У сучасних умовах вітчизняна кримінально-виконавча система переживає значну кризу, у результаті якої сьогодні постала нагальна потреба в здійсненні активних дій, спрямованих на її подолання та виведення кримінально-виконавчої системи на якісно новий рівень. Досягнення

позитивного результату в цьому напрямі є досить складним процесом і без урахування досягнень теоретичної науки і практики неможливе.

Водночас дослідження кримінально-виконавчої системи України показує низку поступальних процесів, зумовлених, насамперед, зміною назви Центрального органу ДКВС України – з Державного департаменту України з питань виконання покарань на Державну пенітенціарну службу України – згідно з Указом Президента України від 07 грудня 2010 р. [350]; що, у свою чергу, породило ряд штучних проблем та поставило перед ДКВС України та в цілому державою й суспільством низку невідкладних завдань, пов'язаних зі зміною політики у сфері виконання покарань – з існуючої сьогодні кримінально-виконавчої політики [187, с. 8] на пенітенціарну політику [379, с. 12–13], зміст яких є неідентичним [176, с. 212].

Через це визначення поняття кримінально-виконавчої системи України, а також конструктивне розв'язання таких завдань, як: проведення історико-правового аналізу функціонування кримінально-виконавчої системи України; вивчення зарубіжного досвіду функціонування пенітенціарних систем; визначення структури кримінально-виконавчої системи України; аналіз правового забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи України; обґрунтування завдань та функцій кримінально-виконавчої системи України; розроблення Концепції функціонування пенітенціарної системи України; удосконалення функціонування кримінально-виконавчої системи України, а також вирішення низки інших проблем функціонування кримінально-виконавчої системи України, – потребує формування цілісної методології її дослідження.

З моменту реорганізації Державного департаменту України з питань виконання покарань (ДДУПВП) у ДПтС України на підставі Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 [350] у наукових і

практичних колах поживалися дискусії щодо необхідності законодавчого закріплення пенітенціарного вектора розвитку державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Головна ідея такої реорганізації, на думку її творців, – не проста «зміна вивіски», а формування «нової філософії» діяльності з виконання покарань з метою створення реальних і необхідних умов для виправлення й ресоціалізації засуджених.

Як слушно зауважує Є. М. Бодюл, «утворення Державної пенітенціарної служби України є відображенням стратегічного курсу державної політики в напрямі соціальної переорієнтації процесу виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародних стандартів, законності, гуманізму, демократизму та справедливості, а також сучасної світової пенітенціарної доктрини» [70, с. 30].

Водночас прийняття зазначених вище документів зумовило наукову дискусію з приводу нової назви цієї управлінської структури, насамперед, зважаючи на положення Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України». У цьому контексті О. М. Джужа та А. В. Кирилюк наголошують: «...в межах кримінально-виконавчого законодавства виникла юридична неузгодженість щодо визначення такої системи, коли до неї були внесені підзаконним актом зміни, які повинні регулюватися виключно законом (ст. 92 Конституції України)» [126, с. 141].

В Україні, як правовій державі, виконання покарань визнається виключно державною функцією, для здійснення якої створюються спеціалізовані державні органи й установи, організація та діяльність яких, згідно з п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України [191], визначається виключно законами України. Нині такими законами є КВК України [214] і Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [337].

Водночас діяльність центрального органу виконавчої влади, який забезпечував реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань (ДПтС України) (ліквідовано згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 343 [125]), врегульована

Указом Президента України «Про затвердження Положення про Державну пенітенціарну службу України» від 6 квітня 2011 р. № 394/2011 [344], вступала в колізію з указаним вище конституційним положенням, що, у свою чергу, викликало необхідність у виробленні напрямів удосконалення правового забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи України.

За результатами проведеного нами дослідження було встановлено, що правове забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи України сьогодні є однією з найменш розроблених сфер. Про такий стан неодноразово йшлося на науково-практичних конференціях та в наукових статтях провідних вітчизняних учених (К. А. Автухова, В. А. Бадири, І. Г. Богатирьова, О. І. Богатирьової, О. М. Джужі, О. Г. Колба, В. Я. Конопельського, Ю. В. Орлова, М. С. Пузирьова, О. П. Рябчинської, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, Д. В. Ягунова, І. С. Яковець та ін.).

Водночас, поіменованим ученим не вдалося завершити ряд досліджень в силу ліквідації ДПтС України, яка, до речі, через формулювання в її назві поняття «пенітенціарна» через відповідні укази Президента України 2010–2011 рр. була вперше за часів незалежності виведена з царини доктрини кримінально-виконавчого права і введена до сфери нормативно-правового забезпечення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

Така постановка проблеми в сучасній науці кримінально-виконавчого права зайвий раз засвідчує актуальність обрання предмета дослідження, що потребує в умовах реформування проведення відповідного наукового пошуку на доктринальному рівні.

Правове забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи України становлять: Конституція України, закони України, акти Президента України й Кабінету Міністрів України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а

також видані відповідно до них нормативно-правові акти Міністерства юстиції України.

Міжнародні правові акти посідають важливе місце в механізмі правового забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи України в силу таких чинників: 1) міжнародні правові акти містять у своїх нормах вироблений роками гуманний і схвалений міжнародною спільнотою механізм правового впливу на особу засудженого з метою досягнення соціально значущої мети їх виправлення й ресоціалізації.

У зв'язку із цим окремі вчені-пенітенціаристи визначають міжнародно-правові стандарти поведження із засудженими як алгоритм гуманізації вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства [324, с. 55–86] або як правові орієнтири реформування кримінально-виконавчої системи [227, с. 365–386]; 2) чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, про що зазначено в ч. 1 ст. 9 Конституції України.

Крім того, ст. 2 КВК України закріплює норму, що кримінально-виконавче законодавство України складається також із чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Пункт «б» ч. 2 ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори України» вказує, що ратифікації підлягають міжнародні договори України, що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина [349]. Із цього, безумовно, випливає, що всі міжнародні договори (незалежно від форми й найменування: договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) стосовно поведження із засудженими (як з громадянами України, так і з громадянами інших держав чи осіб без громадянства) повинні бути ратифіковані.

Частина 1 ст. 19 Закону встановлює, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства й застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. У свою чергу, ч. 2

ст. 19 застерігає, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Як влучно зазначає професор А. Х. Степанюк, однією з особливостей сучасної цивілізації є становлення правових систем на основі загальноновизнаних світовим співтовариством загальнолюдських цінностей, на базі ліберально-юридичного праворозуміння, що виходить із принципів верховенства права, панування закону, визнання й дотримання прав і свобод людини. Про те, що в основі правових принципів лежать загальнолюдські цінності, свідчить низка міжнародних актів [442].

До таких актів, насамперед, необхідно віднести Загальну декларацію прав людини 1948 р. [139]. Проведений нами аналіз зазначеного документа надав можливість виокремити такі основні для функціонування кримінально-виконавчої системи положення: 1) заборона бути підданим примусовому арешту або утриманню в місцях несвободи інакше як за рішенням суду; 2) заборонена застосування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання; 3) принцип зазнавання під час відбування покарань тільки таких обмежень, які визначені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і задоволення справедливих вимог моралі.

Не менш важливим міжнародно-правовим актом загального характеру є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [269]. Щодо осіб, підданих покаранню, цей документ містить такі основні положення: 1) забезпечення для кожної особи, засудженої до смертної кари, права просити про помилування; 2) правило, за яким визначається категорія «примусова чи обов'язкова» праця. Такою не визнається робота, яку повинна виконувати особа, що перебуває в ув'язненні, на підставі законного розпорядження суду або особа, умовно звільнена від такого ув'язнення;

3) головною метою пенітенціарного режиму має бути сприяння виправленню та ресоціалізації засуджених.

Також слід відмітити Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. [185], яка містить фундаментальне положення, за яким жодні виключні обставини, якими б вони не були, не можуть служити виправданням катувань. Із метою належного забезпечення дотримання прав засуджених та інших осіб, які вступили в конфлікт із законом, 1979 р. було прийнято Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку [178].

Окрім міжнародно-правових актів загального характеру, значна кількість норм щодо виконання покарань міститься в ряді спеціалізованих актів, до основних із яких віднесено: Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими (Правила Мандели) 2015 р. [264], Європейські пенітенціарні правила [137], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (Конвенція 1950 р.) [184], Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню [136].

Як справедливо наголосив професор В. М. Трубников, міжнародні акти у сфері пенітенціарного права втілили передові наукові ідеї й гуманістичні принципи виконання покарання у виді позбавлення волі [480, с. 173]. До речі, ідеї В. М. Трубникова, патріарха вітчизняної кримінально-виконавчої системи України, продовжують його послідовники та окремі представники інших наукових шкіл [247; 331; 449]. Подібні судження містяться й в інших навчальних і наукових джерелах, присвячених різним міжнародним актам про поводження із засудженими.

Орієнтуючись на конституційний принцип верховенства права, правозастосовну та інтерпретаційну практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), потрібно наголосити, що реформування кримінально-

виконавчої системи України має бути спрямоване на реальний захист прав та свобод особи, їх утвердження й забезпечення. Зокрема, норми кримінально-виконавчого законодавства України потрібно тлумачити та «звіряти із системою координат» Конвенції 1950 р. і практики ЄСПЛ.

Тому на сучасному етапі практика та рішення ЄСПЛ мають бути одним із пріоритетів при розбудові в Україні кримінально-виконавчої системи нового, європейського, типу.

Значення Конвенції 1950 р. та ЄСПЛ для сучасної Європи відмічається в численних наукових дослідженнях. Результати розгляду справ засуджених у вказаній судовій інстанції виступають одним із критеріїв оцінювання ефективності функціонування національних кримінально-виконавчих систем.

Рішення ЄСПЛ є особливим джерелом права у сфері виконання покарань. Зі вступом України до Ради Європи та ратифікацією Україною Конвенції 1950 р., зазначені джерела права стали важливим фактором для української правової системи [354]. Більшу частину – 57% – від усіх скарг ЄСПЛ забезпечують чотири держави: Туреччина, Росія, Румунія та Україна.

Аналіз положень Конвенції 1950 р. за однією з найбільших категорій справ ЄСПЛ засвідчує, що відповідно до ст. 3, ніхто не повинен зазнавати катувань чи нелюдського і принижуючого гідність поводження і покарання. На відміну від катувань, заподіяння яких носить умисний характер, нелюдське або принижуюче гідність поводження не обов'язково має бути результатом умисних дій – воно може мати місце в результаті бездіяльності або невжиття необхідних заходів. Заподіяння психічних страждань також може бути рівносильно принижуючому поводженню чи покаранню [354].

Зокрема, в одному зі своїх рішень у справі «Кудла проти Польщі» (Kudla vs. Poland) ЄСПЛ так сформулював обов'язки держави щодо створення належних умов при триманні в ув'язненні: «держави повинна забезпечити, щоб особа трималася під вартою в таких умовах, які сумісні з повагою до її людської гідності, щоб манера і спосіб виконання цього заходу

не піддавали її стражданню і позбавленням такої інтенсивності, яка перевищує неминучий рівень страждань при позбавленні волі, і щоб, урахувавши практичні вимоги, що пред'являються до тюремного ув'язнення, були адекватно забезпечені її здоров'я та благополуччя...».

Аналіз рішень ЄСПЛ дає підстави для висновку, що як нелюдське і таке, котре принижує гідність, поводження і покарання зазначена судова інстанція розцінює такі обставини: перенаселеність камер, неналежні санітарно-гігієнічні та побутові умови, у тому числі стан одягу й постільних речей, наявність комах і гризунів, антисанітарія, ненадання або неналежне надання медичної допомоги тощо.

Варто засвідчити, що проведений аналіз міжнародно-правового рівня нормативного забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи України показує правильність вибору Міністерством юстиції напрямів реформування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

Із 1995 р., коли Україна вступила до Ради Європи, одним з основних напрямів державної політики України у сфері виконання покарань стає реформування кримінально-виконавчої системи, удосконалення її діяльності з метою дотримання прав і свобод людини відповідно до європейських стандартів. У зв'язку із цим, починаючи з 1995 р., Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) неодноразово наголошувала на такому:

– відповідно до п. 11 (vii) Висновку № 190 (1995) ПАРЄ щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26 вересня 1995 р., наша держава повинна була передати Міністерству юстиції відповідальність за управління кримінально-виконавчою системою ще до кінця 1998 р.;

– у п. 6 Резолюції 1179 (1999) ПАРЄ «Дотримання Україною зобов'язань» від 27 січня 1999 р. зазначено, що «передача відповідальності за пенітенціарну систему до Міністерства юстиції здійснюється повільно»;

– у п. 11 (i) Резолюції 1262 (2001) ПАРЄ «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною» ПАРЄ знову закликала українську владу

«підпорядкувати Державний департамент з виконання покарань Міністерству юстиції і завершити передачу різних досудових центрів утримання під арештом, які все ще перебувають у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ або служб безпеки, також Міністерству юстиції»;

– у п. 8 (i) Резолюції 1346 (2003) ПАРЄ «Виконання Україною своїх обов'язків та зобов'язань» ще раз було наголошено на необхідності «завершити передачу всієї системи управління пенітенціарними закладами у підпорядкування Міністерству юстиції»;

– у п. 13.7 Резолюції 1466 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 05 жовтня 2005 р. знову зроблено наголос на необхідності «завершити переведення Державного департаменту з виконання покарань до відання Міністерства юстиції, як це вимагається п. 11 (vii) Висновку № 190 (1995)». Ураховуючи зазначені рекомендації, Указом Президента України від 12 березня 1999 р. № 248/99 ДДУПВП було виведено з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України [335].

А 11 липня 2007 р. постановою Кабінету Міністрів України № 916 було затверджено оновлене Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань, відповідно до якого діяльність зазначеного центрального органу виконавчої влади із спеціальним статусом спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції [342].

Доцільність передачі кримінально-виконавчого відомства з Міністерства внутрішніх справ у відання Міністерства юстиції підтверджується не лише вищенаведеними висновками міжнародної спільноти, а й прагненням держави уникнути надмірної мілітаризації кримінально-виконавчої системи. Зокрема, передбачалося, що в цивільному відомстві процес виконання покарань (особливо пов'язаних з ізоляцією від суспільства) буде ґрунтуватися на більш гуманістичних засадах і з меншими порушеннями законності.

Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 було утворено ДПтС України, реорганізувавши ДДУПВП [350]. А 06 квітня 2011 р. Указом Президента України № 394/2011 було затверджено Положення про Державну пенітенціарну службу України [344], відповідно до якого остання, до 18 травня 2016 р. була центральним органом виконавчої влади й діяльність якої була спрямована та координувалась Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України. ДПтС України входила до системи органів виконавчої влади й забезпечувала реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Основними завданнями ДПтС України були: реалізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань; внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань; забезпечення формування системи наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються до засуджених та осіб, узятих під варту; контроль за дотриманням прав людини і громадянина, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань, реалізацією законних прав та інтересів засуджених і осіб, узятих під варту.

До 18 травня 2017 р. існувала ситуація, за якої вищевказані зміни стали причиною наявності в нашій державі системи «служба в службі», оскільки, згідно зі ст. 6 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», ДПтС України входило до складу ДКВС України, що є в принципі алогічним [557, с. 167].

Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» від 18 травня 2016 р. № 343 було прийнято рішення ліквідувати Державну пенітенціарну службу, поклавши на Міністерство юстиції завдання і функції з реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації [125].

Мабуть, тому Міністерством юстиції України було подано до Верховної Ради України законопроект «Про пенітенціарну систему України», у якому здійснено спробу сформувати якісно новий погляд, філософію розуміння пенітенціарної системи не лише як системи органів і установ виконання покарань й інших суб'єктів, як це зазначено в ст. 6 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», а взявши за основу визначення, сформульоване Г.О. Радовим, а саме: цілісне, функціонально-інтегральне утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій із забезпечення виправлення й ресоціалізації засуджених[376].

Водночас у цьому проекті не передбачено зміни концептуальних понять і термінології сфери виконання покарань, уточнення місця слідчих ізоляторів у системі органів виконавчої влади з подальшим науковим обґрунтуванням передачі їх до відома Міністерства внутрішніх справ України тощо.

Логічним результатом правотворчої роботи за вказаним напрямом має стати підготовка проекту Пенітенціарного кодексу України, завданням якого має бути врегулювання правовідносин у сфері виконання та відбування покарань, постпенітенціарної адаптації звільнених із метою їх виправлення й ресоціалізації. Така робота буде першою у своєму роді на пострадянському просторі.

Зазначена робота в підсумку покликана реалізувати в частині пенітенціарного напрямку Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [338]. Це значно пришвидшить процес європейської інтеграції та наблизить перспективу вступу України до Європейського Союзу, що є зовнішньополітичним пріоритетом України, а також дасть змогу реалізувати заходи, спрямовані на подальше реформування системи виконання покарань, забезпечення дотримання прав людини, приведення умов

тримання засуджених та ув'язнених у відповідність до європейських норм і стандартів.

Висвітлюючи теоретико-правові та методологічні засади дослідження кримінально-виконавчої системи України, погоджуємося з вітчизняним ученим-пенітенціаристом С. В. Лучком у тому, що будь-яке фундаментальне наукове дослідження, яке претендує на звання репрезентативного, не обходиться без висвітлення відповідних методологічних засад. Більше того, методологія дослідження кримінально-виконавчої системи України сьогодні є однією з найменш розроблених галузей, що пов'язано як з об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками [238, с. 151].

Ураховуючи те, що методологія науки кримінально-виконавчого права не становить предмета нашого дослідження, ми не претендуємо на догматизм висновків за вказаним напрямом. Водночас усвідомлюємо, що в умовах переходу філософії зазначеної галузі вітчизняного законодавства на нову парадигму вказана методологія може по праву стати предметом самостійного монографічного дослідження.

При цьому методологічні посилки, викладені у відповідній статті С. В. Лучка «Методологія дослідження пенітенціарної системи України», не можуть бути піддані суттєвій переробці (адже в такому разі може бути порушено системність та інструментарій дослідження), а тому їх використання зумовлено необхідністю подальшого наукового пошуку з предмета нашого дослідження.

При цьому в основу вказаної методології можуть бути покладені й судження вчених з інших галузей наукового знання. Зокрема, вітчизняний кримінолог В. С. Батиргареева вважає, що процес становлення нового знання про те чи інше явище правової дійсності являє собою певну систему отримання, накопичення, аналізу, узагальнення й осмислення фактів, що мають наукове значення, з подальшим закріпленням отриманих результатів і висновків у теоріях, концепціях, поглядах, нормативно-правових актах тощо.

Це складний за структурою й об'ємний за кількістю інформації, яку необхідно переробити дослідникові, багатоетапний процес, у якому прирощення цього знання відбувається за відповідними принципами й закономірностями, що належать до царини методології наукового пізнання [24, с. 72].

На сучасному етапі розвитку кримінально-виконавчої науки методологічний інструментарій відповідних досліджень залишається переважно атрибутивною складовою дисертаційних робіт і монографій, оскільки будь-яке серйозне дослідження розпочинається з окреслення методологічних засад щодо напрямів здобуття необхідної інформації, її творчого перероблення й закріплення значущих фактів. Тому методологія зумовлює змістовність та істинність одержаних результатів і висновків наукового дослідження.

Поняття «методологія» (від грец. μέθοδος – правильний шлях, шлях дослідження) по-різному тлумачиться в сучасній юридичній науці. У широкому значенні термін «методологія» розуміють як теорію людської діяльності – «це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи не лише власне пізнання, а й виробництво. Звідси виходить, що методологія ... є теорія людської діяльності» [575, с. 6]. У вузькому значенні методологія – сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження [330, с. 5–6].

Під методологією правової науки сучасні вчені розуміють: вчення про методи пізнання, теоретичне обґрунтування використаних у науці методів і способів пізнання; теорію методів, сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження явищ; систему певних теорій, гносеологічних й онтологічних принципів, законів і категорій, що опосередковують загальні властивості й зв'язки буття та наукового пізнання; учення про принципи побудови, форми й засоби наукового пізнання тощо [180; 319; 388]. Незважаючи на наявні розбіжності в згаданих визначеннях, можна стверджувати, що всі вони надають

найзагальніші уявлення про сутність і зміст поняття методології юридичної науки.

Отже, ми поділяємо думку С. В. Лучка про те, що методологія дослідження кримінально-виконавчої системи України є вченням про світогляд і систему наукових підходів, принципів, методів, прийомів та способів пізнання й об'єктивної оцінки ідеології функціонування органів і установ виконання покарань, чинного кримінально-виконавчого законодавства та правових механізмів діяльності ДКВС України й інших соціальних інституцій щодо досягнення мети виправлення та ресоціалізації засуджених [238, с. 152].

Методологія дослідження проблем функціонування кримінально-виконавчої системи України у своєму арсеналі утримує різнопорядкові за змістом і формою методи. Як зазначає О. Ф. Скакун, у сучасній юридичній науці найбільш функціональним як в абстрактному, так і в науковому значенні є таке визначення поняття «метод»: по-перше, як системи конкретних способів та принципів досягнення мети дослідження; та, по-друге, як системи інструментів (засобів) дослідження [418, с. 6].

У свою чергу, на думку зарубіжного вченого Р. Лукича, способи являють собою систему прийомів, що допомагають досягти певних результатів (дедукція та індукція, аналіз і синтез, узагальнення тощо). Водночас принципи (історизму, сходження від абстрактного до конкретного, єдності логічного та історичного, конкретного й абстрактного тощо), які зазвичай формуються на рівні методів чи методологічних підходів (філософських і загальнонаукових, але не окремонаукових), завдяки своєму імперативному характеру мають забезпечувати концептуальність дослідження [236, с. 10].

Визначивши понятійний аспект методології дослідження кримінально-виконавчої системи України, вважаємо за логічне здійснити перехід до аналізу сукупності методів, використаних нами при дослідженні відповідного інституту механізму Української держави.

Зокрема, при дослідженні кримінально-виконавчої системи України доцільним є використання порівняльно-правового методу. Відома народна мудрість говорить: «Усе пізнається в порівнянні». Порівнюючи, ми можемо виявити позитивні моменти та тенденції розвитку. Порівняння розуміють як процес відображення й фіксації відношень тотожності, схожості у правових явищах різних держав, а порівнянню піддається одиничне, особливе та загальне в таких явищах. Юридична компаративістика – це, насамперед, виявлення всезагального, загального, різного й унікального у правових явищах [474, с. 34–36].

Передумовою до проникнення в сутність зазначених явищ стає пошук їх загальних рис, опанування властивих їм закономірностей. Автори першого вітчизняного навчального посібника «Порівняльне кримінально-виконавче право» І. Г. Богатирьов, І. М. Копотун, М. С. Пузирьов довели, що в процесі вдосконалення правового регулювання та практики застосування покарань необхідно враховувати й використовувати позитивний досвід цієї діяльності в зарубіжних державах [50, с. 8].

Поряд із цим, при застосуванні порівняльно-правового методу в дослідженні проблем функціонування кримінально-виконавчої системи України не ставиться за мету цілковита імплементація зарубіжного пенітенціарного законодавства в частині регулювання виконання та відбування покарань, оскільки, як зазначає М. С. Пузирьов, подібні запозичення можливі лише з урахуванням специфіки економічного та соціального розвитку України, особливостей вітчизняної кримінально-виконавчої системи, історичного досвіду й традицій нашого народу, особливостей національної психології тощо [362, с. 44].

Заслуговує на увагу також спроба М. С. Пузирьова виділити й обґрунтувати види досліджень у порівняльному кримінально-виконавчому праві. Зокрема, названий науковець за основу класифікувати дослідження в порівняльному кримінально-виконавчому праві, взяв із праці відомих вітчизняних вчених В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняка, Д. В. Лук'янова, які

поділяють їх на такі види: 1) Діахронне і синхронне порівняння. 2) Бінарне та мультипорівняння. 3). Внутрішнє й зовнішнє порівняння. 4) Макро-, мікро- та інституціональне порівняння. 5) Нормативне та функціональне порівняння [322].

Зокрема, М.С. Пузирьов проводячи аналіз загальної теорії правової компаративістики, адаптувавши її методологічні засади до кримінально-виконавчої проблемати, висловив з цього приводу наступну наукову позицію, на яку ми спиралися в компаративній частині нашого дослідження.

1. Діахронне і синхронне порівняння. Об'єктом порівняння у сфері кримінально-виконавчих правовідносин можуть бути кримінально-виконавчі системи та їхні компоненти, що існували в різні історичні часи. Таке порівняння називається діахронним (оскільки воно має історичний, тобто діахронний характер). Однак найчастіше об'єктом порівняння є кримінально-виконавчі системи, що існують в одні історичні часи (синхронне порівняння).

2. Бінарне та мультипорівняння. При порівнянні двох кримінально-виконавчих систем маємо так зване бінарне порівняння (наприклад, порівняння кримінально-виконавчої системи України та кримінально-виконавчої системи США), при порівнянні більше ніж двох систем – мультипорівняння (наприклад, для порівняння можна обрати кримінально-виконавчі системи певного географічного регіону (континенту) – Європи).

3. Внутрішнє й зовнішнє порівняння. Внутрішнє порівняння – це порівняння елементів кримінально-виконавчої системи однієї держави. Воно дозволяє надати загальну характеристику окремої національної кримінально-виконавчої системи. При внутрішньому порівнянні найчастіше йдеться про дослідження кримінально-виконавчих систем (кримінально-виконавчого законодавства) федеративних держав. Прикладом останнього є порівняння кримінально-виконавчого законодавства штатів у США (так зване міжштатне порівняння). Зовнішнє порівняння – це порівняння, в

якому досліджуються національні кримінально-виконавчі системи принаймні двох держав.

4. Макро-, мікро- та інституціональне порівняння. Залежно від об'єктів порівняння М. С. Пузирьов виділяє такі рівні:

– перший і найнижчий рівень – це порівняння норм кримінально-виконавчого (іноді – кримінального) права (мікропорівняння). Тут ідеться переважно про порівняння юридично-технічних моментів, завдяки чому виявляється й систематизується емпіричний правовий матеріал (окремі норми кримінально-виконавчого (подекуди – кримінального) права, їх частини тощо). Дослідження на цьому рівні порівняння є відносно простим;

– другий, середній рівень – це порівняння правових інститутів і галузей права (інституціональне або галузеве порівняння). Дослідження правових інститутів та галузей має доповнюватись вивченням соціальних факторів у зв'язку з кримінально-виконавчою системою в цілому;

– третій, верхній рівень – це порівняння кримінально-виконавчих систем у цілому (макропорівняння). Порівняння кримінально-виконавчих систем у їхньому цілісному вигляді має враховувати процес їх формування й функціонування, основні принципи, джерела кримінально-виконавчого права, соціальну основу, тому є значно складнішим, ніж мікропорівняння та інституціональне порівняння. Саме цей рівень досліджень найактивніше використовується в порівняльному кримінально-виконавчому праві [360, с. 133–134].

5. Нормативне та функціональне порівняння. При нормативному порівнянні відправним пунктом дослідження є схожі правові норми, інститути, законодавчі акти. Іноді такий підхід трактується як формально-юридичний (догматичний) аналіз, доктринальні традиції якого були закладені ще на світанку виникнення порівняльного правознавства в ХІХ ст. Функціональне порівняння – це дослідження правових засобів вирішення однакових соціальних і правових проблем різними кримінально-виконавчими системами. Функціональне порівняння починається не з

визнання певних правових норм та інститутів як відправного пункту порівняння, а з висування певної соціальної проблеми, і вже потім відбувається пошук правової норми або інституту, за допомогою яких цю проблему можна вирішити. І функціональне, і нормативне порівняння мають право на існування. Якщо вони поєднуються, то виникає змішане порівняння. Сучасний етап розвитку порівняльного кримінально-виконавчого права диктує необхідність саме такого виду порівняння [360, с. 134–135].

Названі види досліджень вважаємо за доцільне використовувати як при проведенні історико-правового аналізу функціонування кримінально-виконавчої системи України, так і при вивченні зарубіжного досвіду функціонування кримінально-виконавчих систем з метою вироблення пропозицій з удосконалення відповідного інституту механізму Української держави.

Зрозуміло, що результати будь-якого наукового дослідження, у тому числі теорії та практики функціонування кримінально-виконавчої системи України, не можуть бути достовірними, якщо використано лише один метод. Тому методологію такого дослідження має становити система загальнонаукових та спеціально-наукових методів, котрі забезпечать об'єктивний аналіз досліджуваного предмета. З урахуванням специфіки дослідження теорії та практики функціонування кримінально-виконавчої системи України нами застосовано, крім порівняльно-правового, такі методи:

– структурно-функціональний. Він для вивчення функціонування кримінально-виконавчої системи України має особливе значення, оскільки досліджується та порівнюється між собою дуже багато явищ кримінально-виконавчої теорії і практики, і лише за його допомогою відповідні об'єкти можна дослідити як взаємопов'язані елементи цілісної кримінально-виконавчої системи тієї або іншої держави;

– системного аналізу (системний). Саме системний метод зобов'язує проводити дослідження кримінально-виконавчої системи України як цілісної множини, що складається з підсистем та елементів. Система права, що існує в будь-якій державі, складається з відповідних підсистем: галузей, підгалузей, інститутів (скажімо, у кримінально-виконавчому праві – інститут органів і установ виконання покарань) тощо. Застосування цього методу при здійсненні дослідження теорії і практики функціонування кримінально-виконавчої системи України надало змогу порівняти між собою відповідне одиничне, особливе й загальне в кримінально-виконавчих явищах, типові, а не випадкові факти;

– догматичний (формально-юридичний). Цей метод, який, за висловом Ієринга, є «абеткою права», виходить з правила: *forma legalis – forma essentialis* (юридична форма – це істотна форма) і дає змогу вивчати право як таке, у «чистому вигляді», поза його зв'язком з економікою, політикою, мораллю тощо. Цей метод у дослідженні теорії та практики функціонування кримінально-виконавчої системи України передбачає аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування, виявлення очевидних аспектів правових явищ без проникнення у внутрішні сутнісні сторони і зв'язки. Він реалізується за допомогою формально-логічних прийомів (аналізу і синтезу, індукції і дедукції, абстракції тощо) і дає змогу виробити поняття, описати, узагальнити, класифікувати, систематизувати, передати отримане знання ясним, цілком визначеним чином [290, с. 35; 419, с. 15];

– логічний. Цей метод надав змогу, з одного боку, виявити логічні помилки, присутні в окремих положеннях кримінально-виконавчого законодавства, певну непослідовність законодавців окремих держав, не сприймати як істинні й заперечити деякі хибні судження науковців, а з іншого – сконцентруватися на предметі дослідження й відволіктися від несуттєвого;

– статистичний. Загалом цей метод використовують для встановлення статистичних даних про: кількість органів і установ виконання покарань та засуджених, які відбувають різні види покарань; кількість вчинених в органах і установах виконання покарань злочинів (пенітенціарна злочинність); кількісно-якісні показники застосування того чи іншого кримінально-виконавчого інституту (наприклад, щодо кількості та якісної характеристики засуджених, звільнених від відбування покарання за однією з підстав, передбачених ст. 152 КВК України) тощо;

– при збиранні емпіричного матеріалу доцільним є використання методу включеного спостереження. Загалом наукове спостереження є цілеспрямованим, організованим сприйняттям предметів і явищ навколишнього світу [396, с. 53]. Цей метод застосовано нами під час здійснення практичних заходів в органах і установах виконання покарань. Використовуючи цей метод, дослідник опиняється на виду в засуджених, тому що проводить із ними багато часу. Як і при відкритому спостереженні, потрібно дотримуватися низки умов, сформульованих дослідниками. Перш за все, потрібно подолати стани тривожності, підозрливості, сумнівів, песимізму, скептицизму, замкнутості, характерні для засуджених. Для цього співробітник повинен просто сумлінно працювати, не загравати й не підігравати засудженим, бо фальш відразу стає явною. При цьому бути не позбавленим відчуття емпатії, але ніколи не забувати про те, з ким маєш справу, оскільки завжди можна піддатися провокації;

– метод опитування. Цей метод надає змогу задовольнити вимоги якісно-кількісної визначеності досліджуваного матеріалу, оскільки: а) опитування звернено до людини; б) його процедура легко піддається формалізації; в) опитування є достатньо глибоким, щоб за його допомогою з'ясувати ті складні процеси, які розглядаються в конкретному дослідженні [313, с. 47].

У процесі дослідження теорії і практики функціонування кримінально-виконавчої системи України за допомогою цього методу

отримано значну частину емпіричного матеріалу й перевірено чимало теоретичних висновків. Модифікаціями методу опитування є бесіда, інтерв'ю, анкетування та деякі інші. При цьому перед проведенням анкетування, крім того, що озвучили кінцеву мету дослідження (удосконалення теорії і практики функціонування кримінально-виконавчої системи України), наголосили на тому, що дослідник від результатів дослідження не отримає особистої вигоди;

– аналіз документів включає в себе, перш за все, вивчення матеріалів особових справ засуджених до різних видів покарань. Також документальне дослідження теорії і практики функціонування кримінально-виконавчої системи України проведено шляхом вивчення документів ДКВС України (різних звітів, довідок, інформації тощо).

Враховуючи новітні здобутки пенітенціарної науки [86; 87], у процесі дослідження кримінально-виконавчої системи, особливо при розробленні Концепції її розвитку, було використано методи прогнозування та моделювання з дотриманням принципу циклічності її історичного розвитку.

Зважаючи на поступальні та реформаційні процеси, що нині відбуваються в державній політиці у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, особливого значення набувають питання, що стосуються методології прогнозування подальшого розвитку кримінально-виконавчої системи України. У свою чергу, це передбачає необхідність отримання знань про основні її закономірності, про що йдеться в підрозділі 2.1 дисертації.

За результатами аналізу наявних у пенітенціарній науці теоретико-методологічних положень запропоновано при побудові методології прогнозування розвитку кримінально-виконавчої системи України враховувати наступне: 1) системність при виборі конкретних методів наукового пізнання; 2) принципи циклічності та наступності розвитку кримінально-виконавчої системи; 3) урахування специфіки галузевого

правового регулювання; 4) доцільність розроблення механізму, за якого кримінально-виконавча система набуває принципово нових властивостей.

Крім названих спеціальних методів, відомих науці кримінально-виконавчого права, у процесі вивчення теоретико-правових та методологічних засад дослідження кримінально-виконавчої системи України використано й інші. Це найзагальніший метод філософської діалектики, який у цьому випадку передбачає, що функціонування кримінально-виконавчої системи пов'язано із соціально-правовою необхідністю, зокрема історично зумовленою й науково доведеною потребою виправлення та ресоціалізації засуджених. Також використано метод сходження від простого до складного і від абстрактного до конкретного. Завдяки цьому методу вдалося побудувати багаторівневу структуру самого дослідження, яке складається з узгоджених між собою розділів і підрозділів; при цьому з конкретних підрозділів видно, що пізнання здійснено у два етапи – спочатку об'єкт розглянуто як ціле, а потім за допомогою аналізу – за окремими частинами, сторонами, таким способом відбувався рух від менш змістовного до більш змістовного [419, с. 14; 288, с. 26]. При дослідженні певних кримінально-виконавчих категорій та інших понять, їх співвідношення, при створенні різних класифікацій ми спиралися на сучасні досягнення, насамперед, вітчизняної філософії, теорії права, загальної та юридичної логіки.

Наведений перелік методів, використаних у процесі нашого дослідження не є вичерпним, оскільки сама методологічна система кримінально-виконавчого права, якій властивий динамізм, перебуває на стадії формування й постійно поповнюється новими методами.

Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що методологія дослідження проблем функціонування кримінально-виконавчої системи України з метою отримання достовірного наукового результату повинна містити систему загальнонаукових та спеціально-наукових методів із визначеною процедурою їх застосування. При цьому кінцевою метою

оптимального застосування вказаної методології є вдосконалення теоретико-прикладних засад функціонування кримінально-виконавчої системи України, а також відповідного галузевого законодавства.

1.3 Концептуальні засади реформування кримінально-виконавчої системи України

Насамперед, відзначимо такий факт: теоретичним проблемам реформування кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему приділено недостатньо уваги в кримінально-виконавчій науці, проте деякі вітчизняні вчені вже зробили перші кроки в цьому напрямі. Зокрема, важливі теоретичні здобутки щодо трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему містяться в колективній (В. В. Коваленко, О. В. Лісіцков, О. М. Джу́жа, О. Г. Колб, М. М. Яцишин, В. В. Василевич, В. П. Захаров, В. В. Кондратішина) монографії «Кримінологічні та оперативно-розшукові засади запобігання злочинам і правопорушенням, що вчиняються персоналом виправних колоній» (2011 р.) [219]. Незважаючи на кримінологічну й оперативно-розшукову спрямованість наукової праці, її авторам вдалося підняти цілий пласт проблем, пов'язаних із співвідношенням кримінально-виконавчої та пенітенціарної політики сучасної Української держави.

Зокрема, на думку названих вище вчених, «у контексті пропонованих останнім часом реформ правової системи України та, зокрема, її правоохоронних органів, досить важливо визначитись з тим, яким чином буде здійснюватись оперативно-розшукове запобігання злочинам, що вчиняються персоналом виправних колоній.

У зв'язку із цим встановлено, що зміна змісту політики у сфері виконання покарань (з кримінально-виконавчої на пенітенціарну політику) автоматично зумовлює як зміну об'єкта запобігання (персоналу виправних

колоній – на персонал пенітенціарних установ), так і правової діяльності суб'єктів такого виду запобігання злочинам і правопорушенням, а саме:

- перейменування КВК України на Пенітенціарний кодекс;
- внесення змін у Закон України “Про оперативно-розшукову діяльність”, зокрема у ст. 5, шляхом вилучення з визначеного переліку оперативних підрозділів ДКВС, бо за змістом пенітенціарного права зазначені служби в пенітенціарних установах відсутні;
- внесення змін у нормативно-правові акти, що регулюють діяльність інших суб'єктів ОРД, з тим, щоб забезпечити правові засади і гарантії їх функціонування в пенітенціарних установах;
- змінити (у бік посилення) гарантії соціального, правового, фінансового та іншого забезпечення працівників оперативних підрозділів інших правоохоронних органів з урахуванням як підвищення обсягу їх роботи (оперативно-розшукового запобігання злочинам як з боку персоналу, так і засуджених осіб), так і забезпеченням безпеки діяльності в умовах місць позбавлення волі» [219, с. 49].

У цілому підтримуючи авторів названої монографії щодо трансформації кримінально-виконавчої політики в пенітенціарну, ми не згодні з наведеною ними пропозицією щодо внесення змін до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», зокрема у ст. 5, шляхом вилучення з визначеного переліку оперативних підрозділів Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України. Більше того, наведений ученими аргумент («бо за змістом пенітенціарного права зазначені служби в пенітенціарних установах відсутні») на користь цього вважаємо поверховим, адже:

- по-перше, пенітенціарне право як таке нині ще недостатньо сформовано й представлено переважно дореволюційною науковою спадщиною (яка, звісно, потребує перегляду, зважаючи на реалії сьогодення), здобутками Г. О. Радова та його наукової школи, а також розрізненими науковими публікаціями вітчизняних учених-пенітенціаристів.

В Україні нині відсутні як навчальні посібники, так і підручники з пенітенціарного права. Тобто ця галузь національного права перебуває ще в стадії розроблення її понятійного апарату, визначення його місця у вітчизняному правовому полі та співвідношення з нині чинними юридичними дефініціями. Єдина монографія «Доктрина пенітенціарного права України», яка була опублікована у 2017 р., заклала першооснови формування пенітенціарного права України;

– по-друге, переконані, що практика має визначати замовлення на ті чи інші наукові дослідження. Нині в Україні проходить службу велика кількість працівників оперативних підрозділів органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів МЮУ, щороку засобами оперативно-розшукової діяльності в кримінально-виконавчій системі запобігають не одній тисячі злочинів, підготовлюваних засудженими й ув'язненими. І цілком виключати з кримінально-виконавчої системи оперативні підрозділи лише через те, що окремі вчені не знайшли їм місця у своїх працях, є необдуманим вчинком, який може призвести до ускладнення оперативної й кримінологічної обстановки в кримінально-виконавчій системі.

Адже якщо в кримінально-виконавчій системі не буде запобіжної діяльності (яка покладена саме на оперативні підрозділи ДКВС України), в установах виконання покарань збільшиться тиск, тероризування з боку негативної частини засуджених щодо засуджених, які прагнуть каяття й виправлення. Не говорячи вже про загальну безпеку засуджених (ув'язнених), кримінально-виконавчого персоналу й інших осіб.

Тому, на нашу думку, кадрове супроводження трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну має здійснюватися не шляхом виключення тих структурних підрозділів, які протягом років довели свою значущість та ефективність, а за рахунок введення до штатів кримінально-виконавчих установ соціальної служби й визначення її пріоритетом проведення соціальної роботи із засудженими, підготовки їх до звільнення, організації через взаємодію з іншими суб'єктами соціального

патронажу й органом пробації постпенітенціарної адаптації звільнених осіб [567, с. 186].

Водночас, як слушно зауважив В. М. Синьов, «...унікальність пенітенціарної справи потребує таких фахівців, які б ефективно вирішували головне завдання системи – ресоціалізацію засуджених» [413, с. 19]. Саме тому, за твердженням М. В. Климова, у ситуаціях навчання та виховання суб'єктів таких особливих сфер діяльності, як пенітенціарна та правоохоронна, актуальність визначення науково обґрунтованого педагогічного проекту підвищується. При цьому педагогічний продукт відомчої системи освіти та виховання зумовлює якість майбутнього проектного персоналу [173, с. 345].

Разом із тим, аналіз сучасних наукових розвідок за цим напрямом свідчить про відсутність як серед вітчизняних науковців, так і серед іноземних фахівців єдиного, уніфікованого тлумачення дефініції «пенітенціарна система». При цьому, як зазначає вітчизняний вчений Є.М. Бодюл зазвичай у наукових дослідженнях спеціального галузевого характеру використовують саме ті терміни, що передбачені чинним законодавством: «виправні колонії», «кримінально-виконавча система» тощо, а автори, які пишуть про пенітенціарну політику, пенітенціарну систему, пенітенціарні установи, не завжди обґрунтовують ці поняття [70].

Перші вітчизняні наукові розвідки, у яких відшукуємо дефініцію «пенітенціарна система», сягають початку 1990-х рр. Зокрема, М. П. Мелентьев у навчально-практичному посібнику «Пенітенціарні системи зарубіжних країн» зазначив, що «пенітенціарна система – це не система розміщення ув'язнених у тюрмах, а вся виправна система, пов'язана з виконанням покарання у виді позбавлення волі, у сукупності із засобами й методами правового впливу на засуджених осіб, з метою відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого й запобігання вчиненню нових злочинів» [317, с. 3].

Декількома роками пізніше Г. О. Радов, уперше у вітчизняній науці розробивши Доктринальну модель Закону «Про пенітенціарну систему України», у ст. 1 цього Закону запропонував визначення пенітенціарної системи як цілісного, функціонально-інтегрального утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій щодо забезпечення ресоціалізації засуджених [376, с. 11].

Ще через декілька років, працюючи над дисертаційною роботою, учений-практик О. Б. Пташинський вивів авторську дефініцію досліджуваного інституту, зазначивши, що «пенітенціарна система – це сукупність взаємопов'язаних державних установ та органів виконання покарань, створених з метою виправлення і перевиховання засуджених, які здійснюють єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань у відповідності з чинним законодавством» [359, с. 45].

У цілому це визначення може бути взяте за відправну позицію в нашому дослідженні означеної системи, проте в контексті формулювання авторської дефініції зауважимо, що нині такі категорії виправно-трудового права, як «виправлення і перевиховання засуджених» трансформувалися у «виправлення і ресоціалізацію засуджених», визначення яких закріплено на рівні КВК України. Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 6 КВК України, виправлення засудженого – процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки.

А відповідно до ч. 2 ст. 6 КВК України, ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. При цьому кримінально-виконавче законодавство робить слушне уточнення, що необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого.

Разом із тим, наведене О. Б. Пташинським визначення «пенітенціарна система» з подальшою її характеристикою нині зазнало би критиці з наступним її перефразуванням у категорію «кримінально-виконавча система». Такої позиції, за якою кримінально-виконавча система передбачає зовнішній вплив на засудженого, а пенітенціарна – внутрішній, дотримується у вітчизняній пенітенціарній науці професор О. Г. Колб.

Таке узагальнення можна вивести з наукової сентенції О. Б. Пташинського, поданої одразу за визначенням пенітенціарної системи, а саме: «Характер і зміст цієї діяльності визначається нормами кримінально-виконавчого права, згідно яких встановлюється порядок і умови відбування покарання. Норми кримінально-виконавчого права регулюють порядок та умови відбування покарання у вигляді позбавлення волі, режим відбування покарання, працю засуджених, їх навчання та основні форми виховної роботи» [359, с. 45].

У свою чергу, розвинувши наукові судження своїх попередників, Д. В. Ягунов визначає пенітенціарну систему як сукупність органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських інституцій, об'єднаних на інтегрально-функціональних засадах навколо центрального органу пенітенціарного управління, на який покладено обов'язки з вироблення та реалізації єдиної політики у сфері виконання кримінальних покарань, де всі органи й інституції взаємодіють у напрямі забезпечення суспільства шляхом ресоціалізації осіб, які відбувають або відбули кримінальні покарання [582, с. 178; 583, с. 25].

У цілому тяжіючи до визначення «пенітенціарної системи», запропонованого Д. В. Ягуновим, хочемо навести такі уточнення щодо викладеної вище дефініції:

– у контексті зарубіжного досвіду функціонування інституту пенітенціарної пробації інституту громадянського суспільства не лише взаємодіють з пенітенціарними установами з приводу ресоціалізації та після відбуття особами кримінальних покарань, а й беруть активну участь у

корекційних, психотерапевтичних та інших програмах під час відбування покарання у виді позбавлення волі;

– Д. В. Ягунов у наведеній дефініції не врахував таку категорію законодавства у сфері виконання та відбування покарань, як «виправлення засуджених», звуживши цілі функціонування пенітенціарної системи до ресоціалізації. Натомість, хочемо нагадати, що, згідно із ч. 2 ст. 6 КВК України, необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого. Такий підхід можемо пояснити хіба що тим, що вчений розглядав функціонування пенітенціарної системи України з позиції державного управління, а не кримінально-виконавчого права.

Вельми цінною з концептуального погляду дослідження інституту пенітенціарної системи України є наукова стаття Є. М. Бодюла «Проблеми доктринального визначення поняття «пенітенціарна система»», у якій вітчизняний дослідник дійшов таких значущих теоретичних висновків:

1) поняття «пенітенціарна система» може бути використане як у науковому, так і в загальнозживаному значенні, оскільки позначає всю сукупність суб'єктів виконання кримінальних покарань, організаційно-правових, соціальних і громадських інститутів, що беруть участь у забезпеченні виправлення і ресоціалізації засуджених;

2) пенітенціарну систему можна розглядати як у вузькому, так і широкому розумінні. У широкому розумінні пенітенціарна система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в діяльності органів і установ виконання покарань; у вузькому – це система органів і установ виконання покарань;

3) сучасні визначення поняття «пенітенціарна система» об'єднує одне – в умовах сьогодення воно позбавлене змісту, який воно мало, коли релігійний вплив був головним засобом впливу на ув'язненого, а каяття як змістовне наповнення діяльності з виконання покарань характеризується високим ступенем декларативності. Ураховуючи це, а також ті суспільні

зміни, що відбуваються в нашій державі, мусимо наголосити, що пенітенціарна система повинна орієнтуватися на модель функціонування перехідного типу, яка поєднує в собі загальноприйняті гуманістичні підходи до виконання покарання з одночасним урахуванням особливостей вітчизняної дійсності, вимог зміцнення правопорядку, а також реальних ресурсних можливостей [70, с. 34].

Щодо позиції вчених-пенітенціаристів СНД, то, зокрема, Т. В. Синельникова слушно зазначає, що система виправних установ як один із найбільш важливих соціальних інститутів є продуктом тривалого історичного розвитку. У процесі еволюції держави використовувалися різні назви, що характеризують цю сферу суспільних відносин.

Так, у дореволюційний період цю систему називали тюремною, у радянський – виправно-трудовою. Сьогодні на законодавчому рівні закріплено такий термін, як «кримінально-виконавча система», проте, незважаючи на це, дефініція «пенітенціарна система» та інші словосполучення з прикметником «пенітенціарний»: «пенітенціарна політика», «пенітенціарні установи» тощо – набувають дедалі більшої популярності, у зв'язку із чим і викликають особливий інтерес [412, с. 169]. Проведений нами аналіз наукової статті Т. В. Синельникової засвідчує наступне:

1) у спеціальних наукових дослідженнях учені частіше вживають терміни, передбачені чинним законодавством («установи виконання покарань», «кримінально-виконавча система» тощо);

2) автори, які пишуть про пенітенціарну систему, як правило, не намагаються обґрунтувати вживання саме цього терміна, що є, на нашу думку, нехтуванням концептуального підходу до проблем дослідження;

3) а вчені, які використовують термін «пенітенціарна система», вживають його у двох випадках: а) у працях історико-правового характеру, де поняття «пенітенціарна система» та «пенітенціарні установи» мають узагальнюючий характер і застосовуються для характеристики різних етапів

історичного розвитку (при цьому зазначені поняття часто поєднуються з термінами, котрі офіційно застосовували в конкретних історичних умовах); б) у випадках, коли йдеться про зарубіжні країни, в актах, що містять норми міжнародного права [18, с. 112].

Варто також зазначити, що проведений нами аналіз наукових та довідкових видань показав різні погляди щодо тлумачення терміну «пенітенціарний». Зокрема, С. І. Ожегов у відомому Словнику тлумачить прикметник «пенітенціарний» дотично до категорій «покаяння» (добровільне визнання в скоєному) і «каяття» (жаль про скоєне) [296, с. 657]. У свою чергу, в тлумачному словнику відомий зарубіжний лінгвіст Д. М. Ушаков запропонував відповідну дефініцію трактувати як тюремне ув'язнення, виправна міра [478]. «Історичний словник термінів» поняття «пенітенціарний» розглядає дотично до суворого покарання, переважно кримінального [154].

Принагідно до цього зазначимо, що поширення терміну «пенітенціарний» розпочалося після відкриття в 1786 р. у Філадельфії (США, штат Пенсильванія) одиночної тюрми, яка дістала назву «пенітенціарій» [576]. Більш глибоке вивчення зарубіжного досвіду дало можливість установити, що в англійській мові за допомогою терміна «penitentiary» (що перекладається як «пенітенціарій» або «пенітенціарна установа») позначається виправна установа тюремного типу [599].

Цікавим із позицій нашого дослідження є погляд на порушену проблему зарубіжного вченого А. Ф. Галузіна, який поняття «каяття» диференціює на суб'єктивне (виступає у вигляді вихідної форми внутрішньої діяльності каяття), об'єктивне (є початковою стадією дій особи та учасників юридичного процесу покаяння) [98, с. 68]. На нашу думку, саме такий поділ відповідає сучасним тенденціям диференціації суб'єктів кримінально-виконавчого процесу України.

У контексті викладеного не можемо погодитися з Т. В. Синельниковою, яка, говорячи про співвідношення понять «покаяння»

та «виправлення», зауважує, що виправлення – це процес і результат виконання покарання. У такому розумінні «такою, що виправилася» з формальної точки зору вважається будь-яка людина, котра відбула покарання, незалежно від того, розкаялася вона у вчиненому злочині чи ні [412, с. 170].

Вважаємо, що в цьому випадку дослідниця апріорі неправильно визначила «систему координат», звівши ідеальний процес виконання покарання (який полягає в досягненні всіх трьох складових мети покарання, визначених ч. 2 ст. 50 КК України, у тому числі й виправлення засуджених) до реального (коли з усієї сукупності осіб, звільнених від відбування, таких, що виправилися, і протягом 3 років не вчинили нових злочинів, менше ніж половина).

Більше того, Т. В. Синельниковій принаймні потрібно було врахувати, що такою, яка звільнена від відбування покарання на підставі досягнення найвищого ступеня виправлення, вважається особа, до якої за рішенням суду було застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. По-третє, названій дослідниці варто було провести диференціацію категорії виправлення на моральне та юридичне.

У зв'язку з останнім аргументом видається слушною позиція М. С. Пузирьова. Зокрема, учений наголошував, що поділ процесу виправлення на моральне виправлення та юридичне виправлення, розроблений кримінально-правовою наукою [167, с. 263], знаходить своє закріплення в чинному кримінально-виконавчому законодавстві в частині морального виправлення. На це вказує положення ч. 1 ст. 6 КВК України, яка під виправленням засудженого розуміє процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Отже, як узагальнює М. С. Пузирьов, національний законодавець першочергову роль надає саме виправленню моральному, адже, на думку вченого, воно є більш

самостійним, ніж юридичне, оскільки, на відміну від останнього, не вступає в суперечність зі спеціальною превенцією [364, с. 73].

Продовжуючи дискусію в контексті наведених вітчизняними й зарубіжними вченими-пенітенціаристами наукових сентенцій, вважаємо обґрунтованим співвіднести поняття «покаяння» (як ключове в аспекті формулювання дефініції пенітенціарної системи) з поняттям «моральне виправлення», якщо не як тотожні, то принаймні як засіб і кінцевий результат, адже по суті моральне виправлення є неможливим без усвідомлення засудженим вини у вчиненому злочині й покаянні у скоєному.

Повертаючись до наукової дискусії щодо дефініції пенітенціарної системи, вважаємо за доцільне навести позиції інших учених на підняту в науці термінологічну дискусію. Зокрема, учений-пенітенціарист М. П. Мелентьев під терміном «пенітенціарна система» розуміє не систему розміщення засуджених у тюрмах, а всю виправну систему, пов'язану з виконанням покарання у виді позбавлення волі, в сукупності із засобами й методами правового впливу на засуджених осіб, з метою відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого і запобігання вчиненню нових злочинів [260, с. 166].

Позиція поіменованого вченого нині розвинута в працях вітчизняних дослідників (І. Г. Богатирьова, Є. М. Бодюла, О. М. Джужі, А. В. Кирилюка, В. В. Коваленка, О. Г. Колба, В. В. Кондратішиної, В. О. Корчинського, В. А. Львовчкіна, В. О. Меркулової, П. П. Михайленка, О. Б. Пташинського, Г. О. Радова, В. П. Севостьянова, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, С. Я. Фаренюка, І. С. Яковець та ін.) кримінально-виконавчої системи, які наповнили наведену дефініцію сучасним нормативно-правовим змістом, говорячи також про покарання, не пов'язані з позбавленням волі, каяття, корекцію свідомості засуджених, участь громадськості у їх виправленні та ресоціалізації.

Поряд із тим, під час проведення дослідження нами було встановлено певну дискусію з боку як зарубіжних учених на дану проблему, яка по суті ототожнюється з позиціями поіменованих вітчизняних дослідників.

Зокрема, І. В. Євсєєв під терміном «пенітенціарна система» розуміє сукупність усіх заходів державного впливу й заходів щодо організації та функціонування виправних установ [134]. Схожа думка висловлена професором В. Б. Спіцнаделем та С. І. Вележєвим, які під пенітенціарною системою розуміють установи та органи, що виконують покарання у виді позбавлення волі [436].

Наявність окресленої дискусії дало підстави Є. М. Балусєву говорити про пенітенціарну систему у вузькому й широкому розумінні. Зокрема, на думку поіменованого вченого, пенітенціарна система у вузькому розумінні – це система установ і органів, які виконують кримінальні покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства. Водночас, під пенітенціарною системою в широкому розумінні вчений пропонує розуміти сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в установах, пов'язаних з ізоляцією від суспільства [18, с. 113].

Оригінальною вважаємо думку професора Р. А. Ромашова, який критикує вузький підхід до розкриття природи пенітенціарної системи. Розвиваючи широкий підхід до розуміння зазначеної системи, учений наголошує, що разом із покараннями у виді позбавлення волі, широко застосовуються покарання без ізоляції від суспільства. Крім того, на думку поіменованого дослідника, позбавлення волі може мати як санкціонований, так і процесуальний характер. Таким чином, у пенітенціарну систему, крім місць позбавлення волі, Р. А. Ромашов пропонує включати й інші установи, у тому числі органи управління, навчальні та науково-дослідні організації, виробничі потужності [392].

Наведена думка може бути сприйнята нами частково. Зокрема, варто погодитися з позицією професора Р. А. Ромашова, що до пенітенціарної

системи потрібно включати інституції, задіяні в реалізації не лише покарань, пов'язаних з позбавленням волі, а й альтернативних мір покарання. Подібної позиції у вітчизняній юридичній науці дотримуються не лише вчені-пенітенціаристи, а й кримінологи, включаючи до предмета «Пенітенціарної кримінології» також і злочини, що вчиняються особами, які відбувають або відбули покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства [54, с. 172].

Разом із тим, ми переконані, що включення до пенітенціарної системи навчальних, науково-дослідних, господарських та інших організацій означатиме змішування кримінально-виконавчих правовідносин з іншими (зокрема, адміністративно-правовими, фінансово-господарськими тощо) [564, с. 57].

Інший зарубіжний учений С. М. Оганесян поділяє позицію Р. А. Ромашова в частині широкого розуміння пенітенціарної системи, включаючи до неї всі органи й установи держави, які виконують усі види кримінального покарання, організаційно-правові, соціальні та громадські інститути, що забезпечують виправлення засуджених [295, с. 11]. Така позиція С. М. Оганесяна, на відміну від наукової сентенції Р. А. Ромашова, видається нам більш послідовною й логічно вивіреною, адже прив'язана до цілеспрямованої складової, а саме забезпечення досягнення мети виправлення засуджених, до якої, урахувавши специфіку кримінально-виконавчого законодавства України, вважаємо за доцільне додати ще і їхню ресоціалізацію.

Насамкінець констатуємо, що сприйняття наукою і практикою вузького й широкого підходів до розуміння кримінально-виконавчої (пенітенціарної) системи дозволяє вченим розвивати наукові дискусії щодо законодавчого закріплення терміну «пенітенціарний» у зв'язку з реформуванням кримінально-виконавчої системи України [564, с. 58].

Зокрема, досліджуючи кримінально-виконавчу систему України, ми дійшли висновку, що ключовою ознакою в наведених вище положеннях є

саме надання правовідносинам, на підставі участі в яких той чи інший суб'єкт стає частиною пенітенціарної системи, статусу пенітенціарних, тобто вони мають виникати за участю засуджених і з метою досягнення мети їх виправлення й ресоціалізації.

Тепер з'ясуємо зміст поняття «система». Водночас важливо усвідомити, виходячи з аналізу чинних у вітчизняній науці підходів: якщо пенітенціарна система – це сукупність установ, які виконують покарання, то що є системоутворюючим елементом, навколо якого будується ця система?

Отже, система (від грец. *systema* – ціле) – об'єднання деякого розмаїття в єдине й чітко розділене ціле, елементи якого по відношенню до цілого та інших частин займають відповідні їм місця. Можна навести багато визначень терміна «система» [253, с. 78; 283, с. 27; 399, с. 38; 501, с. 117], але всі вони пов'язані з уявленням про певну цілісність елементів, зумовлених цілями та функціями. Тому аналізувати ту чи іншу систему потрібно, спираючись саме на її цілі та функції. Крім того, необхідно визначити, що саме лежить в основі тієї чи іншої системи, що є системоутворюючим елементом.

Ознаками системи є: 1) ієрархічність; 2) структурність; 3) наявність багатьох рівнів; 4) передача в них інформації й наявність процесів управління (для соціальних систем); 5) наявність певних цілей [516, с. 415]. Водночас при визначенні поняття «система» необхідно враховувати його тісний взаємозв'язок з поняттями цілісності, структури, зв'язку, елемента, відношення, підсистеми, залежності тощо [517, с. 585].

Аналізуючи сукупність органів і установ виконання покарань, можна стверджувати, що вона відповідає ознакам поняття «система», і це дає нам право називати сукупність цих органів і установ системою. За класифікацією пенітенціарну систему можна віднести до цілеспрямованих, матеріальних.

Історично, ідея виправної системи як сукупності установ, які лише виконують покарання, була покладена в основу системи виправно-трудова

установ СРСР, де системоутворюючим елементом була не пенітенціарна установа, що ставить за мету соціальне відновлення людини, а в'язниця, націлена на ізоляцію та використання людини як засобу виконання завдань, які стояли перед державою (переважно економічних). М. О. Стручков зазначав, що «виправно-трудова установа є місцем позбавлення волі і призначена для виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі» [455, с. 146]. Позбавлення волі заради позбавлення волі для максимального використання людини в інтересах держави – це верховний принцип функціонування закритої системи виправно-трудова установ СРСР. Тому повною мірою погоджуємося з Д. В. Ягуновим, що «у такій системі було відсутнє головне – соціальна спрямованість» [586, с. 21].

У вітчизняній пенітенціарній науці, подібно до зарубіжної, також існує плюралізм думок щодо формулювання поняття «пенітенціарної системи» у широкому (Г. О. Радов) та вузькому (В. В. Стаднік) розумінні [550, с. 80].

Пенітенціарна система – сукупність органів, які здійснюють виконання кримінального покарання, виправно-трудова установ, а також діяльність цих органів і функціонування системи в цілому. Пенітенціарний – той, що стосується установ цієї системи, пов'язаний з проблемами виправлення осіб, які порушили закон [475, с. 315]. Таке визначення, наведене в словнику, за узагальненням В. В. Стадніка на час дії ВТК України, збігається з поняттями «виправно-трудова», «кримінально-виконавчий», але в джерелах початку ХХ ст. поняття «пенітенціарний» має інший зміст [439, с. 40].

За даними сучасних наукових досліджень, нині у світі переважає постнекласична наукова парадигма, одна з особливостей якої полягає в специфіці її об'єкта, яким є складні системи, котрі саморозвиваються, комплекси, що включають людину, яка має в них важливе значення. При цьому всі соціальні системи належать до типу складних, котрі саморозвиваються [451, с. 29].

І кримінально-виконавча система, на думку С. С. Вележева, не є винятком. У свою чергу, згідно з визначенням системи, що саморозвивається, кримінально-виконавча система постає перед нами як динамічна система, яка самостійно виробляє цілі свого розвитку й критерії їх досягнення, змінює свої параметри, структуру та інші характеристики в заданому напрямі й має зворотні зв'язки. У подібному контексті для кримінально-виконавчої системи характерно таке: у процесі її існування та функціонування в ній виникають нові підсистеми й рівні підсистем, система стає все більш складною та ієрархізованою, виникають нові властивості, може виникати нова системна якість. У свою чергу, суть кримінально-виконавчої системи, яка розуміється як така, що саморозвивається, зі зворотними зв'язками, полягає в тому, що система реагує власними змінами на зміни, вироблені нею в зовнішньому середовищі. Кримінально-виконавчій системі, що являє собою систему, яка саморозвивається, притаманні ієрархія рівневої організації елементів, здатність породжувати в процесі розвитку нові рівні.

Причому, на думку поіменованого вченого, кожен такий новий рівень справляє зворотний вплив на раніше сформовані, перебудовує їх, у результаті чого кримінально-виконавча система набуває нової цілісності. З появою нових рівнів організації система диференціюється, у ній формуються нові, відносно самостійні підсистеми. Разом із тим, перебудовується блок управління, виникають нові параметри порядку, нові типи прямих і зворотних зв'язків. Ускладнення кримінально-виконавчої системи в ході розвитку, пов'язане з появою нових рівнів організації, виступає як зміна одного інваріанта іншим, як процес переходу від одного типу саморегуляції до іншого [87, с. 26].

Деякі відмінності між категоріями «кримінально-виконавчий» та «пенітенціарний» можна простежити, аналізуючи такий важливий елемент системи виконання покарань, як персонал. Нині категорія персоналу «узаконена» лише на рівні Закону України «Про Державну кримінально-

виконавчу службу України» [337]. Так, згідно з ч. 1 ст. 14 цього Закону, «до персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України належать:

1) особи рядового і начальницького складу (далі – особи рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби);

2) спеціалісти, які не мають спеціальних звань;

3) інші працівники, які працюють за трудовими договорами в Державній кримінально-виконавчій служби України (далі – працівники кримінально-виконавчої служби)» [337].

Відповідно до ч. 2 вищевказаної статті зазначеного Закону, служба в ДКВС України є державною службою особливого характеру. Кваліфікаційні вимоги до професійної придатності персоналу ДКВС визначаються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України (ч. 3 ст. 14 Закону). Крім цього, у цьому Законі визначено вимоги до персоналу ДКВС України (ст. 16); права та обов'язки (ст. 18); правовий статус (ст. 21); правовий (ст. 22) та соціальний захист (ст. 23) тощо.

Якщо буквально тлумачити зміст цього нормативно-правового акта, то потрібно констатувати, що персонал ДКВС України – це суб'єкт формування та реалізації кримінально-виконавчої політики України [188, с. 482–483]. Додатковим аргументом із цього приводу виступає ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», у якій зазначено, що на ДКВС України покладається завдання щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [550, с. 81].

Заслуговує на увагу в цьому контексті й таке нормативно визначене положення, що закріплене в ст. 11 цього Закону: установи виконання покарань виконують функції, передбачені законами та іншими нормативно-правовими актами [71, с. 83–84]. Серед цих функцій, які є основними й за якими здійснюється оцінка діяльності названих установ, варто виділити:

а) кримінально-виконавчу (загальний вектор діяльності, що диференціюється на підфункції, залежно від елементів мети покарання, мети й завдань кримінально-виконавчого законодавства, кримінально-

виконавчої характеристики засуджених (жінки, неповнолітні, довічники, інваліди тощо));

б) виправно-ресоціалізаційну (ст. 1 «Мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України», ст. 6 «Виправлення і ресоціалізація засуджених та їх основні засоби» КВК України). При цьому, зважаючи на законодавчі положення ч. 3 ст. 6 КВК України, в її межах можна виділяти підфункції у сферах: забезпечення встановленого порядку виконання та відбування покарання (режиму), забезпечення реалізації процесу пробації, залучення засуджених до суспільно корисної праці, проведення з ними соціально-виховної роботи, організації загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, громадського впливу [140];

в) запобіжну (ст. 1 «Мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України»). При цьому основними суб'єктами реалізації цих функцій є оперативні підрозділи виправних колоній;

г) оперативно-розшукову функції (ст. 1, 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ст. 104 КВК України «Оперативно-розшукова діяльність у виправних колоніях» тощо).

У свою чергу, пенітенціарна політика, пенітенціарні установи та персонал цих установ мають дещо інше змістовне навантаження. Так, у Доктринальній моделі Закону «Про пенітенціарну систему України» Г. О. Радов зазначив, що співробітники пенітенціарної системи є державними службовцями, які виконують роботу великого суспільного значення і знаходяться під захистом держави (ст. 46) [377, с. 11–52].

При цьому серед служб забезпечення пенітенціарного процесу місця для оперативних підрозділів пенітенціарних установ він не знайшов (ст. 43), як і серед інших категорій персоналу пенітенціарної системи (ст. 37–42). Зазначимо, що в західній пенітенціарній моделі також відсутня оперативна служба, або служба розслідування, розвідувальна служба («intelligence service»), у межах пенітенціарних установ; натомість у разі необхідності

залучаються підрозділи поліції відомства внутрішніх справ тієї або іншої країни [599].

Аналогічну позицію можна знайти й у працях В. М. Синьова, В. М. Климова, О. Х. Юлдашева та ін. Зокрема, В. М. Синьов та М. В. Климов дійшли висновку, що при кадровому комплектуванні пенітенціарної системи потрібно виходити із загальної специфіки її соціального призначення й особливостей діяльності, а також з того, що вона є поліфункціональною та охоплює різні сфери використання фахівців [414, с. 73].

Із цього приводу В. М. Синьов зауважив, що унікальність пенітенціарної справи потребує таких фахівців, у яких шляхом цілеспрямованого навчання та виховання у вищій школі формувався й особливий професійний менталітет та інші професійні якості особистості, що надають змогу ефективно вирішувати головне завдання системи – ресоціалізацію засуджених [413, с. 19]. Щодо функцій ОРД, то цей дослідник її в пенітенціарній діяльності не передбачав.

В. М. Климов переконаний, що потребує розв'язання проблема вибору цілей підготовки кадрів, тобто проблема уточнення соціального замовлення пенітенціарної системи, перш за все, у питанні визначення спеціальності. При цьому очевидні й альтернативи [173, с. 342]. Зокрема, один вибір пов'язаний з орієнтацією цілей підготовки кадрів на підготовку фахівців за різними спеціальностями (правознавство, психологія тощо) для пенітенціарної системи за відповідною спеціалізацією.

Другий вибір вимагає кардинальної переорієнтації цілей усіх рівнів професійної освіти на формування спеціалістів пенітенціарного профілю (спеціальності), тобто фахівців пенітенціарної системи, а не для вирішення інших завдань правоохоронної діяльності (ОРД, профілактики тощо).

А. О. Галай вважає, що необхідно розробити систему положень, які розкривають саме діяльність персоналу пенітенціарних установ і будуть зорієнтовані на особистість пенітенціарного службовця як головного

суб'єкта виправного впливу, а не «гвинтика» в системі виховних засобів [96, с. 83].

Ю. В. Чакубаш узагалі не розмежовує поняття кримінально-виконавчої та пенітенціарної діяльності, заявляючи, що визнання наявності в пенітенціарній моделі такої об'єктивності, як «закономірно-історична змістовність», надає змогу дослідникам прослідкувати історичні ступені еволюції кримінально-виконавчих систем та з достатньо високою ймовірністю визначити їхні перспективи [534, с. 39].

На формуванні пенітенціарної, а не кримінально-виконавчої політики та реалізації на практиці положень щодо невключення до її змісту оперативно-розшукової функції наполягають й інші науковці. Так, Р. А. Калюжний та І. С. Сергєєв доводять, що прогресивний розвиток нашої держави неможливий без розробки цілеспрямованої політики у сфері забезпечення її внутрішньої безпеки, тобто боротьби зі злочинністю. Однією з основних складових цієї проблеми є розроблення та втілення в життя саме пенітенціарної доктрини [161, с. 6].

Водночас М. В. Климов переконаний, що як суб'єкт персонал УВП є системним компонентом багатьох соціальних систем, зокрема: кримінально-виконавчої системи (системи установ та органів виконання покарань, які, у свою чергу, є юридичними суб'єктами виконання покарань); системи кримінально-виконавчої діяльності (як безпосередній її носій та фізичний суб'єкт виконання покарань); професійно-кваліфікаційної системи пенітенціарної культури; системи, що забезпечує адекватну професійно-кваліфікаційну готовність персоналу, тобто спеціалізованої педагогічної системи [173, с. 343].

Таким чином, цей науковець фактично ототожнює зміст дещо відмінних видів державно-суспільної діяльності, а саме кримінально-виконавчої та пенітенціарної. У такому самому контексті відображають зазначену проблематику у своїх працях і деякі інші вчені (І. Г. Богатирьов [38, с. 11–14]; С. К. Гречанюк [114, с. 134–135];

О. Б. Пташинський [358, с. 22–26]; Д. В. Ягунов [584, с. 9-14] та ін.), а саме: є прихильниками пенітенціарної, а не кримінально-виконавчої ідеї у сфері виконання покарань.

Узагальнюючий підхід щодо завдань пенітенціарної політики можна знайти в працях Г. О. Радова, який у сучасній українській історії (розпочинаючи з 1991 р.) найбільш системно та кваліфіковано займався окресленою проблематикою. Зокрема, до зазначених завдань, які він сформулював у вигляді головних пріоритетів сучасної пенітенціарної політики, належать:

1) створення самостійної державної пенітенціарної служби, безпосередньо підпорядкованої уряду, з покладанням на неї обов'язків, поряд з управлінням пенітенціарними установами, з об'єднання зусиль і координації дій усіх суб'єктів соціального життя, які покликані забезпечувати безпеку суспільства;

2) надання адміністрації пенітенціарних установ права самостійно вирішувати всі питання на підставі чинного законодавства й у межах свого бюджету з повною відповідальністю за результати своєї діяльності, обмеження компетенції вищестоящих організаційних структур функціями методичного керівництва, контролю та надання практичної допомоги;

3) об'єднання навколо пенітенціарних установ усіх суб'єктів місцевого соціального життя з метою надання цим установам додаткової допомоги й підтримки людськими ресурсами, коштами та матеріалами;

4) забезпечення всебічного контролю за дотриманням пенітенціарним персоналом вимог чинного законодавства, парламентських і урядових рішень з використанням можливостей суду, прокуратури, органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, окремих громадян у межах наданих їм законом повноважень;

5) всіляке стимулювання на державному рівні формування об'єднань громадян, які ставлять собі за мету сприяння вдосконаленню діяльності пенітенціарної системи України, надання їм допомоги й підтримки;

б) розгортання в засобах масової інформації широкомасштабного висвітлення об'єктивної ролі пенітенціарної системи в житті суспільства та держави як такої, що забезпечує громадську безпеку й моральне відродження суспільства;

7) створення громадських фондів допомоги пенітенціарним установам за рахунок добровільних внесків, відрахувань і пожертвувань підприємств, організацій, установ та окремих громадян;

8) втілення в практику діяльності пенітенціарних установ новітніх наукових досягнень і технологій, зокрема методик впливу на особистість;

9) створення в пенітенціарних установах умов для утвердження загальнолюдських цінностей, культури людини, ідеалів добра, справедливості й гуманізму, які б давали засудженим уроки моральності, милосердя, людяності, формували необхідні знання, вміння та навички, можливість відчувати себе особистістю, у долі якої зацікавлені суспільство й держава;

10) забезпечення соціального і правового захисту пенітенціарного персоналу з проблем загальносоціального, побутового, юридичного, матеріального, психологічного і методологічного характеру, виходячи з об'єктивних потреб якісного виконання ним своїх функцій з ресоціалізації засуджених;

11) створення державної системи пенітенціарної опіки з метою надання допомоги й підтримки звільненим з місць позбавлення волі в адаптації до життя в умовах вільного суспільства [379, с. 14].

Реалізацію цих завдань на законодавчому (нормативно визначеному) рівні він передбачав здійснити через основні завдання пенітенціарної системи, які він закріпив у ст. 2 Доктринальної моделі Закону «Про пенітенціарну систему України», а саме:

а) забезпечення реалізації положень Конституції України, вимог чинного законодавства, парламентських та урядових рішень з питань пенітенціарної діяльності;

б) створення під час виконання покарання обстановки, що затверджує загальнолюдські цінності, культ людини, ідеали добра, справедливості і гуманізму, які б давали засудженим урок моральності, милосердя, людяності, життєво необхідні знання, вміння та навички, можливість відчувати себе особистістю, в долі якої зацікавлені суспільство і держава;

в) втілення в практику ресоціалізації засуджених новітніх технологій, сучасних досягнень науково-технічного прогресу, наукових методів і методик впливу на особистість;

г) залучення до процесу ресоціалізації засуджених на підставі загальних інтересів у створенні умов суспільної безпеки всього національного потенціалу, включаючи людські ресурси, кошти й матеріали, створення суспільних фондів за рахунок добровільних відрахувань і пожертвувань підприємств, організацій, установ та окремих громадян;

г) забезпечення соціального і правового захисту кримінально-виконавчого персоналу відповідно до об'єктивних потреб якісного виконання ним своїх службових обов'язків та проблем соціального, побутового, юридичного, матеріального, психологічного і методичного характеру [377, с. 11–12].

Разом із тим, Г. О. Радов зазначав, що пенітенціарний процес, на відміну від кримінально-виконавчого або просто виховного процесу, не є проблемою суто педагогічною чи юридичною, а в основі своїй перебуває в площині морально-етичного, духовного характеру. Його предметом є не злочинець, а людина, жива істота, яка має сприйматися не через юридичні, а через морально-етичні, педагогічні й психологічні категорії як носій соціальних відхилень і патологій, що зумовили протиправну поведінку, яку необхідно усунути [382, с. 48].

Саме в цьому полягає сутність пенітенціарної діяльності, що може здійснюватись лише в пенітенціарних, а не каральних, виправних чи виховно-трудових закладах. «Метою покарання, – говорить Кларк, – є соціальне відновлення особистості злочинця, воно передбачає програму

соціального відновлення особистості із урахуванням особливостей кожного ув'язненого» [378, с. 85]. «Покарання повинне ґрунтуватися на раціональних мотивах і мати своїми цілями: користь злочинця, користь осіб, зацікавлених в тому, щоб злочини не скоювались, і загальну користь всієї держави», – так казав Г. Горацій [378, с. 86]. «Тюрма, будучи носієм державної влади, – писав І. Фойницький, – повинна бути інститутом державної моралі як виплата суспільного боргу перед злочинцями, як встановлення примусового виховання для осіб, які до того часу забуті і не мають можливості користуватися благодійними результатами сімейного та суспільного виховання: вона повинна не скалічити злочинця і не розладнати систему його органічних сил, а, навпаки, піклуватися про підтримку його здоров'я, вдосконалювати його фізику, зміцнювати його м'язи, пам'ятаючи, що здоров'я й органічні сили – одна із досить серйозних умов чесної праці, і більш того, вона усіма силами повинна прагнути, щоб злочинець не впав низько у своїх очах, не втратив сили волі, і засобами своєї діяльності вибирати не стільки засоби примусу, скільки засоби духовного впливу» [378, с. 98–99].

Наведений аналіз виробленої вітчизняною наукою пенітенціарної доктрини дає підстави дійти висновку, що ні серед пріоритетних напрямів, ні серед завдань пенітенціарної політики не передбачено такого завдання, як запобігання злочинам, і, відповідно, створення спеціальних структурних підрозділів, які б виконували таке завдання.

У будь-якому разі, якщо ми говоримо про трансформацію кримінально-виконавчого права в пенітенціарне, то воно все одно має забезпечувати належну реалізацію норм матеріального (кримінального) права, в якому однією із самостійних складових мети покарання (ч. 2 ст. 50 КК України) є запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Більше того, під час трансформації має дотримуватися принцип наступності, у тому числі врахування позитивних сторін чинної

кримінально-виконавчої політики й відповідного галузевого (кримінально-виконавчого) законодавства [554, с. 44].

У свою чергу, у змісті кримінально-виконавчої політики зазначена (запобіжна) діяльність є складовою, органічною частиною цього виду політики у сфері боротьби зі злочинністю. Зокрема, у ст. 1 КВК України «Мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України» визначено і як мету (ч. 1), і як завдання (ч. 2) запобігання злочинам та асоціальній поведінці засуджених і персоналу (інших осіб). Ми вже звертали увагу на більшу схожість категорій «пенітенціарний» і «виправний», ніж понять «пенітенціарний» і «кримінально-виконавчий» [554, с. 44].

Натомість, зауважимо, що категорії «пенітенціарний» і «виправний» не є абсолютно схожими. Зокрема, за справедливим судженням Н. А. Овчинникової, семантика терміна «виправний» орієнтує на використання щодо засуджених зовнішнього, справедливого з позиції соціуму (держави) впливу. Семантика терміна «пенітенціарний» (від лат. *poenitentarius* – покаєння, каяття) свідчить про якісно інший, особистісно-орієнтований підхід до впливу на засудженого, що зачіпає його мотиваційну сферу [294, с. 53].

Водночас на зверненні до внутрішнього потенціалу засудженого як необхідної передумови ефективного застосування виправного впливу з боку адміністрації органів і установ виконання покарань наголосив вітчизняний учений-пенітенціарист, послідовник виправної концепції виконання покарань Г. О. Радов, зазначивши: «Ідея побудови нової тюрми стара як світ, – це пенітенціарна система, авторами якої є перші християни. Ще перший собор 232 р. розглядав цю ідею і вважав, що повернути людину до добра можна якраз через покаєння. Минули сотні й тисячі років. Сьогодні ця ідея реалізована в багатьох державах, вона дає реальний результат. Ми повинні змінити ідеологію на початку будівництва своєї системи, розробити відповідну модель, а потім уже закріпити цю модель у законі ... ми повинні

так побудувати систему, щоб кожна соціальна інституція громадянського суспільства знайшла своє місце в цьому механізмі» [374, с. 42].

Наведена позиція знаходить свою підтримку й у вітчизняній пенітенціарній науці, за якою, відображаючи лише за формою один і той самий процес (виконання – відбування покарання), категорії права «кримінально-виконавчий» та «пенітенціарний» не є тотожними, що логічно впливає зі змісту цих понять. Про це, власне, зауважував і Г. О. Радов: «Поняття, зміст та структура пенітенціарної функції держави не тотожні кримінально-виконавчій або виправно-трудої функції».

Сутність останніх базується на вирішенні локальних, формально-юридичних обов'язків і не охоплює об'єктивно суспільно корисного результату, досягнення якого має прагнути держава, виконуючи покарання» [381, с. 6]. При цьому він же залишався прихильником упровадження в Україні пенітенціарного права, розробивши, зокрема, Доктринальну модель закону «Про пенітенціарну систему України» [377, с. 11–52].

Такий підхід знайшов своїх прихильників. Так, Р. А. Калюжний та І. С. Сергєєв переконані, що основне завдання, яке стоїть перед пенітенціарною доктриною, – це органічно поєднати різноманітні аспекти сфери виконання покарань і стати основним чинником у виробленні та застосуванні пенітенціарної політики держави [161, с. 8].

На здійсненні в Україні пенітенціарної, а не кримінально-виконавчої діяльності наполягав і В. М. Синьов, який розглядав її в узагальненому розумінні як таку, що має, крім вузько-професійної, суто функціональної специфіки, спільні характеристики, зумовлені особливостями свого предмета (засуджені та їхня спільність), умовами роботи (місця позбавлення волі, особлива правова регламентація дій) і завданням (перевиховання засуджених, збереження і примноження їхніх суспільно цінних рис, зокрема фізичного та психічного здоров'я, здатності позитивно виконувати свої

соціальні ролі; безпека – як внутрішня в межах установи, так і зовнішня, з погляду захисту суспільства від злочинців) [413, с. 19–20].

Разом із тим, Ю. В. Чакубаш не розмежовує пенітенціарну та кримінально-виконавчу діяльність, вживаючи у своїх працях поряд (як синоніми) поняття й категорії, що відображають зміст цих видів діяльності [534, с. 29–31].

О. В. Романенко, будучи прихильником упровадження в Україні норм, понять і категорій пенітенціарного права, із цього приводу зауважив, що, на відміну від виправно-трудоваї чи кримінально-виконавчої політики держави, пенітенціарна політика базується на пенітенціарній ідеї, в основі якої знаходяться норми християнської моралі. У зв'язку із цим каяття злочинця розглядається як свідчення його зміни на краще й бажання повернутися до нормального життя в суспільстві [389, с. 11–12].

Такі самі, з окремими відмінностями, погляди на зазначену проблематику можна знайти в працях С. Я. Фаренюка [511], В. К. Шкарупи [162], А. А. Лукашенка [235] та деяких інших вітчизняних науковців. Одним із варіантів «соломонового вирішення» проблеми співвідношення категорії «каяття» із сучасною політикою у сфері виконання покарань є здійснена вітчизняним ученим С. В. Лучком спроба обґрунтування релігії як засобу виправлення засуджених до позбавлення волі [240].

Варто зазначити, що така трансформація спостерігається не лише в Україні, а й в інших країнах пострадянського простору. У зв'язку із цим цікавим є звернення до низки трансформаційних ідей, запропонованих зарубіжною дослідницею Н. А. Овчинниковою, яка запропонувала якісно новий підхід у пенітенціарній науці, дослідивши пенітенціарну систему як форму правової комунікації [294]. При цьому дослідниця виходила з таких концептуальних ідей:

1) право (зокрема, кримінально-виконавче, пенітенціарне) виникає як інтерсуб'єктивне соціальне явище;

2) основним засобом взаємодії із засудженим у пенітенціарній системі є діалог – специфічна форма організації спілкування, комунікації, що передбачає активну міжособистісну взаємодію в протиставлення монологу;

3) правовий діалог можна визначити як інтерсуб'єктивну взаємодію, засновану на розмежуванні сфер зовнішньої свободи (міри можливої та міри належної поведінки). Правовий діалог є конфліктним за природою, оскільки сприйняття належного може істотно відрізнятися в представників різних соціальних груп.

У суспільстві існує безліч полярних ціннісних систем, таким чином, ціннісна система кримінального світу, що є складовою соціуму, неминуче вступає в конфлікт із ціннісною системою держави, яка позиціонує себе як верховний соціальний арбітр. Тому пенітенціарна система передбачає правову комунікацію, засновану на інтерсуб'єктивній взаємодії й орієнтовану на інтеграцію правових моделей у мотиваційну сферу засудженого та нейтралізацію його кримінальної активності;

4) спростування за допомогою звернення до класики світової політико-правової думки дихотомії «начальник – засуджений» як тотожної статусам «господар – раб»;

5) на сьогодні розширюється коло правових можливостей засуджених, їх більше не сприймають як шкідливих звірів, яких необхідно ізолювати;

6) засудженого можна визнати особистістю, яка перебуває на стику двох культур: загальноновизнаної культури цього суспільства та культури всередині кримінального співтовариства. Тривале перебування в місцях позбавлення волі, як показують численні дослідження, чинить найбільш деструктивний вплив на психіку засуджених: замкнуте середовище, кримінальна субкультура, яка культивує й відтворює свої цінності, норми та традиції й тим самим сприяє «кримінальному зараженню особистості», у кінцевому підсумку, формує в засудженого ворожість та агресивність до кримінально-виконавчої системи, персоналу установ виконання покарань і суспільства в цілому;

7) правовий діалог від імені держави в умовах конкуренції ціннісних систем передбачає кардинальне оновлення методологічних підстав здійснення цього процесу: перехід від суб'єкт-об'єктної взаємодії до інтерсуб'єктивної комунікації. Модель виправно-виховного впливу адміністрації установи на особистість засудженого, який є пасивним об'єктом, повинна поступитися місцем активній міжособистісній взаємодії, заснованій на діалогових формах спілкування за умови співпраці з боку засудженого [294, с. 53–54].

Ураховуючи вказані передумови трансформації кримінально-виконавчої складової в пенітенціарну, можемо підтримати Н. А. Овчинникову щодо вироблення основних засобів правової комунікації пенітенціарної системи, а саме:

1. Організація праці засуджених до позбавлення волі, яка має бути особистісно мотивованою й розглядатися не як обов'язкова повинність, пов'язана з відбуванням покарання та режимними вимогами, а як основний засіб адаптації засудженого до життя в соціумі. Стимулювання трудової діяльності має здійснюватися на основі матеріальної зацікавленості (яка не повинна вимірюватися виключно компенсацією витрат на утримання засудженого), можливості працевлаштування та професійної реалізації після звільнення. Трудова діяльність засуджених повинна бути організована з урахуванням наявної спеціальності, виробничих навичок, необхідних після звільнення, і розглядатися як вирішальний критерій отримання засудженим права на умовно-дострокове звільнення.

2. Психолого-педагогічна робота із засудженими повинна бути заснована на діалогових формах спілкування та міжособистісній взаємодії. Лейтмотивом процесу відбування покарання має стати психологічний моніторинг засудженого, на основі якого складаються та модифікуються індивідуальні програми адаптації в пенітенціарному мікросередовищі, що передбачають механізми інтеграції в соціальне макросередовище.

3. Соціальна робота із засудженими. Ресоціалізація засуджених, соціальна адаптація осіб, які звільняються з установ виконання покарань, передбачають не лише позитивні зміни особистості правопорушника, а й корекцію системи його суспільних зв'язків і відносин у мікро- та макросередовищі, яку засуджений не може здійснити самостійно. Щодо кожного засудженого має бути розроблена індивідуальна програма соціального захисту, що передбачає соціальне забезпечення (соціальне обслуговування, отримання на загальних підставах пенсій, соціальної допомоги, пільг та інших виплат), соціальне страхування (медичне, особисте, майнове тощо), вирішення житлово-побутових проблем, допомога в продовженні освіти та здобутті професії, сприяння в працевлаштуванні, надання кваліфікованої юридичної, медичної й психологічної допомоги. Програма соціального захисту засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі, повинна передбачати комплекс мінімальних заходів задоволення базових потреб засудженого. Міжнародна пенітенціарна практика показує, що різнобічною соціальною допомогою й підтримкою засуджених на різних етапах їх виправлення та підготовки до життя на волі повинні професійно займатися фахівці – соціальні працівники. Так, у Франції діє 101 служба соціальної реадaptaції [294, с. 55–56].

Ускладнення соціального й економічного життя та завдань, які мають вирішувати кримінально-виконавчі установи, позначилось на змісті, формах і методах роботи персоналу колишньої ДПтС України. При цьому доцільно зазначити, що предмет пенітенціарної системи становив широкий комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з реалізацією функцій держави з приводу здійснення ДПтС України виконавчої та розпорядчої діяльності [244, с. 54].

Ми поділяємо позицію О. В. Лісіцкова, що пенітенціарній системі притаманні певні межі правового регулювання – це сфера діяльності ДПтС України та її структурних органів щодо виконавчо-розпорядчого й управлінського характеру [231, с. 4]. Тому варто зауважити, що вони

виникають, розвиваються й припиняються між суб'єктами пенітенціарної діяльності за рахунок ув'язнених та засуджених до різних видів покарань.

На підставі викладеного вище можемо сформулювати найпростіше визначення поняття «пенітенціарна система України» таким чином: це цілісне, функціонально-інтегральне утворення повноважних суб'єктів державного управління (з провідною роллю Міністерства юстиції України, органів і установ виконання покарань), місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій із забезпечення виправлення і ресоціалізації засуджених.

Наведена дефініція логічно ставить питання щодо структури пенітенціарної системи України. Погоджуємося з визначенням О. Б. Пташинського, що структура пенітенціарної системи – це внутрішня організація цілісної, функціонально інтегративної системи, специфічний спосіб взаємозв'язку та взаємодії всіх компонентів, що її утворюють. Призначення структури – сприяти функціонуванню пенітенціарної системи, реалізації її цілей і завдань, що стоять перед нею у сфері суспільних відносин, які виникають у процесі та з приводу виконання покарань [359, с. 45–46].

У цілому не заперечуючи проти наведеного визначення, наголосимо, що обмежувати структуру пенітенціарної системи власне сферою суспільних відносин, які виникають у процесі та з приводу виконання покарань, буде дещо вузьким підходом. За нашим переконанням, до вказаної структури потрібно віднести також діяльність громадянського суспільства щодо забезпечення каяття засуджених, функціонування органу пробації, питання підготовки засуджених до звільнення й соціальної адаптації звільнених осіб.

Пенітенціарна система, будучи складним динамічним соціальним організмом, на структурному рівні є специфічним способом взаємозв'язку та взаємодії як суб'єктів, так і об'єктів правовідносин, що виникають у сфері виконання кримінальних покарань [222, с. 45].

Суб'єктами пенітенціарної системи виступають: з одного боку, державні органи й установи виконання покарань; підприємства, установи та організації, де працюють засуджені, а з іншого (і це є особливістю цієї системи) – сама особа, яка вчинила злочин і стає таким суб'єктом з моменту набрання вироком законної сили щодо її засудження та покарання. Важливим зауваженням є те, що правове становище суб'єктів цих правовідносин неоднакове й нерівнозначне.

Суб'єкти пенітенціарної системи – це сторони, які згідно з установленими нормами права мають певні права та обов'язки. Так, ДПтС України, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 02 липня 2014 р. № 225, була центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовувалась і координувалась Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції і який реалізував державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації [343].

Утворення ДПтС України стало важливим кроком на шляху вдосконалення та реформування кримінально-виконавчої системи з подальшим приведенням її до рівня європейських стандартів. Наступним суб'єктом виступають установи виконання покарань, які у своїй сукупності утворюють кримінально-виконавчу систему, діяльність яких регулюється КВК України та іншими нормативно-правовими актами.

Порівняно з попереднім виправно-трудовим законодавством, чинне кримінально-виконавче законодавство не визначає мети та завдань діяльності вказаних кримінально-виконавчих інституцій. Натомість, відповідно до ст. 7 Виправно-трудового кодексу України, на виправно-трудові установи покладалися конкретні завдання, направлені на досягнення цілей кримінального покарання, що реалізуються за допомогою основних засобів виправлення засуджених.

Основним завданням виправно-трудових установ було забезпечення режиму виконання покарання. Нині в установах виконання покарань України в контексті реалізації основних засобів виправлення і ресоціалізації

засуджених рівною мірою застосовуються не лише встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), а й пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Доречі, українські установи виконання покарань, як суб'єкти кримінально-виконавчої системи, залежно від виду покарання, тривалості покарання у виді позбавлення волі, умов відбування покарання, окремих соціально-демографічних ознак (стать, вік) засуджених, згідно норм кримінально-виконавчого кодексу поділяються на:

1) слідчі ізолятори (установи, де під вартою тримаються особи, які перебувають під слідством, чекають постанови суду або підтвердження вироку і, в деяких випадках, результатів оскарження. Крім того, слідчі ізолятори виконують функції виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і виправних колоній середнього рівня безпеки стосовно засуджених, які залишені для роботи з господарського обслуговування);

2) арештні доми (установи, які виконують покарання у виді арешту. В арештних домах тримаються повнолітні особи, а також неповнолітні, яким на момент постановлення вироку виповнилося шістнадцять років і які засуджені за злочини невеликої тяжкості);

3) виправні центри (установи відкритого типу, які виконують покарання у виді обмеження волі стосовно осіб, засуджених за злочини невеликої та середньої тяжкості, а також засуджених, яким цей вид покарання призначено відповідно до ст. 82, 389 КК України);

4) виховні колонії (установи, які виконують покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно засуджених неповнолітніх);

5) виправні колонії (установи закритого типу, які виконують покарання у виді позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі). Виправні колонії в Україні диференціюються залежно від рівня безпеки, в основу якого покладено комплексну соціально-демографічну,

кримінально-правову, кримінологічну й кримінально-виконавчу характеристику особи засудженого [214].

Більш того, згідно із ч. 2 ст. 18 КВК України, засуджені до позбавлення волі відбувають покарання у виправних колоніях:

– мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання – засуджені вперше до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності, злочини невеликої та середньої тяжкості, а також особи, переведені з колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і колоній середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України;

– мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання – чоловіки, вперше засуджені до позбавлення волі за злочини невеликої та середньої тяжкості; жінки, засуджені за злочини невеликої та середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини. У виправній колонії цього виду можуть відбувати покарання також засуджені, переведені з виховних колоній у порядку, встановленому ст. 147 КВК України. У секторі середнього рівня безпеки виправної колонії цього виду можуть відбувати покарання також жінки, засуджені до довічного позбавлення волі;

– середнього рівня безпеки – жінки, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі; жінки, яким покарання у виді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії; чоловіки, уперше засуджені до позбавлення волі за тяжкі та особливо тяжкі злочини; чоловіки, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі; чоловіки, засуджені за вчинення умисного злочину середньої тяжкості в період відбування покарання у виді позбавлення волі; засуджені, переведені з колоній максимального рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України. У секторі максимального рівня безпеки виправної колонії цього виду можуть відбувати покарання також чоловіки, засуджені до довічного позбавлення волі;

– максимального рівня безпеки – чоловіки, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі; чоловіки, яким покарання у виді смертної кари замінено довічним позбавленням волі; чоловіки, яким покарання у виді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії; чоловіки, засуджені за умисні особливо тяжкі злочини; чоловіки, засуджені за вчинення умисного тяжкого або особливо тяжкого злочину в період відбування покарання у виді позбавлення волі; чоловіки, переведені з колоній середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України [214].

Водночас, розглядаючи виправні колонії мінімального із загальними умовами тримання, середнього та максимального рівнів безпеки, потрібно зазначити, що існуючі рівні відрізняються скоріше пільгами, ніж умовами тримання чи видами внутрішньої діяльності. Різні типи закритих установ забезпечують майже однаковий рівень охорони.

Свою діяльність, згідно із чинним законодавством, вищезазначені суб'єкти кримінально-виконавчої системи спрямовують на вирішення таких основних завдань:

а) виконання вироку суду, де його виконання повинно бути відповідним до правил, установлених кримінально-виконавчим та іншим законодавством;

б) забезпечення процесу виправлення і ресоціалізації засуджених, де виконання покарання є не тільки карою за вчинений злочин, а й поєднується з такими засобами, як режим, пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив (ст. 6 КВК України);

в) спеціальне запобігання, де вирішення завдання спеціального запобігання злочинам актуалізується залежно від ступеня суспільної небезпеки злочинів та особи злочинця; г) загальне запобігання (превенція), це завдання вирішується органами і установами виконання покарань шляхом

реалізації в повному обсязі і в точній відповідності до закону каральних правообмежень.

У цілому погоджуючись із науковими положеннями окремих вітчизняних дослідників пенітенціарної системи (зокрема О. Б. Пташинського), не можемо повною мірою підтримати позицію, що одним із суб'єктів пенітенціарної системи виступає особа, яка вчинила злочин [359, с. 51]. Тим більше, що названий учений надалі сам собі суперечить, відносячи до об'єктів пенітенціарної системи осіб, що відбувають покарання згідно із чинним законодавством України [359, с. 52].

Ми поділяємо позицію авторського колективу пенітенціарної доктрини «Трансформація кримінально-виконавчого законодавства України», які розглядають не тільки фізичних осіб, що відбувають покарання, тримаються під вартою, а також тих, щодо яких здійснюються заходи пенітенціарного характеру, пропонують застосовувати термін «суб'єкти пенітенціарного впливу» [479, с. 7]. Тим більше, згідно з концептуальними засадами теорії права, людина не може бути об'єктом правовідносин, у тому числі правовідносин, що виникають у сфері виконання та відбування покарань.

Виходячи з трансформаційних процесів, які нині не оминають і системи виконання покарань України, переконані, що ключовим компонентом функціонування пенітенціарної системи України у XXI ст. мають стати пенітенціарні установи. Теоретично ми виходимо з того, що зміст діяльності вказаної інституції має полягати в тому, що така установа (точніше її персонал із застосуванням сучасних методик впливу) повинна зробити все для того, щоб людина, яка вчинила злочин, прийшла до його негативної оцінки.

Переконані, що сучасна пенітенціарна установа має стати такою установою, яка орієнтована на вирішення проблем злочинця з метою подальшого забезпечення суспільства, що не ставить за мету тримати його протягом певного часу за ґратами або використовувати його фізичну силу. Мабуть, тому ідея пенітенціарної установи при радянській владі була

відкинута. Це не дивно, тому що вона несумісна з її принципами. Саме тому переконані, що використання поняття «пенітенціарна система радянської республіки» [27; 228; 410; 514] є недоцільним з огляду на глибокий конфлікт між двома складовими цього словосполучення.

У контексті аналізу структури кримінально-виконавчої системи України слушно було б навести наукові сентенції окремих вітчизняних учених, які також досліджували цю проблематику. Зокрема, Д. В. Ягунов, виходячи з того, що поняття «система» передбачає наявність взаємопов'язаних елементів та єдність цілей, справедливо пропонує характеристику поняття «пенітенціарна система України» починати саме з аналізу її складових. При цьому вчений, провівши потужний моніторинг вітчизняної пенітенціарної думки різних років та беручи до уваги складність пенітенціарної функції, ставить цілком закономірне запитання: а чи є тотожними поняття «пенітенціарна система» та «система пенітенціарних установ»? Відповідаючи на нього, Д. В. Ягунов вважає, що не варто ототожнювати поняття «пенітенціарна установа» і «установа, яка виконує покарання», «пенітенціарна система» і «система органів виконання покарань». Соціальна спрямованість – це той фактор, що відрізняє поняття «пенітенціарна система» та «система органів виконання покарань». І цілком обґрунтовано саме на цю обставину звертали увагу уряду України в 1996 р. експерти Ради Європи, пропонуючи надати в'язничній системі статусу «автономної соціальної організації» [586, с. 21–22]. Така позиція вчених і міжнародної спільноти сприймається нами повною мірою.

Доречно звернути увагу, що про раціональне зерно в такій теоретико-прикладній позиції свідчить її підтримка різними вітчизняними науковими школами у сфері пенітенціарії (м. Київ, Харків, Одеса, Запоріжжя, Чернігів). Зокрема, представники харківської школи (А. Х. Степанюк, І. С. Яковець) дійшли висновку, що відповідь на питання щодо розмежування категорій «пенітенціарна система» та «система органів виконання покарань» дуже

складна й може викликати чимало дискусій з огляду на організаційно-правовий статус органів влади, що належать до різних відомств [449].

Подібну думку розвинув представник одеської пенітенціарної школи Д. В. Ягунов, наголосивши, що такі тенденції щодо розуміння вказаних категорій зумовлені складністю пенітенціарної функції завдяки інтегруванню нею всієї сукупності інших соціальних і правових напрямів діяльності, які повинні бути реалізовані щодо засуджених [586, с. 22].

У свою чергу, представник київської пенітенціарної школи Г. О. Радов обґрунтував потребу в наданні пенітенціарній функції статусу загальнодержавної, а не відомчої, її об'єктивною природою [381, с. 5].

Істинність наведених суджень підтверджується й результатами дослідження учня Г. О. Радова О. В. Романенка, на думку якого, пенітенціарна система не може складатися лише з установ виконання покарань. Таку позицію цей учений пояснює такими чинниками: по-перше, соціальний характер пенітенціарної функції держави зумовлює включення в реалізацію цієї функції зусиль інших органів держави та недержавних інститутів; по-друге, реалізація пенітенціарної функції передбачає наявність дієвих механізмів, націлених на максимальну нейтралізацію наслідків функціонування пенітенціарних установ та створення умов для ресоціалізації засуджених [390].

Схожої позиції в розумінні категорій «пенітенціарна система» та «система органів виконання покарань» у широкому значенні дотримуються й зарубіжні вчені, вживаючи щодо них поняття «пенітенціарне середовище» [601, с. 396].

Широкий підхід до розуміння пенітенціарної системи (зокрема на виконання прогресивних на рубежі ХХ–ХХІ ст. тенденцій виправлення і ресоціалізації засуджених) знайшов свою підтримку й серед практиків. Так, О. Б. Пташинський у своїй дисертаційній роботі визначив пенітенціарну систему як «сукупність взаємопов'язаних державних установ та органів виконання покарань, створених з метою виправлення і перевиховання

засуджених, які здійснюють єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань у відповідності з чинним законодавством» [359, с. 45].

У контексті проведеного нами дослідження, на підставі проаналізованих вище наукових праць, можна зробити такі узагальнення:

1) комплексний характер пенітенціарної діяльності та відповідних правовідносин ускладнює вироблення єдиного підходу до розмежування понять «пенітенціарна система» й «система установ виконання покарань»;

2) складність розуміння вказаних понять серед учених пояснюється тим, що більшість із них до системоутворюючого елемента такої системи відносить не пенітенціарну установу, орієнтовану на соціальні проблеми людини, а установу, яка має завдання лише забезпечити виконання вироку суду (зокрема в цій частині ми підтримуємо позицію Д. В. Ягунова). Більше того, такий стан справ можемо пояснити наявними науковими дискусіями між кримінально-виконавчою (харківська школа кримінально-виконавчого права) та виправною (київська школа кримінально-виконавчого права) концепціями виконання покарань в Україні.

Ураховуючи наведені вище судження, долучаємося до думки Д. В. Ягунова, що поняття «пенітенціарна система» і «система пенітенціарних установ» не є тотожними. Пенітенціарна система, крім пенітенціарних установ, включає в себе широке коло інших органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, неурядових організацій, релігійних конфесій, взаємодія між якими здатна забезпечити досягнення цілей виправлення і ресоціалізації засуджених.

Названий учений, беручи до уваги висловлені вище судження щодо категорії «система», дійшов висновку, що система – це сукупність певних елементів, між якими існують певні зв'язки; кожен з елементів усередині себе вважається неподільним; з оточуючим світом система взаємодіє як ціле.

Пенітенціарна система, на думку Д. В. Ягунова, не є винятком. Між усіма елементами, зазначеними вище, існують певні зв'язки. Кожен з них

зберігає свою «недоторканість», зумовлену відомчими й адміністративними ознаками, цілями та функціями. Але при реалізації пенітенціарної функції в державі всі ці елементи взаємодіють між собою як єдиний цілісний механізм.

Наведені теоретичні узагальнення дали Д. В. Ягунову підстави сформулювати авторську дефініцію пенітенціарної системи держави [586, с. 24], яку ми в цілому підтримуємо.

Разом із тим, ураховуючи предмет нашого дослідження, ми розглядаємо категорію системи в контексті процесу (кримінально-виконавча система), а не результату (пенітенціарна система). Тому й вести мову про концептуальні засади реформування кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну не на часі, без належного теоретико-прикладного обґрунтування поняття «кримінально-виконавча система держави»

Отже, кримінально-виконавчу систему держави ми розглядаємо як сукупність органів і установ, підпорядкованих центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, функціонування яких у взаємодії з іншими соціальними інститутами підпорядковано досягненню мети захисту особи, суспільства й держави шляхом виправлення засуджених, ресоціалізації осіб, які відбули покарання, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

Водночас сформульоване визначення не відкидає запропонованої в межах досліджень, проведених науковою школою «Інтелект», доктрини трансформації кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну.

Наша позиція узгоджується з наявними нині тенденціями щодо необхідності звернення уваги правозахисних організацій на вирішення соціальних проблем вітчизняного пенітенціарного відомства відповідно до цілей і завдань, проголошених у законодавстві. Але сьогоднішня об'єктивно

свідчить про те, що нове законодавство реалізується за допомогою методів, які вичерпали себе за часів радянської влади. У вітчизняній пенітенціарній системі відсутня єдина концепція, яка націлена на впровадження принципів соціальної політики в діяльність пенітенціарних установ. Значною мірою можна погодитися з думкою авторів, що зараз «слід спрямувати систему виправних закладів шляхом відмови від кари як складової частини покарання і перейти до нової концепції, яка передбачає в першу чергу виправлення особи злочинця та попередження вчинення злочинів шляхом заохочення правової поведінки» [132, с. 95].

Соціальна спрямованість пенітенціарної системи – це вимога демократичного суспільства, зацікавленого в максимальній нейтралізації шкідливих наслідків об'єктивного існування покарань, пов'язаних з позбавленням волі. Як зазначав Г. О. Радов, в умовах формування громадянського суспільства в'язниця починає відігравати роль соціальної клініки [375, с. 52]. Якщо пенітенціарна система втрачає соціальну спрямованість, змінюється системоутворюючий елемент, і вона починає перетворюватися на спрощену кримінально-виконавчу систему, що автоматично призводить до заміни базових цінностей та ідей: від механізмів ресоціалізації людини до механізмів найбільш ефективною з погляду держави ізоляції людини з намаганням формально дотримуватися міжнародних стандартів з прав людини [380, с. 2].

Численні міжнародні документи проголошують, що в'язниця має на меті захистити суспільство та ресоціалізувати злочинця, тому покарання як таке «має зникнути з переліку завдань в'язниці». Але проблема полягає в тому, що «тільки з ним в'язниця і справляється» [265, с. 321]. Тому вже з цієї позиції є невиправданою назва відповідних органів державної влади «установи виконання покарань». Останні зміни до кримінального законодавства вказують на те, що поняття «виправна установа» (не кажучи вже про «пенітенціарну устанovu») «лякає» законодавця, про що свідчить

відмова від використання традиційного терміна «виправна установа» та заміна цієї назви на поняття «установа виконання покарань»⁴.

Об'єктом пенітенціарних правовідносин виступають врегульовані чинним законодавством та міжнародно-правовими нормами порядок і умови виконання та відбування покарань, спрямовані на забезпечення виконання встановлених законом і вироком суду правообмежень, з метою захисту інтересів особи, суспільства й держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

При цьому на чолі кута серед завдань функціонування пенітенціарної системи України необхідно ставити саме виправлення засуджених, що є першоосною (передумовою) ресоціалізації засудженого та спеціальної превенції. Не втратили своєї актуальності й за сучасних умов реформування кримінально-виконавчого відомства фундаментальні наукові положення щодо реалізації проблеми виправлення засуджених, а саме:

По-перше, вирішення цієї проблеми не залежить лише від застосування покарання як сукупності каральних обмежень. Так, у практиці виконання деяких видів покарань для вирішення цієї проблеми застосовується спеціальний виправно-трудоий вплив, який передбачає психолого-педагогічне вивчення засудженого [510].

По-друге, виправлення засуджених – досить складний процес, результати якого віддалені за часом і для прискорення внутрішніх змін у засуджених необхідно докласти суттєвих зусиль адміністрації установ виконання покарань.

По-третє, виправлення осіб, позбавлених волі, є центральним завданням пенітенціарної системи. Вирішення цієї проблеми буде сприяти

⁴ Законом України від 14 квітня 2009 р. № 1254 назва у ст. 391, 392 КК України слова «виправна установа» була замінена на «установа виконання покарань».

спеціальному запобіганню злочинам під час відбування покарання, а також правослужняній поведінці особи після відбуття нею покарання [47].

Разом із тим у результаті позбавлення волі виникають неадекватні психологічні й психічні процеси, які призводять до стану фрустрації, відчаю, ступору [569, с. 87]. Специфічна субкультура, тісне спілкування в мікрогрупах спричиняють інтенсивну кримінологізацію більшості засуджених. У цьому середовищі покращується злочинний професіоналізм, створюється база для залишкового кримінологічного ефекту, який виявляє себе тривалий час [404, с. 204]. Це істотно впливає на живучість злочинних традицій кримінальної романтики, згуртування, викривлення уявлень про людські цінності, що призводить до вчинення злочинів та інших правопорушень у місцях позбавлення волі.

Саме тому при аналізі й оцінюванні об'єктів правовідносин, що виникають у сфері виконання та відбування покарань, необхідно в комплексі враховувати позитивні й негативні наслідки, що виникають у процесі позбавлення волі, їх взаємозв'язок.

На підставі викладеного можна узагальнити, розвинувши наукові положення попередників у цій сфері [359, с. 54], що забезпечення ефективності функціонування пенітенціарної системи на структурному рівні взаємозв'язку як об'єктів, так і суб'єктів.

Все це досягається: з одного боку, пробацією, суспільно корисною працею, соціально-виховною роботою із засудженими, їх загальноосвітнім і професійно-технічним навчанням, громадським впливом, в умовах суворого дотримання режиму в пенітенціарних установах, а з іншого – заходами пенітенціарного впливу, який спрямований на прищеплення засудженим поваги до законів та правопорядку не лише під час відбування покарання (пенітенціарний аспект), а й після звільнення (постпенітенціарний аспект).

Таким чином, пенітенціарна система – це динамічний складний соціально-правовий механізм взаємодії державних органів, інституцій громадянського суспільства та органів і установ виконання покарань,

задання якої створити всі умови до каяття засудженого повернення його в соціум законослухняним громадянином.

Висновки до першого розділу

Дослідження кримінально-виконавчих та методологічних засад функціонування кримінально-виконавчої системи України надало змогу дійти таких висновків:

1. Установлено, що із часів здобуття Україною незалежності по теперішній час наукові інтерпретації функціонування сучасної кримінально-виконавчої системи України значно розширили свою проблематику й включають практично всі складові елементи цього виду суспільних відносин, а саме: політику держави у сфері виконання покарань і пробації; становлення та розвиток кримінально-виконавчого законодавства; формування системи виконання і відбування покарань та її вдосконалення; практичну діяльність органів і установ виконання покарань та громадських організацій, об'єднань і органів місцевого самоврядування, що залучаються до процесу виправлення і ресоціалізації засуджених; співвідношення кримінально-виконавчого права України з міжнародними актами та стандартами в кримінально-виконавчій сфері; накопичення й систематизацію знань із теорії та практики виконання покарань тощо.

2. Обґрунтовано, що особливістю норм кримінально-виконавчого законодавства, порівняно із законом про кримінальну відповідальність, є регламентація порядку й умов виконання та відбування покарань. Така регламентація, хоч і являє собою дуалізм взаємодії двох суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин – адміністрації органів і установ виконання покарань та засуджених, передбачає чітку диференціацію на: 1) порядок виконання покарань (забезпечується адміністрацією зазначених інституцій); 2) умови відбування покарань (стосуються засуджених). Зв'язки

між названими суб'єктами єдиного кримінально-виконавчого процесу полягають у таких ключових моментах:

– права суб'єктів відбування покарань корелюють з обов'язками суб'єктів виконання покарань (так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 8 КВК України, засуджені мають право на отримання інформації про свої права і обов'язки, порядок та умови виконання та відбування призначеного судом покарання. Адміністрація установи чи органу, який виконує покарання, зобов'язана надати засудженим зазначену інформацію, а також ознайомлювати їх із змінами порядку і умов відбування покарань);

– реалізація законних інтересів засуджених (зміна умов тримання, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання) залежить від ступеня їхнього виправлення, оцінювання якого здійснює адміністрація органів і установ виконання покарань;

– правослужняна або протиправна поведінка суб'єктів відбування покарань безпосередньо впливає на оцінювання ефективності діяльності суб'єктів виконання покарань. Визнаючи важливість цієї складової механізму оптимального виконання покарань, за результатами проведених науковою школою «Інтелект» (серед членів якої автор монографії) досліджень розроблено відповідні критерії ефективності діяльності органів і установ виконання покарань.

3. Наголошено на необхідності критично підійти до формулювання в кримінально-виконавчому законодавстві (ст. 5 КВК України) принципу «поєднання покарання з виправним впливом». Висловлено пропозицію замінити зазначене формулювання на «поєднання кари з виправним впливом», тим самим підкресливши, що покарання (так само, як і його виконання) являє собою діалектичну єдність каральних та виправних елементів. Тим самим підкреслено роль кримінально-виконавчого права як нормативно-правової основи кримінально-виконавчої системи.

4. Спираючись на аналіз наявних у сучасній вітчизняній і зарубіжній пенітенціарній науці праць, обґрунтовано підвищення інтересу до вивчення й висвітлення практично всіх складників досліджуваного явища – кримінально-виконавчої системи держави. А це створює сприятливі умови для подальшого наукового опрацювання ще не досліджених або мало досліджених чи дискусійних проблем.

5. Обґрунтовано, що предмет кримінально-виконавчої системи становить широкий комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з реалізацією функцій держави з приводу здійснення ДКВС України виконавчої та розпорядчої діяльності.

6. З'ясовано, що протягом усього періоду українського державотворення розроблялися нові положення та норми кримінально-виконавчого права, удосконалювалися його поняття й інститути відповідно до вимог тогочасного життя суспільства з урахуванням національних традицій та залученням кращих зразків правової культури людства.

7. Обґрунтовано, що наявний досвід кримінально-виконавчого будівництва, відновлені справжні історичні факти, їх оцінка й переоцінка з позицій безперервного поступального суспільного розвитку можуть стати основою сучасного процесу вдосконалення кримінально-виконавчої політики, її трансформації в пенітенціарну, реформування вітчизняного законодавства та практики виконання покарань.

8. Проведений аналіз міжнародно-правового рівня нормативного забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи України засвідчив правильність вибору Міністерством юстиції напрямів реформування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, що підтверджується не лише висновками міжнародної спільноти, а й прагненням держави уникнути надмірної мілітаризації кримінально-виконавчої системи.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА КОМПАРАТИВНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

2.1 Генеза становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України

Розкриваючи генезу становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України ми, як і наші попередники, які вивчали історію кримінально-виконавчої системи наголошуємо на тому, що основні закономірності кримінально-виконавчої системи та подальший прогноз її розвитку робилися у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці неодноразово.

З цього приводу, слушною нам видається позиція зарубіжного вченого-пенітенціариста С. С. Вележева, який зазначає, що «...виявлення циклічності розвитку пенітенціарної системи може зіграти істотну роль не тільки для розвитку пенітенціарної науки теоретичної спрямованості, а й, що більшою мірою важливо, – виявлення ключових моментів і причин виникнення її кризи, що в перспективі дозволить своєчасно й адекватно реагувати на проблеми, що виникають. Видається, що при такому підході чергова реформа пенітенціарної системи вже не буде свого роду шоком для всієї системи, а виступатиме закономірною необхідністю, заснованою на усвідомленості її подальшого розвитку з метою виведення її на якісно новий рівень» [87, с. 25].

Зокрема, надаючи важливого значення історичному методу в юридичній науці, ще у XIX ст. відомий учений М. С. Таганцев писав: «Якщо ми бажаємо вивчити який-небудь юридичний інститут, існуючий у цей час, то для правильного з'ясування ми повинні простежити його історичну долю,

тобто ті приводи, з яких з'явилася така установа, і ті видозміни, яких вона зазнавала у своєму історичному розвитку» [465, с. 21].

Інший вітчизняний учений-пенітенціарист О. Б. Пташинський також слушно зазначив, що «проголошення курсу на розбудову демократичної правової держави, зміна соціальних і політичних орієнтирів суспільного та державного життя потребують прийняття наукової концепції щодо місця та ролі пенітенціарної системи у творенні української державності. Вирішення цієї важливої як теоретичної, так і практичної проблеми потребує не тільки наукового дослідження сучасного стану світової пенітенціарної думки, а й звернення до нашої історичної спадщини, де кримінально-політичні ідеї отримали своє започаткування» [359, с. 14].

Свого часу чимало зусиль було витрачено вченими та практичними працівниками на розроблення й обґрунтування критеріїв ступеня виправлення засудженого, на яких базувалася прогресивна система відбування покарання у виді позбавлення волі. Розробники КВК України відмовилися від колишніх критеріїв оцінювання особистості, але натомість не запропонували нових, а проблема залишилася, і її треба вирішувати. Зусиль самих юристів тут недостатньо. Вирішення цієї проблеми необхідно шукати у взаємодії з психолого-педагогічною наукою та практикою.

Крім того, за тривалий період функціонування радянської виправно-трудової системи було накопичено величезний арсенал засобів, форм, методів виправлення й перевиховання правопорушників у виправно-трудовах будинках, таборах, колоніях, тюрмах. Безумовно, більшість із них втратили своє практичне значення в нових умовах функціонування кримінально-виконавчої системи України. Тому, на нашу думку, поьрібно вивчити накопичений арсенал, відібрати все те, що становить цінність з погляду досягнення поставлених перед кримінально-виконавчою системою завдань і забезпечити їх наукове впровадження.

Отже, реформа української кримінально-виконавчої системи вдосконалення державної політики у сфері виконання покарань неможлива

без урахування історичного досвіду, оскільки сучасні проблеми зумовлені всім попереднім розвитком. У цьому контексті вивчення проблем генезису та джерел кримінально-виконавчої системи України завжди буде актуальною проблемою як з погляду загальної теорії й історії держави та права, так і галузевого права, насамперед кримінально-виконавчого, з огляду на неперервність процесу джерелотворення (законо- й нормотворення), необхідність займатися питаннями систематизації правових актів, яку зумовлює саме життя.

Однак удосконалення джерельної бази має соціально-політичну актуальність у зв'язку із завданнями творення правової держави, які нині вирішує Україна. Адже чітко й однозначно визначені в джерелах ті чи інші питання кримінально-виконавчих норм сприяють зміцненню законності в одній з особливих і специфічних сфер життя суспільства.

Загалом еволюція цього процесу в історичному контексті державотворення характеризується динамізмом, стабільністю, поступовим виробленням основних ідей, керівних положень із визначення стратегії та напрямів розвитку інститутів і норм кримінально-виконавчої (пенітенціарної) політики, таким чином готуючи ґрунт для виділення її в самостійну галузь права.

Отже, поглиблене вивчення історії кримінально-виконавчої системи України дає змогу на науковій основі визначити ключові періоди цього процесу, а також виявити основні недоліки й причини, що його гальмували – передусім складність українського державотворення впродовж усієї її історії.

Проведеним історико-правовим дослідженням встановлено, що формування вітчизняного законодавства у сфері виконання кримінальних покарань розпочалося під час становлення державності Київської Русі. Аналіз історико-правової літератури надав можливість установити, що найвідомішою пам'яткою давньоруського права, що містить норми про покарання, його призначення, виконання тощо, є «Руська правда».

Додатково до цього історичного факту наведемо узагальнення М. М. Яцицина, який віднайшов аргументи українського історика О. Субтельного [461, с. 14], російського історика С. М. Соловйова [430, с. 227–237], історика права М. Ф. Владимирського-Буданова [93, с. 333–334], автора найвідомішої хроніки з історії Польщі до 1113 р. Анонім Галл (ім'я та національність невідомі) [97, с. 118], польського історика-хроніста С. Гельмольда [102, с. 99] та багатьох інших відомих у вітчизняній і зарубіжній історіографії постатей, згідно з якими «Руську правду» слід вважати першим правовим кодексом Київської Русі.

Водночас, як зазначає М. Ф. Владимирський-Буданов, термін «покарання» в «Руській правді» в усіх її редакціях не зустрічається. Замість нього тоді вживали інші терміни – «страта» та «помста». Останній мав кілька значень, у тому числі «покарання» в широкому розумінні [93, с. 333]. «Руська правда» дає відомості й про покарання, спрямовані на обмеження свободи, як найдавніші види покарань.

Так, історико-правознавча література оперує відомостями про вигнання й заслання з XI ст. Про ув'язнення згадується також із найдавніших часів, починаючи з перших договорів русичів із греками. Для доби «Руської правди» характерні три види ув'язнення: 1) «в погреб», «поруб» – земляну тюрму; 2) «в железа» – кайдани; 3) «в дибу» – дерев'яну колоду з двох плах, що мала проріз для шиї посередині і зашморги для рук на кінцях [133, с. 17–22]. Таким чином, варто погодитися з позицією В. Ф. Лелюхом, яки вважає, що приписи «Руської правди» ґрунтувалися на звичаях і сформованій практиці покарання за небезпечні діяння [220, с. 18].

Такої ж думки у власному дослідженні дотримується вітчизняний вчений М. М. Яцишин, згідно з його висновками, якщо в епоху «Руської правди» вживалися здебільшого терміни «страта» та «помста» (замість терміна «покарання»), які поділялися на такі види, як: 1) помста; 2) грошові покарання; 3) кримінальні покарання та їх підвиди: а) спрямовані на свободу – вигнання (ізгої), заслання, ув'язнення; б) спрямовані на здоров'я –

завдання болю й каліцтва; в) смертна кара [93, с. 304–340], то Литовсько-Руська доба вже внесла ряд істотних змін до системи наявних кримінальних покарань, фактично сприявши виокремленню кримінально-виконавчої функції [593, с. 53].

Варто зазначити у нашому дослідженні і думку зарубіжного вченого О. О. Малиновського, який доводить, що першим кримінально-виконавчим законом, який діяв на теренах України, можна вважати артикули 31 та 32 розділу IV Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. (далі – Литовський статут) [254 с. 25]. Так, в артикулі 31 воєводам і старостам (місцевій владі) наказувалося будувати при судах в'язниці двох типів: підземні (або нижні) – для арештантів та засуджених, які вчинили найбільш тяжкі злочини, і надземні (чи верхні) – для всіх інших ув'язнених.

Крім того, цим артикулом передбачалась відповідальність тюремної варти за втечу ув'язненого, а також відповідальність інших осіб, якого б звання вони не були, за напад з метою звільнення ув'язненого чи інше сприяння його втечі (у будь-якому вигляді).

В артикулі 32 Литовського статуту викладено умови тримання у тюрмах ув'язнених різних категорій (сучасний відповідник у КВК України – розділ III «Виконання покарання у виді позбавлення волі»; розділ IV «Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі» [215, с. 38–74]). Зокрема, передбачалося, що особа, спіймана на місці вчинення злочину, за який встановлена смертна кара, повинна триматися у кайданах або ланцюгах в особливому ув'язненні. Відома з прадавніх часів помста (притаманна фактично всім народам світу) відходить на задній план, хоча окремі її форми зберігаються майже до кінця XVI ст. Проте помста Литовських статутів не є аналогом помсти давньоруської доби. Месник у значенні статутів є вже виконавцем волі органів влади [120, с. 174–189].

Проте розгляд законодавства тієї доби не можна обмежити лише рамками редакцій трьох Литовських статутів. В окремих українських регіонах у формуванні кримінально-виконавчого законодавства й системи

відігравали значну роль такі джерела, як магдебурзьке право та «судові обрядки» Запорізької Січі. Як відомо, магдебурзьке право набуло поширення в Україні в XIV–XV ст. через Польщу та Угорщину. До кінця XVIII ст. магдебурзьке право мали майже всі міста Лівобережної України [273, с. 543; 323, с. 31–35]. Грамоти гетьманів переважно підтверджували права міст України на самоврядування, які вони отримали, перебуваючи ще під литовським та польським пануванням, а отже, закріплювали й елементи судочинства та кримінально-виконавчої системи більш демократичного зарубіжного (німецького, литовського, польського) права [503, с. 542].

На початку XIX ст. магдебурзьке право в Україні практично припинило своє існування. Головними причинами цього були втручання місцевої адміністрації у справи міст з магдебурзьким правом, невизначеність компетенції та дій в'їта, ради, лави, становий характер влади в містах, відсутність будь-якого контролю за діяльністю міської адміністрації, корупція та хабарництво серед посадових осіб, особливо при здійсненні судочинства й виконанні покарань.

Зокрема, вітчизняний вчений А. П. Гель, досліджуючи пенітенціарне законодавство на теренах України з кінця XVI до початку XX ст. [101, с. 48–60], наголошує на важливості такої пам'ятки українського права XVIII ст., як «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (далі – Права). Артикули 22 та 23 цих Прав безпосередньо стосувалися питань створення й обладнання в'язниць, умов тримання ув'язнених, у тому числі й отримання з них так званого «тюремного платежу», а також розшуку ув'язнених-втікачів.

Водночас, в статті 22 «градським урядникам» наказувалося влаштовувати при судах «крепкіє тюрми», одні з яких повинні обладнуватися безпосередньо в землі – так звані «сподніє» (або нижні), а інші – «верхні». У нижніх трималися заарештовані та засуджені в кримінальних справах, а всі інші категорії ув'язнених – у верхніх. Стаття вимагала також від отамана та городничого організації належної охорони ув'язнених, особливо тих, які утримуються за кримінальними справами.

З приводу викладеного цікаві відомості виявлено вітчизняним дослідником пенітенціарної системи України М. М. Яцишиним [593, с. 56] у фондах Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК України у м. Києві), зокрема про будівництво нових в'язниць у містах Глухові і Києві через збільшення випадків втечі в'язнів [437, арк. 1–15; 438, арк. 1–7], про стан в'язниць і кількість ув'язнених у них у Волинській, Київській і Подільській губерніях [310, арк. 24, 36–37, 58–59; 298, арк. 66], Вінницькому, Дубенському, Кременчуцькому і Луцькому повітах [297, арк. 59–66; 85, арк. 16, 26, 115], список міст, в яких були в'язниці-кріпості (фортеці, замки) з камерами для ув'язнених [435, арк. 233] тощо.

Ці та інші матеріали у вигляді довідок, рапортів, донесень, повідомлень Генеральної військової канцелярії, губернських і повітових канцелярій за підписами губернаторів (генерал-губернаторів), городничих, урядників та інших посадових осіб свідчать, що й на практиці, згідно із чинними на той час державними документами кримінально-виконавчого характеру, проходив досить результативний процес розбудови української в'язничної системи.

У подальшому, коли Україна ввійшла до складу Російської імперії, Литовський статут і Права втратили свою значущість для сфери виконання покарань, поступившись місцем відповідним нормам актів Російської імперії. Як свідчать історико-правові джерела, перші тюремні установи згадуються в Судебниках 1497 та 1550 рр. Судебник (царя Іоанна Васильовича) 1550 р. дійсно містить певні новації порівняно із Судебником 1447 р., але не з постановами Литовських статутів 1529 та 1566 рр. Зокрема, у цілому ряді статей проглядається тяжіння, хоча й у примітивній формі, до композиційних вироків, а саме поєднання так званої «торгової казні» та тюрми (ст. 8–9, 10–13, 33–34, 42).

Проте, спираючись на дослідження відомого дореволюційного вченого М. Ф. Владимирського-Буданова, є обгрунтовані підстави констатувати, що

згадувати про ув'язнення в цьому випадку було зайвим, оскільки після «торгової казни» виживали одиниці. З огляду на окремі статті Судебника Івана Грозного ув'язнення могло тривати до «поруки» або набувати значення пожиттєвого ув'язнення в тому випадку, коли «порука» взагалі не передбачалася, а реальних підстав для страти злочинця суд не мав, або «до указу» царя – на невизначений термін. Загалом же норми Судебника 1550 р. в юридичному розумінні не відрізнялись особливою винахідливістю й передбачали надмірне застосування тілесних покарань [93].

В подальшому поіменованій вчений зробив узагальнення, що Соборне уложення 1649 р. загалом перейняло стиль і побудову норм свого попередника, але також мало певні нововведення. Останні були загалом спрямовані на узаконення так званих «членоушкоджуючих» покарань (відсікання руки, вуха, рвання ніздрі, відрізання носу, таврування тощо), тоді як норми Литовського статуту 1588 р. та більшість законоположень Європейських країн мали загальну тенденцію до зменшення їх питомої ваги завдяки впровадженню альтернативних форм покарань, зокрема: штрафних санкцій та різних видів позбавлення волі: тюремного ув'язнення, заслання, каторги (у власному розумінні й на «галери») [93].

Доречно також наголосити, що в подальшому цей вчений відміти важливу рису згаданого історико-правового документа. Зокрема, Соборне уложення 1649 р. містило й таке поняття, як «заслання». Проте його поява реально була зумовлена не просто покаранням винних, а проблемою колонізації земель спочатку Сибіру, а згодом Кавказу. До того ж заслання так само, як і ув'язнення, у постановах Уложення, як правило, набувало значення додаткового виду покарань у поєднанні з карами на тілі. Цікаво також, що Уложення містить окремі норми стосовно необхідності побудови за рахунок державної казни нових тюрем у Москві (ст. 94), і це глибоко символічно. Оскільки до відміни тілесних покарань ані державна влада, ані місцеві органи управління Російської імперії суттєво не переймалися

проблемою будівництва нових і реконструкції старих тюремних споруд, навіть тих, які дістались їй у спадок від Литовсько-Руської держави.

Тому, практично на цю саму добу припадають не перші й не останні, але найбільш відомі рецепції норм Литовського статуту до російського законодавства. Ідеться, зокрема, про Додатки до Статутної книги Розбійного приказу, державного органу, на який відповідно до положень Соборного уложення 1649 р. покладался цілий ряд функцій, у тому числі управління місцями ув'язнення. За даними професора Університету Св. Володимира М. Ф. Владимирського-Буданова, запозичення у вигляді 20 повноцінних статей відбулося до 1631 р., а отже, з редакції третього Литовського статуту (1588 р.), що вже на той час за окремими показниками випереджав норми російського законодавства [93].

При Петрі I було проведено потужну систематизацію кримінально-правових норм. Лаконічно й водночас змістовно характеризує таку систематизацію В. Ф. Лелюх, відмічаючи, що джерелом приписів для системи покарань та їх виконання став Артикул військовий 1715 р. Артикул передбачав посилення суворості покарань та їх виконання, розвивав ідеї Соборного уложення про помсту злочинцеві і залякування населення. Розширилося застосування смертної кари, тілесних покарань, тюремного ув'язнення, з'явилися покарання у виді каторжних робіт, заслання на галери, нові різновиди ганебних покарань [227, с. 22–23].

Далі поіменований учений слушно зазначає, що в цей період не існувало ні спеціальних установ з управління виконанням усіх видів покарань, ні спеціалізованого законодавства в цій сфері. Велику увагу вирішенню цього державного завдання приділила Катерина II. У процесі проведеної нею реформи місцевого самоврядування утворюються накази громадського піклування (рос. «приказы общественного призрения»), на які, відповідно до ст. 390, 391 Статуту з управління губерніями Російської імперії 1775 р., покладалися функції організації та управління виконанням позбавлення волі в робочих і гамівних будинках [227, с. 25].

Історико-правові матеріали свідчать, що не менш важливим є внесок Катерини II у розвиток ідеології створення кримінально-виконавчого права, втілений у проект про устрій тюрем [527, с. 135–158]. Цей проект передбачав удосконалення системи тогочасних тюрем, гуманізацію умов відбування позбавлення волі, значну увагу приділяв гарантіям діяльності пенітенціарного персоналу. Водночас, ідеї, закладені Катериною II в проекті про устрій тюрем, випереджали умови розвитку тогочасного суспільства, тому ідеї проекту стало можливим реалізувати лише у II половині XIX ст.

Таким чином, доходимо висновку, що в другій половині XVIII ст. на теренах українських земель, що входили на той час до складу Російської імперії, сформувалася подвійна тенденція, яка, з одного боку, увібрала новаторські ідеї про прогресивну мету покарань, пов'язаних з позбавленням волі, їхній зміст, порядок і умови виконання й відбування, а з іншого – кримінально-виконавча система фактично розвивалася сама по собі, без належного правового й матеріально-побутового забезпечення.

Звертаючись до організації системи виконання покарань у своєрідному державному утворенні на теренах українських земель, схвально оцінюємо спробу М. М. Яцишина навести характерні особливості кримінально-виконавчої практики Запорозької Січі. Так, зазначає, поіменованій учений, поки що історико-правова література має у своєму розпорядженні переважно загальні відомості про організаційні засади судочинства і виконання покарань на цих українських територіях [593, с. 56]. У законодавчому відношенні вони залежали від російського та польського нормотворення в цій сфері, оскільки Запорозька Січ підпорядковувалась адміністраціям обох країн (воля гетьмана не бралася до уваги) [159, с. 114–115; 201, с. 518–521].

При виконанні покарань також нерідко застосовували й звичаєве право, наприклад, широко вживане в Запорозькій Січі покарання – посадження на палю. До речі, на відміну від Руської держави, у Запорозькій Січі катів не було. Тут злочинець карав злочинця. Коли злочинця не було,

роль ката за рішенням ради або товариства виконував полонений іншої релігії, зазвичай «татарин» або «бусурман». Застосовувалися в запорожців й інші види тілесних покарань, але вони були не такими жорстокими, як у Литовській державі та Московії, де відрубували руки, ноги, осліплювали, розривали тіло кліщами, відрізали язика, четвертували тощо [385, с. 47].

Проведеними історико-правовими дослідження встановлено існування на Січі й такого покарання, як позбавлення волі. Його виносив військовий суддя – Кошовий отаман (або його заступник), який поєднував військову, адміністративну, судову і, в певному розумінні, духовну владу. Військовий осавул здійснював нагляд за громадським порядком і відповідав за виконання судових вироків [201, с. 521].

Як свідчить порівняльний аналіз, кримінально-виконавче законодавство, яке діяло в Україні в XV – на початку XVIII ст., було гуманнішим, ніж у ряді так званих цивілізованих країн Європи, і тим більше в Росії, де за відсутності розвиненої системи місць позбавлення волі застосовувались найжорстокіші тілесні покарання.

Як вважає Д. І. Любченко, розвиток кримінального права Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. мав свої закономірності, які полягали в існуванні кількох систем кримінального права, утворених нормами Литовського статуту 1588 р., законодавства Гетьманщини, звичаєвого права Запорозької Січі, Кодексу 1743 р. та інституту покарання, заснованого на звичаєвому й загальному праві українського народу, а також наявності спільних рис між системами кримінального права, їх взаємовпливу, розвитку багатьох понять та інститутів кримінального права під впливом змін у суспільно-політичній і соціально-економічній сфері, які відбувалися в досліджуваній період [249, с. 6].

На підставі викладеного, розвиваючи судження, викладені у відповідному історико-правовому дослідженні М. М. Яцишина [593, с. 57], доходимо висновку, що в джерелах права Гетьманщини мета покарання полягала в карі злочинця (що виявлялася в ізоляції відповідної особи від

суспільства), запобіганні вчиненню злочинів, виправленні й каятті засудженого, відновленні соціальної справедливості (котра передбачала відшкодування завданої злочином шкоди), поповненні державної скарбниці.

Отже, як бачимо, на той час у кримінальному праві Гетьманщини знайшли відображення прогресивні ідеї (зокрема у формі спокутування гріха (каяття) засудженого), які нині мають місце в кримінальному й кримінально-виконавчому законодавстві як України, так і країн СНД.

Дослідники історико-правового дискурсу вітчизняної пенітенціарної системи виявили тенденції, схожі до тих, що формувалися в західноєвропейських колах під впливом прогресивних мислителів того часу. Так, як зауважує В. А. Чехович, у період Гетьманщини домінує формальний елемент, який дістав визначення в загальному терміні «преступление», а також набуло розвитку поняття суб'єкта злочину. Ці зміни відобразилися в нормах Прав 1743 р. – першій і найвідомішій спробі кодифікації українського права в першій половині XVIII ст. спеціальною комісією у складі представників козацької старшини, української шляхти й духівництва. Норми, вміщені в цьому кодексі, у тому числі кримінально-виконавчого змісту, обґрунтовували право української людності на самовизначення, що суперечило інтересам царського уряду. Тому збірник було відправлено на доопрацювання, ревізію та перегляд. Він так і не став офіційним джерелом права, хоч його норми набули практичної чинності [536, с. 139].

Зазначимо, що наведені тенденції властиві для розглянутого й подальшого історичних періодів у вітчизняній пенітенціарній нормотворчості, коли прогресивні думки творців проектів відповідних нормативно-правових актів набагато випереджали ідейні, правові й матеріально-технічні умови свого часу.

Цю тенденцію засвідчує такий історико-правовий приклад, наведений І. Ф. Павловським. Тогочасний кандидат у члени Генерального суду Ф. Чуйкевич за дорученням гетьмана К. Г. Розумовського уклав збірник

«Суд і розправа в правах малоросійських» (1750 р.). Серед найбільш відомих джерел того часу, в яких містяться кримінально-виконавчі норми власне українського походження, варто назвати Інструкцію Київського магістрату магістратському городничому 1757 р., у якій ідеться, зокрема, про нагляд цієї посадової особи за виконанням сторожею її прямих обов'язків щодо спостереження за в'язнями та запобігання втечі з-під варти (розділи 20 і 23) [312, с. 159–164].

Самобутній характер організації кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики за національним принципом підтверджує чимало історичних свідчень про гуманніше ставлення до ув'язнених на територіях Гетьманщини, ніж на інших сусідніх і більш віддалених землях. Про це, як зазначає М. М. Яцишин на підставі аналізу відповідних архівних даних, свідчить і донесення кошового отамана Григорія Федорова від 22 березня 1761 р. гетьману К. Розумовському з клопотанням про заміну смертної кари для в'язнів довічною каторгою, виявлене нами у фонді «Канцелярія гетьмана Розумовського ЦДІАК України» [129, арк. 41, 63], та багато інших відомостей.

Як ми вже зазначали вище, вказані тенденції не могли не враховувати й прогресивні зарубіжні тенденції, що мали місце в аналізованій історично-правовий період. Так, формування як кримінально-правової політики, так і кримінально-виконавчої системи в другій половині XVIII – на початку XIX ст. проходило під впливом прогресивних гуманістичних ідей, започаткованих італійцем Ч. Беккарія у всесвітньо відомій праці «Про злочини і покарання» [26; 598].

Проведений нами аналіз відповідних положень [11, с. 216–217] трактату відомого італійця показав, що на той час уже були сформульовані як основні положення кримінологічної теорії щодо детермінації злочинності, так і базові принципи призначення покарання, визначення його мети й фундаментальні положення щодо виправлення засуджених як

ключової ідеї кримінально-виконавчої діяльності, котрі багато в чому вплинули на формування перших у світі пенітенціарних систем.

Ідеї Ч. Беккарія у вказаній сфері підтримав і розвинув у своїх працях «Паноптикон», «Принципи законодавства», «Провідні основи конституційного кодексу для всіх держав», «Захист лихви» І. Бентам [12, с. 221–222; 607]. Основні погляди мислителя, викладені в цих працях, зводяться до такого: головна мета галузевого законодавства у сфері протидії злочинності – захист приватновласницьких відносин; основні принципи у сфері судочинства та кримінально-виконавчого законодавства – демократизму й законності; праця має бути обов'язком засуджених; необхідність забезпечення належного нагляду як однієї з основних вимог режиму; необхідність залучення засуджених до професійно-технічного навчання з метою їх подальшої ресоціалізації; належне медико-санітарне забезпечення засуджених.

Ці положення не втрачають актуальності й у сучасних умовах реформування кримінально-виконавчої системи України.

Прогресивним кроком у реформуванні кримінально-виконавчої системи стало утворення імператором Олександром I 19 липня 1819 р. Товариства піклувального про тюрми. Головною метою функціонування цієї філантропічної організації, згідно з її статутом, було сприяння моральному виправленню злочинців і поліпшення тримання ув'язнених.

До засобів виправлення було віднесено: 1) безпосередній та постійний нагляд за ув'язненими; 2) розміщення їх залежно від роду злочинів або обвинувачень; 3) наставляння їх у правилах християнського благочестя та доброї моральності, на ньому заснованій; 4) залучення їх до корисних вправ; 5) поміщення винних або буйних до окремих місць [103, с. 141; 200, с. 69].

Аналіз матеріалів щодо функціонування Товариства піклувального про тюрми дає підстави погодитися із судженням В. Ф. Лелюха, що поява як однієї з цілей покарання морального виправлення із визначенням засобів

його досягнення поклала початок нової епохи у справі організації виконання покарань. Цей захід привів згодом до створення виправно-трудового законодавства, використання режиму в місцях позбавлення волі, організації праці, виховного впливу як основних засобів виправлення засуджених. Але належало пройти довгий тернистий шлях, перш ніж відповідні положення вдалося реалізувати [227, с. 26].

У 1830–1833 рр. підготовлено проект Зводу місцевих законів західних губерній Російської імперії – збірника права Правобережної України та Білорусі. Хоча проект затвердила Державна Рада, але юридичної сили Звід не набув. Натомість перемогла інша тенденція – поширення на Україну російського права й кримінально-виконавчої системи й надання чинності на її території Зводу законів Російської імперії [536, с. 139]. Так було ліквідовано залишки правової автономії України.

Сучасні дослідники (І. В. Іваньков, О. П. Неалов, В. В. Россіхін та ін.) по-різному оцінюють вплив російської пенітенціарної політики на українську тюремну справу. Однак більшість із них вважає, що цей вплив мав і позитивне значення, зокрема в наданні українській системі ознак державної кримінально-виконавчої політики, інституціональної визначеності, більш досконалої практики творення нормативно-правової бази, оскільки в новий час становлення російської системи виконання покарань відбувалося більш стабільно та закріплювалося значними матеріальними й фінансовими результатами [156; 281; 394].

Найбільш вагомим спеціалізованим нормативно-правовим актом Російської імперії, що регулював відносини у сфері виконання покарань, був Звід настанов та статутів щодо утриманих під вартою і засланих 1832 р. (далі – Звід) із включенням до нього норм окремих приватних інструкцій та норм Загальної тюремної інструкції 1831 р., яка вперше на теренах Російської імперії всебічно врегулювала діяльність місць ув'язнення, порядок і умови відбування покарання в'язнями, а також форми та методи карально-пенітенціарного впливу на них. У редакції 1842 р. Звід містив

п'ять розділів: «Утворення місць тримання під вартою», «Статут про утримуваних під вартою при поліції та у тюрмах», «Статут про утримуваних у гамівних та робочих будинках», «Статут про арештантські роти», «Статут про засланих» [101, с. 50–51].

Наступним кроком на шляху реформування кримінально-виконавчої системи Російської імперії було прийняття 15 серпня 1845 р. Уложення про покарання кримінальні та виправні, яким встановлювалися два головні розряди покарань – кримінальні (смертна кара, заслання на каторжні роботи до Сибіру, на Кавказ) і виправні (направлення в арештантські роти цивільного відомства, ув'язнення в робочому чи гамівному будинку, у фортеці, у тюрмі). Як підкреслює із цього приводу О. Н. Ярмиш, ядро тюремної системи Російської імперії в той час становили саме такі місця позбавлення волі, як тюрми, арештантські роти цивільного відомства, фортеці, гамівні й робочі будинки. У 1868 р. на них припадало 33,9% усіх покарань, з яких тюремне ув'язнення становило 23,5% [591, с. 232].

Таким чином, до середини XIX ст. в Росії сформувалася досить складна система покарань у виді позбавлення волі й установ, призначених для його виконання. Однак управління тюрмами як у центрі, так і на місцях, було розпорошене між різними юрисдикціями. На місцях кримінально-виконавчі установи перебували в підпорядкуванні посадовців і органів, які належали до різних відомств: губернатора й губернського правління, комітетів Товариства піклування про тюрми, губернського прокурора, повітового стряпчого, поліцмейстера, городничого, справника, начальника внутрішньої варти, жандармського штаб-офіцера.

Результатом тюремних перетворень 60–80-х рр. XIX ст., які відбувалися внаслідок важливих суспільних нововведень (скасування кріпосного права) і під впливом другої хвилі тюремних реформ у Європі, була відміна тілесних покарань, що відображено в законі від 17 квітня 1863 р. [133, с. 121–133].

Скасування кріпосного права зумовило цілу низку реформ. З метою впорядкування функціонування тюремних установ уряд вживав заходів до централізації Тюремного управління. Так, 18 серпня 1862 р. затверджено пропозицію Державної Ради, згідно з якою завідування всіма місцями позбавлення волі цивільного відомства зосереджувалось у МВС, що поклало початок реформі тюремної сфери [424, с. 12; 310, арк. 24, 36, 37, 58, 59; 298, арк. 66]. Нормами КК – Уложення про покарання кримінальні та виправні в редакції 1885 р. – передбачалась така система покарань: тюремне ув'язнення, каторжні роботи; направлення у виправно-арештантські роти; у виправно-виховні заклади для неповнолітніх [433, с. 9].

У названий період формуються теоретичні основи виконання покарань у виді позбавлення волі. Виникає нова галузь юридичних знань – тюрмознавство, фундатором якої вважають професора Петербурзького університету І. Я. Фойницького. Значний внесок у розвиток системи наукових знань у галузі виконання покарань зробили також професор Харківського університету Д. О. Дріль та професор Київського університету О. Ф. Кістяковський [434, с. 88].

За справедливим висловом М. С. Пузирьова, у результаті подальшого реформування кримінально-виконавчої системи (починаючи з тюремної реформи 1877–1879 рр.) відбулися суттєві структурні зміни, що позначилися на процесах розвитку засад виконання покарання.

Зокрема, з метою забезпечення більш ефективного управління місцями позбавлення волі в лютому 1879 р. у складі Міністерства внутрішніх справ було створено Головне тюремне управління [95, с. 96–98]. Водночас визначалися основні засади трансформації каральної системи Російської імперії [94, с. 280–282]. Зокрема, передбачалася заміна безстрокових та строкових каторжних робіт, заслання «на житє» до Сибіру та до інших губерній, крім Сибірських, ув'язнення у виправні арештантські відділення цивільного відомства, у робочий будинок, у гамівний будинок та в тюрму й арешту на такі кримінальні та виправні покарання, пов'язані з

позбавленням волі: а) заслання на каторгу безстроково та на певний строк; б) ув'язнення у виправному будинку на строк до шести років; в) ув'язнення у тюрмі на строк до одного року; г) арешт до трьох місяців [94, с. 281].

У процесі підготовки та проведення тюремної реформи основна увага законодавчої влади була зосереджена на вдосконаленні законодавчої бази, що регламентувала порядок і умови виконання покарання у виді позбавлення волі, перехід на тримання в тюрмах у камерах по одному, створення єдиного органу управління місцями ув'язнення на території Російської імперії.

Варто зауважити, що в процесі реформи спрямованість тюремної концепції змінилася від відплати за злочин та ізоляції злочинців/засуджених від суспільства до їх виправлення й пристосування до чесного трудового життя «на волі». У зв'язку із цим процес виконання покарання, підпорядкований цілям виправлення злочинців/засуджених і запобігання злочинам, проходив відповідно до вимог диференціації та індивідуалізації виконання покарання. Наприклад, у виправних арештантських відділеннях цивільного відомства ув'язнені були розділені на загони випробовуваних та тих, що виправляються. Передбачалася система заліків. Так, десять місяців у загоні випробовуваних зараховувалися за один рік покарання [372, с. 23–25].

Репрезентативні дані щодо функціонування тогочасної кримінально-виконавчої системи наведено М. М. Яцишиним на основі відповідних архівних джерел [593, с. 66, 67]. Так, як зазначає дослідник, у 1882 р. на території України функціонувало 104 тюремні фортеці, розташовані в губернських та повітових центрах і градоначальствах. Так, у Київській губернії функціонувало 12 тюрем, Подільській – 12, Чернігівській – 15, Волинській – 13, Харківській – 10. Найбільшими були тюремні фортеці в Києві (525 місць), Одесі (488), Єлисаветграді (318), Кам'янці (260), Харкові (230). Переважна частина тюремних установ були розташовані в непристосованих для таких потреб будівлях. Традиційною їх проблемою була переповненість [281, с. 17; 85, арк. 16, 26, 115; 435, арк. 233]. Серед

тюремного контингенту переважали арештанти, засуджені за вчинення злочинів проти власності приватних осіб, за нанесення ран і каліцтв, смертовбивства, крадіжки та грабежі [311, арк. 59].

У 1900 р., продовжує М. М. Яцишин, у Російській імперії було 895 тюремних закладів, що підрозділялися на такі види: в'язниці Привіслянського краю – 132, виправно-арештантські відділення – 31, каторжні тюрми – 6 (специфікою України була відсутність каторжних тюрем), пересильні тюрми – 8; арештні доми – 718.

Особливе становище, як зазначає поіменний вчений мали Петропавлівська та Шлісельбурзька фортеці, а також Соловецька й Суздальська монастирські в'язниці. Царський Статут про утримання під вартою, що діяв з 1880 р., усі місця позбавлення волі розділяв на чотири групи за їхнім призначенням: 1) створені з метою запобігання ухиленню від слідства та суду; 2) перебування в яких розцінюється як міра покарання й виправлення; 3) для невикористаних боржників; 4) для утримання пересильних арештантів.

При цьому, адміністрація тюремних установ складалася, в основному, з варти – начальників тюремних закладів, їхніх помічників, наглядачів. Ніяких служб, які проводили б виховну роботу та прищеплювання трудових навичок ув'язненим, не було, крім тюремних священиків [158].

Помітний слід у розвитку пенітенціарної теорії та практики Російської імперії кінця XVIII – початку ХХ ст. залишили Статут про утримуваних під вартою 1890 р. і Загальна тюремна інструкція 1912 р. [528, с. 159–238], які стали віховими нормативними актами, що знаменували поступальний розвиток російського кримінально-виконавчого законодавства в напрямі чіткого формального визначення уніфікованих умов виконання й відбування покарання у виді позбавлення волі.

Варто наголосити, що у місцях ув'язнення склалася певна система моральної та просвітницької роботи, працевикористання арештантів (пільгове обчислення строку перебування під вартою, для охочих працювати

на потреби суспільства), надання допомоги в працевлаштуванні та соціальної реабілітації звільнених із місць позбавлення волі, які, до речі, застосовуються й у сучасному кримінально-виконавчому законодавстві [593, с. 68].

Останнім важливим нормативно-правовим актом, прийнятим у Російській імперії у 1916 р., були Правила внутрішнього тюремного розпорядку, які дійсно можна вважати першими правилами такого типу в історії кримінально-виконавчої політики Росії та України. Статті Правил регламентували увесь тюремний розпорядок і визначали: порядок приймання ув'язнених до тюрми (ст. 1–7); поведінку арештантів (ст. 8–16); розподіл арештантського дня (ст. 23–38); порядок і правила харчування засуджених (ст. 39–48); побачення і листування (ст. 49–66); арештантські роботи (ст. 67–72); виправно-дисциплінарні заходи (ст. 73–80); порядок звільнення ув'язнених (ст. 81–88) [528, с. 239–255; 104, с. 11–12].

Незважаючи на короткий час дії вказаного нормативно-правового акта, його положення відіграли позитивну роль у пенітенціарній нормотворчості пізніших часів. Зокрема, проведений нами комплексний аналіз становлення та розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої системи від найдавніших часів і до початку ХХ ст. дав можливість встановити умови, в яких вона формувалася, та виявити характер внеску українського народу в еволюцію кримінально-виконавчого права як важливого структурного елементу правової системи України.

Більше того, наукове дослідження генезису вітчизняної кримінально-виконавчої системи, виявлення на цьому шляху конкретних норм, понять, інститутів та юридичних конструкцій, визначення засобами історично-порівняльного методу їх спільних і відмінних рис дає змогу відібрати з об'ємного й розмаїтого національного спадку кращі зразки та види кримінально-виконавчої діяльності для використання в сучасних умовах творення правової держави.

Доречі, це виявилось у формуванні задовго до здобуття незалежності України таких фундаментальних принципів кримінально-правової й кримінально-виконавчої політики, як справедливість, гуманізм, поєднання покарання з виправним впливом, диференціації та індивідуалізації, участі громадськості в діяльності щодо виконання покарань.

У лютому 1917 р. в Росії перемогла буржуазно-демократична революція. У березні Микола II відрікся від престолу; влада перейшла до Тимчасового уряду. Так, зарубіжний дослідник тюремної політики й тюремного законодавства Тимчасового уряду Є. О. Скрипільов зазначив, що, зберігши в попередньому вигляді систему виконання покарань, новий державний режим розпочав розроблення нової доктрини змісту та реалізації каральної політики.

Водночас поіменний вчений піддав критичному аналізу правові основи дореволюційної тюремної системи, у тому числі організації охорони й нагляду за ув'язненими. Вживалися практичні заходи щодо вдосконалення охоронно-наглядової системи в нових соціально-економічних умовах державотворення. Певну нормативну базу закладав циркуляр Головного управління місцями ув'язнення від 17 серпня 1917 р. № 68 на адресу губернських, обласних комісарів і градоначальників. У зазначеному документі функції нагляду та охорони ув'язнених охоплює поняття «організація варті при місцях ув'язнення» [420, с. 38].

Загалом, як зазначають вітчизняні вчені пенітенціарної системи Г. О. Радов, І. І. Резник, період 1917–1919 рр. був досить складним та кризовим для кримінально-виконавчої системи України, оскільки в цей час влада багато разів переходила з рук у руки, але попри все тюремні інституції так і не були реформовані [529, с. 9–10].

Доречі вітчизняний теоретик С. Г. Стеценко у своїй статті «Сутність пенітенціарної політики УСРР (1919-1937 рр.)», зауважує, що ситуація в Україні, на відміну від Росії, поглиблювалась національно-державницьким чинником: тривале перебування в складі Російської імперії призвело до

значної русифікації суспільства й певних змін менталітету пересічного українця. Складність сприйняття для українського селянина (з якого на 80% складалось тогочасне українське суспільство) комуністичної ідеології значною мірою впливала на класову сутність кримінально-виконавчої політики держави.

Разом із тим, як підкреслює названий учений, у зазначений історичний період за багатьма характеристиками кримінально-виконавча сфера радянської влади копіювала імперську (насамперед, у питаннях використання праці засуджених) – на уламках старої імперії будувалась нова, більш міцна й амбітна, яка в подальшому розвиток економіки ставила в пряму залежність від ефективності використання праці засуджених. Тому вважати, що в перші роки існування Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) відбувся повний злам царської тюремної системи та була сформульована принципово нова концепція покарання у виді позбавлення волі, було б дуже спрощено, незважаючи на проголошення нових підходів [452, с. 30].

Слушним в історико-правовому розумінні тогочасних трансформаційних процесів є висновок радянського дослідника кримінально-виконавчої системи України Ю. О. Фролова, згідно з яким прийняттям у квітні 1919 р. постанови Народного комісаріату юстиції (НКЮ) України «Про ліквідацію всіх відділів колишнього Міністерства юстиції» була юридично оформлена фактична ліквідація у процесі революції не тільки органів управління тюрмами, а й царської тюремної системи загалом [521, с. 6]. Такої самої позиції дотримуються сучасні дослідники пенітенціарної системи України А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець, зазначаючи, що в перші часи радянської доби законодавство УСРР у сфері виконання покарань, як і законодавство інших радянських республік, формувалося переважно під впливом відповідного законодавства Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР) [101, с. 61].

На початковому етапі радянського державотворення (у тому числі в його кримінально-виконавчому сегменті) галузевою наукою і практикою використовувалися залишені від попереднього режиму елементи механізму виконання покарань, форми й методи впливу на засуджених, із відповідним удосконаленням та адаптацією до нових реалій та ідеології. Таку тенденцію можемо пояснити наступними чинниками: 1) головна увага молодій радянській державі була зосереджена на зміцненні своїх позицій як всередині країни, так і на міжнародній арені; 2) у результаті революції та громадянської війни відчувався брак як наукових, так і практичних кадрів у системі виконання покарань.

Водночас власне кримінально-виконавча система царату (передусім у її організаційно-правовому аспекті) зазнала радикального реформування на нових засадах, притаманних ідеалам більшовизму. Розпочалося воно з перебудови органів управління місцями позбавлення волі. Замість Головного управління у справах місць ув'язнення, створеного у квітні 1917 р. Тимчасовим урядом на базі колишнього Головного тюремного управління, спочатку утворено тюремне управління при НКЮ, потім тюремну колегію, пізніше – центральний каральний відділ НКЮ, а згодом – центральний виправно-трудоий відділ НКЮ РСФРР.

Серед перших нормативних актів того періоду були постанова НКЮ РСФРР «Про тюремні робітничі команди», Тимчасова інструкція «Про позбавлення волі, як міру покарання, та про порядок відбування такого», Декрет Ради народних комісарів (РНК) «Про утворення розподільних комісій при каральних відділах губернських та обласних відділів юстиції», прийняті упродовж 1918–1919 рр. [153, с. 8–9; 299; 287], тощо.

У березні-квітні 1919 р. в Україні, як і в Радянській Росії, проходило створення нової системи керівництва й контролю за діяльністю місць позбавлення волі з ліквідацією тюремних інституцій попередньої влади та звільненням чиновників колишнього міністерства юстиції Директорії. На початку квітня 1919 р. НКЮ України видав Постанову «Про ліквідацію всіх

відділів колишнього Міністерства юстиції». Було ліквідовано й усі губернські та повітові комітети Товариства піклувального про тюрми, а їх капітали передані в розпорядження місцевих каральних підвідділів, які щойно почали утворюватися.

Тоді ж було здійснено першу спробу розробити нове виправно-трудове законодавство України у вигляді Статуту про триманих під вартою, остаточний варіант якого було складено 16 травня 1919 р. Він включав 15 розділів. У Статуті було відображено не лише організаційні принципи керівництва місцями ув'язнення, а й завдання, які свідчили про формування нової кримінально-виконавчої політики України на основі нового радянського виправно-трудового законодавства [505, с. 20; 405, с. 72].

Пріоритетні напрями діяльності органів і установ виконання покарань визначалися декретами РНК України. Організаційно вони входили до НКЮ. У 1920 р. було створено центральний орган управління місцями ув'язнення – Центральний тюремно-каральний відділ народного комісаріату України. Місцевими органами управління кримінально-виконавчими установами, які підпорядковувались Центральному тюремно-каральному відділу й здійснювали загальне керівництво місцями ув'язнення в губерніях і повітах, стали юридичні відділи виконавчих комітетів відповідних Рад. При них формувалися тюремно-каральні підвідділи.

На початку 1921 р. система виправно-трудових установ (ВТУ) УСРР включала будинки громадських примусових робіт, реформаторіуми для неповнолітніх правопорушників, трудові землеробські (сільськогосподарські) колонії (перебували у віданні НКЮ України), табори примусових робіт (під управлінням Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) України). На 1 січня 1921 р. у підпорядкуванні каральних відділів НКЮ України було 93 ВТУ [156, с. 12].

Слід наголосити, що саме у 1922 р. було прийнято рішення про зосередження функцій з управління каральними установами в одного

державного органу. Таким органом став НКВС. У результаті було проведено реорганізацію місць позбавлення волі.

Після реорганізації в складі НКВС було утворено Головне управління місць ув'язнення. Головне управління примусових робіт, що існувало до того часу в системі НКВС, було скасовано у зв'язку з ліквідацією концентраційних таборів і скороченням ув'язнених у таборах примусових робіт: із 60 тис. у 1921 р. до 15 тис. до травня 1922 р. У НКВС України було організовано управління місць ув'язнення.

На історико-правовому значенні нового на той час законодавства про кримінальну відповідальність наголошено й у відповідному томі вітчизняного фундаментального наукового видання «Юридична енциклопедія». Зокрема, у серпні 1922 р. в Україні було прийнято перший КК, який визначив систему покарань. Значно досконаліше, порівняно з попередніми нормативно-правовими актами, було сформульовано поняття злочину, під яким тепер розумілася суспільно небезпечна дія або бездіяльність, що загрожувала основам радянського ладу та правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного суспільства період часу.

Не зовсім послідовно в КК УСРР вирішувалося питання про підстави кримінальної відповідальності. Вчинення злочину вважалося єдиною підставою кримінальної відповідальності, а вина – обов'язковою умовою її настання. Згідно зі ст. 49 КК, соціально небезпечні особи позбавлялися права перебувати в певних місцевостях УСРР строком на три роки.

Зокрема, у главі III Загальної частини КК розглядалось поняття покарання як «оборонної міри», встановлювались основні принципи визначення міри покарання, перелічувались конкретні види покарань: вигнання за межі УСРР, позбавлення волі, примусові роботи тощо. Розстріл вважався винятковою, екстраординарною мірою покарання, але застосовувався часто, зокрема до так званих «ворогів народу» [579, с. 403].

Отже, тогочасне кримінальне законодавство було сфокусовано на захисті інтересів держави та існуючого ладу. Такі тенденції можемо пояснити не лише класовим підходом, а й необхідністю кримінально-правової охорони важливих сфер суспільних відносин в умовах нестабільності.

Утворення 30 грудня 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) із позицій юридичної техніки поставило на порядок денний питання про необхідність правильного визначення співвідношення союзного та республіканського законодавства, у тому числі в кримінально-виконавчій сфері [101, с. 64].

Саме із цією подією вітчизняні дослідники генезису пенітенціарної правотворчості пов'язують початок роботи над першою кодифікацією вітчизняного законодавства у сфері виконання покарань. Так, у серпні 1924 р. НКВС УСРР розробив проект Пенітенціарного кодексу УСРР [529, с. 228–277], що «орієнтувався здебільшого на останні досягнення пенітенціарної науки і практики» [529, с. 14].

Проте, як зазначає М. С. Пузирьов, було прийнято рішення доопрацювати проект, у тому числі змінивши його назву, оскільки поняття «пенітенціарний» не відображало завдань і сутності покарання в УСРР. Відповідно до існуючої ідеології та доктрини найбільш підходящою визнавалася назва «виправно-трудового», чим підкреслювалося, що, з одного боку, основне завдання виконання покарань у Радянській державі – виправлення засуджених, а з іншого – основним засобом їх виправлення є праця [370, с. 37–38].

Наведений М. С. Пузирьовим приклад виступає яскравим свідченням того, як законодавство формується не для захисту інтересів особи й суспільства, а з позицій політичної номенклатури.

Отже, результатом тривалого процесу галузевого законотворення стало затвердження постановою другої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УСРР ІХ скликання від 23 жовтня 1925 р. першого

Виправно-трудового кодексу (ВТК) УСРР, який набрав чинності з 01 листопада 1925 р.

Наголошуючи на цій важливій в історії вітчизняного законодавства ролі цього Кодексу, І. В. Іваньков та О. І. Олійник зазначали: «Він закріпив основні принципи виправно-трудового права: відмова від місць ув'язнення тюремного типу, розвиток мережі трудових колоній, обов'язковість праці засуджених, організація режиму відбування покарань на гуманних засадах, застосування прогресивної системи покарання (тобто поступове полегшення режиму для тих, хто виправляється), сувора ізоляція найбільш небезпечних злочинців і т. ін.» [155, с. 353; 301, с. 76].

У проведеному дослідженні виявлено закономірність зв'язку норм законодавства про кримінальну відповідальність, наявної структури місць відбування покарань і потребою приведення у відповідність до цих процесів галузевого законодавства з питань виконання й відбування покарань.

У контексті викладеного окремі вчені дійшли слушного висновку, за яким новели тогочасного кримінального законодавства й пов'язані із цим зміни в структурі місць позбавлення волі [507] зумовлювали потребу підготовки проекту нового ВТК республіки. Проект було підготовлено та винесено на широке обговорення на початку 1931 р. Проте новий ВТК УСРР не було прийнято ні в 1931 р., ні пізніше.

Як зауважив І. В. Іваньков, у зв'язку з тим, що положення й норми ВТК УСРР 1925 р. фактично втратили юридичну силу у зв'язку зі змінами в кримінальному законодавстві, це призвело до того, що практично до прийняття ВТК Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) 1970 р. діяльність органів і установ виконання покарань на території України регламентувалась загальносоюзними та республіканськими відомчими нормативно-правовими актами [156, с. 150].

Наступний період сталінських репресій 30-х рр. ХХ ст. характеризується порушенням законності не лише загальною по країні, а й у системі виконання покарань. До речі, порушення законності позначилося як

на регламентації, так і на практичній діяльності органів та установ виконання покарань. Фактично припинено дію виправно-трудова кодексів союзних республік, у тому числі ВТК УСРР 1925 р.; виконання покарань та діяльність ВТУ стали регулюватися відомчими нормативно-правовими актами. Основне завдання цих установ – виправлення та перевиховання засуджених – підмінялося завданням виробничо-господарської діяльності. У 1939 р. скасовано умовно-дострокове звільнення [426, с. 71–72]. А трохи раніше, у 1938 р., більше ніж удвічі збільшується максимальна межа строку покарання у виді позбавлення волі (з 10 до 25 років). Як справедливо зазначає О. І. Олійник, «грубо порушувались і принципи виправно-трудова права, основними джерелами якого в 30-х рр. стали відомчі акти НКВС та його органів» [301, с. 118].

Ще однією негативною тенденцією в ті часи було те, що працю засуджених перестали розглядати як один із засобів виправно-трудова впливу, вона стала власне єдиною метою існування ВТУ держави в 1930–1950-х рр., а в окремих випадках – інструментом виключно карального впливу. У зв'язку із цим кожного засудженого розглядали виключно як одиницю робочої сили, а не об'єкт виправного впливу.

До інших негативних явищ функціонування тогочасної кримінально-виконавчої системи на підставі аналізу історико-правової літератури [157; 521] ми відносимо: перебування системи у відомчому підпорядкуванні НКВС; утворення й функціонування виправно-трудова таборів; злиття всіх табірних систем в одну з назвою ГУЛАГ НКВС СРСР з наступним поширенням його функцій на інші місця позбавлення волі; створення за подібною схемою спеціалізованих головних управлінь – Дальстрой, ГУШосДор тощо; плановий характер функціонування системи за прикладом загальнодержавних «п'ятирічок».

Такий стан справ відображав тоталітарний державний режим, що існував у СРСР із переважанням класових інтересів над правами людини та громадянина. Отже, можемо підсумувати, приєднавшись до поширеної в

сучасній кримінально-виконавчій науці сентенції, що зазначені процеси відсунули на задній план накопичений за перші два десятиліття радянської влади досвід виправлення та перевиховання засуджених, сконцентрований у положеннях ВТК УСРР 1925 р. [370, с. 44].

Після видання Тимчасової інструкції про режим тримання ув'язнених у ВТТ від 02 серпня 1939 р. та Тимчасової інструкції про режим тримання ув'язнених у виправно-трудовах колоніях від 04 липня 1940 р., які мали таємний характер, правове регулювання функціонування місць ув'язнення НКВС СРСР остаточно набуло вузьковідомчого підконтрольного характеру [215, с. 28–31]. У розпорядженні цієї системи в Україні перед початком Великої Вітчизняної війни перебувало 53 ВТТ, 425 виправно-трудовах колоній та 392 загальні тюрми [146, с. 52–54].

На вітчизняну систему виконання покарань суттєво вплинули роки Великої Вітчизняної війни, а саме: засуджених не лише за загальнокримінальні, а за політичні злочини стали залучати до виконання спеціальних військових завдань, у свою чергу, виробнича діяльність місць позбавлення волі підпорядковувалась потребам фронту. Тому цілком логічно, що в післявоєнний період одним із завдань системи стало відновлення народного господарства шляхом залучення праці спецконтингенту.

Після війни структура управління місцями позбавлення волі залишилася в основному без істотних змін. Становище ув'язнених у всіх режимних установах почало регулюватися Інструкцією з режиму тримання в'язнів у виправно-трудовах таборах і колоніях МВС СРСР, затвердженою наказом МВС від 24 березня 1947 р. Одним із завдань режиму визначено перевиховання ув'язнених. Серед інших нормативних актів того часу треба виділити Положення про трудові колонії для неповнолітніх, а також Інструкцію про режим тримання ув'язнених у строкових тюрмах, затверджену наказом МВС від 11 вересня 1950 р. (діяла до 1954 р.). У липні 1949 р. було ухвалено нове Положення про Головне управління виправно-

трудовах таборів і колоній, яким на цю структуру покладалися такі завдання: виконання вироку, організація охорони, виправлення та перевиховання засуджених [101, с. 76].

Подальші повоєнні події й період так званої «відлиги» реанімували позитивні надбання довоєнної теорії виправно-трудового права в частині реалізації принципів законності, гуманізму й поєднання покарання з виховним впливом. Зокрема, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 липня 1954 р. відновлено інститут умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі [293]. Цього ж року Рада Міністрів СРСР затвердила Положення «Про виправно-трудова табори та колонії Міністерства внутрішніх справ СРСР», яке скасовувало дію численних наказів, інструкцій та інших відомчих нормативно-правових актів. Завданням діяльності таборів і колоній проголошувалося виправлення та перевиховання засуджених на основі залучення їх до праці [497, с. 72].

На нашу думку, закономірним стало прийняття у 1956 р. рішення про ліквідацію ВТТ як установ, що неспроможні виконати завдання виправлення та перевиховання засуджених. На виконання цього напряму розвитку кримінально-виконавчої системи в грудні 1958 р. Радою Міністрів СРСР було затверджено Положення про виправно-трудова колонії і тюрми Міністерства внутрішніх справ СРСР, що регламентувало всі аспекти діяльності виправно-трудовах колоній і тюрм на теренах СРСР [101]. Таким чином, основним видом ВТУ для дорослих засуджених були визнані виправно-трудова колонії.

Як зазначено в окремих дослідженнях із цього приводу, для таких установ передбачалися три види режимів: загальний, посилений і суворий. Положенням не передбачалися ВТТ, і вони були або реорганізовані в колонії, або ліквідовані [124, с. 73–83].

А 13 січня 1960 р. союзне МВС було скасовано. У зв'язку із цим МВС УРСР довелося перебудовувати свою структуру, у тому числі стосовно місць позбавлення волі. Самостійні управління (відділи), що відали місцями

ув'язнення, були об'єднані в один орган – управління виправно-трудових установ. Цей захід дав змогу ліквідувати зайві, дублюючі управлінські ланки та централізувати вирішення питань діяльності місць позбавлення волі, зокрема комунально-побутового облаштування, розвитку виробництва, навчання засуджених робітничим професіям тощо. Указом Президії Верховної Ради УРСР 26 липня 1961 р. затверджено Положення про виправно-трудові колонії і тюрми МВС Української РСР. Передбачалися чотири види виправно-трудових колоній: загального, посиленого, суворого й особливого режимів. Республіканське Положення 1961 р. діяло до липня 1969 р. [158].

З метою реалізації вимог ст. 4 Закону «Про затвердження Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік» [287] 28 грудня 1960 р. на четвертій сесії Верховної Ради УРСР п'ятого скликання було затверджено КК Української РСР [500], який набрав чинності з 01 квітня 1961 р. і діяв до 01 вересня 2001 р. Тому цілком логічно, що з метою належного застосування матеріальних норм кримінального права виникла необхідність нової кодифікації виправно-трудових норм.

У період другої кодифікації радянського законодавства у сфері виконання покарань протягом 1970–1971 рр. були підготовлені й затверджені ВТК союзних республік, зокрема УРСР, ухвалений Законом Верховної Ради УРСР від 23 грудня 1970 р., який набув чинності з 01 червня 1971 р. [92] і діяв на території УРСР, а потім і незалежної України майже 33 роки – аж до 01 січня 2004 р., коли набув чинності КВК України [214].

Відповідно до ст. 12 ВТК УРСР, виправно-трудовами установами, які виконували покарання у виді позбавлення волі, були: виправно-трудові колонії, тюрми і виховно-трудові колонії. Повнолітні особи, засуджені до позбавлення волі, відбували покарання у виправно-трудовій колонії або в тюрмі, а неповнолітні віком до вісімнадцяти років – у виховно-трудовій колонії. Виправно-трудові колонії були основним видом виправно-трудових установ для тримання засуджених до позбавлення волі, які досягли

повноліття. На підставі ст. 13 виправно-трудова колонія поділялися на колонії загального режиму, посиленого режиму, суворого режиму, особливого режиму та колонії-поселення [92, с. 10–11]. Також ст. 21 передбачала вимоги щодо роздільного тримання засуджених у виправно-трудова установах [92, с. 14–15].

Варто наголосити на тому, що законодавчі тенденції щодо запровадження окремих елементів прогресивної системи виконання та відбування покарань (зокрема зміни умов тримання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокового звільнення) мали й відповідне наукове обґрунтування, підтверджене численними емпіричними дослідженнями.

Зокрема, на основі багаторічних досліджень О. Л. Ременсон дійшов висновку, що особи, які осуджують своє злочинне минуле, визнають справедливість покарання, більш глибоко переживають пов'язані з кримінально-правовою карою позбавлення або обмеження. «У міру того, – писав він, – як у результаті виправно-трудова впливу підвищується свідомість, моральний і культурний рівень засудженого, сприйняття ним незмінних умов ув'язнення стає все більш обтяжливим. Тому поступове пом'якшення умов тримання для тих, хто виправляється, не тільки доцільно з метою подальшого виправлення, не лише корисно як стимул, а й не загрожує послабленням карального впливу, так і психологічний вплив кари фактично не послаблюється, хоча засоби карального впливу пом'якшуються» [386, с. 96]. Аналогічні думки висловлювали й дореволюційні вчені-юристи [271, с. 115; 318, с. 428].

Водночас, прийняття ВТК УРСР не зняло з порядку денного всіх проблем правового регулювання виконання та відбування покарань, адже виконання деяких видів покарань залишалося нерегульованим до 1983 р. Із метою заповнення цієї прогалини галузевого нормотворення 15 березня 1983 р. було прийнято союзне Положення про порядок і умови виконання

кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених [84].

А у 1984 р. на його основі було прийнято відповідне Положення в УРСР. Цей нормативно-правовий акт регламентував виконання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, штрафу, громадського осуду, конфіскації майна, позбавлення військового або спеціального звання, звільнення з посади, покладання обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду.

Такий стан правового забезпечення діяльності щодо виконання та відбування покарань фактично призвів до утворення у 1983–1984 рр. двох підгалузей закону у сфері виконання покарань: 1) законодавство про виконання покарань, пов'язаних із виправно-трудовим впливом на засуджених; 2) законодавство про виконання покарань, не пов'язаних із виправно-трудовим впливом на засуджених.

Тому цілком логічно, що наступний крок у реформуванні галузевого законодавства було спрямовано на створення єдиного кримінально-виконавчого закону, який би дозволив: по-перше, уніфікувати правове регулювання діяльності загальнодержавної кримінально-виконавчої системи; по-друге, створити альтернативу виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, виокремивши цей сегмент у самостійний розділ відповідного закону.

Аналіз наукових праць учених у галузі виправно-трудового права дає підстави стверджувати, що в радянський період кримінально-виконавча (виправно-трудова) політика формувалася й реалізовувалася в дусі панівної на той час ідеології. Зокрема, на думку А. Л. Цветиновича, це виявлялося в таких рисах:

1) послідовній криміналізації все більшої кількості діянь, зниженні віку кримінальної відповідальності, скасуванні умовно-дострокового звільнення, посиленні норм про застосування покарань;

2) практиці застосування кримінального законодавства, зростанні кількості випадків застосування смертної кари, тривалого позбавлення волі, тенденційному тлумаченні законів у розріз з їх дійсним значенням;

3) судоустрої та кримінальному судочинстві, введенні надзвичайних судів і позасудових органів, надзвичайних процедур судоустрою;

4) перетворенні виправних установ у місця сваволі й нещадної експлуатації праці засуджених;

5) застосуванні не передбачених законодавством адміністративних висилок, заслань і депортацій. Додамо до них і примусове позбавлення громадянства [494, с. 106].

Схожих висновків дійшов у своєму дослідженні М. С. Пузирьов, зазначивши, що старі авторитарні методи організації виконання покарань, котрі базувалися на підтриманні жорсткого режиму відбування покарання, усе менше сприяли утвердженню законності та правопорядку в органах і установах виконання покарань. Стало очевидним, що наростання негативних тенденцій в установах виконання покарань має інші, більш глибокі корені [370, с. 54].

Тому вже на рубежі 1989–1990 рр. виникла об'єктивна необхідність переосмислення виправно-трудової політики [268, с. 111], глибокого аналізу стану справ та визначення відповідності цілей і завдань реальним можливостям та наслідкам [574, с. 58]. Саме тому було розроблено та схвалено Постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88 Концепцію «Основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи в Україні» [192].

Крім того як зазначає вітчизняний дослідник кримінально-виконавчої системи України М.С. Пузирьов в її основу було покладено Декларацію про державний суверенітет України, прийняті Організацією Об'єднаних Націй (ООН) Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, Загальну Декларацію прав людини, Європейські стандарти, інші міжнародні документи та угоди. Відтоді, як пише поіменний вчений реформа

кримінально-виконавчої системи України, яка планомірно здійснюється, передусім зорієнтована на виконання покарань з урахуванням міжнародного досвіду й актів, що стосуються прав людини, принципів гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виконання покарань [365].

Усе це, на думку Є. Ю. Бараша, створило об'єктивні передумови поглиблення реформування, підвищення рівня служби виконання покарань, надало можливість соціально переорієнтувати діяльність ДКВС України на якісно нову роботу з урахуванням міжнародного досвіду, принципів гуманізму, законності, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виконання покарань [23, с. 44].

У зв'язку із цим безпрецедентну на той час спробу відродити «дореволюційних дух» юридичної науки з провідним вектором на виправлення і ресоціалізацію засуджених, а також розробити концепцію переходу від існуючої за радянських часів виправно-трудової системи до пенітенціарної системи європейського типу здійснив відомий український учений, трагічно загиблий Георгій Опанасович Радов (1949–1999).

У своєму проекті Доктринальної моделі Закону України «Про пенітенціарну систему України» він сформулював таке визначення цієї системи: «Пенітенціарна система України являє собою цілісне, функціонально-інтегральне утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій по забезпеченню ресоціалізації засуджених» [382].

Доречі, цьому напряду відповідали численні ініціативи керівництва Головного управління виконання покарань Міністерства внутрішніх справ України, до складу якого належала система виконання покарань, його територіальних органів управління, багатьох начальників установ виконання покарань, науковців тощо. Але адміністративно-управлінські рішення того часу спиралися не на об'єктивні умови й наукові розробки, а частіше на

політичні замовлення. Тому проблеми розбудови пенітенціарної системи України залишилися поза шляхом становлення незалежної, демократичної, суверенної, соціальної, правової держави

Разом із тим, теоретико-прикладні напрацювання наукової школи Г. О. Радова та цілої плеяди вітчизняних учених-пенітенціаристів і практиків (Л. В. Багрій-Шахматова, О. М. Бандурки, О. В. Беци, І. Г. Богатирьова, О. М. Джужі, А. В. Кирилюка, В. А. Львовичкіна, П. П. Михайленка, В. П. Севостьянова, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, С. Я. Фаренюка, І. В. Штанька та ін.) логічно вилилися у трансформацію виправно-трудового законодавства у кримінально-виконавче.

Чинний КВК України [214] від 11 липня 2003 р. (набрав чинності з 01 січня 2004 р.) увібрав у себе багато прогресивних ідей, заснованих на позитивному вітчизняному та зарубіжному досвіді виконання покарань, реалізація яких надасть змогу наблизити порядок виконання й умови відбування покарань до вимог міжнародних стандартів щодо діяльності пенітенціарних установ та поводження із засудженими.

Отже, якщо за радянських часів у функціонуванні кримінально-виконавчої системи переважала мета кара за вчинений злочин і пов'язані з цим правообмеження під час відбування покарання, то із прийняттям КВК України й нині основною метою діяльності органів і установ виконання покарань Міністерства юстиції є виправлення і ресоціалізація засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

За новим КВК України було передбачено створення якісно нової класифікації установ за рівнями безпеки, як у Європі: відкритого типу, мінімального, середнього й максимального рівня безпеки, нову класифікацію та систему розподілу засуджених по установах. Чітке визначення мережі й типів цих установ надало змогу забезпечити роздільне

тримання в них засуджених з урахуванням характеру та тяжкості вчиненого злочину, кількості судимостей, психологічних особливостей особи тощо [246, с. 11].

Більше того, із прийняттям нового закону про порядок і умови виконання та відбування покарання [241], подальший рух щодо гуманізації кримінально-виконавчої системи не завершився, і, як справедливо зазначають окремі дослідники, за час дії КВК України до нього внесено значну кількість змін і доповнень гуманістичної спрямованості, з метою приведення правового статусу засуджених у відповідність до світових і європейських пенітенціарних норм і стандартів [371, с. 144].

Зважаючи на те, що кримінально-виконавча система розглядається нами як комплексний інститут суспільства й держави, на її функціонування й відповідні кількісно-якісні показники діяльності чинять вплив різні фактори, як-от: соціальні, економічні, політичні, ідеологічні тощо. Зазначимо, що в період вітчизняної історії, що передував здобуттю Україною незалежності, вищезазначені фактори викривлено впливали на функціонування органів і установ виконання покарань, забуваючи про індивіда, як ключову фігуру процесу відбування покарання.

За таких умов особа поверталася в суспільство неадаптованою до правослужняного життя й часто вдавалася до вчинення нових злочинів. Водночас, на декларативному рівні проголошувалися такі завдання діяльності органів і установ виконання покарань, як: забезпечення виконання кримінального покарання з тим, щоб воно не тільки було карою за вчинений злочин, але також виправляло й перевиховувало засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів і поваги до правил соціалістичного співжиття; запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами; викорінення злочинності.

На сучасному етапі реформування кримінально-виконавчої системи України важливим її осучасненням є аналіз ч. 2 ст. 1 КВК України, де чітко прописано, що основними завданнями кримінально-виконавчого

законодавства, що відповідно обумовлює завдання органів і установ виконання кримінальних покарань, є:

- визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків;

- порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки; системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності;

- нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі;

- регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань; звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними [214].

Водночас, важливо зазначити, що вперше в історії вітчизняного законодавства у сфері виконання та відбування покарань було закріплено принципи, на яких будується кримінально-виконавчий процес і відповідно функціонування кримінально-виконавчої системи.

До таких фундаментальних засад, згідно зі ст. 5 КВК України, належать принципи невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань.

За справедливим судженням вітчизняних учених, кримінально-виконавча діяльність держави, базуючись на вищевказаних принципах, може набувати стабільності, за умови, що вона не повинна перебувати під впливом різної політичної кон'юнктури, яка складається в державі залежно

від тих чи інших політичних сил та їх партій, ідей, економічних і криміногенних чинників, а мати чітко визначений науковий характер та об'єктивно відповідати чинному законодавству [359, с. 62]. Цим, передусім, започатковується цивілізований шлях вирішення складних політико-правових проблем, а не виключно політичними методами, затосування яких супроводжувалось соціальною напруженістю в державі й суспільстві [118, с. 25].

Трансформація виправно-трудової політики у кримінально-виконавчу в умовах незалежності зумовила зміну функціональних підходів за відповідними галузевими інститутами. Зокрема, найбільших змін зазнала виробничо-господарська функція, якій за радянського періоду розвитку кримінально-виконавчої системи відводилася пріоритетна роль через включення виробничих планів виправно-трудових установ до відповідних планів економічного розвитку держави.

Зазначимо, що з 2014 р. праця засуджених до позбавлення волі є їхнім правом, а не обов'язком, як було довгий час. З огляду на це, згадана функція за сучасних умов реалізується за такими напрямками: 1) залучення засуджених до праці з метою формування в них навичок соціально-нормативного життя після звільнення від відбування покарання; 2) відшкодування із зароблених в колоніях коштів соціально корисних виплат (на утримання дітей, батьків, жертвам злочинів тощо); 3) отримання установами виконання покарань прибутку від реалізації продукції, виготовленої засудженими.

Другою, після виробничо-господарської функції, зазнала трансформації й виховна функція кримінально-виконавчої системи, перетворившись із радянської категорії «перевиховання» в категорії «виправлення», «ресоціалізації», «соціально-виховної роботи». Так, КВК України у ст. 123 передбачає симбіоз соціального й виховного напрямів, закріплюючи категорію соціально-виховної роботи із засудженими, під якою розуміється цілеспрямована діяльність персоналу

органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

Більше того, після трансформації виправно-трудового законодавства в кримінально-виконавче, соціально-виховна робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів і інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього й культурного рівнів.

Стимулювання правослухняної поведінки засуджених здійснюється за допомогою програм диференційованого виховного впливу з урахуванням їхньої поведінки, психічного стану та ступеня соціальної занедбаності.

Програми диференційованого виховного впливу на засуджених повинні враховувати можливості виховної функції режиму відбування покарання, загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, заходів заохочення й стягнення, які застосовуються до осіб, позбавлених волі, самодіяльних організацій засуджених, громадських, благодійних і релігійних організацій, а також залучення засуджених до самовиховання.

Нині, згідно з кримінально-виконавчим законодавством, у колоніях проводиться моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню їх на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності. Соціально-виховна робота із засудженими організовується в індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і методів [214].

Потужний як антикриміногенний, так і ресоціалізаційний потенціал має навчання засуджених до позбавлення волі, яке диференційовано на два види: загальноосвітнє і професійно-технічне [65; 531]. Незважаючи на позитивний вплив цього засобу виправлення на засуджених, за часів дії КВК України відбулися зміни у відповіднеому правовому регулюванні.

Зокрема, як зазначає М. С. Пузирьов, до 2010 р. професійно-технічне навчання було обов'язком засудженого, а тепер засудженому, який не має робітничої професії, за якою він може бути працевлаштований у колонії, надається лише можливість такого навчання. А засуджений вже сам обирає.

Навіщо, приміром, такому засудженому навчатися професії слюсаря, якщо в установі виконання покарань відсутні робочі місця і немає можливості працевлаштуватися? Після звільнення цей засуджений, враховуючи його рівень освіти, має більше можливостей для працевлаштування за фахом, який він отримав до відбування покарання (за даними вибіркового дослідження, проведеного М. С. Пузирьовим, близько 14,0 % засуджених пов'язують своє працевлаштування після звільнення з попередньою спеціальністю) [370, с. 145].

Окрім загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених, із трансформацією кримінально-виконавчої системи у ХХІ ст. перспективним напрямом є здобуття засудженими до позбавлення волі вищої освіти за дистанційною формою навчання [523].

Слід підтримати вітчизняних учених-пенітенціаристів, які вважають, що саме дистанційна форма навчання, яка передбачає більше часу для самоосвіти, найбільше відповідає умовам відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк та є більш пристосованою для засуджених до цього виду покарання. Апробація такої форми навчання відповідатиме нормам кримінально-виконавчого законодавства та законодавства про освіту, втім, із налагодженням тісної взаємодії ДКВС України та Міністерства освіти і науки України [370, с. 147]. З огляду на це слушною є пропозиція А. В. Байлова щодо розроблення Положення про дистанційне навчання в установах виконання покарань України [140, с. 217].

Незмінною функцією кримінально-виконавчої системи є правоохоронна. Незважаючи на наявні в науці дискусії щодо входження до складу Міністерства юстиції України правоохоронної структури у виді системи органів і установ виконання покарань, зазначена функція є однією з

провідних, адже через виконання покарань забезпечується охорона законних інтересів особи, суспільства і держави кримінально-виконавчими засобами. У цьому виявляється як соціальне призначення цієї системи, так і зміст її діяльності щодо охорони прав і свобод засуджених, персоналу й інших осіб.

Слушною вважаємо думку вітчизняних учених пенітенціаристів І. Г. Богатирьова та М. С. Пузирьова, які обґрунтували позицію щодо визнання ДКВС України правоохоронним органом особливим видом оперативно-службової діяльності, одним із ключових моментів якого є забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших осіб, попередження і виявлення злочинів, вчинених у колоніях, а також порушень встановленого порядку відбування покарання (ст. 1, 102, 104 КВК України, ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»)є

Такий підхід поіменних дослідників вимагає підвищеного правового та соціального захисту персоналу ДКВС України, котрий і гарантовано Законом України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів». Поіменованими ученими зроблено висновок, що факт визнання органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів правоохоронними органами України не суперечить ст. 71 Європейських пенітенціарних правил, оскільки дана міжнародна норма прив'язує пенітенціарне відомство не до правоохоронної діяльності, а до окремих відомств, не сумісних, на думку міжнародної громадськості, з пенітенціарною практикою.

Водночас І. Г. Богатирьов та М. С. Пузирьов застерігають, що у випадку виключення зі сфери діяльності ДКВС України статусу правоохоронного органу, її персонал втратить існуючий нині соціальний і правовий захист, що поставить його у підвищений ступінь небезпеки від специфіки кримінально-виконавчих правовідносин, пов'язаних із безпосереднім контактом із засудженими й ув'язненими [55, с. 49].

Трансформаційні процеси торкнулися й спеціальних (галузевих) функцій кримінально-виконавчої системи [479]. Серед провідних функцій

цього блоку відмічаємо власне кримінально-виконавчу функцію, або функцію виконання покарання. Зміни виявилися в тому, що було змінено власне ідейний підхід до кримінально-виконавчого процесу з карально-репресивного до виправно-ресоціалізаційного. З огляду на це було трансформовано і структуру органів і установ виконання покарань. Серед останніх новацій за цим напрямом слід відмітити створення із 2015 р. системи пробації як особливого соціального інституту, покликаного сприяти виправленню і ресоціалізації засуджених як до покарань, не пов'язаних (наглядова пробація), так і пов'язаних із позбавленням волі (пенітенціарна пробація).

Запровадження в Україні системи пробації стало логічним підсумком стратегічного курсу кримінально-виконавчої політики в частині розвитку інституцій виконання покарань без ізоляції від суспільства [49; 69].

Вищезазначені тенденції знаходять підтримку серед учених [37; 62], практиків, а також засвідчують прагнення Української держави гуманізувати кримінально-виконавчу сферу [320, с. 31] за рахунок розумного поєднання заходів впливу на злочинця як через ізоляцію, так і через його інтеграцію в суспільство як повноцінного його члена.

Для періоду трансформації кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України на рубежі ХХ–ХХІ ст. також характерна поява нового виду покарання і відповідної категорії засуджених – до довічного позбавлення волі.

За результатами дослідження цього виду покарання, проведеного Л. О. Мостепанюк, «в Україні довічне позбавлення волі як самостійний вид кримінального покарання було введено до системи покарань в 2001 р. Серед причин його появи в законодавстві виділено кримінально-правові, гуманітарні та політичні. Введення довічного позбавлення волі до КК відображало напрямки і тенденції, які відбувалися в Україні, а саме: прагнення держави замінити смертну кару більш гуманним покаранням у вигляді довічного позбавлення волі. Запровадження довічного позбавлення

волі як альтернативи смертній карі відповідає сучасним уявленням про гуманізм у сфері застосування покарань та поводження із засудженими. При застосуванні довічного позбавлення волі у засуджених залишається право на життя, що є втіленням принципу поваги прав людини, сформульованому в Загальній декларації прав людини» [272, с. 158].

З появою в Україні нової категорії засуджених актуалізувалося питання про форми та методи роботи з ними [128; 258; 270; 524]. Аналіз перших наукових розробок за вказаним напрямом виявив, що в літературі цю проблему в ряді випадків зводили лише до забезпечення ізоляції засуджених до довічного позбавлення волі.

Натомість, динаміка розвитку вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства засвідчує й прогресивні зміни за вказаним напрямом. Зокрема, в Україні доцільність впровадження окремих елементів прогресивної системи у практику виконання покарання у виді довічного позбавлення волі вперше обґрунтовано С. В. Царюком у 2009 р. у кандидатській дисертації «Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки» [527, с. 157–160]. А вже через рік законодавець вніс зміни до КВК України, доповнивши його статтею 151-1 «Зміна умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі». При цьому поіменований учений за основний показник застосування прогресивної системи щодо засуджених до довічного позбавлення волі пропонує використовувати «ступінь суспільної небезпеки» [532, с. 141, 159–160].

Зважаючи на зміну географічних меж через розпад СРСР й утворення незалежних держав (серед яких і Україна) у вітчизняній кримінально-виконавчій системі вдалося більш повноцінно реалізувати територіальний принцип відбування покарання щодо більшої частини засуджених (за місцем проживання). Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 93 КВК України, засуджений до позбавлення волі відбуває весь строк покарання в одній виправній чи виховній колонії, як правило, у межах адміністративно-територіальної

одиниці відповідно до його місця проживання до засудження або місця постійного проживання родичів засудженого [214]. Реальне втілення в життя цього принципу сприяє підвищенню ролі територіальних органів Міністерства юстиції щодо контролю за установами виконання покарань, а органам влади на місцевому рівні – надання різної допомоги особам, звільненим від відбування покарання.

Каральна функція, що виявляється в комплексі правообмежень, які застосовуються до засуджених, трансформувалася у два етапи: 1) трансформація виправно-трудового законодавства у кримінально-виконавче на етапі розроблення і прийняття КВК України; 2) внесення змін до КВК України гуманістичної спрямованості та з метою адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів.

Запобіжна функція трансформувалася через такі компоненти: 1) оптимізація спеціальних суб'єктів протидії злочинності в органах і установах виконання покарань за рахунок зміни правового статусу оперативних підрозділів кримінально-виконавчої системи; 2) створення слідчих підрозділів органу Державної кримінально-виконавчої служби України.

За умов трансформаційних процесів обґрунтовано виділяти виправну функцію кримінально-виконавчої системи, яка через виправну парадигму процесу виконання покарань являє теоретико-методологічну основу трансформації кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну. Хоча проведений нами історико-правовий аналіз не відкидає спадковості в запозиченні кращих зразків побудови кримінально-виконавчого процесу. По-перше, саме в радянській Україні єдиним на увесь СРСР у 1920-ті роки було розроблено проект Пенітенціарного кодексу. По-друге, не можемо відкидати виправного потенціалу суспільно корисної праці засуджених, котра хоча й організовувалась за принципами планової економіки, проте через визнання її обов'язком давала засудженим робочі місця, заробіток тощо. Саме за радянських часів виникла концепція «виправно-трудового

впливу» [160, с. 6] як симбіозу досягнення мети виправлення через залучення засуджених до продуктивної праці.

Зважаючи на вищезазначені тенденції, подальший розвиток виправної функції кримінально-виконавчої системи (як й інших) має враховувати як позитивний вітчизняний, так і зарубіжний досвід організації процесу виконання покарань. Водночас будь-які реформаційні процеси, що впливають на правовий статус засуджених (особливо в бік гуманізації) мають супроводжуватися реакцією держави на покращення соціально-правового захисту персоналу органів і установ виконання покарань. У цьому контексті завжди варто пам'ятати про дуалізм процесу виконання-відбування покарань, котрий складається із взаємодії двох суб'єктів – пенітенціарного персоналу та засуджених.

Зміни в законодавстві через прийняття КВК України дали підстави викоремити ресоціалізаційну функцію кримінально-виконавчої системи. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 6 КВК України, під ресоціалізацією розуміється свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Водночас необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого.

Зазначимо, що така функція є новою для кримінально-виконавчої системи України, адже не була властива радянській моделі виконання покарань, коли залучення засуджених до праці сприймалося не в контексті інтересів соціальної адаптації, а через планово-економічні підходи.

Отже, вищезазначені процеси реформування кримінально-виконавчої системи України засвідчили трансформацію більшості функцій цього елемента механізму держави. Саме урахування подібних процесів дає можливість по-новому подивитися на соціальне призначення такої системи, виробити концептуальні основи її функціонування у XXI ст., спираючись на здобутки вітчизняної теорії і практики виконання покарань.

Проведеним аналізом встановлено, що до 18 травня 2016 р. назва центрального органу виконавчої влади у сфері виконання кримінальних покарань (Державна пенітенціарна служба України) відображала ідеальний результат езекутивної діяльності, а Державна кримінально-виконавча служба України – реальний [366, с. 259]. На думку деяких вітчизняних науковців, зазначені зміни, що призвели до наявності системи «служба в службі» (згідно зі ст. 6 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» Державна пенітенціарна служба України входила до складу Державної кримінально-виконавчої служби України) є алогічною.

Але головна ідея такої реорганізації (утворення Державної пенітенціарної служби України, реорганізувавши Державний департамент України з питань виконання покарань), на думку її творців, була не простою «зміною вивіски», а формуванням «нової філософії» діяльності з виконання покарань з метою створення реальних і необхідних умов для виправлення і ресоціалізації засуджених [52; 142; 232].

Із часу прийняття нового КВК України, який визначив якісно нові засади виконання та відбування покарань, було декілька спроб побудувати нове концептуальне бачення розвитку кримінально-виконавчої системи України. Однак, незважаючи на значну кількість нововведень, дедалі очевиднішим стає те, що практика фрагментарних удосконалень закону не може змінити ситуацію в цілому, тому варто схвально сприйняти Указ Президента України «Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України» від 08 листопада 2012 р., який визначив головні напрями вдосконалення існуючої кримінально-виконавчої політики [348].

Схвалена цим Указом Концепція реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, як вважає С. В. Лучко покликана розв'язати ключові проблеми, які виникають на сучасному етапі діяльності служби, а саме: приведення умов тримання засуджених та осіб, узятих під

варту, у відповідність із вимогами законодавства та європейськими нормами й стандартами, забезпечення безумовного дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі, стабільного функціонування органів, установ виконання покарань, вирішення кадрових проблем та соціального захисту персоналу, модернізацію виробничої сфери підприємств установ виконання покарань тощо.

Крім того, поіменний вчений у статті концептуальні засади розвитку пенітенціарної системи України доводить, що вагомим здобутком потрібно вважати закріплення в цьому концептуальному документі необхідності поліпшення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту. Урахування існуючого зарубіжного досвіду та прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України надало змогу визначити такі шляхи для досягнення цієї мети:

1) розширення переліку запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, зменшення кількості підстав для застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою; запровадження процедури досудової пробації;

2) забезпечення переходу від тримання засуджених у гуртожитках казарменого типу до блочного (камерного) їх розміщення зі збільшенням норми жилої площі на одного засудженого шляхом технічного переоснащення й реконструкції установ виконання покарань, будівництва нових та реконструкції існуючих слідчих ізоляторів, упровадження енергозберігаючих технологій;

3) поліпшення організації харчування засуджених і осіб, узятих під варту, системи придбання ними продуктів харчування та предметів першої необхідності, розроблення й затвердження нових зразків речового майна для засуджених, що відповідатиме міжнародним стандартам.

Важливо розуміти, як пише С.В. Лучко, що розвиток кримінально-виконавчого законодавства в широкому розумінні не має залежати від соціальної, політичної та економічної кон'юнктури. Процеси формування

кримінально-виконавчої політики й галузевих нормативно-правових актів мають ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, вироблених міжнародним співтовариством положеннях боротьби зі злочинністю, поводження із засудженими, на досягненнях науки і практики в цій сфері [237].

Слід також наголосити, що підтримуючи позицію С.В. Лучко, ми зазначаємо, що за таких умов, коли в Україні буде здійснено критичний аналіз сучасного стану кримінально-виконавчого законодавства і практики виконання покарань, узагальнено й виокремлено найкращі, найбільш прийнятні національній правовій системі, зразки світової пенітенціарної практики, і на цій основі ефективно спроектовано (звернувшись до думки науковців і практиків), спрогнозовано «майбутнє» кримінально-виконавчої (пенітенціарної) системи України, можна буде по праву говорити про механізм оптимального виконання покарань в Україні [549, с. 114].

В період реформування кримінально-виконавчої системи України існує потреба постійного моніторингу кримінально-виконавчого законодавства на предмет його відповідності кращим зразкам зарубіжного досвіду, практики ЄСПЛ, змінам в інших галузях національного права, приведення його норм у відповідність до нових умов економічного й соціального розвитку України.

Крім того, враховуючи той факт, що Державна кримінально-виконавча служба України сьогодні перебуває у складі Міністерства юстиції України їй належить особлива роль у кримінально-виконавчому процесі і є важливим інструментом управління соціальними процесами в кримінально-виконавчій системі України. Серед головних принципів діяльності ДКВС України слід вважати: принцип верховенства права, принцип, законності, гуманізму, демократизму, соціальної справедливості тощо.

Результати проведеного нами дослідження доводять, що за умов належної організації функціонування ДКВС України кримінально-виконавча система є ефективним і невід'ємним заходом боротьби з пенітенціарною

злочинністю. Зазначене доводить необхідність запобігання їй у кримінально-виконавчій системі на сучасному етапі модернізації останньої [244, с. 55].

Таким чином, можемо підсумувати, що наявний досвід кримінально-виконавчого будівництва, відновлені справжні історичні факти, їх оцінка і переоцінка з позицій безперервного поступального суспільного розвитку можуть стати основою сучасного процесу вдосконалення кримінально-виконавчої політики, її трансформації в пенітенціарну, реформування вітчизняного законодавства та практики виконання кримінальних покарань.

Отже, кримінально-виконавча система України після її реформування повинна стати Європейським інститутом, з міжнародними стандартами утримання ув'язнених і засуджених в органах і установах виконання кримінальних покарань.

2.2 Компаративний аналіз функціонування кримінально-виконавчих систем України та зарубіжних країн

Порівнюючи в історико-правовому вимірі західні та вітчизняні в'язничні системи, професор І. Г. Богатирьов зазначає, що для України творення пенітенціарної системи за західним зразком не характерне, хоча запровадження прогресивної (висхідної) системи відбування покарання на теренах УСРР ще на початку 20-х рр. ХХ ст. було нормативно закріплено в ст. 4 першого в історії України ВТК УСРР 1925 р. [40, с. 290].

У зв'язку із цим привертають увагу наукові розвідки відомого українського правознавця, історика, громадського діяча, академіка О. О. Малиновського, який започаткував вивчення витоків власне українського права («Вчення про злочин за Литовським статутом» (1894 р.), «Рада Великого князівства Литовського у зв'язку з боярською думою Давньої Русі» (1904 р.), «Кривава помста і смертні кари» тощо) [504, с. 38]. У праці «Радянські виправно-трудова установи порівнюючи з буржуазними

тюрмами» учений зазначав, що радянська прогресивна система – не копія англо-ірландської, бо в ній відкинута обов'язкове самотнє ув'язнення, неприпустиме в радянських тюрмах, а також оцінку марками поведінки й праці ув'язнених, так само, як і відмінний одяг для ув'язнених різних класів [254, с. 177].

Досліджуючи історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України відомий вітчизняний вчений М.М. Яцишин вважає, що важливим аспектом кримінально-виконавчої системи України є її перебудова в контексті європейських стандартів із метою гуманізації, забезпечення відкритості, наповнення прогресивними зарубіжними концепціями, загально визнаними міжнародними принципами, нормами з прав і свобод людини й громадянина, які б забезпечували надійність охорони як інтересів суспільства, так і особи у сфері кримінально-виконавчої діяльності [593, с. 23].

Не менш важливими, з погляду формування компаративних засад кримінально-виконавчої політики України, є висновки науковців, які вивчали міжнародний досвід втілення міжнародних стандартів у діяльність пенітенціарної системи Швеції: «...Слід погодитися, що ця система дійсно є пенітенціарною... системою, в якій виконуються вимоги Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод та інших не менш важливих міжнародно-правових актів... Системою, в якій не принижується честь і гідність, не ламаються людські душі, персонал не зловживає службовим становищем, а робить все для того, щоб злочинець після відбуття покарання став законослухняним громадянином і приносив користь не тільки собі, а й суспільству і державі» [230, с. 38].

Саме ця обставина викликала зацікавленість дослідників і появу фундаментальних праць, які, з одного боку, намагаються визначити з погляду сучасної юридичної науки основні переваги концепції (парадигми) європейської пенітенціарної системи [242], з іншого – обґрунтувати та

сформулювати нормативно-правові й організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів із найбільш актуальних питань кримінально-виконавчої політики [449].

Як справедливо наголосив М. С. Пузирьов, 20 років (1993–2013 рр.) українська пенітенціарна наука лише епізодично оновлювалася компаративістськими дослідженнями сфери виконання та відбування покарань, не маючи уніфікованого й повноцінного курсу з кримінально-виконавчої (пенітенціарної) компаративістики. Потужний поштовх цьому надало прийняття Кабінетом Міністрів України 17 березня 2011 р. Розпорядження № 201-р «Про утворення Інституту кримінально-виконавчої служби», у навчальному плані якого вперше на пострадянському просторі з'явилася така навчальна дисципліна, як «Порівняльне кримінально-виконавче право» [363, с. 188].

Невипадково, що саме науково-педагогічні працівники цього вищого навчального закладу: І. Г. Богатирьов, І. М. Копотун, М. С. Пузирьов – підтримали пропозицію Є. М. Бодюла, О. М. Джужі, О. Г. Колба (про необхідність єдиного (порівняльного) курсу кримінально-виконавчого права, в якому проглядалися б єдність і диференціація норм кримінально-виконавчого права різних країн, котрі забезпечують відповідно до міжнародних стандартів порядок і умови виконання та відбування покарань) і підготували навчальний посібник «Порівняльне кримінально-виконавче право» [50], «реанімувавши» закладені за дореволюційних і радянських часів компаративістські дослідження кримінально-виконавчої сфери [363, с. 188].

Зародження й розвиток кримінально-виконавчих (пенітенціарних) систем зарубіжних країн пройшли декілька історичних етапів, для кожного з яких була характерна відповідна реалізація державної політики у сфері виконання покарань. Загалом кримінально-виконавчі системи включають у себе відповідні атрибути, засоби й заходи правового, соціального, медичного, релігійного та психолого-педагогічного впливу на особу

злочинця. Вони залежать від економічного й політичного устрою відповідної держави та мети, яку вона ставить перед кримінально-виконавчою системою [243, с. 47].

Перші тюремні (пенітенціарні) системи базувалися на одиночному ув'язненні та мовчанні засуджених. Системи одиночного ув'язнення ще здавна застосовувалися в Західній Європі до так званих політичних злочинців, проте не як засіб їх виправлення, а як засіб забезпечення безпеки [605, с. 37].

Розвитку світових тюремних (пенітенціарних) систем на той час активно сприяла активізація політико-правової думки. Зокрема, англійський тюрмознавець Дж. Говард у книзі «Стан тюрем в Англії та Уельсі» (1777 р.) піддав критиці факти нелюдського ставлення до засуджених. Розвиваючи концепцію виправлення засуджених як один із найважливіших елементів мети покарання, названий діяч запропонував ідею впровадження до кримінально-виконавчої теорії і практики такого інституту, як умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Поняття «пенітенціарна установа» походить від латинського «пенітенція» – каяття. Невипадково Ф. Адлер та інші автори визначають пенітенціарну установу як «місце, де ув'язнені каються в своїх гріхах» [596, с. 380]. Загалом розробка проекту англійського Пенітенціарного акта 1779 р. та походження перших американських пенітенціарних систем (пенсильванської та оборнської) тісно пов'язане з релігійним впливом. Проте можна впевнено сказати, що термін «пенітенціарна установа» в умовах сьогодення позбавлений того змісту, який вкладався в нього, коли релігійний вплив був основним засобом впливу на особистість злочинця.

Історико-правовий аналіз, проведений професором І. Г. Богатирьовим, засвідчив, що загальну тюремну систему на базі одиночного ув'язнення було запроваджено в Північній Америці. У 1776 р. у Філадельфії (штат Пенсильванія) було створено благодійне тюремне товариство, яке поставило

собі за завдання полегшувати долю злочинців, засуджених до позбавлення волі.

Вивчаючи зарубіжний досвід функціонування пенітенціарних систем відомий вітчизняний пенітенціаристи І.Г. Богатирьов зазначає, що товариство складалося з квакерів, які дивилися на злочинця як на людину, яка згрішила й потребує каяття та виправлення. За найкращий засіб каяття та виправлення вони вважали цілковиту самоту ув'язненого.

На думку квакерів, як зазначає поіменний вчений перебуваючи в самоті й читаючи Біблію, злочинець може заглибитися в себе, поміркувати над минулим, сучасним та майбутнім, покається й дійде висновку, що необхідно спокутувати свій гріх та зійти зі шляху злочину. У 1786 р. квакери влаштували невелику тюрму за системою одиночного ув'язнення у Філадельфії, у 1817 р. – у Пітсбурзі, а у 1820 р. – у Черрі-Гіллі. Ці тюрми назвали *пенітенціаріями*, тобто домами каяття, а запроваджена система дістала назву пенсильванської або філадельфійської системи [40, с. 284].

Разом із тим, у ході досліджень І.Г. Богатирьов установив, що зародки системи мовчання, тобто системи спільних робіт засуджених із роз'єднанням на ніч, що супроводжувалися мовчанням, з'явилися трохи раніше в країнах Західної Європи. Так, ще у 1782 р. у Гентській тюрмі ув'язнені працювали спільно в загальних майстернях, проте під час роботи, а також під час перебування на обіді, у церкві та школі їм заборонялося розмовляти навіть пошепки. На ніч в'язнів роз'єднували по одиночних келіях [40, с. 284–285].

Супротивники пенсильванської системи в Північній Америці доводили, що головним засобом виправлення є праця, а, враховуючи те, що спільна праця є більш ефективним засобом виправлення, необхідно дозволити ув'язненим працювати разом. Прибічники цієї позиції вважали, що треба виключити повне одиночне ув'язнення, але залишити як необхідний елемент вимогу мовчання – в'язні повинні працювати спільно,

але бути в масках і мовчати, щоб виключити шкідливий вплив одних в'язнів на інших [40, с. 284–285].

Розвиваючи історико-правові узагальнення професора І. Г. Богатирьова щодо генезису пенітенціарних систем зарубіжних країн, додамо, що, виконуючи завдання духовного відродження злочинців і спеціальної превенції, пенсильванська тюремна (пенітенціарна) система, однак, не вирішила проблем забезпечення виховної ролі покарання. Вона здобула певне визнання в США, Англії та деяких інших країнах.

Таким чином, установи, які виконували покарання у виді позбавлення волі, почали називати пенітенціарними. З'явилися такі поняття та словосполучення, як пенітенціарна політика, пенітенціарне право тощо, які вживають і сьогодні, незалежно від їх початкового змісту. Визнана термінологія, за справедливим судженням С. В. Лучка, знайшла своє місце в міжнародних документах з питань виконання покарань у виді позбавлення волі [243, с. 48].

У 30-х рр. ХІХ ст. у ході проведення тюремної реформи в Західній Європі, як зазначає професор І. Г. Богатирьов, представники багатьох європейських країн відряджали своїх делегатів до Північної Америки для ознайомлення з пенсильванською та оборнською системами ув'язнення. У подальшому в багатьох європейських країнах були запроваджені, хоча й з деякими змінами та особливостями, тюремні системи, які використовували одиночне ув'язнення й мовчання як основні елементи виправлення [40, с. 285].

Вивчаючи зарубіжний досвід пенітенціарних систем, О. В. Сокальська зауважує, що в Англії було запроваджено свою оригінальну тюремну систему, яка дістала в подальшому назву англійської прогресивної або поступової (висхідної) системи відбування покарання. Родоначальником цієї системи по праву вважають відомого діяча у сфері тюремної справи – англійського капітана Меконочі (1787–1860), якого у 1840 р. було призначено начальником каторжної колонії на острові Норфолк [429, с. 109].

В очолювану ним виправну установу для відбування покарання у виді позбавлення волі направляли найзапекліших та найнебезпечніших злочинців. У справі здійснення виправного впливу на засуджених Меконочі зміг досягнути суттєвих успіхів.

За системою Меконочі як пише професор І.Г. Богатирьов доля засудженого була в його руках: сумлінною працею та належною поведінкою засуджений міг поліпшити своє становище в установі й суттєво зменшити строк позбавлення волі, який йому було необхідно відбутися. За сумлінну працю та зразкову поведінку засудженим нараховувалися бали, або марки. Протягом певного строку засуджені повинні були набрати певну кількість марок [40, с. 286].

В'язні, які протягом певного строку набирали певну суму марок, вважалися такими, що виконали свої обов'язки, їм надавалися певні пільги – пом'якшений режим тримання. Якщо завдяки сумлінній праці засуджені заробляли марки понад встановлену норму – строк ув'язнення для них зменшувався. Таким чином, перед засудженим поставала принадна мета – сумлінною працею та доброю поведінкою спочатку заслужити пільги в ув'язненні, а потім скоротити собі строк позбавлення волі та якнайшвидше вийти на волю [429, с. 110].

Разом із тим, прогресивна система не стала панацеєю, але, безперечно, була кроком уперед у розвитку пенітенціарної системи, тобто стимулювала зміну поведінки засуджених з наданням їм додаткових пільг за сумлінне виконання встановлених вимог [477].

Водночас, вивчаючи англійську прогресивну систему професор Богатирьов І.Г. пише, що засуджені проходили три ступені в одній і тій самій установі. Перший ступінь полягав у тому, що засуджені протягом певного строку перебували в одиночному ув'язненні, причому цей строк залежав від того, до якого саме класу був віднесений засуджений. Усі засуджені поділялися на три класи: особи, які вперше потрапили до тюрми;

перехідний клас; рецидивісти. Строк їх одиночного ув'язнення до 1909 р. становив відповідно: до 3, 6 або 9 місяців.

Доречі, як зазначає поіменний вчений за кожний день сумлінної праці засуджений одержував 6 марок. У випадку поганої праці або поведінки кількість зароблених засудженим марок зменшувалася. І навпаки, якщо засуджений особливо сумлінно працював, йому нараховувалися додаткові марки, але не більше ніж дві в день. Таким чином, за три дні такої праці він додатково отримував 6 марок, і три дні позбавлення волі йому рахувалися за 4, а відповідно 30 днів праці – за 40 днів позбавлення волі. Отже, за рахунок отримання додаткових марок засуджені могли скоротити строк ув'язнення, але не більше ніж на $1/4$ – чоловіки і на $1/3$ – жінки.

Перейшовши до найвищого – п'ятого (спеціального) класу і відбувши $3/4$ (чоловіки) або $2/3$ (жінки) строку покарання, засуджений отримував дострокове звільнення (додатковими марками він «оплатив» ту частину кари, що залишилася невідбутою). Це власне й був третій ступінь. Засуджений отримував відповідне посвідчення, звільнявся з ув'язнення, але на волі перебував під наглядом поліції та у випадку порушення правил поведінки міг бути повернутий до місць ув'язнення на невідбутий строк.

Отже, за цією системою, замість трьох ступенів, засуджений проходив чотири: із вищого (п'ятого) спеціального класу засуджених не звільняли достроково, а переводили до перехідної тюрми, де вони після відбуття певного строку отримували дострокове звільнення. Слід звернути увагу на той факт, що умови тримання засуджених у перехідній тюрмі були наближені до становища вільнонайманих робітників. Основним завданням перехідної тюрми була підготовка засуджених до виходу на волю, їх поступова адаптація до умов вільного життя [40, с. 287].

Останній – завершальний ступінь – це умовне звільнення; саме на ньому, як стверджує професор І. Г. Богатирьов [42, с. 12], засуджений отримує відпускне посвідчення, в якому зазначається, що він повинен утримуватися від порушень закону. Умовно звільнений реєструвався в

поліції й перебував під наглядом спеціальної служби пробації. Проте запроваджені Крофтоном перехідні тюрми після того, як він у 60-х рр. XIX ст. залишив пенітенціарне відомство, поступово стали втрачати свої характерні риси й у 80-х рр. XIX ст. зникли взагалі.

Наступну систему ув'язнення, як і дві перші, було розроблено й запроваджено в Північній Америці, і вона має назву «система реформаторіїв». Термін «реформаторій» походить від латинського слова *refomatio* – зміна, покращення, поліпшення. Реформаторії виникли в середині 70-х рр. XIX ст. у штаті Нью-Йорк, а перший із них – Ельмайрський – було відкрито у 1876 р. Реформаторії були призначені для відбування ув'язнення неповнолітніми та молодими злочинцями (до 30–40 років), які вперше вчинили серйозні злочини.

Ці категорії ув'язнених необхідно було захистити від будь-якого спілкування з професійними злочинцями та забезпечити їх виправлення. Тому на першому місці в реформаторіях стояла виховна й культурно-просвітницька робота, яка значною мірою мала характер релігійної, тому перебувала головним чином у руках представників церкви. Система реформаторіїв була подібною до англо-ірландської прогресивної (висхідної) системи, але мала певні особливості й відмінності. Повне одиночне ув'язнення застосовували тут тільки щодо тих в'язнів, яких вважали невинуватими. Усіх інших тримали в загальному ув'язненні з роз'єднанням на ніч. Ці ув'язнені поділялися на три класи: вищий, середній, нижчий.

Такі підходи до організації процесу виконання покарань з позицій диференціації та індивідуалізації отримали міжнародне визнання за тих історичних умов. Зокрема, як зазначається нами у науковій статті «Перші міжнародні пенітенціарні конгреси (1846, 1847, 1857 рр.) як історико-правовий вимір порівняльних кримінально-виконавчих досліджень», у XIX ст. передові вчені виступали за реформу місць позбавлення волі спільними зусиллями міжнародного співтовариства. Увага прогресивної громадськості була звернена на утримання ув'язнених у тюрмах: відсутність

елементарних побутових умов, жорстоке, а нерідко і просто нелюдське ставлення з боку тюремної адміністрації – все це не тільки не сприяло виправленню, а навпаки, калічило душі арештантів, перетворюючи їх на закоренілих злочинців. У різних країнах почався широкий громадський рух за зміну підходів і принципів виконання покарань. Усе частіше стали звучати ідеї гуманізації щодо пенітенціарної системи, котрі передбачали необхідність зміни самої мети й філософії покарання, а також становища ув'язнених [372, с. 106–107].

Ув'язнені вищого класу користувалися кращими камерами, їдальнями, більшими пільгами, ніж в'язні нижчого класу. Ув'язнені різних класів мали відмінний від інших класів одяг (вищий клас – синю куртку, середній – темно-сіру, нижчий – червону). Для того, щоб перейти до вищого класу, засудженому необхідно було заробити певну кількість марок. Марки видавали в'язням не тільки за сумлінну працю, а й за успіхи в шкільному навчанні, гімнастичні та військові вправи, правослухняну поведінку.

З одного боку, в'язню платили за все корисне, що він робив, а з іншого – сам в'язень повинен був також оплачувати своє утримання: платити за їжу, одяг, взуття і навіть ліки. В'язні високого класу могли отримати дострокове звільнення. Специфічною ознакою реформаторіїв були невизначені вирокі – конкретний строк перебування засудженого в ув'язненні суддею не визначався, а злочинець повинен був перебувати в ув'язненні доти, доки не виправиться [603, с. 123; 608, с. 3].

Окремі прибічники зазначених вироків відстоювали їх повну невизначеність, а інші допускали певні обмеження. Американське законодавство пішло саме другим шляхом – у вирокі стали визначати мінімальний і максимальний строки тримання в реформаторії. Засудженого не можна було звільняти раніше від мінімального строку тримання в реформаторії, який був визначений у вирокі, але й не можна було тримати понад максимальний строк.

На думку окремих учених, суттєвим недоліком цієї системи є те, що строк перебування ув'язненого в реформаторії цілком залежав від волі адміністрації установи, що могло призвести, з одного боку, до зловживань адміністрації, а з іншого – здійснювало небажаний вплив на засуджених, які, розуміючи таку цілковиту залежність, перебували в стані страху, хвилювання, пригнічення, що іноді призводило до нервових зривів та психічних захворювань [40, с. 289].

Разом із тим, систему невизначених вироків нині застосовують при виконанні покарань у США. Так, суд у своєму вирокі встановлює лише нижню й верхню межі строку позбавлення волі (наприклад, від 1 року до 99 років), а реальний строк визначає адміністрація тюрми [304, с. 172]. Саме в межах системи невизначених вироків, за задумом її творців, має бути реалізована мета соціальної реабілітації злочинця, що досягається шляхом «поводження» («treatment») з ним. У цій системі знайшов відображення вироблений американськими кримінологами принцип «покарання має відповідати небезпеці злочинця» замість принципу «покарання має відповідати тяжкості злочину» [333, с. 184].

Така позиція, на думку М. С. Пузирьова, є слушною, але за умови відсутності упередженого ставлення з боку адміністрації установ виконання покарань до засуджених, повною мірою відповідає принципу індивідуалізації юридичної відповідальності та принципу диференціації й індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк. За результатами проведеного вченим дослідження, 15,0% співробітників виправних колоній, відповідаючи на відкрите питання щодо пропозицій з удосконалення порядку виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, висловились за впровадження у вітчизняну систему кримінальної юстиції системи невизначених вироків, що, на їх думку, має підвищити ефективність диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Втім, на думку вченого, і ми це повною мірою підтримуємо, за

сучасних умов розвитку вітчизняна система кримінальної юстиції ще не готова до імплементації системи «невизначених вироків». Ця тема є доволі цікавою й актуальною, у зв'язку із чим потребує окремого дослідження на монографічному рівні [370, с. 62–63].

З часом майже всі розглянуті вище пенітенціарні системи зазнали суттєвих змін та трансформації як у країнах, в яких вони виникли, так і в країнах, якими вони були запозичені. В історії розвитку пенітенціарних систем зарубіжних країн траплялися випадки, коли певною країною запозичувалися окремі ознаки декількох різних систем, що призводило до створення нової, змішаної системи [555, с. 55].

Наприклад, пенсильванська система повного одиночного ув'язнення вже в кінці XIX – на початку XX ст. зазнала суттєвих змін навіть на своїй батьківщині (Північній Америці) – суворе одиночне ув'язнення було замінено спільним: у камерах утримувалося по 3–4 засуджених, обладнувалися спеціальні майстерні для спільної роботи засуджених. Система повного одиночного ув'язнення була запозичена Бельгією, в якій до 1919 р. всі тюрми були організовані виключно за цією системою.

Цікавою на думку професора Богатирьова І. Г. на яку слід звернути особливу увагу є Португальська система одиночного ув'язнення, яка була створена у 1867 р. . Доречі ця система проіснувала в чистому вигляді до 1919 р. Крім Португалії система одиночного ув'язнення використовувалася й у Німеччині (тюрма «Моабіт» біля Берліна), Франції (тюрма «Fresnes» біля Парижу), Росії (тюрма «Хрести») та в деяких інших країнах. Водночас, як зазначає поімений вчений у Бруксальській тюрмі великого герцогства Баденського використовувалася вже система полегшеного одиночного ув'язнення, яка передбачала ізольоване тримання в'язнів у камерах, але дозволяла спільне їх перебування в школі та церкві.

Щодо системи американських реформаторів, на думку професора І.Г. Богатирьова, вона була запозичена на початку XX ст. Англією й застосовувалася в дещо зміненому вигляді до неповнолітніх ув'язнених

віком від 16 до 21 року. Уперше в Англії ця система була застосована в Борстальській тюрмі, де було влаштовано реформаторій для неповнолітніх. Цей реформаторій являв собою щось середнє між тюрмою та виховно-виправним закладом. У реформаторії були запроваджені спільні роботи засуджених, проте передбачалося їх роз'єднання на ніч.

Були обладнані спеціальні приміщення для спільних зібрань, читання, лекцій, бесід, застосовувалися гімнастичні вправи, поділ засуджених на класи та система марок. Проте, на відміну від американських реформаторіїв, тут не застосовувалися невизначені вироки. Така система дістала назву борстальської. У подальшому англійська борстальська система вплинула на створення у Бельгії шкіл-тюрем для неповнолітніх [40, с. 290].

Своєрідну систему, за висловом професора І. Г. Богатирьова, було запроваджено у Швейцарії, яка дістала назву женеvської або обанольської. Це змішана система, для створення якої було використано принципи мовчання та роз'єднання на ніч (оборнська система), поступовості ув'язнення (англійська прогресивна система) та частково-одиначного ув'язнення (пенсильванська система) [40, с. 290].

Розвиваючи здобутки поіменованих вище дослідників генезису зарубіжних пенітенціарних систем, додамо, що англо-ірландська прогресивна система, яка по праву вважається однією з найбільш ефективних пенітенціарних систем, була запозичена та впроваджена, хоча й у дещо зміненому вигляді, у багатьох країнах Європи, у тому числі й у нашій державі, починаючи з ВТК УСРР 1925 р., на чому наголошували сучасники першого українського виправно-трудоного законодавства [254, с. 177].

Нині засади прогресивної системи, вироблені ще у ХІХ ст., знайшли закріплення в низці норм кримінально-виконавчого законодавства [279] і здобули широку підтримку як серед вітчизняних, так і зарубіжних учених [15; 416; 477; 482; 545], котрі, за рідкісним винятком [276], оцінюють її як засіб стимулювання правослужняної поведінки засуджених.

Порівнюючи кримінально-виконавчі системи Заходу з іншими тюрмами, варто звернути увагу на те, що для нашої країни характерним є створення кримінально-виконавчої системи за західним зразком. Місцями позбавлення волі, де засуджених карали різкими та саджали в темні карцери, були каторжні тюрми, на чому наголосив у своєму фундаментальному дослідженні «Історія царської тюрми» М. М. Гернет.

За даними вказаного дослідження, поряд зі світськими судами діяли й церковні суди. Засуджені до покарання церковним судом трималися в жахливих умовах монастирських тюрем. Крім цього, наприклад, у Російській імперії широко використовували покарання у виді заслання до Сибіру. Дослідники відзначають специфіку каральної політики в Російській імперії, що полягає у відсутності чіткого визначення поняття злочину й покарання та чіткого опису правового регулювання організації виконання покарань у виді позбавлення волі [103].

Однак, під впливом ідеї східної соціологічної школи, а також з огляду на прагнення застосувати елементи прогресивної системи, виникла тенденція визначення можливості виправлення і ресоціалізації злочинців та повернення їх до нормального життя в суспільстві. Так, останній варіант Зводу установ та статутів про утримуваних під вартою редакції 1890 р. [406] передбачав існування місць ув'язнення чотирьох видів, серед яких існувала установа, де виконувались міри виправлення та покарання.

Визначивши історико-правовий сегмент компаративного дослідження, звернемося до сучасного стану теорії і практики функціонування кримінально-виконавчих систем зарубіжних країн. Великобританія є країною, де народилися й здобули світову популярність два основоположники кримінально-виконавчої науки – Д. Говард (1726–1790) та І. Бентам (1748–1832), якими у XVIII–XIX ст. було розроблено охарактеризовані нами вище класичні проекти пенітенціарних систем.

Крім того, як зазначив Г. О. Єсаков у рецензії на монографію С. Ю. Хатунова «Злочин і покарання в середньовічній Англії

(англосаксонський, англо-нормандський, анжуйський періоди)», «ні для якої іншої правової сім'ї і ні для якої іншої галузі права в рамках загального права дослідження “британської старовини” не має більшого значення, ніж для кримінального права» [135, с. 646].

Вивчення британської правової традиції дає змогу озброїти як сучасного науковця, так і практика, диференційованим термінологічним апаратом. Скажімо, якщо КК України, не визначаючи родового поняття «вбивство», містить його видовий розподіл на умисне вбивство (ст. 115), вбивство через необережність (ст. 119) тощо, то в Англії кожному виду вбивства відповідає самостійний термін, зокрема: тяжке вбивство – «murder», просте вбивство – «manslaughter». Подібна диференціація властива й іншому інституту кримінального права, який більшою мірою, ніж злочин, співвідноситься з кримінально-виконавчою (пенітенціарною) галуззю – покаранню.

Зокрема, на теперішній час правове регулювання виконання покарань здійснюється у Великобританії за допомогою використання положень прецедентного та статутного права, а саме шляхом складного поєднання прецедентів і норм кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права.

До найбільш значущих законів, що діють у цій сфері, варто віднести: Закон про кримінальну юстицію 1948 р., Закон про тюрми 1952 р., Закон про кримінальне право 1967 р., Закон про повноваження кримінальних судів 1973 р., Закон про кримінальне право 1977 р., Закон про магістратські суди 1980 р., Закон про кримінально караний замах 1981 р., Закон про кримінальну юстицію 1982 р., Закон про поліцію та докази у кримінальних справах 1984 р., Закон про кримінальну юстицію 1988 р., Закон про кримінальну юстицію 1991 р., Закон про кримінальну юстицію 1993 р.

Кримінально-виконавча система Великобританії складається із центральних і місцевих (міст, графств та інших регіонів) тюрем. Цей розподіл надає змогу мати досить гнучку мережу виправних установ для

різних категорій злочинців. У місцевих кримінально-виконавчих установах тримаються особи, які чекають віддання до суду та виголошення вироку. Крім того, тут відбувають покарання три основні категорії злочинців:

- 1) певна частина засуджених до невеликих строків позбавлення волі;
- 2) засуджені за несплату штрафів, боргів та інші малозначні злочини;
- 3) неповнолітні засуджені віком до 21 року.

Крім реалізації завдань місць попереднього ув'язнення під варту та виконання покарання, щодо перелічених груп засуджених місцеві тюрми виконують функцію класифікаційних центрів для інших категорій злочинців. Засуджений, якого направлено до місцевої тюрми для класифікації, вивчається з погляду вчиненого ним діяння (характеру, тяжкості, супутніх обставин), наявності попередніх судимостей і відбуття за них покарання, особи (вік, ступінь агресивності, схильності тощо). За результатами вивчення злочинець зараховується до певного класу, відповідно до якого підлягає направленню для відбування позбавлення волі до того чи іншого виду центральної кримінально-виконавчої установи.

У свою чергу, центральні кримінально-виконавчі установи Великобританії поділені на три групи: 1) для відбування коротких (до 18 місяців); 2) середніх (від 1,5 до 5 років) і 3) тривалих (понад 5 років) строків позбавлення волі. Крім того, вони поділяються на установи відкритого та закритого типів. Установи відкритого типу не мають озброєної охорони, ґрат, передбачають роботу за межами установи. Мережа цих установ відносно невелика (менше однієї четвертої всієї пенітенціарної системи), але продовжує збільшуватися, оскільки коштують державі дешевше від тюрем закритого типу та надають змогу зберігати соціально необхідні зв'язки ув'язнених із зовнішнім світом.

Тюрми закритого типу функціонують у класичному стилі: озброєна охорона, високі стіни, сувора ізоляція, мінімальні контакти із зовнішнім світом [213].

Центральні кримінально-виконавчі установи поділяються також за рівнями безпеки (А, В, С, О), які залежать від категоризації засуджених. До *категорії А* належать ув'язнені, втеча яких була б дуже небезпечною для суспільства. Вони повинні перебувати в умовах найвищого рівня безпеки, за якого втеча неможлива.

Потенційними ув'язненими цієї категорії є особи, які вчинили: тяжкі злочини, включаючи сексуальні та злочини проти дітей; пограбування із застосуванням насильства; злочини з використанням вогнепальної зброї; збройне пограбування (професійні злочинці); тяжкі злочини, пов'язані з наркотиками, вчинені членами кримінальної групи; тероризм або злочини, пов'язані з офіційною таємницею; будь-які злочини, за які призначено покарання строком понад 10 років.

До *категорії В* належать ув'язнені, які тримаються в таких умовах, за яких втеча надзвичайно ускладнена. До *категорії В* належать ув'язнені, попередній або останній строк вироку яких перевищує 10 років, або ті, які вчинили будь-які два види з таких злочинів: останній злочин: вбивство, насильство, сексуальний злочин, підпал, ввезення та розповсюдження наркотиків; попередній – сексуальний злочин; втеча з тюрми закритого типу або від поліції; попередній або останній злочин зі строком покарання понад 7 років.

Якщо вчинено один із перелічених злочинів, ув'язненого розподіляють до *категорії С*. До цієї категорії належать також ув'язнені, які мають схильність до втечі й не можуть утримуватися в умовах відкритого режиму. Віднесення до *категорії С* також передбачає вчинення одного з таких злочинів: попередній злочин був пов'язаний з підпалом або розповсюдженням наркотиків; втеча або порушення правил під час взяття на поруки або протягом відпустки додому за останні 5 років. Або двох із таких злочинів: останній – нетяжкий злочин, пов'язаний із застосуванням насильства; будь-який із попередніх – насильницький злочин, який призвів

до тюремного ув'язнення строком понад 12 місяців; останній вирок до позбавлення волі – на строк, що перевищує 12 місяців [309].

Якщо злочин, який був вчинений ув'язненим, не належить до перелічених вище, то ув'язненого розподіляють до *категорії О*, яку становлять ув'язнені, які мають усі підстави для перебування в умовах відкритого режиму. Такий розподіл, на думку вчених [56, с. 7], дає змогу: по-перше, об'єднати у відносно однорідні групи близьких за ступенем соціальної небезпеки та виправлення злочинців; по-друге, точніше й ефективніше спланувати процес їх виправлення за строками, інтенсивністю та іншими параметрами; по-третє, їх відносно рівні строки позбавлення волі знімають ту психологічну напруженість, яка виникає в середовищі ув'язнених, які спільно відбувають строки покарання, що різко відрізняються. Відсутність такої напруженості збільшує ступінь керованості поведінкою засуджених.

Науковий інтерес становить досвід виконання довічного позбавлення волі в зарубіжних країнах через можливість застосування до засуджених відповідної категорії такої форми прогресивної системи, як умовно-дострокове звільнення.

Наприклад, в Англії засуджені до довічного позбавлення волі можуть бути достроково звільнені міністром юстиції, якщо їх звільнення не пов'язане з «ризиком для суспільства», за рекомендацією Ради з дострокового звільнення і погодженням з лордом-головним суддею і суддею, який розглядав кримінальну справу [123, с. 34].

Отже, матеріальний критерій умовно-дострокового звільнення в зарубіжних країнах пов'язаний із відсутністю суспільної небезпеки засудженого. Із цього приводу слід зазначити, що вітчизняна пенітенціарна наука «іде в ногу» із сучасними західноєвропейськими тенденціями за означеним напрямом. Зокрема, С. В. Царюком запропоновано впровадити новий критерій – ступінь суспільної небезпеки засудженого – для оцінки

впливу основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених до довічного позбавлення волі [532, с. 141, 159–160].

Відмінним є і час перебування особи, засудженої до довічного позбавлення волі, у відповідних установах закритого типу. Так, як зазначають Ю. А. Мінаков та С. Е. Тимошенко у США середній строк фактичного перебування за вироком про довічне ув'язнення становить близько 10 років [263, с. 66]. У свою чергу, в Англії такий строк становить від 9 до 12 років [123, с. 34].

До речі, в сучасних порівняльних кримінально-виконавчих дослідженнях наголошено, що кримінально-виконавча система зумовлена не лише національними традиціями та видами кримінальних покарань, а й таким чинником, як територіальний устрій держави (федерація, конфедерація, унітарна держава) [368, с. 54]. У зв'язку із цим звернемо увагу на кримінально-виконавчу систему Швейцарії, яка є конфедерацією й складається з 26 кантонів.

У контексті кримінально-виконавчої системи цієї європейської держави варто зауважити, що кожен кантон самостійно вирішує питання про систему тюрем, їх кількість, порядок і умови виконання та відбування покарань. Виходячи із цього, можна сказати, що в країні існує 26 видів (систем) виконання покарань. Оскільки створення й управління установами виконання покарань у Швейцарії входить до компетенції кантонів, то в країні не існує федеральних виправних установ [539, с. 84].

Щодо наведеного, ми підтримуємо думку окремих вітчизняних дослідників у сфері порівняльного кримінально-виконавчого права, які зазначають, що «незважаючи на таку диференціацію, не можна розглядати досвід Швейцарії щодо формування системи органів і установ виконання покарань як оптимальний і такий, що заслуговує імплементації, адже це ускладнює формування єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань» [368, с. 54].

Ми виходимо не лише з того, що Україна є унітарною державою, а й з

того, що до основоположних ознак кримінально-виконавчої системи України ми відносимо те, що вона є, насамперед, цілісним, функціонально-інтегральним утворенням повноважних суб'єктів державного управління. Разом із тим, вивчення досвіду функціонування пенітенціарної системи цієї європейської країни надало можливість виявити вельми позитивний аспект, котрий може бути запозичений при реформуванні кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему нового типу.

Зокрема, система виконання покарань у Швейцарії цілком фінансується державними структурами й звільнена від будь-яких податків у дохід держави. Це багато в чому вирішує проблеми системи виконання покарань, пов'язані з витратами на утримання ув'язнених, діяльністю підприємств тюрем, оплатою праці персоналу системи виконання покарань. Чого не можна сказати про українські установи виконання покарань, які й так недостатньо фінансуються державою, до того ж за все платять податки. На сьогоднішній день одним із першочергових завдань, в процесі реформування національної пенітенціарної системи стоїть нагальна необхідність в модернізації підприємств установ виконання покарань у зв'язку з їх збитковістю та удосконалення системи професійної підготовки засуджених. Саме сфера виробничої діяльності підприємств установ виконання покарань, відсутність ефективної системи мотивації трудової діяльності засуджених повинна стати стимулятором закріпленню у засуджених трудових навичок, що є невід'ємною складовою процесу їх вправлення і ресоціалізації [549, с. 116].

Подібно до України, у Швейцарії тюрми нерідко використовуються і як слідчі ізолятори. Але в цьому випадку в них забезпечується роздільне тримання засуджених і підслідних. Усього в Швейцарії функціонує 145 тюрем. Їх середня наповнюваність становить 90%. В усіх тюрмах Швейцарії налічується 6800 місць для тримання ув'язнених.

Усі ув'язнені у Швейцарії зобов'язані працювати. Відмова від роботи вважається порушенням режиму тримання й тягне за собою застосування

заходів дисциплінарного впливу. Працювати зобов'язані навіть ув'язнені, які досягли пенсійного віку.

За свою роботу ув'язнені отримують заробітну плату. Але, на відміну від порядку нарахування заробітної плати в Україні, де праця засуджених оплачується так само, як і праця вільних громадян, система оплати праці ув'язнених у Швейцарії спрямована на те, щоб значна частина заробітної плати йшла на потреби тюрми [78, с. 34].

При гарній поведінці ув'язнений може бути умовно-достроково звільнений від відбування покарання. Застосовується цей інститут після відбуття 2/3 призначеного строку покарання. При цьому рішення про умовно-дострокове звільнення, на відміну від України, приймають не суди, а департамент юстиції того кантону, на території якого знаходиться тюрма [78, с. 34].

У Швейцарії умовно-дострокове звільнення є важливим етапом виконання покарання і застосовується з іспитовим строком від одного до п'яти років. Цей вид звільнення може бути скасований, якщо звільнений з місць позбавлення волі не довів свого виправлення або вчинив злочин. На період іспитового строку може призначатися запобіжний нагляд, в якому передбачені певні правила поведінки [89, с. 56].

За дослідженням вітчизняних учених С. О. Богунова, І. М. Копотуна, М. С. Пузирьова, цікавим для кримінально-виконавчої системи України є досвід функціонування пенітенціарної системи Норвегії. Так, відповідно до § 15 КК Норвегії, до основних належать такі покарання: тюремне ув'язнення (позбавлення волі); арешт; тримання під вартою; громадські роботи (можуть бути застосовані лише до особи, яка проживає в Норвегії); штрафи. Додатковими, згідно з § 16 КК Норвегії, є: позбавлення громадянських прав (наприклад: 1) позбавлення права на військову службу – назавжди або на певний строк, 2) позбавлення об'єктивного виборчого права (права голосування з суспільних питань) – на строк до 10 років); заборона на перебування в певних районах.

Відповідно до § 17 КК Норвегії, тюремне ув'язнення призначається на такі строки: від 14 днів до 15 років або у випадках, зазначених у § 62, – до 20 років; у випадках, особливо передбачених законом, – не більше 21 року. Згідно з § 26 КК Норвегії, засуджений до тюремного ув'язнення може бути звільнений з іспитовим строком відповідно до положень спеціального закону. Відповідно до § 22 КК Норвегії, тримання під вартою призначається на строк від 14 днів до 20 років. Два дні тримання під вартою дорівнюють одному дню в тюрмі. При цьому § 23 передбачено, що за згодою засудженого або за його проханням тримання під вартою може бути замінено на тюремне ув'язнення. На підставі § 25 КК Норвегії позбавлення волі на строк не більше 4 місяців призначається в днях, більше 4 місяців – у місяцях і роках [67, с. 10–11].

Згідно з останніми даними Міжнародного центру тюремних досліджень (The International Centre for Prison Studies), загальна кількість «тюремного населення» (засуджених та осіб, які тримаються під вартою) Норвегії становила 3575 осіб. У свою чергу, рівень «тюремного населення» становив 71 особу на 100 000 населення країни. За цим показником (від вищого до нижчого) Норвегія посідає 176-те місце (з 223) у світі та 47-ме (з 57) – у Європі. Для порівняння Україна з показником 302 посідає такі місця: 33-тє місце у світі та 6-тє – у Європі [602].

Головним під час виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі в Норвегії вітчизняні вчені вважають принцип «засуджений – це звичайний громадянин, якого тимчасово позбавили волі». Ми вважаємо, що приклад Норвегії слід запозичити і вітчизняній кримінально-виконавчій системі, це дозволить засудженому відчувати себе не «ізгоєм» а членом суспільства.

Цікавим прикладом у даному дослідженні нами встановлено факт фінансування утримання засудженого в тюрмі муніципальною владою того регіону, де засуджений мешкав до ув'язнення. Надання засудженим медичної допомоги здійснюється медичними працівниками муніципальних

медичних закладів. Навчають засуджених учителі та викладачі муніципальних навчальних закладів.

Тобто і засудженого, і звичайного громадянина лікує один і той самий лікар в однакових умовах, навчає один і той самий учитель. Медичні працівники, викладачі та вчителі отримують звичайну заробітну плату, і ніяких доплат за роботу із засудженими з бюджету Виправної служби Норвегії не отримують. Таким чином, вважається, що стосовно засуджених у Норвегії немає жодних форм дискримінації. Основною метою тюремного ув'язнення є соціальна адаптація засуджених та їх інтеграція в правослухняне суспільство [67, с. 14].

Ми вважаємо, що наведене вище ноу-хау щодо фінансування утримання засудженого в тюрмі муніципальною владою можна впровадити у кримінально-виконавчу систему України в умовах децентралізації органів державної влади та місцевого самоврядування.

Узагальнюючи вищевикладене, доходимо висновку, що в умовах розбудови в Україні кримінально-виконавчої системи європейського типу вважаємо за доцільне звернути увагу на фундаментальні (концептуальні) засади організації пенітенціарної системи досліджуваної скандинавської країни, адже, за справедливим висловом учених-пенітенціаристів, «Норвегія – одна з країн, що досягли значних результатів у питаннях застосування та виконання кримінальних покарань, реалізації міжнародних стандартів у поводженні з засудженими» [138, с. 63].

Так, в основу функціонування кримінально-виконавчої системи Норвегії покладено п'ять принципів, які, на відміну від України (ст. 5 КВК України), не закріплені в чинному законодавстві, однак пронизують практику виконання покарань:

1) *мета покарання* – у слові закону (зазначеному принципу цілком відповідає вітчизняний принцип кримінально-виконавчого законодавства – законності – згідно з яким, по-перше, виключно законами держави визначається діяльність органів і установ виконання покарань; по-друге,

правоохоронна (кримінально-виконавча) діяльність повинна здійснюватися в режимі законності) [460];

2) *гуманізм* (кореспондує аналогічному вітчизняному принципу, за яким, по-перше, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в державі найвищою соціальною цінністю; по-друге, процес виконання покарання розуміється як кримінально-виконавча діяльність, не позбавлена людяного ставлення до засудженого) [371; 395];

3) *рівність засуджених перед законом*. У вітчизняному кримінально-виконавчому законодавстві зазначений принцип має аналогічну назву, відповідно до якого засуджені до кримінальних покарань є рівними перед законом, і покарання щодо них виконується незалежно від раси, національності, релігійних переконань тощо;

4) *відбув покарання – віддав свій борг суспільству*. За національним законодавством зазначеному положенню відповідають два принципи: 1) справедливості, за яким справедливість реалізації кари, відображаючи співвідношення діяння і відплати за нього, позначає відповідність між правами й обов'язками вільних громадян і обмеженням правового статусу осіб, які зазнали покарання [417]; 2) невідворотності виконання і відбування покарань, що виступає об'єктивною необхідністю доведення до логічного завершення зусиль правоохоронних органів із реалізації кримінальної відповідальності;

5) *принцип нормалізації перебування у в'язниці*, тобто наближення умов відбування покарання в пенітенціарній установі до нормального життя. Зазначене положення у вітчизняному кримінально-виконавчому законодавстві закріплено в ч. 2 ст. 102 КВК України, відповідно до якої режим у колоніях має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку й усвідомленню людської гідності [214].

Відчизняний учений М. С. Пузирьов, досліджуючи виконання покарань у Норвегії, установив, що метою діяльності органів державної влади цієї держави в галузі виконання покарань є побудова пенітенціарної служби, що сприятиме зниженню кількості рецидивних злочинів після відбування покарання. Для досягнення цієї мети, а саме недопущення зростання кількості повторних злочинів, за злочини невеликої тяжкості перевага надається альтернативним видам покарання.

Адже тривале тюремне ув'язнення з високим рівнем ізоляції і наступний різкий перехід до життя на волі можуть підвищити ризик рецидивного злочину після звільнення від відбування покарання. Норвежці вважають, що виконання покарання в умовах вільного суспільства є більш ефективним порівняно з тюремним ув'язненням і приводить у подальшому до вищого рівня безпеки в суспільстві [367, с. 554–555].

Зазначене положення знаходить своє відображення і в українському законі про кримінальну відповідальність та кримінально-виконавчому законодавстві. Зокрема, метою кримінально-виконавчого законодавства України є захист інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч. 1 ст. 1 КВК України). Аналогічною є одна зі складових мети покарання, закріплена в ч. 2 ст. 50 КК України.

Також для досягнення мети запобігання вчиненню нових злочинів, підтримання соціалізації особи, винної у вчиненні злочинів, вітчизняним законодавством передбачено призначення за злочини невеликої тяжкості покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також застосування інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням, виконання яких покладено на новостворений орган пробації [353].

Вітчизняні вчені Богунов С.О., Копотун І.М., Пузирьов М.С. досліджуючи зарубіжний досвід пенітенціарної системи стверджують, що навіть якщо особу засуджено до покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, законом про кримінальну відповідальність та кримінально-

виконавчим законодавством України передбачено реалізацію прогресивної системи виконання покарань, яка за своєю сутністю покликана сприяти досягненню мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

Так, якщо засуджений до позбавлення волі на певний строк досягає відповідного ступеня виправлення («стає на шлях виправлення», «став на шлях виправлення», «довів своє виправлення») і відбуває встановлену законом частину строку покарання, до нього можуть бути застосовані такі елементи прогресивної системи: зміна умов тримання; заміна невідбутої частини покарання більш м'яким; умовно-дострокове звільнення від відбування покарання [67, с. 24].

У контексті зазначеного справедливим є звернення дослідниками уваги на наявну в Норвегії дискусію про те, яку мету мають переслідувати тюремні установи: залякувати злочинців або змінювати особу, реабілітовувати її. Практичні співробітники Виправної служби (служби тюрем і пробації) Норвегії вважають, що найголовніше – розвинути в людини мотиви правослухняної поведінки. Головним критерієм має стати повага до людини: якщо до людини не виявляється повага, то така людина не може виявити повагу до інших [67, с. 16–17].

Разом із тим, професор О. М. Ведерникова зазначає, що в ряді зарубіжних країн у цей період спостерігається криза ідей некарального впливу, що лежать в основі індивідуального запобігання; навпаки, відбувається активізація каральних підходів, що виявляється і в теорії, і в практиці діяльності органів кримінальної юстиції. У 1995–2005 рр. у 32 із 42 вивчених країн спостерігалось зростання «тюремного населення», при цьому в 16 з них це зростання перевищило 30%. Підхід урядів західних країн до злочинності змінився, відбувся перехід від соціальної політики до кримінально-репресивної політики, яка супроводжується паралельним перенесенням акцентів із реабілітаційного поводження на справедливе покарання [83, с. 364–365].

Ф. Естрада виділяє такі характерні риси нової тенденції: зміна підстави ідеології поводження. Тепер головною метою покарання є не реабілітація злочинця, а справедлива відплата й відшкодування заподіяної шкоди. Політики сприймають законодавство як важливий інструмент реагування на справедливий гнів, викликаний злочинністю; відновлення ролі тюрми. Багато років більшість західних країн прагнула зменшити кількість ув'язнених і скоротити строки тюремного ув'язнення.

На сьогодні спостерігаються прямо протилежні тенденції:

– фокусування уваги на жертві. Увага зосереджується не на злочинці, а на ідентифікації, співчутті й розумінні жертви. Керівним принципом стає публічний захист жертв злочинів, ставиться мета мінімізації ризиків та підвищення рівня безпеки в суспільстві;

– підвищене використання проблеми злочинності в політиці. Злочин розглядається як конкретна проблема, яку можна вирішити за допомогою ефективних дій, при цьому ніхто не може дозволити собі, щоб його викрили у «м'якому ставленні» до злочинності;

– індивідуалізація. Дискусії про причинність зосереджені переважно на факторах індивідуального рівня, а не на соціальних механізмах. У стратегії кримінальної політики все менше уваги приділяється спробам викликати поліпшення в соціальній сфері і робиться акцент на негайних заходах контролю та безпеки [577].

Хоча в більшості європейських країн, як зауважує О. М. Ведерникова, істотно підвищився коефіцієнт тюремного населення, що враховує кількість ув'язнених у розрахунку на 100 тис. населення (в Австрії – з 77 до 108, в Іспанії – зі 102 до 142, у Великобританії – з 99 до 143), коефіцієнт тюремного населення в колишніх соціалістичних країнах, за даними 2005 р., залишається істотно вищим, ніж у державах Західної Європи (у Росії – 532, у Білорусі – 426, в Україні – 398 ув'язнених у розрахунку на 100 тис. населення). Проте відмінності в тенденціях очевидні: західноєвропейські країни посилюють кримінальну політику, тоді як у країнах Східної та

Центральної Європи триває її гуманізація, що негативно позначається на стані злочинності й суперечить загальноєвропейським тенденціям [83, с. 364-365].

Отже, використання порівняльно-правового (компаративного) методу надало змогу установити типові ознаки кримінально-виконавчих систем країн світу, в частині визначення ключової мети відповідного елемента механізму держави, якою є ізоляція засуджених від суспільства; обґрунтування рівнів безпеки як ключового критерію класифікації пенітенціарних установ; утримання в одиночних камерах із метою гарантування особистої безпеки; визначення диференційованих груп засуджених із метою оптимальної реалізації програм виправного впливу; впровадження окремих елементів прогресивної системи з метою застосування засобів виправлення та ресоціалізації.

Запровадження кримінально-виконавчої системи відбування покарання на теренах нашої країни було започатковано розробкою НКВС республіки (1924 р.) проекту Пенітенціарного кодексу; на жаль, нормативно його закріплено не було, хоча цей проект був підготовлений на два місці раніше, ніж Виправно-трудоий кодекс РСФРР (1924 р.). Пройшло 90 років, історія дає нам шанс створити на теренах України нову пенітенціарну систему, використавши наявний позитивний вітчизняний і зарубіжний досвід [243, с. 49].

Висновки до другого розділу

Проведений аналіз історико-правових та компаративних засад функціонування кримінально-виконавчої системи надав змогу дійти таких висновків:

1. На процес розвитку кримінально-виконавчої системи на різних історичних етапах її становлення суттєво вплинув економічний, політичний та соціальний устрій у країні. Це створило умови для встановлення її

циклічності, визначення основних закономірностей та причин виникнення кризи, що в перспективі надасть змогу своєчасно й адекватно реагувати на проблеми, які виникають у кримінально-виконавчій системі, і спрогнозувати подальші її реформи. Вирішення цієї важливої як теоретичної, так і практичної проблеми вимагає від кримінально-виконавчої науки поглибленого наукового супроводу шляхом звернення до нашої історичної спадщини.

2. Результати проведеного нами дослідження доводять, що за умов належної організації функціонування кримінально-виконавчої системи України є всі підстави стверджувати про її ефективність щодо виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Сучасна пенітенціарна реформа орієнтована на те, щоб місця позбавлення волі сприяли каяттю засуджених і поверненню їх у соціум законослухняними громадянами.

3. Зазначено, що наявний досвід кримінально-виконавчого будівництва, відновлені справжні історичні факти, їх оцінка й переоцінка з позицій безперервного поступального суспільного розвитку можуть стати основою сучасного процесу вдосконалення кримінально-виконавчої системи, її трансформації в пенітенціарну систему, реформування вітчизняного законодавства та практики виконання покарань.

4. Проведений аналіз процесів реформування кримінально-виконавчої системи України в ретроспективному аспекті засвідчив трансформацію більшості функцій цього елемента механізму держави. Обґрунтовано, що урахування подібних процесів дає можливість по-новому подивитися на соціальне призначення такої системи, виробити концептуальні основи її функціонування у XXI ст., спираючись на здобутки вітчизняної теорії і практики виконання покарань.

5. Доведено, що перебудова кримінально-виконавчої системи України в контексті європейських стандартів пов'язана з метою гуманізації, забезпечення відкритості, наповнення прогресивними зарубіжними концепціями, загальновизнаними міжнародними принципами, нормами з прав і свобод людини й громадянина, які б забезпечували надійність охорони як інтересів суспільства, так і особи у сфері кримінально-виконавчої діяльності.

6. Проведене дослідження надало змогу встановити типові ознаки кримінально-виконавчих систем країн світу, в частині визначення ключової мети відповідного елемента механізму держави, якою є ізоляція засуджених від суспільства; обґрунтування рівнів безпеки як ключового критерію класифікації пенітенціарних установ; утримання в одиночних камерах із метою гарантування особистої безпеки; визначення диференційованих груп засуджених із метою оптимальної реалізації програм виправного впливу; впровадження окремих елементів прогресивної системи з метою застосування засобів виправлення та ресоціалізації.

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ВПЛИВУ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПОЛІТИКИ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

3.1 Поняття та зміст кримінально-виконавчої політики

Розкриваючи зміст даного розділу ми під концептуальними положеннями кримінально-виконавчої політики розуміє діяльність уповноважених суб'єктів (Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів України) щодо формування та реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, яка враховує положення чинного законодавства, сучасної правової доктрини, а також стан і перспективи функціонування кримінально-виконавчої системи.

У кримінально-виконавчій науці існують різні підходи, що визначення політики у сфері виконання та відбування покарань. Так, вітчизняний вчений А. Х. Степанюк вважає, що цей вид політики слід розглядати, як сферу боротьби зі злочинністю, а тому її потрібно називати політикою у сфері виконання покарань [205, с. 3–4], що логічно впливає зі змісту ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», де йдеться саме про таку політику.

Більше того, вивчаючи політику поіменний вчений дійшов висновку, що застосування терміна «кримінально-виконавча політика» можливе лише поряд із «політикою у сфері виконання покарань», а саме для:

- а) позначення державної доктрини в царині виконання покарань та її реалізації на практиці у вигляді застосування державного примусу до засуджених, що виявляється в обмеженні їхніх прав і свобод;
- б) найменування галузі наукових знань, що становлять теоретико-пізнавальну категорію.

Саме досягнення науки, яка досліджує проблеми виконання покарань

(тобто кримінально-виконавчої політики в другому її значенні), повинні, на його думку, бути важливим чинником політики у сфері виконання покарань [205, с. 4].

Аналогічної позиції дотримуються й інші науковці, зокрема автори навчального посібника з курсу «Кримінально-виконавче право України» (А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець), які вважають, що вираз «кримінально-виконавча політика» є науковою категорією і вживається лише в контексті відповідної пізнавальної діяльності у сфері виконання покарань. Із цього приводу зазначені вчені зауважують: «Стосовно ж напряму діяльності держави у сфері виконання кримінальних покарань слушним є вживання терміна “політика у сфері виконання кримінальних покарань”, бо він є більш містким, ніж “кримінально-виконавча політика”, бо не обмежується застосуванням державного примусу» [101, с. 16].

Свого часу Г. О. Радов [379, с. 12], а нині його послідовники (В. М. Синьов [413, с. 17–18], О. В. Романенко [389, с. 11–12], А. А. Лукашенко [235, с. 86] та ін.) запропонували цю політику називати пенітенціарною. Зокрема, вони апелюють до етимології поняття «політика» (від грецького *politike* – мистецтво управління державою) [422, с. 536] та змісту поняття «пенітенціарна» [88, с. 426], враховуючи, що політику у сфері виконання покарань потрібно назвати пенітенціарною [379, с. 12–13].

У деяких працях вітчизняних правників В. М. Трубникова, Т. А. Денисової та О. М. Бандурки можна знайти й таку назву політики, пов'язаної з виконанням покарань, як «кримінально-виправна політика» [20, с. 26–27].

Схожих висновків свого часу дійшов у дисертаційній роботі «Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні» О. Б. Пташинський, зазначивши, що вітчизняні науковці рубежу ХХ–ХХІ ст., досліджуючи ті чи інші проблеми виконавчої сфери, спрямовували свої зусилля на більш глибокий та всебічний аналіз системи виконання покарань, використовуючи такі поняття, як «виправно-трудова політика»,

«кримінально-виконавча система», «тюремна система», «кримінально-виконавча політика».

Проте розпад Союзу РСР та заснування Української незалежної держави не тільки привели до суттєвих змін у характері та системі державної влади, а й зумовили переосмислення законів і нормативно-правових актів стосовно виконання кримінальних покарань [359, с. 44–45]. Тобто ми бачимо, що деякі з вітчизняних учених ще напередодні прийняття КВК України 2003 р. відстоювали пенітенціарний вектор виконання кримінальних покарань.

Про це зайвий раз може свідчити й сформульована О. Б. Пташинським уперше у вітчизняній юридичній науці пропозиція прийняти Закон України «Про постпенітенціарну систему в Україні», який по своїй суті повинен був визначити соціальні пріоритети й систему політико-правових, соціально-економічних та організаційних умов надання соціальної допомоги і працевлаштування, забезпечення контролю за особами, які звільнились з місць позбавлення волі [359, с. 10].

Також названий учений одним із перших серед вітчизняних дослідників зробив теоретичне узагальнення: у сучасній українській юридичній науці й соціальній практиці відсутні наукові уявлення щодо поняття та сутності пенітенціарної політики як соціально-правового явища. На побутовому рівні поняття «пенітенціарна політика» вживається як синонім, яким позначається будь-яка державно-правова діяльність у сфері виконання кримінального покарання [28, с. 117].

Такий підхід до «пенітенціарної політики», на думку О. Б. Пташинського, породжує неадекватне уявлення щодо сутності цього явища і, як наслідок, може призвести розбудову сучасної кримінально-виконавчої системи України до небажаних наслідків [359, с. 59].

Проливши світло на низку дискусійних проблем, пов'язаних із найменуванням сучасної політики у сфері виконання покарань, додамо, що нині до цього напряму долучається й політика у сфері реалізації такої

альтернативної міри покарання, як пробація. Із цієї позиції також оптимальнішим є використання замість термінів «кримінально-виконавча політика», «політика у сфері виконання покарань» тощо саме терміна «пенітенціарна політика».

Зокрема, І. Г. Богатирьов пропонує ввести в науковий обіг поняття пенітенціарної політики у сфері виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, під якою розуміє складову соціальної політики держави, яка визначає основні напрями діяльності державних органів, підприємств, установ і організацій різних форм власності та громадськості щодо виконання та відбування покарання засудженими, їх каяття, виправлення і ресоціалізацію, запобігання вчиненню ними нових злочинів [43, с. 12].

Як слушно зауважив Г. О. Радов, проблеми пенітенціарної політики України розпочинаються з елементарного – відсутності в сучасній українській науці та соціальній практиці адекватного уявлення щодо поняття й сутності пенітенціарної політики як соціально-правового явища [379, с. 12]. Зміст її він вбачав у такому: «...Це самостійна галузь державно-правової діяльності уповноважених на те суб'єктів соціального управління по визначенню обов'язкових до виконання керівних ідей, принципів, доктринальних положень, установок, вимог, цілей та завдань у сфері забезпечення каяття осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, які б відповідали законам та закономірностям соціалізації особистості, збалансовано забезпечували задоволення законних прав та інтересів громадянина, суспільства і держави» [379, с. 12–13].

Наведені наукові сентенції основоположника пенітенціарної доктрини незалежної України й цілої наукової школи однодумців Г. О. Радова були покладені нами в основу вироблення авторських поняття та змісту пенітенціарної політики держави з урахуванням сучасних українських реалій, у тому числі у сфері реформування й трансформації національного законодавства, виконання та відбування покарань.

Зауважимо, що з погляду соціальної політики фактори, які сприяють ліквідації злочинності в державі, можна, умовно кажучи, поділити на дві основні групи. Усю сукупність об'єктивних обставин, що сприяють цьому, відносять до загальних заходів боротьби зі злочинністю. Однак пасивно чекати, коли в результаті їх дії злочинність буде якщо не викорінено, то принаймні істотно зменшено, держава й суспільство не можуть.

Тому державні органи вживають спеціальних заходів, безпосередньо спрямованих на ліквідацію та обмеження злочинності. Щоб ця лінія боротьби зі злочинністю була по-справжньому дієвою, вона повинна здійснюватися на основі ефективної правової політики, частиною якої є кримінально-виконавча політика та стратегія діяльності органів і установ виконання покарань, покликаних досягати мети виправлення і ресоціалізації засуджених, взаємодіючи в разі потреби з іншими державними й громадськими інституціями.

Необхідність розроблення ефективної кримінально-виконавчої політики та стратегії діяльності кримінально-виконавчих інституцій визначається тим, що вдосконалення засобів виправлення і ресоціалізації засуджених у сучасних умовах обов'язково передбачає поряд із застосуванням апробованих методів пошук нових, нетрадиційних шляхів вирішення проблем, пов'язаних з нейтралізацією, витісненням проявів протиправної поведінки в умовах відбування покарань, відновленням засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства й поверненням його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Стає все більш очевидною необхідність розроблення в країні єдиної всеохоплюючої концепції розвитку пенітенціарної системи [36; 42; 479].

Як відомо, політика в широкому контексті цього слова – це загальний напрям, характер діяльності держави, певного класу або політичної партії [88, с. 490]. Узявши за основу визначені в теорії функції держави [170, с. 89–91], можна у зв'язку із цим виділити зовнішню та

внутрішню політику. Важливе місце у внутрішній політиці держави посідає правова політика, складовою якої є політика у сфері боротьби зі злочинністю, яка являє собою «вироблену Українською державою генеральну лінію, що визначає стратегію, основні концепції, напрями, цілі і засоби впливу на злочинність шляхом формування кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, регулювання практики їх застосування, а також розробка й реалізація заходів, спрямованих на попередження злочинів» [520, с. 32]. Системоутворюючим елементом цієї політики є кримінально-правова політика [202, с. 5].

Таким чином, кримінально-виконавча політика є похідною та взаємодіє з такими напрямками правової політики держави, як кримінально-правова й кримінологічна, адже первинним об'єктом впливу кримінально-виконавчої системи є особливий статус особи злочинця – особа засудженого [6, с. 31]. У зв'язку із цим необхідно погодитись, що лише політичний та стратегічний підхід надає змогу подолати, з одного боку, надміру догматизацію, а з іншого – вульгарну соціологізацію в дослідженні досить складного негативного соціального феномену, яким є злочинність [171, с. 58].

Розпочати дослідження стратегічних проблем теорії і практики функціонування кримінально-виконавчої системи України видається необхідним з визначення поняття та місця кримінально-виконавчої політики в системі юридичної політики держави в цілому й політики боротьби зі злочинністю зокрема. Термін «юридична політика» (або «правова політика») входить до ряду таких суміжних понять, як «економічна», «соціальна», «демографічна», «фінансова», «наукова політика» тощо.

Усі вони характеризують основні напрями діяльності держави в тій чи іншій сфері суспільного життя. Відповідно, під юридичною політикою потрібно розуміти ті принципи та основні напрями, які держава втілює в життя при створенні й застосуванні норм, інститутів та окремих галузей

права, у діяльності юридичних установ, у формуванні й розвитку правосвідомості громадян [307, с. 12]. Юридична політика завжди передбачає використання методів правового регулювання, вона містить планування законодавчої діяльності, визначення завдань і методів діяльності юридичних установ, основні напрями правового виховання населення. Отже, така політика держави реалізується в трьох основних напрямках: правотворчість, застосування права, розвиток правосвідомості та правової культури людини.

Юридична політика держави, яка проводиться свідомо, повинна мати такі цілі, що конкретизуються стосовно різних галузей права: визначення видів суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню; визначення методів правового регулювання відповідних видів суспільних відносин; розроблення оптимальних систем правотворчої та правозастосовної діяльності державних органів; планування основних напрямів законодавчої й правозастосовної діяльності на перспективу; визначення змісту та методів правового виховання населення й підвищення його правової культури.

У науковому аспекті питання про юридичну політику в спеціальній літературі концентрувалося головним чином навколо окремих її елементів, до яких можна віднести проблеми судової, кримінальної та кримінально-виконавчої політики. Саме ці сфери дії юридичної політики привертали увагу як практиків, так і вчених ще в 20-х рр. ХХ ст., та й нині детально розглядаються в науковій літературі [197, с. 40; 491, с. 84; 533, с. 13]. Труднощі виникають при визначенні назви та змісту відповідної галузі юридичної політики держави.

Подібні судження містяться й в інших наукових джерелах. Кримінально-виконавча політика України, як і будь-якої демократичної держави, повинна бути невід'ємною складовою загальної державної правової політики. Вона покликана зробити свій вагомий внесок у забезпечення прав та свобод людини у кримінально-виконавчій системі,

входження України до системи міжнародного права, сприяння гармонізації системи національного права і законодавства з міжнародними правовими нормами і стандартами, побудованих на демократичних принципах та всесвітньо визнаних цінностях [359, с. 60].

Іншими словами, кримінально-виконавча політика, будучи складовою правової політики держави, визначає стратегію й тактику діяльності всієї кримінально-виконавчої системи держави. Перебуваючи в правовому полі правоохоронної діяльності державних органів та відповідних інституцій, що ведуть боротьбу зі злочинністю, кримінально-виконавча система посідає одне з провідних місць у правовій політиці держави щодо боротьби зі злочинністю та запобігання їй [359, с. 64].

Тому цілком логічним є формулювання авторами новітньої пенітенціарної доктрини України у ХХІ ст. поняття «правоохоронна функція в пенітенціарній системі» – діяльність органів і установ пенітенціарної системи України щодо захисту прав та інтересів особи, суспільства й держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, виконання інших рішень суду (в частині осіб, які тримаються під вартою), запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими та особами, які тримаються під вартою [479, с. 8].

Подібні судження з акцентом на правоохоронний напрям функціонування кримінально-виконавчої системи України можна зустріти й у інших вітчизняних наукових публікаціях [66]. Підтримуючи таку позицію, переконані, що без правоохоронних повноважень пенітенціарні установа не в змозі будуть протидіяти злочинам та іншим правопорушенням, що мають місце не лише серед засуджених і ув'язнених, а й пенітенціарного персоналу [219; 565].

Водночас не можемо цілком погодитись із О. Б. Пташинським, який, розглядаючи місце та роль кримінально-виконавчої системи в правовій

політиці держави, зазначав, що, згідно із чинним законодавством кримінально-виконавча система нарівні з іншими державними органами покликана виконувати завдання загального та індивідуального запобігання злочинності, а також пов'язаних з нею інших негативних явищ у місцях позбавлення волі як з боку засуджених, так і інших осіб [359, с. 89]. На нашу думку, запропонований названим ученим підхід до кримінально-виконавчої системи є надто вузьким, адже не враховує виправного та ресоціалізаційного компонентів її функціонування.

Щодо назви та змісту політики, яка намагається вирішити питання боротьби зі злочинністю, у науковій літературі чітко простежуються два основних підходи. Перший із них представлений у працях О. О. Герцензона й полягає в тому, що кримінальна політика як галузь знань являє собою сукупність тих загальних положень, які зводять в одне ціле принципи будь-якої галузі кримінально-правових наук (кримінології, кримінального права, кримінального процесу та криміналістики). На думку зазначеного автора, має бути створена нова міждисциплінарна наукова галузь та навчальна дисципліна – кримінальна політика [105, с. 194–196].

Такої позиції дотримуються в своїх працях І. М. Гальперін і В. І. Курляндський, які виходять із того, що виділення та розроблення кримінальної політики як єдиної стратегії боротьби зі злочинністю покликані забезпечити єдиний підхід до вирішення вузлових проблем. Вони вважають, що ця дисципліна виходить за межі галузевої правової проблеми, та розглядають кримінальну політику як частину загальної політики в правоохоронній діяльності держави й так само відносять її до міждисциплінарних наук [99].

Отже, виходячи з наведеної позиції, кримінальна політика охоплює різні сторони спільного напрямку боротьби зі злочинністю, включаючи вплив на її причини, а також зміст форм, способів боротьби з нею. Тим самим вона містить і кримінально-правову, і кримінологічну, і судову, й оперативно-розшукову, і кримінально-виконавчу (пенітенціарну) політику. При цьому,

по суті, ставиться знак рівності між зазначеним широким поняттям кримінальної політики та іншим терміном – «політика у галузі боротьби зі злочинністю». Крім того, не зовсім вдалим видається термін «кримінальна політика», оскільки він може мати нечітко виражене інформативне навантаження.

Інша позиція, представлена в працях В. М. Кудрявцева та А. М. Яковлева, розрізняє ці два поняття. Під кримінальною політикою розуміють лише ту частину державної політики в галузі боротьби зі злочинністю, яка здійснюється засобами та методами кримінального права. Більш широка категорія – державна політика в галузі боротьби зі злочинністю – містить не лише кримінальну у вузькому розумінні слова (тобто кримінально-правову політику), а й судову політику, політику у сфері соціальної профілактики правопорушень, кримінально-виконавчу політику [307, с. 16].

На нашу думку, другий підхід до визначення змісту кримінальної політики держави є більш обґрунтованим. Виходячи з наведеного, у подальшому розгляді висвітленого в підрозділі питання ми будемо виходити з такого: серед різноманітних галузей юридичної політики держави існує державна політика у сфері протидії злочинності, яка, у свою чергу, охоплює такі однопорядкові галузеві прояви: кримінально-правова політика; кримінально-процесуальна (судова) політика; кримінологічна політика; криміналістична політика; оперативно-розшукова політика та кримінально-виконавча (пенітенціарна) політика.

Подібну думку підтримують і вчені в галузі кримінально-виконавчого права (І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа, О. Г. Колб, В. В. Кондратішина, М. М. Яцишин), які вважають, що кримінально-виконавча політика є елементом політики у сфері боротьби зі злочинністю [186, с. 14–22].

Дещо відмінною є позиція харківської школи кримінально-виконавчого права. Зокрема, А. Х. Степанюк та І. С. Яковець із цього приводу зазначили, що «діяльність, спрямована на виконання кримінальних

покарань, посідає значне місце в справі реалізації державної кримінальної політики» [218, с. 52].

Схожа позиція властива й зарубіжній пенітенціарній думці. Так, як наголошував у зв'язку із цим Ю. М. Ткачевський, цілі – завдання органів і установ виконання покарань набувають значення тільки за наявності їхньої відповідності цілям покарання, що закріплені в кримінальному законодавстві [476, с. 19–27]. Проте варто погодитись і з іншими вченими, які переконані в такому: «Сьогодні слід визнати, що кримінальний, кримінально-процесуальний та кримінально-виконавчий закони становлять таку тріаду, де останній відіграє роль не тільки виконавця, але й впливає, і досить відчутно, на формування основних ідей двох перших» [161, с. 6].

Разом із тим, є й учені, які надають кримінально-виконавчій політиці самостійного значення в системі правової політики держави. Зокрема, Г. О. Радов дотримувався позиції, згідно з якою кримінально-виконавча політика має взагалі автономний від інших видів діяльності держави характер, основним завданням якої є забезпечення каяття засуджених, що взагалі не входить у предмет кримінально-правової політики та визначеної у ст. 50 КК України мети покарання [379, с. 12–13].

У сучасних наукових джерелах є чимало визначень «кримінально-виконавчої політики». Правда, до з'ясування її змісту та форм вираження підходи є різними. Так, О. М. Джужа спочатку вважав, що «...термін “кримінально-виконавча політика” застосовувати поки що зарано, оскільки чинним є ВТК 1970 р.». Тому, на його переконання, доцільніше оперувати поняттям «політика у сфері виконання кримінального покарання», оскільки це поняття точніше відображає суть діяльності держави в цій галузі соціальної політики. У цілому О. М. Джужа зробив висновок, що «...як складова частина політики в галузі боротьби зі злочинністю, політика в сфері виконання кримінального покарання визначає цілі, принципи, стратегію, основні напрямки, форми і методи діяльності держави по забезпеченню виконання покарання, виправленню засуджених,

попередженню вчинення нових злочинів як засудженими, так й іншими особами» [221, с. 8].

У подальшому він дещо видозмінив свою позицію: «...цілями сучасної кримінально-виконавчої політики України є захист прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб і держави від злочинних посягань; забезпечення законності і справедливості при виконанні кримінальних покарань; ресоціалізація осіб, які відбувають кримінальні покарання» [207, с. 9–10]. Проте заради справедливості варто зазначити, що такі підходи О. М. Джужею були сформовані в умовах дії ВТК України [340], а отже, вони не могли повною мірою відобразити зміст сучасної кримінально-виконавчої політики, одним із засобів вираження якої є КВК, що набрав чинності з 01 січня 2004 р. [216].

У контексті ведення наукової дискусії доцільно звернутися до визначень кримінально-виконавчої політики, запропонованих іншими дослідниками. Зокрема, П. Л. Фріс під останньою розуміє «...визначення основних напрямків правотворчої діяльності держави і правозастосувальної діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінальних покарань» [519, с. 17].

І. Г. Богатирьов пов'язує зміст кримінально-виконавчої політики України зі стратегією держави у сфері виконання кримінальних покарань та Концепцією державної політики у сфері кримінальної юстиції й забезпечення правопорядку в Україні, не даючи в цілому визначення поняття кримінально-виконавчої політики [45, с. 3].

А. Х. Степанюк переконаний, що більш об'ємним за змістом є термін «політика у сфері виконання покарань», поряд з яким можливе застосування терміна «кримінально-виконавча політика». Під першим, зокрема, він розуміє таке: «...політика в сфері виконання покарань визначає цілі, принципи, стратегію, напрямки діяльності органів і установ виконання покарань, її основні форми й методи» [209, с. 4]. При цьому термін «кримінально-виконавча політика» вчений вживає для: позначення

державної доктрини саме в царині виконання покарань і її реалізації на практиці у вигляді застосування державного примусу до засуджених, що виявляється в обмеженні їхніх прав і свобод; найменування галузі наукових знань, що становлять теоретико-пізнавальну категорію.

І. С. Яковець теж вважає, що «...стосовно ж напрямку діяльності держави у сфері виконання кримінальних покарань слушним є вживання терміна «політика у сфері виконання кримінальних покарань», бо він є більш містким, аніж «кримінально-виконавча політика», бо не обмежується застосуванням державного примусу... політика у сфері виконання покарань – це ті принципи і цілі, які держава запроваджує в життя при створенні і застосуванні норм кримінально-виконавчого права, визначенні цілей, принципів, стратегії, напрямків діяльності органів та установ виконання покарань, їх основних форм і методів» [101, с. 16, 18].

На думку В. В. Кондратішиної, «кримінально-виконавча політика» й «політика у сфері виконання кримінальних покарань» є термінами-синонімами, що відображають суть і зміст одного й того самого явища, пов'язаного з формуванням, закріпленням і реалізацією мети кримінального покарання та завдань кримінально-виконавчої діяльності суспільства й держави в цілому та її уповноважених органів і УВП зокрема, а тому виражаються в наукових термінах по-різному, залежно від того, прихильником якого терміна є автор [186, с. 19]. Разом із тим, як свідчить аналіз наукових джерел, більш уживаним є поняття «кримінально-виконавча політика», яка є складовою політики у сфері боротьби зі злочинністю [210, с. 4].

У свою чергу, на думку О. Г. Колба, під кримінально-виконавчою політикою потрібно розуміти систему науково обґрунтованих ідей, поглядів, теорій тощо щодо форм, напрямів і методів виконання кримінальних покарань та досягнення законодавчо визначеної мети цього державного примусу в практичній діяльності суб'єктів і учасників кримінально-виконавчих відносин [183, с. 100].

У зарубіжній літературі вчені теж по-різному підходять до визначення змісту кримінально-виконавчої політики. Так, О. І. Зубков вживає і термін «політика у сфері виконання кримінальних покарань», і «кримінально-виконавча політика», по суті, не розмежовуючи цих понять [492, с. 1–8]. Такої самої позиції дотримується В. О. Уткін [493, с. 1–8]. В. І. Селіверстов одним з елементів політики в галузі боротьби зі злочинністю називає кримінально-виконавчу політику, хоча й не дає визначення цього терміна [495, с. 7].

В інших зарубіжних публікаціях ідеться про кримінальну політику, яка гіпотетично включає в себе кримінально-процесуальну та пенітенціарну політику [571, с. 367–371]. Г. О. Радов поняття «кримінально-виконавча політика» пропонував замінити на «пенітенціарну політику», не ототожнюючи при цьому зазначені явища: «На побутовому рівні поняття “пенітенціарна політика” вживається як синонім, яким визначається будь-яка державно-правова діяльність у сфері виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі» [379, с. 12–13].

Але таке трактування поняття «пенітенціарна політика» створює викривлене уявлення щодо сутності цього явища і, як наслідок, може завести науковців у вирішенні проблеми розбудови кримінально-виконавчої системи України у глухий кут: «...Під пенітенціарною політикою слід розуміти галузь державно-правової діяльності уповноважених на те суб'єктів соціального управління по визначенню обов'язкових до виконання керівних ідей, принципів, доктринальних положень, установок, вимог, цілей та завдань у сфері забезпечення каяття осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, які б відповідали законам та закономірностям соціалізації особистості, збалансовано забезпечували задоволення законних прав та інтересів громадянина, суспільства і держави» [379, с. 12–13].

Більше того, у запропонованій Доктринальній моделі Закону «Про пенітенціарну систему України» він обґрунтував основні форми, методи й засоби реалізації саме пенітенціарної, а не кримінально-виконавчої політики

України [377, с. 11–52]. О. Г. Колб також безпідставно вважає, що пенітенціарна політика не є тотожною поняттю «кримінально-виконавча політика» [183, с. 99].

Такого висновку вітчизняний учений-пенітенціарист професор О. Г. Колб дійшов завдяки фундаментальному аналізу праць О. І. Зубкова, П. П. Михайленка, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, І. В. Шмарова та інших вітчизняних і зарубіжних учених, звернувши увагу в статті «Про співвідношення кримінально-правових понять, що вживаються у національному та міжнародному праві» [181] на наведені нижче важливі в теоретико-методологічному плані положення.

Відповідно до змісту терміна «пенітенціарний» (франц. *penitenciaire*, від лат. *poenitentia* – каяття) 422, с. 511], пенітенціарна діяльність зводиться лише до виконання покарання у виді позбавлення волі та ґрунтується на принципах одиночного ув'язнення засуджених у камерах і його виправлення при мінімальному впливі зовнішніх сил (адміністрації виправних установ, інших суб'єктів цієї діяльності), – все віддається в «руки» засудженого, тобто процес відбування призначеного судом покарання та запобігання вчинення ним нового злочину є виключною волею особи, щодо якої воно застосовано [181].

Водночас, вітчизняні вчені Коваленко В.В. і Колб О.Г. у науковій статті «Про проблеми використання в кримінально-виконавчому праві України деяких термінів і понять» зазначають, що у кримінально-виконавчій діяльності головний акцент робиться на зовнішніх впливах на особу засудженого, у тому числі формами, силами, засобами виправлення та ресоціалізації (режиму, пробації, суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього й професійно-технічного навчання, громадського впливу), з тим, щоб досягти мети покарання (ч. 2 ст. 50 КК України) [177, с. 264]. При цьому, як це впливає зі змісту ч. 4 ст. 6 КВК України, зазначені засоби виправлення і ресоціалізації засуджених застосовується в обов'язковому порядку, з урахуванням виду покарання,

особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання. У цьому законоположенні окремі вітчизняні вчені вбачають реалізацію принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань [189; 370].

Разом із тим, проблемною є реалізація цього положення внаслідок віднесення за змінами до КВК України 2014 р. суспільно корисної праці до права засудженого, а не обов'язку. У цьому разі за відмови засудженого реалізовувати своє право на працю зазначений засіб «випадатиме з обійми» основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, закріплених у ч. 3 ст. 6 КВК України, що аж ніяк не сприятиме досягненню мети і завдань, закріплених на рівні ч. 2 ст. 50 КК України та ст. 1 КВК України.

Також, аналізуючи ст. 11 КВК України «Види органів і установ виконання покарань» В. В. Коваленко, О.Г. Колб зазначають, що реалізацією вироків та інших рішень судів займаються лише державні органи, а об'єднання громадян, релігійні і благодійні організації (як суспільні інститути по змісту кримінально-виконавчої діяльності), як це впливає зі змісту ст. 5 цього ж Кодексу «Принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань» та ст. 25 КВК «Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених. Громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань», лише можуть (а не зобов'язані) і тільки в передбачених законом випадках брати участь у кримінально-виконавчій діяльності [177, с. 264].

Ураховуючи наведені вище аргументи, погоджуючись із професором О. Г. Колбом, ми приходимо до висновку, що кримінально-виконавчу функцію держави не можна ототожнювати з її кримінально-виконавчою функцією [181].

До речі, в аналізованій науковій статті В.В. Коваленко і О. Г. Колб підтримує учених – представників Київської наукової школи кримінально-виконавчого права в тому, що у ВНЗ України вивчають визначену свого часу

Міністерством освіти і науки України, відповідно до професійно-кваліфікаційних вимог, таку обов'язкову в навчальному плані дисципліну для спеціалістів юридичного спрямування, як «Кримінально-виконавче право України» [212, с. 48–64].

Далі у своїй статті В.В. Коваленко і О. Г. Колб відмічає, що у виданнях з кримінально-виконавчого права, надрукованих представниками харківської школи, ідеться про такі категорії, як «кримінально-виконавча політика України» або «політика у сфері виконання покарань»; «кримінально-виконавче законодавство» або «нормативно-правові акти у сфері виконання покарань»; а не власне «пенітенціарна політика» тощо [205]. Аналогічні підходи В.В. Коваленка і О. Г. Колба віднайдено під час аналізу наукових праць П. Л. Фріса [519], В. В. Кондратішиної [186] та інших учених.

Проте ми не відкидаємо й кримінально-виконавчого спрямування низки навчальних планів профільних вищих навчальних закладів, у яких здійснюється підготовка фахівців для ДКВС України. Зокрема, в Академії Державної пенітенціарної служби (утвореної 21 жовтня 2014 р. на базі Чернігівського юридичного коледжу ДПтС України) та Інституті кримінально-виконавчої служби (м. Київ) забезпечується викладання таких навчальних дисциплін, як «Пенітенціарна психологія», «Пенітенціарна педагогіка», «Пенітенціарна система та пенітенціарна політика України», «Пенітенціарна психіатрія», «Пенітенціарна кримінологія».

Додатково зазначимо, що нормативно-правові акти у сфері виконання покарань (КВК України, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» тощо [511]) вживають саме термін «кримінально-виконавче право». У свою чергу, термін «пенітенціарне право» вживається в сучасній юриспруденції лише на доктринальному рівні.

Узагальнюючи вищевикладені підходи вчених до розмежування прикметників «пенітенціарний» та «кримінально-виконавчий», доходимо висновку, що вирішення цієї проблеми як на науковому, так і прикладному рівні має за мету: по-перше, запобігати методологічним та іншим помилкам

при з'ясуванні суті й змісту кримінально-виконавчої діяльності в Україні; по-друге, привести галузеву нормативно-правову базу у відповідність до реального стану речей.

До речі, як установили А. Х. Степанюк та І. С. Яковець, після прийняття Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» виникло ряд розбіжностей, суперечностей тощо з іншими нормативно-правовими актами у сфері виконання покарань. Зазначені вчені у зв'язку із цим поставили цілком логічне питання: «Для чого потрібна подібна термінологічна плутанина, що лише ускладнює сприйняття законодавчих норм широким колом громадськості та персоналом ДКВС?» [450, с. 294]. Натомість, справедливою видається й позиція В. В. Голіни, що саме на концептуальних рівнях розуміння потрібно зосередити увагу, оскільки вони формують наукові школи, які, у свою чергу, суттєво впливають на державну політику боротьби зі злочинністю [107, с. 324].

Водночас варто погодитись з іншим висновком, якого обґрунтовано дійшов В. І. Борисов: «Досягнення необхідного для суспільства стану безпеки від злочинних посягань можливе лише шляхом широкого і комплексного поєднання заходів боротьби зі злочинністю, у тому числі методологічно-правових» [75, с. 312].

Отже, з наведеного випливає, що, незважаючи на те, що у вітчизняній і зарубіжній науці є чимало визначень поняття «кримінально-виконавча політика», щодо дефініції «пенітенціарна політика» ситуація протилежна (наявні лише наукові напрацювання Г. О. Радова). Переконані, що подібний стан справ є циклічним у розвитку законодавства й теорії щодо сфери виконання покарань. Як ми вже зазначали в попередньому розділі, трансформація виправно-трудоного законодавства у кримінально-виконавче стала наслідком того, що ВТК того часу регламентував порядок і умови виконання та відбування покарань, пов'язаних із виправно-трудогим впливом. Виконання інших покарань регламентувалося іншими нормативно-

правовими актами.

Так, О. Б. Пташинський за обсягом кримінально-виконавчу політику ототожнює виключно з реалізацією кримінального покарання у виді позбавлення волі при очевидності того факту, що в обсяг кримінально-виконавчої політики входить увесь комплекс проблем, пов'язаних із застосуванням до засуджених усіх без винятку кримінальних покарань, які передбачені чинним КК.

Мабуть, указані та інші автори досі не знайшли відмінностей у предметі правового регулювання, що був зазначений у ВТК України та нині чинному КВК. Якщо в першому джерелі права Кодекс регулював суспільні відносини, що виникають у зв'язку із застосуванням до засуджених покарань, пов'язаних з реалізацією засобів виправно-трудоного впливу, то в другому – усіх без винятку кримінальних покарань [217, с. 6].

Проте за такої ситуації виходить, що трансформація кримінально-виконавчої політики в пенітенціарну має знову відкинути нас на декілька десятиліть назад. Але помилково виходити з поширеної в науці позиції, що термін «пенітенціарний» потрібно пов'язувати лише з покараннями, пов'язаними з позбавленням або обмеженням волі, мотивуючи це нібито тим, що покаяння можна забезпечити лише при кримінально-виконавчому процесі, організованому в установах виконання покарань.

Звичайно, раціональне зерно в цьому є, адже в установах виконання покарань, порівняно, скажімо, з органом пробації, можна реалізувати увесь комплекс засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, закріплених у ч. 3 ст. 6 КВК України. Разом із тим, не викликає жодних заперечень, що кримінально-виконавче право є похідним від кримінального, адже саме в законі про кримінальну відповідальність міститься визначення ключової категорії кримінально-виконавчого законодавства – «покарання» (ч. 1 ст. 50 КК України).

Водночас ч. 2 ст. 50 КК України, у якій ідеться про мету покарання, поширює мету виправлення засуджених (до якої прямим чином належить

термін латинського походження «пенітенціарний») на всі види покарань. І кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування всіх 12 видів покарань.

Тобто із цієї позиції терміни «кримінально-виконавчий» і «пенітенціарний» збігаються. Але важливо наголосити на тому, що органи й установи ДКВС України виконують не всі 12 видів покарань, вміщені як у КК України, так і КВК України. Це перша відмінність у сучасному стані правового регулювання цих категорій вітчизняного права.

Другу відмінність ми вбачаємо вже в більш змістовному наповненні термінів «кримінально-виконавчий» і «пенітенціарний». Будь-яка людська діяльність, що, більше того, має законодавче формулювання, повинна мати чітко окреслені межі. Такі межі забезпечуються різними правовими категоріями, як-от: суб'єкти, строки, стадії правозастосовної діяльності. Тож логічною є наукова сентенція, згідно з якою стадія виконання покарання (кримінально-виконавчі правовідносини) починається з моменту звернення судового рішення до виконання і закінчується звільненням від відбування покарання.

У контексті зазначеного переконані, що термін «пенітенціарний» має бути звернутий, крім кримінально-виконавчої стадії, ще й на стадію соціальної адаптації з місць відбування покарань. За такого стану справ у державі буде забезпечено повноту відповідальності за результати кримінально-виконавчого процесу. Нині склалася ситуація, коли засуджений, наприклад, звільняється з установи виконання покарань умовно-достроково, тобто в нього в характеристиці адміністрацією установи, де він відбував покарання, зазначено, що він «сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення».

Такий саме висновок, у випадку підтвердження характеристики, дає суд, виносячи ухвалу про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. А далі засуджений, звільнившись з установи, не отримує належної й гарантованої йому соціальної допомоги, що призводить не до

закріплення результатів його виправлення у вільному суспільстві, а до повернення до кримінального способу життя.

За таких обставин особа рано чи пізно вчиняє новий злочин. І соціум у всьому звинувачує кримінально-виконавчу систему, нібито вона «випустила на свободу» не виправленого злочинця, тим самим поставивши під загрозу законслухняних громадян. І такий соціум не замислюється над тим, що сам навіщує «тавро» не особу звільненого (відмова в прийнятті на роботу з мотивів наявної судимості (ми не беремо випадків, коли така заборона передбачена законом), у побутовому спілкуванні, взаєминах у трудових колективах, ставлення до дітей таких осіб у навчальних закладах тощо).

Над розв'язанням порушених проблем і має працювати пенітенціарна система держави та відповідна пенітенціарна служба. Якщо вектор діяльності відомства виконання покарань набуде соціального спрямування, тоді в опонентів пенітенціарної системи не буде їх «козирного» аргументу, що все це лише «зміна вивіски», до чого часто апелює харківська школа кримінально-виконавчого права, забуваючи про цілий пласт науково-практичних напрацювань фундатора ідеї відродження пенітенціарного вектора у внутрішній політиці держави – Г. О. Радова й усієї київської школи кримінально-виконавчого права.

У проведеному дослідженні «Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація» відома вітчизняна вчена В.В. Кодратішина узагальнюючи всі нормативно-правові, доктринальні та теоретичні підходи до змісту кримінально-виконавчої політики запропонувала наступне її визначення – це основні напрями, форми, методи і засоби правотворчої та правозастосовної діяльності відповідних державних органів, громадських інститутів й окремих громадян у сфері виконання покарань, пробації та реалізації заходів соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Таким чином, системоутворюючими ознаками, що становлять зміст цього поняття, на думку поіменної вченої є:

- визначення основних напрямів, форм, методів і засобів як правотворчої, так і правозастосовної діяльності;
- визначення відповідних державних органів і установ виконання покарань, пробації та реалізації заходів соціальної адаптації;
- визначення інших державних органів, які причетні до кримінально-виконавчої діяльності;
- визначення змісту діяльності громадськості й окремих громадян у процесі виконання-відбування покарань, пробації та реалізації заходів соціальної адаптації;
- визначення обсягу та змісту сфери кримінально-виконавчих правовідносин [186, с. 20–21].

Із метою приведення кримінально-виконавчої системи України у відповідність до ст. 3 Конституції України, норм права і моралі цивілізованого суспільства, забезпечення гуманізації кримінально-виконавчого процесу відповідно до міжнародних пенітенціарних стандартів на порядок денний поставлено завдання щодо системного розв'язання комплексу основних проблем кримінально-виконавчої політики держави.

Головною серед них є визначення, на якому конкретному етапі соціально-економічного розвитку перебуває сучасна кримінально-виконавча система.

У зв'язку із цим заслуговує на увагу сформульована нами спільно з професором І. Г. Богатирьовим думка про те, що кожен тип кримінально-виконавчої системи залежить від: рівня соціально-економічного, політичного, культурного розвитку держави й суспільства; здійснення державою кримінально-правової, кримінально-виконавчої політики; характеру філософських, кримінально-правових, кримінологічних, кримінально-виконавчих та інших концепцій, які переважали в конкретно-історичний період і відігравали роль теоретико-методологічної платформи пенітенціарної моделі; матеріальних можливостей держави в конкретний історичний період; політичних, ідеологічних, релігійних переконань, що

домінують у суспільстві [58].

Водночас, на перешкоді поступальним тенденціям щодо формування соціальної держави та реформування кримінально-виконавчої системи стоять такі негативні процеси, як: збагачення одних і зубожіння інших верств населення, загострення екологічних проблем, безробіття, алкоголізм, наркоманія, – все це призводить до соціально-психологічного занепаду, криміналізації суспільства.

Погоджуємося з думкою професора І. Г. Богатирьова, що загрозливою для України є соціально-демографічна проблема, головною ознакою якої є негативні зміни не тільки в кількості, а й у якості населення. Крім того, низький рівень народжуваності, висока смертність, у тому числі дитяча, зростання кількості розлучень, збільшення кількості бездітних та сімей з однією дитиною, зростання інфекційних та паразитарних хвороб, соціальна напруга обумовлюють певні умови девіантної поведінки окремих груп населення, кримінальна поведінка яких стає нормою життя, а перебування на волі й життя за загальнолюдськими цінностями – відхиленням від неї.

Перелічені вище явища, а також тіньова економіка, організована злочинність, корупція, правовий нігілізм з боку державних діячів турбують сьогодні населення України, породжують у нього почуття небезпеки, прагнення до самозахисту, примушують людей вимагати жорстокого покарання для злочинців. Разом із тим введення заходів більш жорстокого покарання лягає на суспільство додатковим тягарем: збільшення податків, людських і фінансових витрат на утримання засуджених у місцях позбавлення волі.

Україна, крім національних специфічних рис, має особливості, притаманні всім пострадянським державам. Це, насамперед, стосується ставлення до організації профілактично-виховного процесу із засудженими, реалізація якого була орієнтована на колективні методи їх виправлення і ресоціалізації [66, с. 279].

Найбільш складною проблемою для кримінально-виконавчої системи

України, як зауважив В. А. Львович, стало перенаселення установ виконання покарань. З економічного погляду нереально тримати в задовільних умовах таку кількість осіб, позбавлених волі. Досвід країн Європейського співтовариства свідчить, що ця проблема може бути вирішена в процесі перегляду законодавчої бази, в основі якої має бути захист прав і свобод громадян [246, с. 3].

Потребує підвищення рівень правової культури населення, його ставлення до функціонування кримінально-виконавчої системи як невід'ємної частини соціуму. Починаючи процес виконання покарань, слід пам'ятати, що всі засуджені є громадянами України, і після закінчення строку покарання вони знову повернуться в суспільство. Саме тому потреба в моральному й духовному відродженні для засуджених стоїть гостріше, ніж для будь-якої іншої категорії громадян. Зарубіжний досвід підтверджує вказані постулати, адже в більшості цивілізованих країн діяльність щодо ресоціалізації починає плануватися одразу після прибуття засудженого до установи. Саме на цих ідеях та принципах і має формуватися кримінально-виконавча політика як концептуальна основа функціонування кримінально-виконавчої системи.

У цілому ж зміст кримінально-виконавчої політики та її наслідків можна виразити словами керівника Американської пенітенціарної асоціації Е. П. Травізо: «Тюрма належить суспільству, як і суспільство – тюрмі. Виправлення злочинців – обов'язок усієї громадськості, а не тільки пенітенціарної системи. Ця нова філософська концепція закликає тих, хто її не приймає, до її прийняття» [600, с. 241].

Таким чином, можемо підсумувати, що основною стратегічною метою сучасної кримінально-виконавчої політики України є вдосконалення кримінально-виконавчої системи на основі позитивного вітчизняного й зарубіжного пенітенціарного досвіду, практики ЄСПЛ, рекомендацій міжнародних та національних урядових і неурядових організацій. Це надасть змогу виробити концептуальні підходи до обґрунтування

трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну.

3.2 Принципи кримінально-виконавчої політики як концептуальної основи функціонування кримінально-виконавчої системи

Членство України в Раді Європи із 1995 р. зумовлює необхідність приведення кримінально-виконавчої системи й галузевого законодавства у відповідність до європейських пенітенціарних стандартів, дотримання ратифікованих Верховною Радою України найважливіших європейських правових актів, зокрема, Конвенції про захист прав людини та основних свобод і Конвенції про захист прав людини та основних свобод і Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, які є документами прямої дії.

Першими кроками за вказаним напрямом наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. стали розроблення і прийняття нових Кримінального (2001 р.) та Кримінально-виконавчого кодексів України (2003 р.) [561, с. 257].

Не було залишено й поза увагою пенітенціарний персонал. 23 червня 2005 р. було прийнято Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України». Цей Закон, за слушним висновком І. Г. Богатирьова, надав можливість соціально переорієнтувати кримінально-виконавчу систему на якісно нову з урахуванням міжнародних нормативних правових актів та міжнародного досвіду, принципів, закріплених у ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України [66, с. 280].

Разом із тим, А. Х. Степанюк та І. С. Яковець вважають, що система кримінально-виконавчого законодавства потребує узгодження та доопрацювання. По-перше, це стосується розбіжностей між цілями покарання, визначеними в ч. 2 ст. 50 Кримінального кодексу України, і завданнями ДКВС України (ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»). По-друге, це визначення чіткої цільової орієнтації суб'єктів, що входять до структури

ДКВС України [450, с. 290–302].

Крім того, як показує практика, серед різноманіття обставин, що негативно впливають на стан оперативно-службової діяльності кримінально-виконавчої системи України, особливе місце посідає неналежна реалізація та дотримання визначених у чинному КВК України принципів виконання і відбування покарань (ст. 5) [161, с. 6]. У юридичній науці зазначена проблема не є новою. Як за радянських часів (Л. В. Багрій-Шахматов, О. І. Бажанов, І. І. Карпець, М. П. Мелентьєв, О. С. Міхлін, О. О. Наташев, О. Л. Ременсон, З. М. Сайфутдінов, І. А. Сперанський, М. О. Стручков, Ю. М. Ткачевський, Б. С. Утевський, І. В. Шмаров та ін.), так і в сучасній кримінально-виконавчій науці України (І. Г. Богатирьов, М. Я. Гуцуляк, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, А. В. Кирилюк, О. Г. Колб, В. В. Кондратішина, В. Я. Конопельський, В. О. Меркулова, І. С. Михалко, М. С. Пузирьов, Т. В. Рудник, А. Х. Степанюк, О. О. Стулов, В. М. Трубников, І. С. Яковець та ін.) принципи кримінально-виконавчого права і кримінально-виконавчої політики є постійним об'єктом наукових досліджень. Разом із тим, наявні здобутки за вказаним напрямом наукового пошуку, ураховуючи сучасні трансформаційні процеси кримінально-виконавчої сфери, не позбавлені окремих дискусійних моментів, окремим із них бракує ознак системності, низка принципів так і не стала предметом окремих монографічних праць тощо. У зв'язку із цим одне із завдань нашого дослідження – розширити межі знань про природу принципів кримінально-виконавчої політики та їх вплив на її зміст на практиці.

Як зазначає А. Х. Степанюк, принципи діяльності органів і установ виконання покарань – сутнісна категорія, тому що вони безпосередньо відображають квінтесенцію виконання покарання, є чітким, рельєфним відбитком особливостей екзекутивної діяльності адміністрації органів і установ виконання покарань, виступаючи немовби її обличчям, надаючи їм індивідуальності [447].

Уніфікація норм чинного кримінально-виконавчого законодавства з європейськими стандартами, про що свідчать закони про внесення змін до КВК України останніх років [336], вимагає принципово нового погляду на роль кримінально-виконавчого права в українському суспільстві, а можливо, на що часто звертають увагу вчені в наукових дискусіях, формування термінологічного апарату й обґрунтування навої галузі національного права – кримінально-виконавчого права.

Нині кримінально-виконавче право як галузь українського права одночасно є засобом юридичного супроводження процесу реформування ДКВС України, а тому за своїм змістом повинно відповідати вимогам розвитку сучасної правової демократичної держави.

В основі будь-яких суспільно-правових явищ лежать певні принципи, які відображають політичну й соціально-економічну природу державного устрою, закономірності розвитку суспільства, визначають політику держави в усіх сферах громадського життя, у тому числі у сфері боротьби зі злочинністю [76].

Термін та категорія «принцип» у перекладі з латинської (*principium*) означає буквально основу, початок, керівну ідею, вихідне положення якогонебудь явища (вчення, організації, діяльності, науки, світогляду тощо) [515]. Принципи права мають історичний характер і є результатом осмислення закономірностей розвитку суспільства в цілому, втілення його демократичної й гуманітарної традицій.

Виходячи з філософського розуміння терміна «принцип» як першооснови, основоположної ідеї, основного правила поведінки, правові принципи визначаються як основоположні ідеї, закріплені в праві в цілому чи в якійсь одній або кількох його галузях [306, с. 60]. У літературі слушно зазначається, що законодавчо закріплені принципи є не що інше, як результат розвитку правової політики держави. Вони відбивають також досягнення вітчизняної юридичної науки у сфері правового регулювання суспільних відносин [398, с. 112]. Принципи покликані визначати шляхи

вдосконалення правових норм, виступаючи керівними ідеями для законодавця [212, с. 147]. Ми цілком підтримуємо думку М. О. Бєляєва, що «правові принципи мають дуже важливе практичне значення. Перш за все, вони здійснюють регулювальний вплив на поведінку громадян, хоча і не приписують якихось конкретних дій або утримання від дій» [28, с. 36].

У процесі формування правових систем принципи права окремих держав набувають універсального значення і знаходять своє втілення у міжнародному праві, перш за все, у сфері прав людини. У їх основі лежать суспільні цінності, що відбиваються в багатьох міжнародних актах, прийнятих Організацією Об'єднаних Націй, Радою Європи, Всесвітньою медичною асоціацією тощо. Аналіз вказаних міжнародно-правових актів нами здійснено в першому розділі дослідження. У зазначених документах зафіксовано багато загальноправових принципів регулювання відносин між особою і державою.

До них відносять принципи законності, демократизму, гуманізму, справедливості, юридичної рівності тощо. Перелік вказаних принципів не може бути остаточно визначений, бо процес їх формування триває, і є складність у їх уніфікації та своєрідності вираження в національному законодавстві. Український теоретик права О. Ф. Скакун вважає, що призначенням принципів права є: здійснення узагальненого закріплення основ суспільного устрою; забезпечення однотипного формулювання норм права; забезпечення їх впливу на суспільні відносини шляхом правового регулювання та інших видів правового впливу [419, с. 242–243].

Вони покликані визначати шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи як керівні ідеї для законодавця. В Україні вказані принципи набули особливого значення в ході проведення правової реформи та реформування системи виконання кримінальних покарань, знайшли своє втілення в кримінально-виконавчому законодавстві.

З історико-правової точки зору цей процес виглядав так. Окремі питання проблематики принципів виконання і відбування покарань за часів

дії виправно-трудового законодавства тією чи іншою мірою досліджували О. С. Міхлін, О. О. Наташев, О. Л. Ременсон, І. А. Сперанський, М. О. Стручков, Б. С. Утєвський та ін. Так, питання про принципи виправно-трудового права, а точніше про їх нормативно-правове закріплення, виникло напередодні прийняття Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР та союзних республік.

Зокрема, Б. С. Утєвський (він був першим з учених-юристів, хто запропонував урегулювати принципи на рівні закону) зазначав: «Принципи виправно-трудового права повинні пронизувати всі його норми, весь зміст “Основ” (Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР та союзних республік). Вони можуть реалізовуватися в “Основах” і у вигляді загальних положень, що відносяться до окремих інститутів виправно-трудового права (як, наприклад, “У виправно-трудовах установах ув’язнені поділяються на розряди, залежно... і т. д.”)» [508, с. 15].

Поіменований учений був прихильником позиції, яка знайшла свою подальшу підтримку й згідно з якою «...безпосередній вплив на правотворчість та правозастосування здатні здійснити лише принципи, врегульовані в законі» [411, с. 44]. Схожої думки дотримується й С. С. Алексєєв: «Будь-які наукові ідеї, що не одержали закріплення в законі, не можуть вважатися правовими принципами й регулювати правові дії та правові відносини» [306, с. 61]. У цьому контексті ми цілком підтримуємо названих учених.

Однак за часів дії виправно-трудового законодавства (зокрема другої його кодифікації), принципи виправно-трудового права, знаходячи відображення в його нормах, не могли повною мірою й по праву вважатися принципами відповідної галузі законодавства, оскільки не були закріплені в окремій статті або статтях, як це має місце з 2004 р. у чинному кримінально-виконавчому законодавстві (ст. 5 КВК України).

Однак не можна стверджувати, що в сучасній волі законодавця не було попередників. За радянських часів пропонувалася така побудова норм Основ

виправно-трудового законодавства Союзу РСР та союзних республік (які стали відправною точкою в прийнятті республіканських виправно-трудових кодексів), за якою кожному з принципів виправно-трудового права відводилась би окрема стаття (таких статей передбачалося дев'ять – від 1 до 9) [508, с. 26].

Починаючи з 1991 р., коли у вітчизняній науці зароджувалися сучасні погляди на процеси виконання та відбування покарань, окремим аспектам проблеми принципів кримінально-виконавчого (виправно-трудового) права приділяли увагу Л. В. Багрій-Шахматов, О. М. Бандурка, В. О. Корчинський, В. А. Львовчкін, М. П. Мелентьєв, О. І. Осауленко, Г. О. Радов, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, С. Я. Фаренюк та ін. Але системне комплексне дослідження проблеми принципів кримінально-виконавчого права в національній науці поки що відсутнє. Окремі принципи кримінально-виконавчого законодавства досліджені В. Я. Конопельським [189], І. С. Михалко [266; 267], М. С. Пузирьовим [362; 370], Т. В. Рудник [395], О. О. Стуловим [460].

Відтоді як 11 липня 2003 р. було прийнято КВК України (який набрав чинності з 01 січня 2004 р.), у ст. 5 якого вперше за всю історію законодавства у сфері виконання покарань прописано принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, – у нашій країні було закладено юридичні підвалини докорінно іншого українського кримінально-виконавчого правопорядку, цілковито відмінного від того, що існував до цієї дати.

Тільки на початку ХХІ ст. в українському законодавстві були сформульовані принципи, на яких будується діяльність пенітенціарного інституту. До даних принципів КВК України відносить принципи невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання

покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань [552, с. 155].

Для вітчизняної юридичної науки розроблення проблем принципів кримінально-виконавчої політики є значною мірою новим напрямом наукового пошуку, при розробленні якого потрібно враховувати якісно нову парадигму виконання покарань в умовах побудови демократичної і правової держави, наближення вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства до міжнародних стандартів.

Володіючи нормативними властивостями, принципи стають обов'язковими при формуванні галузі права, її інститутів і норм, у тому числі кримінально-виконавчого права [39, с. 12–13], тому їх розгляд потребує певного теоретичного обґрунтування. Загалом у теорії права виділяють принципи, які сформульовані вченими-юристами, і ті, які являють собою відносно самостійні елементи в системі права. Доктринальні принципи вчених-юристів є необов'язковими для суб'єктів права і виступають як частина правосвідомості, досягнення правової думки. Інші принципи – це нормативно-керівні, імперативні вимоги, що визначають загальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин.

Зарубіжний учений-правознавець В. М. Карташов вважає, що за своєю природою, логічним, граматичним і юридичним способами та засобами вираження принципи найчастіше являють собою відносно самостійний елемент змісту права [289, с. 75–76].

На думку М. О. Беляєва, принципам, як і праву в цілому, властиві об'єктивно-суб'єктивні якості та риси. Їх об'єктивність полягає в тому, що в принципах відбиваються об'єктивно діючі закономірності розвитку природи й суспільства, реально існуючі суспільні відносини, які склалися на цьому історичному проміжку часу.

Разом із тим, ці принципи є й категорією суб'єктивною, оскільки вони являють собою продукт свідомої діяльності людей, вони формулюються, проходячи через свідомість людей, являють собою сукупність ідей, які покликані спрямовувати розвиток того чи іншого суспільного явища у сфері політики чи права [28, с. 30]. М. І. Байтін пропонує принципи права розглядати з урахуванням як єдності, так і особливостей обох сторін, із позицій, що склалися в юридичній і філософській науках, загального уявлення про об'єктивне та суб'єктивне у праві [468, с. 151–152].

Вивчаючи принципи кримінально-виконавчої політики, ми звернули увагу на позицію зарубіжного вченого Бабаєва В.К, який пише, що кожний із принципів права має доволі складну будову, включаючи різноманітні юридичні імперативи, які тісно взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Від норм права принципи відрізняються тим, що не містять санкцій, а нерідко й інших елементів структури норми (гіпотезу або диспозицію). Вони мають досить високий рівень узагальнення та абстрагування нормативних приписів і, як правило, потребують конкретизації й деталізації в процесі впливу на поведінку людей.

На відміну від норм, принципи права є більш стабільними й мають фундаментальний характер [470, с. 224]. Погоджуючись із вищезазначеним, принципами права, на нашу думку, доцільно вважати об'єктивно властиві праву вихідні, визначальні ідеї, положення, вимоги, які, становлять основу правової системи, характеризують право, його сутність і призначення в суспільстві й мають доктринальний характер вираження та нормативну форму закріплення (наш курс. О.Ш.).

Крім цього, проведений ґрунтовний аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури [152, с. 10; 278, с. 25; 427, с. 15; 447, с. 258; 454, с. 80; 456, с. 49; 484, с. 4; 496, с. 16; 509, с. 56–57] надав підстави дійти висновку, що серед учених-пенітенціаристів досі немає єдиної думки щодо співвідношення й змісту формулювання принципів кримінально-виконавчої політики, права та діяльності органів і установ виконання покарань. Разом із

тим, ми переконані, що принципи кримінально-виконавчої політики необхідно відрізнити як від принципів однойменної галузі права, так і від принципів політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Так, якщо основні принципи політики у сфері боротьби зі злочинністю мають інтегруючий характер для всіх її видів (кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої, кримінологічної (профілактичної) політики) [519, с. 16–18], то галузеві принципи є специфічними саме для конкретних галузей права, включаючи кримінально-виконавче законодавство. Водночас діалектичні зв'язки не виключають наявності в кримінально-виконавчому законодавстві, поряд із галузевими, також і загальноправових та міжгалузевих принципів.

Одним із перших до проблеми класифікації принципів права звернувся А. І. Денисов. Він запропонував використовувати як критерій для класифікації принципів права на види їх належності до певної кількості галузей права. На підставі цього критерію визначаються такі три групи принципів права: 1) принципи, що властиві всім без винятку галузям права; 2) принципи, що властиві двом чи більше галузям права (але не всім); 3) принципи, що властиві одній галузі [121, с. 95].

Варто зазначити, що наведений критерій класифікації принципів (належність до певної кількості галузей права) домінує в науці кримінально-виконавчого права [40, с. 59–63; 212, с. 150–157; 485, с. 26–40]. Так, принципи кримінально-виконавчого права в науці поділяються на: 1) загальноправові; 2) міжгалузеві; 3) галузеві.

Загальні принципи – це своєрідна система координат, у межах якої розвивається національна правова система, й одночасно вектор, що визначає напрям розвитку цієї правової системи. Вони притаманні всім галузям права.

Галузеві – своєрідна система координат, у межах якої розвивається певна галузь права, й одночасно вектор, що визначає напрям розвитку цієї галузі.

Зазначені принципи властиві конкретній галузі права (наприклад, принцип рівності сторін у майнових відносинах – у цивільному праві; рівності держав, поважання державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи держави тощо – у міжнародному публічному праві).

Міжгалузеві – своєрідна система координат, у межах якої розвиваються кілька відповідних галузей права, й одночасно вектор, що визначає напрям розвитку цих галузей. Ці принципи властиві кільком спорідненим галузям права (наприклад, принципи гласності та змагальності сторін судового розгляду – кримінальному процесуальному й цивільному процесуальному праву; принципи недоторканності власності, свободи економічної діяльності, свободи укладати договір, необхідності конкуренції та заборони монополізації – підприємницькому та банківському праву).

Єдине питання, у якому розходяться погляди науковців, – це безпосередня належність того або іншого принципу до певної класифікаційної групи. Наприклад, у віднесенні принципу диференціації та індивідуалізації чи то до міжгалузевих, чи то до галузевих, немає єдності думок [40, с. 61; 428, с. 19].

Однак це пов'язано з деякою логічною неточністю, яку допускають учені при формулюванні цього принципу. Якщо обмежуватися поняттям «принцип диференціації та індивідуалізації покарання», без конкретизації стадії реалізації юридичної відповідальності, його можна справедливо відносити до міжгалузевих, оскільки тоді він містить у собі як принцип диференціації та індивідуалізації призначення покарання, так і принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарання. Проте у ст. 5 КВК України йдеться виключно про принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань, тому його по праву можна віднести до блоку галузевих принципів кримінально-виконавчого права.

Більш глибоку класифікацію принципів права здійснив В. М. Семенов. Принципи права він поділяє таким чином: 1) загальноправові принципи; 2) міжгалузеві принципи; 3) галузеві принципи; 4) принципи окремих

інститутів [408, с. 30–31]. Деякі дослідники вважають можливим визнати критерієм класифікації принципів права спосіб їх закріплення в писаному законі. На підставі цього критерію принципи права можна поділити на два великих класи: 1) принципи, що прямо закріплені в законодавстві; 2) принципи, зміст яких випливає із сукупності правових приписів [229, с. 32].

Більшість науковців погоджується з думкою, що опосередковано закріплений принцип права в законодавстві – це недолік законодавчої техніки, котрий підлягає виправленню. Ми вважаємо, що другий клас принципів права є «браком» праці законодавця й підлягає виправленню, після якого автоматично переходить до першого класу. Такий розподіл принципів права надає змогу виявити недоліки законодавчої техніки, щоб із часом виправити їх. Ідеальною ситуацією із системою права можна назвати відсутність другого класу принципів права як явища [556, с. 82].

Поряд із наведеною класифікацією, результати дослідження надають нам змогу дійти висновку, що поділ принципів кримінально-виконавчого права є умовним, і що окремі галузеві принципи є спеціальними щодо загальних принципів права. Наприклад, існує такий принцип права, сформульований О. А. Лукашевою [234, с. 26–28], як принцип нерозривного зв'язку прав та обов'язків. Він є загальним. Спеціальним щодо нього є такий принцип кримінально-виконавчого права, як принцип взаємної відповідальності держави і засудженого. Також такий принцип права, як принцип поєднання методів примусу та переконання, є загальним щодо спеціального галузевого – принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки.

Виходячи з вищевикладеного, принципи кримінально-виконавчої політики – це загальні керівні положення, ідеї, імперативні вимоги, які становлять основу для формування та реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, характеризують її сутність і призначення

в суспільстві й мають доктринальне вираження та нормативно-правове закріплення.

Теоретично обґрунтувавши дефініцію принципів кримінально-виконавчої політики, виникає потреба в розгляді їх змісту за вищевизначеною класифікацією, а саме: загальноправові, міжгалузеві та галузеві принципи.

Нормативний зміст принципів кримінально-виконавчої політики базується на положеннях Конституції України, Кримінально-виконавчого кодексу України, Законів України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», «Про пробацію», «Про попереднє ув'язнення», «Про амністію» тощо, а також нормативно-правових актах, прийнятих Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством юстиції України.

До загальноправових принципів кримінально-виконавчої політики належать:

1.1. Принцип законності – конституційний, закріплений у низці статей Конституції України (ст. 19, 63, 92 та ін.). У процесі формування та реалізації кримінально-виконавчої політики він проявляється у забезпеченні верховенства закону, який регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань та його пріоритети перед іншими нормативно-правовими актами, що регулюють суспільні відносини в цій сфері. Як стверджує професор І.Г. Богатирьов принцип законності реалізується в точному й суворому дотриманні кримінально-виконавчого законодавства органами і установами виконання покарань, посадовими особами, працівниками організацій, які взаємодіють з органами і установами виконання покарань, громадськими організаціями, котрі беруть участь у виправленні і ресоціалізації засуджених, окремими громадянами при відвідуванні місць відбування покарання і самими засудженими. Крім того, цей принцип закріплений у низці статей КВК України, зокрема: ст. 4, яка визначає підстави виконання та відбування покарання; ст. 7, що

передбачає основи правового статусу засуджених; ст. 22, яка регулює нагляд за додержанням законів при виконанні кримінальних покарань, та ін.

Поряд із тим, принцип законності передбачає чітке дотримання норм кримінально-виконавчого законодавства України та міжнародних стандартів. Законність також означає можливість створення підзаконних відомчих нормативно-правових актів, які б за своєю сукупністю відповідали б меті покарання і, разом із тим, не порушували визначені законодавством права засуджених, порядок і умови виконання та відбування покарань. Законність також є передумовою того, що всі кроки держави в бік відкритості пенітенціарної системи, запровадження нових підходів у роботі із засудженими щодо їх виправлення і ресоціалізації, спочатку мають отримати необхідне законодавче закріплення [211, с. 127].

1.2. Принцип гуманізму є одним із основних у процесі формування та реалізації кримінально-виконавчої політики. За твердженням професора І.Г. Богатирьова він знаходить свій вияв у багатьох інститутах та нормах Кримінально-виконавчого кодексу України й інших відомчих нормативно-правових актах, які регулюють виконання покарань, а також у численних міжнародних документах про права людини і поводження із засудженими. Цей принцип виявляється також і в тих цілях, які ставить держава при виконанні покарання, — виправлення і ресоціалізація засуджених, повернення в суспільство повноправними його членами.

Проте, як стверджує поіменований вчений, принцип гуманізму має і зворотній бік, він повинен проявлятися не лише у відношенні до засуджених, але і до всього суспільства в цілому, забезпечуючи належний порядок і спокій громадян, охорону їх законних інтересів. Тому законодавець в кримінально-виконавчому кодексі передбачив заходи ізоляції осіб які скоїли злочин та їх охорону [211, с. 128].

Разом із тим, на сучасному етапі розвитку пенітенціарної системи України окремими вченими було запропоновано теоретико-прикладне обґрунтування впровадження пробації в Україні як напряму гуманізації

державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [62; 63; 64], логічним наслідком чого стало прийняття 05 лютого 2015 р. Закону України «Про пробацію» [353].

Крім того, професор І. Г. Богатирьов з іншими вченими школи «Інтелект» у низці інноваційних проектів стоїть на позиції розроблення одного з пріоритетних напрямів гуманізації сучасної державної політики у сфері виконання покарань – розроблення Пенітенціарного кодексу України [36; 42; 479].

Зазначимо, що принцип гуманізму виконання і відбування покарань найбільш яскраво знаходить втілення у динамічній категорії гуманізації виконання та відбування покарання. Цей дуалістичний процес стосується двох суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин:

1) засуджених – через забезпечення гарантій прав і свобод під час реалізації заходів примусу у пенітенціарному процесі, захисту від тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження з ними;

2) пенітенціарного персоналу. На цю категорію суб'єктів покладено обов'язок реалізовувати наведений вище комплекс гарантій щодо гуманізації. Тому від його професійного рівня, стану соціально-правового захисту залежать ефективність функціонування кримінально-виконавчої системи з означеного напрямку. У свою чергу, сама система має створити необхідні умови роботи персоналу органів і установ виконання покарань. Подібні положення містяться і в міжнародних пенітенціарних стандартах. Так, ч. 3 Європейських пенітенціарних правил містить ряд принципових положень, якими передбачено забезпечення установ виконання покарань психолого-педагогічно грамотним персоналом, а також відповідна матеріальна підтримка цієї діяльності.

Аналіз стану функціонування пенітенціарної системи України у XXI ст. засвідчує, що міжнародні пенітенціарні стандарти загалом і за напрямом гуманізації виконання та відбування покарань реалізуються через:

1) формування державної політики у сфері виконання кримінальних

покарань та пробації (зокрема, скорочення чисельності засуджених, які відбувають покарання, пов'язані з позбавленням волі), запровадження відповідних норм у національне законодавство; 2) практичну складову функціонування органів і установ виконання покарань (поліпшення матеріально-побутового забезпечення засуджених, удосконалення організаційно-штатної структури відповідних органів і установ); 3) широке застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, реорганізація кримінально-виконавчих інспекцій в уповноважені органи з питань пробації.

1.3. Принцип демократизму відображає сутність багатьох інститутів і норм кримінально-виконавчого права, а також напрямів кримінально-виконавчої політики, яка саме за критерієм «демократичності» якісно відрізняється від політики у сфері виконання покарань радянського періоду. Насамперед, він реалізується у визнанні засудженого суб'єктом цієї галузі права.

Разом із тим, важливо наголосити на тому, що засуджені, як суб'єкти кримінально-виконавчих відносин, не є суб'єктами ні формування, ні реалізації кримінально-виконавчої політики, що логічно впливає з вимог ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», у якій зазначено, що єдину державну політику у сфері виконання покарань здійснює тільки зазначений державний орган, та з природи й особливостей імперативного методу відносин між персоналом органів і установ виконання покарань та засудженими, відповідно до якого законні вимоги перших є обов'язковими для виконання другими [207, с. 31–32].

Крім того, принцип демократизму виражається в сутності організації процесу виправлення і ресоціалізації засуджених, відкритості органів і установ виконання покарань, насамперед у залученні громадськості до соціально-виховної роботи із засудженими, здійсненні контролю за діяльністю органів і установ виконання покарань.

Також у науковій літературі вказано, що елементи демократизму при виконанні та відбуванні кримінальних покарань виявляються і в інших аспектах: у порядку подання й вирішення звернень; мові звернень і листуванні; у колективному обговоренні законопроектів, що передують внесенню їх на розгляд Верховній Раді України, врахуванні громадської думки, ознайомленні з ними широкого кола громадськості. Цей принцип закріплено в ст. 6, 23, 24, 25 КВК України [211, с. 128].

1.4. Принцип поваги до прав і свобод людини. Незважаючи на пряме закріплення цього принципу в ст. 5 КВК України, у юридичній літературі вживається не передбачений кримінально-виконавчим законодавством принцип поважання прав людини в діяльності органів і установ виконання покарань [217, с. 27]. Погоджуючись з авторами щодо доцільності його введення в науковий обіг, необхідно звернути увагу на те, що цей принцип є похідним від загальноправового принципу гуманізму і за своєю сутністю відображає міжнародно-правові стандарти прав людини та ставлення до осіб, щодо яких застосовується кримінально-правовий вплив.

2. Міжгалузевими принципами кримінально-виконавчої політики є:

2.1. Принцип справедливості (соціальної справедливості) покликаний оберігати інтереси суспільства, захищати його від нових злочинних посягань, відновлювати порушене злочином почуття справедливості. Однією з форм реалізації цього принципу в кримінальному праві є справедливе визначення відповідальності особи за вчинений злочин, яка здійснюється з урахуванням його тяжкості, ступеня вини й суспільної небезпеки винної особи [417].

У кримінально-виконавчому праві цей принцип відображений у ст. 1 КВК України, яка визначає мету кримінально-виконавчого законодавства, насамперед забезпечення реалізації покарання, з метою захисту інтересів особи, суспільства й держави, шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, і в ст. 6 КВК України, котра встановлює основні засоби виправлення і ресоціалізації засуджених. У свою чергу, виконання

засудженими покладених на них законом обов'язків – першочергова вимога соціальної справедливості.

2.2. Принцип невідворотності виконання і відбування покарання, який на думку професора Богатирьова І.Г. означає безумовність виконання покарання, призначеного судом, обов'язок засудженого терпіти кару (тобто передбачену законом сукупність правообмежень, підставами яких є вирок суду, який набрав законної сили, інші рішення суду, а також закон України про амністію та акт помилування). Крім того, цей принцип є похідним від принципу невідворотності покарання та кримінальної відповідальності, що, у свою чергу, визначає послідовність стадій кримінальної відповідальності, встановлює правила, за якими здійснюється кара, виконуючи роль механізму кримінально-виконавчої діяльності. Принцип невідворотності виконання і відбування покарання є підґрунтям практичної діяльності органів та установ виконання покарань і забезпечує їх кримінально-виконавчу діяльність та приводить у дію реалізацію кримінальної відповідальності засудженого [212, с. 154].

Невідворотність виконання покарання є основою кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики будь-якої держави, авторитету кримінального судочинства та довіри населення до влади. На підставі цього вітчизняні вчені-пенітенціаристи (А. І. Богатирьов, О. В. Ведмідський, О. О. Некрасов) обґрунтовано стверджують, що саме порушення принципу невідворотності покарання зумовлює суспільну небезпеку втеч із виправних колоній [35, с. 125; 46, с. 442].

Водночас невідворотність кримінальної відповідальності й покарання є важливим спеціально-кримінологічним заходом запобігання втечам із виправних колоній. Спеціально-запобіжна сила покарання досягається, перш за все, його невідворотністю. Невідворотність покарання спроможна стримати особу, яка тримається у виправній колонії, від злочинного діяння, коли, відбуваючи покарання, пов'язане з позбавленням волі, за попередній

злочин, вона починає усвідомлювати неминучість покарання за будь-який злочин (у тому числі втечу) у майбутньому.

Варто зазначити, що загроза невідворотності більш дієва щодо осіб, засуджених за вчинення злочинів, на відміну від осіб, які ще не вчиняли злочинів. Зокрема, за результатами опитування засуджених у виправних колоніях, 53% із них упевнено стверджують, що після відбуття покарання не вдаватимуться до вчинення нових злочинів, отже, перевагу дії невідворотності варто визнати за тими випадками, коли покарання вже не є «новиною» для особи. Але водночас розуміння того, що слідом за порушенням кримінального закону може й повинно настати покарання, є достатнім стимулом для того, щоб особа, яка замислила вчинити злочин, не вчинила його взагалі або відмовилася від доведення злочину до кінця [35, с. 183–184].

У контексті аналізованого принципу зазначимо, що чинне законодавство в багатьох випадках передбачає норми, які надають змогу зменшити строк покарання або замінити його на більш м'яке. Такий підхід зовсім не означає, що порушується принцип невідворотності виконання і відбування покарань, бо кара однак має місце, але вона не абсолютна, не сліпа зброя в руках правосуддя. Невідворотність покарання, крім того, дозволяє державі в цій сфері застосовувати як покарання у виді позбавлення волі, так і його альтернативи.

3. До галузевих принципів кримінально-виконавчої політики належать такі:

3.1. Принцип рівності засуджених перед законам. Вивчаючи даний принцип вітчизняний вчений – пенітенціарист Богатирьов І.Г. вважає, що підґрунтям цього принципу є конституційний принцип рівності всіх перед законом (ст. 24 Конституції України), Загальна декларація прав людини (ст. 7), Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими (Правила Мандели) 2015 р. (п. 2 правила 5) тощо.

Засуджені до кримінальних покарань є рівними перед законом, незалежно від раси, національності, релігійних переконань тощо.

Більш того, як зазначає поіменний вчений дотримання принципу рівності засуджених перед законом забезпечується шляхом проведення комплексу заходів, спрямованих на створення єдиних умов відбування покарання, незалежно від майнового стану, національності, віросповідання та інших ознак. Саме проведений аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства дозволив професору Богатирьову показати, що воно не встановлює яких-небудь привілеїв чи, навпаки, обмежень для засуджених залежно від перелічених ознак. Розбіжності в умовах відбування покарання передбачаються залежно від статі, віку, стану здоров'я, наявності вагітності чи неповнолітніх дітей, і, головне, від поведінки засуджених [212, с. 154].

Як справедливо наголошує В.А. Андриєнко у зв'язку із цим, у кримінально-виконавчій літературі, принцип рівності засуджених перед законом [2] корегується принципом гуманізму [361; 371; 395] та найбільше – принципом диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, який передбачає конкретну класифікацію засуджених на декількох рівнях, як передбачену, так і не передбачену чинним кримінально-виконавчим законодавством. Критеріями є групові особливості та особистісні властивості засуджених, залежно від наявності яких визначається й змінюється обсяг правообмежень у різних видах установ виконання покарань [370, с. 85].

3.2. Принцип взаємної відповідальності держави і засудженого. Цей принцип як зазначає у своєму дослідженні професор Богатирьов І.Г. уперше був закріплений кримінально-виконавчим законодавством. А тому у юридичній науці його називають найбільш суперечливим принципом з огляду на те, що за характером метод правового регулювання кримінально-виконавчих правовідносин є імперативним, що передбачає нерівність суб'єктів виконання і відбування покарання.

Доречі за висловленням поіменного вченого це принцип характеризується таким чином: особа, притягнута до кримінальної відповідальності, зобов'язана виконувати вимоги та дотримуватись правообмежень, які відображають зміст покарання і визначені рішенням суду, а держава, в особі адміністрації органів і установ виконання покарань, зобов'язана організувати свою діяльність з метою дотримання прав та законних інтересів засудженого.

Виходячи з вищезазначеного, професор Богатирьов І.Г. вірно зазначає, що мета покарання як особливої форми державного примусу до засудженого і його подальше відбування покарання лежать в основі відносин між державою й засудженим. Реалізується цей принцип у ст. 7–9 КВК України та інших нормах кримінально-виконавчого законодавства, що визначають правовий статус засуджених до різних видів покарань, а також обсяги повноважень адміністрації органів і установ виконання покарань [212, с. 154–155].

3.3. Принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань є похідним від такого принципу кримінального права, як диференціація й індивідуалізація кримінальної відповідальності і покарання. У кримінально-виконавчому праві він виражається в диференціації й індивідуалізації виконання (відбування) покарання. За твердженням професора Богатирьова І.Г. диференціація виконання покарання полягає в тому, що до різних категорій засуджених залежно від тяжкості вчинених ними злочинів, злочинної діяльності в минулому, форми вини, поведінки під час відбування покарання застосовується каральний вплив у різних обсягах.

Крім того, він також є принципом окремого інституту кримінально-виконавчого законодавства, зокрема такого, який визначає певний вид установи виконання покарань конкретним категоріям засуджених. Цей принцип дістав своє відображення в ст. 92, 94 КВК України. Диференціація виконання покарання виявляється також у різних умовах тримання засуджених, різному правовому становищі, рівні ізоляції, які застосовуються

залежно від ступеня суспільної небезпеки різних категорій засуджених. Цілком справедливим видається тримання засуджених до довічного позбавлення волі в установах найвищого (максимального) рівня безпеки.

І хоча, принцип індивідуалізації виконання покарання базується на обліку не групових, а індивідуальних особливостей особи засудженого, які враховуються при відбуванні ним покарання поіменний вчений приходить до висновку на підставі ч. 4 ст. 6 КВК України, в якій закріплений цей принцип, що він повинен застосовуватися з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання [212, с. 155–156].

Що стосується диференціації то вона має слугувати цілям подальшої ізоляції різних категорій засуджених у середині цього виду режиму, у середині установи виконання покрань. Зокрема, зарубіжний вчений Карпець пропонує тримати окремо засуджених за корисливі злочини від засуджених за насильницькі злочини, молодих від засуджених старшого віку, засуджених, які стали на шлях виправлення, від злісних порушників тощо [166]. Така позиція зарубіжного вченого викликає в нас обґрунтовані заперечення, про що зазначено нижче.

По-перше, навіть розділивши засуджених на групи за якоюсь однією або групою ознак, не вийде створити цілком однорідні об'єднання, до яких можна було б застосувати суворо диференційований психолого-педагогічний вплив.

По-друге, подібне організаційне виокремлення з маси засуджених однорідних груп усередині установи «не полегшить, а ускладнить виховну роботу всередині загону. У такому настільки однорідному колективі важче підібрати актив, така класифікація буде означати приклеювання кожному засудженому ярлика на весь строк покарання» [458, с. 2].

По-третє, створення однорідних відділень, бригад зведе всю виховну роботу тільки до індивідуального впливу вихователя на засуджених,

виключить такий дієвий педагогічний засіб, як «паралельний вплив» колективу та окремих його представників.

По-четверте, через комуляцію однорідних особистісних якостей засуджених відділення, що складатимуться цілком із «хуліганів», «гвалтівників», «злісних порушників», будуть важко керовані й стануть постійним вогнищем напруженості в установі.

Нарешті, начальники відділень навіть у межах однієї установи будуть поставлені в нерівні умови, бо робота з вищеназваними категоріями засуджених вимагає великого нервового напруження, а результати її можуть бути значно гірші, ніж у колег, які працюватимуть з особами, засудженими за корисливі злочини, особами, які стали на шлях виправлення.

Тому ні статейні, ні які-небудь інші ознаки не можуть бути підставою для організаційного поділу засуджених на диференційовані групи та їх відокремленості всередині установи. Навпроти, і первинні, і вторинні колективи засуджених повинні бути різнорідними за своїм складом.

Доречі позицію професора Богатирьова І. Г. щодо принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань, підтримують і інші вітчизняні вчені.

3.4. Принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки є принципом окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства, що, у свою чергу, знаходить своє відображення здебільшого при виконанні покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, та застосуванням засобів виправлення і ресоціалізації. Цей принцип, як вважає професор Богатирьов І. Г., уперше знайшов своє відображення в кримінально-виконавчому законодавстві й реалізується в нормах, які закріплюють відповідальність засуджених (ст. 9, 27, 35, 40, 81, 166 КВК України та інші), а також у статтях, які визначають підстави, порядок і умови застосування до них заходів стягнення (ст. 46, 54, 69, 83, 134 КВК України). Крім того, принцип стимулювання правослухняної поведінки не тільки закріплений у КВК України, а й одночасно

відображений у багатьох нормах цього закону.

Крім того, слід підтримати професора П.В. Хряпінського, який у своєму дослідженні довів, що до них належать також і заохочувальні норми (ст. 54, 81, 130 КВК України) [530]. Поряд з тим, на думку професора Богатирьова І.Г. важливу роль у стимулюванні відіграє зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі в бік покращення, зокрема переведення засуджених з однієї дільниці в іншу або до колонії з іншим рівнем безпеки. До них також належить норма щодо надання можливості певним категоріям засуджених проживати за межами установи виконання покарання (ст. 59, 99 КВК України).

Вивчаючи зарубіжні пенітенціарні системи країн пострадянського простору поіменний вчений вважає, що цей принцип знайшов своє втілення в системі «соціальних ліфтів». Така система, на думку Н. А. Овчинникової, заснована на правових стимулах та обмеженнях і являє собою механізм зміни умов відбування покарання. Заохочення та правообмеження виступають спонукальною стороною поведінки особистості, тобто є стимулами поведінки.

Стимул як зовнішнє спонукання до дії впливає на мотиви поведінки людини й формує їх. Таким чином, система стимулів законослухняної поведінки засуджених, за судженням зазначеної вченої, має володіти такими властивостями:

а) стимули мають бути орієнтовані як на віддалену перспективу (рік, два роки тощо), так і на найближче майбутнє (сьогодні, завтра, через тиждень, місяць);

б) стимули повинні мати взаємопов'язаний характер, містити як корисні (приємні) для особистості наслідки, так і шкідливі (неприємні) наслідки, що обмежують можливості задовольняти потреби в сьогоденні та майбутньому;

в) стимули мають бути значущими для особистості, тобто мати спонукальну силу [294, с. 56].

Незважаючи на належність до зарубіжної пенітенціарної теорії та практики, сформульований Н. А. Овчинниковою висновок повною мірою корелює з правовою природою заохочувальних інститутів кримінально-виконавчого законодавства України.

3.5. Принцип поєднання покарання з виправним впливом. Вивчаючи даний принцип ми підтримуємо позицію професора Богатирьова І.Г. про те, виконання всіх видів покарань повинно супроводжуватися застосуванням до засуджених різних заходів впливу. КВК України визначає основні засоби виправлення і ресоціалізації, до яких відносить: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробацію, суспільно корисну працю, соціально-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Аналізуючи чинне кримінально-виконавче законодавство поіменний вчений вважає, що до засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, адміністрацією установ виконання покарань повинні застосовуватися в обов'язковому порядку загальні заходи виховного характеру. Правовою основою для застосування цих заходів є вирок суду, який набрав законної сили, інші рішення суду. Вдале поєднання покарання з виправним впливом повинно давати позитивні наслідки, які виражаються в поверненні засудженого до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [212, с. 156].

3.6. Принцип участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань. Нами встановлено що даному принципу в науці кримінально-виконавчого права приділено найменше уваги. Хоча, якщо проаналізувати діюче кримінально-виконавчого законодавства України і ті дослідження які уже були проведені можна стверджувати, що цей принцип є найважливішим в кримінально-виконавчій системі у зв'язку з тим, що він реалізується шляхом контролю громадськості за діяльністю адміністрації органів і установ виконання кримінальних покарань.

Більш того, даний принцип допомагає засудженим вирішувати через

громадські організації правові, соціальні та медичні питання, як під час відбування ними кримінального покарання так і, після звільнення з міст позбавлення волі. На жаль, в сучасних умовах реформування кримінально-виконавчої системи, як показало дослідження реалізація цього принципу не набула потужного руху.

Доречі, принцип участі громадськості в діяльності органів і установ виконання покарань чітко закріплений у п. 1 правила 88 Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими (Правила Мандели) 2015 р.: «У поводженні з ув'язненими слід підкреслювати не їхню ізоляцію від суспільства, а ту обставину, що вони продовжують залишатися його членами. Громадські організації слід, тому, залучати всюди там, де це можливо, до співробітництва з тюремним персоналом із метою повернення ув'язнених до життя в суспільстві» [264].

На сучасному етапі у процесі виправлення і ресоціалізації засуджених активну участь беруть такі громадські організації, як вітчизняні, так і міжнародні, зокрема: Міжнародний фонд «Відродження», PRI (Міжнародна тюремна реформа), «Міжнародна амністія», «Донецький меморіал», «Чернігівський жіночий правозахисний центр» тощо.

Разом із тим, наведений перелік принципів кримінально-виконавчої політики також властивий і відповідному галузевому (кримінально-виконавчому) законодавству. Водночас, що й вирізняє принципи першої від принципів другого, це те, що перелік перших є ширшим і, крім кримінально-виконавчого сегмента, містить також організаційно-правову складову.

З різноманіття цілей, яких досягають у практичній діяльності кримінально-виконавчих установ, впливає один із найважливіших принципів організації системи цих установ – принцип багатоцільової спрямованості діяльності кримінально-виконавчих установ.

Більше того, аналіз норм чинного законодавства у сфері виконання та відбування покарань надав нам підстави для виокремлення таких принципів

формування та реалізації кримінально-виконавчої політики й функціонування кримінально-виконавчої системи України, як:

1. Принцип різноманітності видів та підвидів кримінально-виконавчих установ, що враховує необхідність і доцільність роздільного (ізолюваного) тримання окремих категорій засуджених.

2. Принцип розміщення кримінально-виконавчих установ на території держави з урахуванням оптимального поєднання вимог відбування покарання засудженими переважно в межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їх місця проживання до засудження.

3. Принцип організації праці засуджених, як правило, на власних підприємствах кримінально-виконавчих установ.

Доволі оригінальний підхід до засадничих положень кримінально-виконавчої системи запропонував у своїй дисертації О. Б. Пташинський, наголосивши, що в основу розбудови національної пенітенціарної політики Української держави мають бути покладені наукові принципи:

- гуманізація кримінального правосуддя;
- відмова від покарання у виді смертної кари та заміна його на довічне позбавлення волі, яке застосовується лише за злочини проти життя й у випадках, спеціально визначених чинним законодавством;
- запобігання злочинності як один з основних елементів захисту особистих прав людини;
- декриміналізація дій, які в умовах ринкової економіки не є суспільно небезпечними;
- справедливий судовий розгляд, де кожній особі має гарантуватися право на те, що її справу буде розглянуто прилюдно, з додержанням усіх вимог справедливості компетентним, незалежним і безстороннім судом. Для запобігання судовій помилці потрібно запровадити інститут присяжних під час розгляду кримінальних справ у суді;
- застосування системи покарань від менш суворих до найбільш суворих для забезпечення визначення справедливої кари залежно від

тяжкості злочину, ступеня вини та особи підсудного;

- розширення переліку покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та зведення до мінімуму під час вибору покарання за вчинений злочин, випадків застосування позбавлення волі та поширення застосування штрафних санкцій;

- захист прав і свобод особи, притягнутої до кримінальної відповідальності. Гарантування кожній особі, яку притягнуто до кримінальної відповідальності, права на отримання професійної юридичної допомоги. Забезпечення кожній особі, яку притягнуто до кримінальної відповідальності, права на гуманне з нею поводження і повагу гідності, притаманній людській особі;

- заохочення державою позитивної посткримінальної поведінки [359, с. 60–62].

Наголосимо, що більшість із наведених О. Б. Пташинським положень нині реалізовано не лише в КК України 2001 р., КВК України 2003 р., а й у новому КПК України 2012 р. (щодо закріплення інститут присяжних), а також Законі України «Про пробацію» 2015 р. Більше того, наведені вище принципи не є суто кримінально-виконавчими, а належать до міжгалузевих принципів державної політики у сфері протидії злочинності (кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої).

Розглянуті нами в цьому підрозділі принципи кримінально-виконавчої політики, а також інші засадничі положення цієї галузі правової політики Української держави, висвітлені в численних працях вітчизняних учених, тісно взаємопов'язані, доповнюють один одного, і вимагають комплексного застосування при реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Таким чином, сучасна кримінально-виконавча політика України в галузі діяльності кримінально-виконавчої системи має бути спрямована на реалізацію принципів гуманізму, демократизму, пріоритету загальних прав і свобод людини, диференціацію виконання покарань, індивідуального

особистісного підходу до засуджених у процесі їх виправлення і ресоціалізації. При цьому виправлення і ресоціалізація засуджених розглядаються як пріоритетні, парні цілі виконання покарань, а також як оптимальні шляхи досягнення мети захисту інтересів особи, суспільства і держави.

Аналізуючи наукові позиції професора Богатирьова І.Г. та інших вітчизняних і зарубіжних вчених щодо принципів кримінально-виконавчого права ми прийшли до висновку, що проблема реалізації принципів сьогодні перебуває всередині кримінально-виконавчої системи України і, що характерно вони потребують постійного моніторингу, в частині їх дотримання в органами і установами виконання кримінальних покарань.

3.3 Реалізація кримінально-виконавчої політики в процесі забезпечення виконання покарань

Методологія розуміння реалізації кримінально-виконавчої політики в процесі забезпечення виконання покарань ґрунтується на наукових постулатах науки кримінально-виконавчого права, а також на законодавчих положеннях щодо порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань, вміщених у чинному кримінально-виконавчому законодавстві України. Власне, незважаючи на те, що як ми вже наголошували в попередніх розділах роботи, сучасна кримінально-виконавча наука ставить на порядок денний доктринальну модель трансформації кримінально-виконавчого законодавства України в пенітенціарне [479], ми спираємося на чинне кримінально-виконавче законодавство. Із цих позицій, втім не відкидаючи перспектив означеної трансформації, ми й вибудовуємо логіку нашого дослідження.

У контексті наведеного додатково зазначимо, що так само, як зараз виступають опоненти кримінально-виконавчого вектора розвитку політики у сфері виконання покарань (переважно харківська школа кримінально-

виконавчого права), колись було із сприйнятим кримінально-виконавчим правом і відповідним галузевим законодавством. Зокрема, тривалий час у вітчизняній теорії права кримінально-виконавче право як самостійну галузь не виокремлювали. Систему ж норм, що регулювали відносини у сфері виконання й відбування кримінальних покарань, виправлення засуджених і ресоціалізації, визначав ВТК України, затверджений у грудні 1970 р. [91]. Він зазнав суттєвих змін на початку 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з об'єктивною потребою творення нової кримінально-виконавчої політики суверенної й незалежної Української держави.

Тоді, на початку ХХІ ст., завдяки реформуванню кримінально-виконавчої системи, визначеної відповідними законами України, указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, вдалося не тільки трансформувати виправно-трудове право в кримінально-виконавче, а й відокремити його як самостійну галузь у структурі національного права, систематизувати, класифікувати й кодифікувати основні його норми в КВК України, прийнятому 11 липня 2003 р. Верховною Радою України (набув чинності 01 січня 2004 р.).

Укази Президента України від 09 грудня 2010 р. [350] та 06 квітня 2011 р. [344] визначили новий – кримінально-виконавчий – напрям реформування відповідного сегмента внутрішньої політики держави, на що справедливо вказують окремі вітчизняні вчені-пенітенціристи [366].

На сучасному етапі перебудова кримінально-виконавчої системи перейшла в нову фазу свого розвитку й удосконалення відповідно до нової соціально-політичної та економічної ситуації в державі, змін у практиці винесення вироків судами, до світового досвіду виконання кримінальних покарань. Саме таку мету визначає Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схвалена Указом Президента України від 08 листопада 2012 р. № 631/2012, наголошуючи на необхідності:

- 1) зниження навантаження на слідчі ізолятори в результаті

встановлення розумних строків провадження досудового слідства та судового розгляду кримінальних справ, розширення переліку запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, зменшення кількості підстав для застосування запобіжного заходу у виді тримання під вартою;

2) запровадження процедури досудової пробації з метою забезпечення суду об'єктивною інформацією про соціальну характеристику особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, для обрання найбільш адекватного для цієї особи запобіжного заходу або можливості обрання покарання, не пов'язаного з позбавленням чи обмеженням волі;

3) забезпечення переходу від тримання засуджених у гуртожитках казарменого типу до блочного (камерного) їх розміщення зі збільшенням норми жилої площі на одного засудженого шляхом технічного переоснащення і реконструкції установ виконання покарань, будівництва нових та реконструкції існуючих слідчих ізоляторів, упровадження енергозберігаючих технологій;

4) підвищення рівня правового та соціального захисту персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, оптимізації його чисельності з урахуванням науково обґрунтованих норм навантаження та міжнародної практики;

5) забезпечення належного рівня наукового супроводження діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України [348].

Як зазначено в науковій і навчальній літературі [51], предметом кримінально-виконавчого права є регулювання діяльності органів та установ виконання покарань і тих суспільних відносин, які виникають у процесі виконання та відбування кримінальних покарань. Отже, як самостійна галузь права воно має власний метод правового регулювання суспільних відносин, що входять до її предмета.

У свою чергу, предметом кримінально-виконавчого права має стати організація діяльності кримінально-виконавчих інституцій суспільства у взаємодії з іншими сегментами механізму держави та громадянського

суспільства, спрямована на досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

Передумови цього закладені в названій вище Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, а саме в таких її положеннях:

а) розроблення та впровадження науково обґрунтованих методик і програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого та засобів корекції його поведінки, а також спеціалізованих методик і рекомендацій щодо форм та методів впливу на засуджених за допомогою програм диференційованого виховного впливу;

б) організація обов'язкової соціально-педагогічної підтримки й соціально-психологічного супроводження засуджених і осіб, узятих під варту;

в) удосконалення системи стимулювання засуджених до законопослушної поведінки та ресоціалізації шляхом запровадження поетапної зміни умов їх тримання, розроблення й упровадження системи критеріїв оцінювання ступенів виправлення засуджених, налагодження дієвої взаємодії органів та установ виконання покарань із суб'єктами соціального патронажу осіб, звільнених із місць позбавлення волі;

г) забезпечення засудженим можливості здобуття повної загальної середньої освіти в загальноосвітніх навчальних закладах виправних та виховних колоній, сприяння в здобутті ними вищої освіти;

д) забезпечення розмежування функцій режимних підрозділів і підрозділів, які відповідають за проведення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими [348].

Останнім часом, вчені пенітенціаристи України у наукових статтях, тезах конференцій піднімають дуже важливе питання, щодо розробки нового Пенітенціарного кодексу. Пов'язано це з тим, як зауважує М.М. Яцишин протягом останніх років кримінально-виконавче право все більше обґрунтовується як самостійна галузь права, і тому вчені на порядок денний

ставлять питання доцільності розроблення Пенітенціарного кодексу України. З цього приводу, поіменний вважає, що існує реальна потреба у виявленні проблемних моментів, які пов'язані, перш за все, з:

а) низькою ефективністю й суперечливістю кримінально-виконавчого нормотворчого процесу;

б) відсутністю логічного сенсу в багатьох підзаконних нормативних актах через недотримання в них співвідношення із законами держави або через невідповідність останніх сутності конкретно-історичних умов сучасної України;

в) недосконалістю юридичної техніки деяких нормативних актів, порушенням процедури їх прийняття та реалізації;

г) несформованістю певного комплексу прав і визначень основних напрямів діяльності органів держави у сфері застосування покарань та інших заходів кримінально-правового характеру (у тому числі пробації);

д) недостатнім рівнем розробленості понятійного апарату кримінально-виконавчої галузі тощо [593, с. 127].

Розглядаючи законодавчу діяльність із позицій функціональної регламентації, О. І. Ющик небезпідставно вважає, що правова нормотворчість держави здійснюється різними способами. Так, законодавча функція передбачає законну нормотворчість, адміністративна – підзаконну нормотворчість, а правоохоронна – судово-прецедентну нормотворчість (зокрема в кримінальній та кримінально-виконавчій системах).

Більше того поіменний вчений вважає невиправданим коли вчені мало уваги приділяють теоретичному розробленню таких актуальних для теорії і практики проблем, як галузева побудова системи законодавства, визначення предмета закону, співвідношення понять нормотворчості, правотворчості та законотворчості, розмежування законодавчої й підзаконної нормотворчості, а також дослідженню питань юридичної та законодавчої техніки, організації управління законодавчим процесом тощо [581, с. 17–18]).

Таким чином, вироблення державним апаратом нормативно-правових

актів за своїм змістом є правовою нормотворчістю, а за спрямованістю, призначенням цього процесу, підпорядкованістю його формуванню власної правової субстанції воно є моментом правотворчого законодавчого процесу.

Однак, як ми вважаємо, важливо не лише знати, хто і як творить закони держави, а й чому саме в такий, а не інакший спосіб; чому саме такі, а не інші закони приймаються в той чи інший період. Нарешті, потрібно навчитися прогнозувати і планувати законотворення, ефективно управляти законодавчим процесом на основі пізнання його необхідності.

Без цього законодавча діяльність позбавляється чітких теоретичних орієнтирів, здійснюється загальною стихійно, методом спроб і помилок; непродуктивно витрачаються інтелектуальні, морально-психологічні, фізичні зусилля багатьох політиків, фахівців, учених, не кажучи про значні матеріальні втрати в цій сфері діяльності та негативні соціальні наслідки існування недосконалого законодавства.

Мета й завдання кримінально-виконавчого законодавства України закріплені в ст. 1 КВК України, а саме:

1. Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

2. Завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки; системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності; нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі; а

також регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань; звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними [214].

Наведені концептуальні закономірності ст. 1 КВК України, яка визначає головні сфери регулювання суспільних відносин кримінально-виконавчим законодавством, а також інші положення названого Кодексу і Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» ставлять перед кримінально-виконавчою політикою на порядок денний питання щодо розроблення цілей і завдань кримінально-виконавчої системи України.

Важливість цього питання зумовлена тим, що названі категорії корелюють з обома суб'єктами кримінально-виконавчого процесу (на що вказано в ч. 2 ст. 1 КВК України) та їх змістовним (функціональним) наповненням, а саме: 1) правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків; 2) системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності. При цьому, формулюючи цілі й завдання кримінально-виконавчої системи України, потрібно враховувати й низку факторів, серед яких не можна забувати про систему покарань, закріплену в ст. 51 КК України в її логічній послідовності.

Проведений структурно-логічний аналіз кримінально-виконавчої системи держави надав підстави констатувати, що на особливості її функціонування впливають такі фактори:

1) прив'язка мети й завдань кримінально-виконавчої системи як до політичної ситуації в державі, так і до чинного законодавства;

2) зміст діяльності кримінально-виконавчої системи, що включає такі взаємопов'язані елементи: функціональна спрямованість діяльності структурних підрозділів та служб органів і установ виконання покарань; особливості реалізації основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, виходячи з виду виконаного покарання; взаємодія з іншими

державними та неурядовими структурами на виконання завдань кримінально-виконавчої системи тощо;

3) організаційно-правові основи діяльності органів і установ виконання покарань;

4) особливості виконання та відбування окремих видів кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового характеру (зокрема в частині пробації).

У контексті аналізу останнього із зазначених факторів наголосимо, що предмет особливої уваги кримінально-виконавчої науки – виконання довічного позбавлення волі. Саме в ньому є великий блок економічних, соціальних, психолого-педагогічних, моральних, організаційних та інших проблем. Особливу стурбованість викликає територіальне розміщення установ для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Співробітники таких установ та їх сім'ї повинні проживати в нормальних умовах, що виключають деградацію особистості. У вирішенні цього питання, а також питання кадрового забезпечення таких установ, наука відіграє важливу роль.

Особливого наукового супроводження потребують мета й завдання кримінально-виконавчої системи внаслідок тісного зв'язку між собою, що спричиняє відповідну дискусію із цього приводу. Зокрема, на законодавчому рівні така ситуація впливає з доктринального тлумачення ст. 1 КВК України, присвяченої визначенню мети й завдань кримінально-виконавчого законодавства України.

Якщо проводити паралель між метою й завданнями кримінально-виконавчої системи та метою й завданнями кримінально-виконавчого законодавства, то відзначаємо дуже тісний зв'язок, проте з такими відмінностями: по-перше, мета й завдання кримінально-виконавчого законодавства є правовою основою відповідних категорій дотично до кримінально-виконавчої системи; по-друге, функціонування кримінально-виконавчої системи є процедурним (процесуальним) виявом реалізації положень відповідного галузевого законодавства.

Зважаючи на загальнонаукові методи, використані в нашому дослідженні, слушною видається позиція С. М. Оганесяна, що порівняно із цілями завдання кримінально-виконавчої системи більш конкретні й численні. Їх вирішення забезпечує досягнення цілей кримінально-виконавчої системи. Для досягнення зазначених вище цілей визначається система завдань кримінально-виконавчої системи, до яких зазначений учений відносить:

- 1) регулювання порядку й умов виконання та відбування покарань;
 - 2) визначення засобів виправлення і ресоціалізації засуджених;
 - 3) забезпечення охорони прав, свобод і законних інтересів засуджених;
 - 4) надання засудженим допомоги в соціальній адаптації
- тощо [295, с. 149–150].

Справедливим також вважаємо судження, згідно з яким цілі й завдання кримінально-виконавчої системи визначають її функції. Функції є ключовою правовою категорією, яка розкриває та пояснює зміст, структуру й межі діяльності. Структура будь-якої системи, як зауважує Л. І. Каск (біологічної, технічної або соціальної), визначається її функціями. Безвідносно до функцій узагалі неможливо сказати що-небудь про розумність, доцільність та ефективність структури якого-небудь об'єкта. Функції будь-якого об'єкта – це зовнішній прояв його властивостей, спосіб його поведінки в певній системі відносин. Тому пізнання функцій є передумовою пізнання головного й визначального в об'єкті, виявлення його соціального значення, того, що воно являє саме по собі, на відміну від інших соціальних явищ, інакше кажучи, його сутності [169, с. 3–4].

Наведені судження, з урахуванням особливостей кримінально-виконавчих правовідносин, можна віднести й до функцій кримінально-виконавчої системи. На окреслені питання звертають увагу не лише зарубіжні, а й вітчизняні вчені-пенітенціаристи. Так, коментуючи основний зміст ст. 1 КВК України, А. Х. Степанюк та І. С. Яковець цілком слушно, як ми вважаємо, наголошують на тому, що кримінально-виконавче

законодавство регламентує виконання та відбування кримінального покарання, призначеного судом.

Термін «виконання покарання» спрямований відповідно до органів та установ виконання покарань, які у своїй діяльності зобов'язані реалізовувати увесь комплекс правообмежень, передбачених конкретним видом покарання, забезпечити здійснення наданих засудженим прав та виконання ними покладених обов'язків.

Термін «відбування покарання» спрямований до засуджених, які повинні на підставі вироку суду, відповідно до приписів, встановлених кримінально-виконавчим законодавством, виконувати обов'язки, утримуватись від заборонених дій, здійснювати права тощо [218, с. 6–7].

Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» покладає на посадових і службових осіб органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів такі обов'язки:

- 1) виконувати покарання відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства;
- 2) забезпечувати дотримання прав людини і громадянина, реалізацію законних прав та інтересів засуджених і осіб, узятих під варту, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань;
- 3) виконувати вирoki, постанови й ухвали суду, а також рішення, прийняті прокурорами та слідчими в установленому законом порядку й у межах їх компетенції; тримати осіб, узятих під варту;
- 4) застосовувати передбачені законом засоби виправлення і ресоціалізації засуджених; сприяти трудовому та побутовому влаштуванню осіб, звільнених від відбування покарання, та їх соціальній адаптації;
- 5) забезпечувати виконання актів амністії та помилування;
- 6) забезпечувати правопорядок, додержання вимог режиму, правил внутрішнього розпорядку в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах і на прилеглих до них територіях та вимагати від засуджених і осіб, узятих під варту, інших осіб виконання ними обов'язків, встановлених

законом;

7) проводити реєстрацію засуджених і осіб, узятих під варту, їх фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку та дактилоскопію;

8) забезпечувати безпеку засуджених і осіб, узятих під варту, персоналу і громадян, які перебувають на території установ виконання покарань та слідчих ізоляторів;

9) припиняти адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений законодавством порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань;

10) запобігати вчиненню кримінальних правопорушень та дисциплінарних проступків в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; приймати і реєструвати заяви та повідомлення про кримінальні правопорушення і події, своєчасно приймати щодо них рішення;

11) забезпечувати охорону, ізоляцію та нагляд за засудженими й особами, узятими під варту; здійснювати заходи щодо розшуку осіб, які вчинили втечу з установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, та засуджених, які ухиляються від покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;

12) виявляти, припиняти кримінальні правопорушення, вчинені в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, брати участь у їх розкритті в порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України;

13) брати участь у боротьбі з тероризмом у межах своїх повноважень;

14) виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень і порушень режиму в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, а також вчиненню кримінальних правопорушень засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, вживати в межах своїх повноважень заходів до їх усунення;

15) створювати належні умови для тримання засуджених і осіб, узятих

під варту, їх комунально-побутового і медико-санітарного забезпечення;

16) організувати загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених та залучати їх до праці;

17) забезпечувати додержання вимог законодавства з охорони державної таємниці, праці та навколишнього середовища, санітарно-епідеміологічного нагляду і правил пожежної безпеки;

18) здійснювати контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням або умовно-достроково;

19) забезпечувати правовий і соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України та членів їхніх сімей;

20) здійснювати інші повноваження, передбачені законом (ч. 1 ст. 18).

Водночас наділяючи кримінально-виконавчий персонал такими правами:

1) вимагати від засуджених, осіб, узятих під варту, та інших осіб, які перебувають на території та в приміщеннях органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, додержання норм кримінально-виконавчого законодавства;

2) проводити огляд і обшук засуджених та осіб, узятих під варту, їх речей, огляд інших осіб та їх речей, транспортних засобів, які знаходяться на територіях установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, підприємств установ виконання покарань і на прилеглих до них територіях, на яких установлені режимні вимоги, а також вилучати заборонені для використання в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах речі та документи;

3) тимчасово обмежувати або забороняти відповідно до законодавства рух транспорту на прилеглих до установ виконання покарань та слідчих ізоляторів територіях, не допускати громадян на ці території або зобов'язувати їх там залишатися чи покинути ці території з метою додержання вимог режиму, захисту життя і здоров'я громадян;

4) у разі здійснення заходів щодо розшуку та затримання засуджених і осіб, узятих під варту, які вчинили втечу, або засуджених, які ухиляються від

відбування покарання, у місцях, де імовірна їх поява:

а) входити безперешкодно в будь-який час доби на територію і в приміщення підприємств, установ і організацій, а за згодою власників – також у жилі та підсобні приміщення громадян і перебувати в них;

б) зупиняти та проводити огляд транспортних засобів;

в) перевіряти у громадян документи, що посвідчують їх особу;

г) затримувати і доставляти до правоохоронних органів осіб, які розшукуються;

г) проводити особистий огляд затриманих осіб та речей, що знаходяться при них;

5) одержувати безперешкодно від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об'єднань громадян відомості, матеріали та іншу допомогу, необхідні для виконання покладених завдань;

б) запроваджувати в установленому законом порядку режим особливих умов в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах;

7) застосовувати і використовувати фізичну силу, спеціальні засоби і зброю на підставах і в порядку, передбачених Законом України «Про міліцію» та іншими законами України;

8) здійснювати оперативно-розшукові заходи згідно із законами України;

9) складати протоколи про адміністративні правопорушення, здійснювати адміністративне затримання і застосовувати інші заходи, передбачені законодавством про адміністративні правопорушення;

10) проводити медичний огляд засуджених і осіб, узятих під варту, з метою виявлення фактів вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших засобів, що одурманюють, призначати медичне обстеження засуджених;

11) використовувати засоби масової інформації для розшуку засуджених і осіб, узятих під варту, які вчинили втечу;

12) приймати згідно із законом у володіння і користування від установ,

організацій і підприємств незалежно від форм власності, а також громадян матеріально-технічні ресурси, кошти і майно;

13) користуватися безоплатно при виконанні службових обов'язків усіма видами міського пасажирського транспорту загального користування (крім таксі), залізничного і водного транспорту приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів;

14) здійснювати інші права, передбачені законом (ч. 2 ст. 18) [337].

За результатами аналізу наукової літератури встановлено, що нині наявний плюралізм поглядів щодо трактування поняття «мета». Так, філософи в основному визначають мету «як суб'єктивне поняття, як істотне прагнення і потяг покласти себе зовні». На думку Г. А. Туманова, мета – це атрибутивна ознака систем і процесів соціального управління. Мети досягають шляхом вирішення низки взаємопов'язаних завдань. Поняття «мета» – «завдання» вельми близькі за змістом, що дозволяє вживати їх як рівнозначні. Однак, не варто змішувати їх одне з одним [502, с. 123].

Виходячи з наведених суджень, схилиємося до наявної в науці позиції, за якою мету покарання й завдання органів і установ виконання покарань не можна ототожнювати, у тому числі враховуючи етимологічне значення цих термінів, адже «мета» й «завдання» – не одне й те саме. Їх співвідношення таке, що досягнення мети визначається виконанням певних завдань суб'єктами діяльності [486, с. 123].

Зокрема, Н. Н. Трубников наголошує, що «результат діяльності людини не може повністю співпадати з поставленою заздалегідь суб'єктивною метою». На його думку, мета є уявленням про результат [486, с. 123]. У педагогічній літературі поширена найбільш близька до кримінально-виконавчої системи думка: «У свідомості вихователів мета виступає як ідеальне уявлення про передбачуваний (проектований) результат усієї роботи» [292, с. 127].

Виходячи з особливостей проекції загальнофілософської категорії «мета» на інститути кримінально-правової та кримінально-виконавчої сфер,

відмічаємо узагальнення праць учених-юристів щодо означеної дискусії, наведене в докторській дисертації С. М. Оганесяна [295, с. 152–160].

Зокрема, як зазначили М. О. Стручков та І. Б. Вікторова, вирішення проблеми цілей кримінального покарання принципово важливо для визначення завдань кримінально-виконавчих установ і визначення характеру їх діяльності. Цілі покарання істотно впливають на характер кримінально-виконавчої системи держави, на роль різних видів покарання, у тому числі позбавлення волі, і на долю кримінально-виконавчих установ [459, с. 27]. На думку М. П. Мелентьєва, соціальним завданням покарання є виправлення і виховання засуджених, але не перевиховання, бо в умовах позбавлення волі це зробити неможливо, а при виконанні короткострокових покарань таке завдання ставити просто некоректно [261, с. 56].

У науці кримінального та кримінально-виконавчого права цілі кримінального покарання обговорюють протягом багатьох років. Серед учених, що розробляють цю проблему, немає одностайності з приводу цілей кримінального покарання, особливо щодо мети виправлення [286, с. 31; 329, с. 10–16; 544, с. 111]. Так, К. А. Сич вважає, що перевиховати людину за допомогою покарання практично неможливо, а з соціальної точки зору – шкідливо. Концепцію перевиховання розкритикували М. О. Бєляєв, А. Х. Степанюк, І. В. Шмаров, І. С. Яковець та інші вчені.

Існують й інші погляди. Так, на думку О. Л. Ременсона, виправлення засудженого – це перетворення його на корисного члена для суспільства. Виправлення, на його думку, це процес, а перевиховання – результат [387, с. 12].

Частина 2 ст. 51 КК України встановлює, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. У процесі виконання конкретних кримінальних покарань, ці цілі певною мірою коригуються, що закріплено в ч. 1 ст. 1 КВК України, де йдеться про виправлення і ресоціалізацію засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних

правопорушень як засудженими, так і іншими особами.

Виходячи з наявних нині процесів трансформації кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну, урахуваючи етимологічний зміст відповідних категорій, маємо підстави стверджувати, що найважливіша мета кримінально-виконавчої системи – виправлення засуджених. Зарубіжні вчені до не менш важливої категорії кримінально-виконавчого права відносять також ресоціалізацію засуджених, яка в Україні належить з 2003 р. не до доктринальних, а до законодавчих правових категорій.

Незважаючи на те, що терміни «виправлення» і «ресоціалізація» є парними за чинним кримінально-виконавчим законодавством України (проте наділені самостійними ознаками), зарубіжне наукове кримінально-виконавче право довгий час їх ототожнювало. У зв'язку із цим заслуговує на особливу увагу дисертація М. К. Рибака, який розуміє під ресоціалізацією засуджених цілеспрямований процес переродження злочинця в законотрудилю людину (громадянина) [397, с. 18]. На думку В. А. Суровцева, ресоціалізація є результатом засвоєння десоціалізованою особою соціального досвіду, системи знань, соціально схвалюваних [462, с. 27].

Ураховуючи синтезовану наукову позицію, згідно з якою ресоціалізація засуджених передбачає формування в засуджених соціально корисних властивостей і якостей особистості, необхідних в умовах людського співжиття, здійснювана шляхом формування шанобливого ставлення до людини, суспільства, праці, норм, правил і традицій людського співжиття та стимулювання правослухняної поведінки, можна дійти такого висновку щодо розмежування вказаних категорій кримінально-виконавчого права: виправлення – це зміна ціннісно-нормативної сфери особистості засудженого, а ресоціалізація – прищеплення або відновлення втрачених соціально корисних якостей і практичних навичок людського співжиття.

У зв'язку із цим ми підтримуємо тих вітчизняних і зарубіжних учених, які вважають, що до цілей покарання повинна бути додана й мета ресоціалізації [48, с. 32].

Виправлення і ресоціалізація засуджених досягаються за допомогою основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених (ч. 3 ст. 6 КВК України). Ними є: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Мета запобігання вчиненню нових злочинів (ч. 2 ст. 50 КК України, ч. 1 ст. 1 КВК України) у контексті функціонування кримінально-виконавчої системи України досліджена в наступному підрозділі дослідження, безпосередньо присвяченому цьому питанню.

Цілі покарання виступають як своєрідної межі кари, допустимої щодо злочинця. Вони мають гуманістичну спрямованість і звернені не тільки до засудженого, а й до органів, що виконують покарання, і до суспільства в цілому [175, с. 25].

Співвідношення цілей покарання й завдань кримінально-виконавчих установ, на думку А. В. Шаміса, є однією з важливих соціально-правових проблем, що мають наукове та практичне значення [540, с. 9]. Цілі покарання й завдання кримінально-виконавчих установ значною мірою збігаються, оскільки це зумовлено специфічним соціальним призначенням останніх. Кримінально-виконавчі установи виконують не лише кримінальне покарання, а й велику кількість забезпечувальних функцій з організації своєї життєдіяльності.

Варто погодитися з А. В. Шамісом у тому, що без чіткої нормативної постановки завдань не можна визначити основну спрямованість призначення будь-якої установи, що виконує кримінальне покарання [540, с. 11]. При визначенні завдань кримінально-виконавчих установ необхідно ділити їх на головні (безпосередньо впливають із цілей покарань) і похідні (забезпечують досягнення цих цілей). На думку А. В. Шаміса, найбільш важливі завдання пенітенціарних установ формулюються в законах і підзаконних актах, у тому числі в управлінських

регламентах – положеннях, посадових інструкціях тощо [540, с. 11, 12].

При всьому розмаїтті органів та установ виконання покарань і процесів, що в них відбуваються, можна визначити їх спільні завдання, спрямовані на боротьбу зі злочинністю. З-поміж них можна виокремити цілі й завдання, властиві кримінально-виконавчій системі загалом та установам виконання покарань зокрема, виходячи із законодавства, що регулює процес, підстави, порядок і умови виконання покарань, у тому числі у виді позбавлення волі.

Як ми вже зауважували вище, відповідно до ч. 2 ст. 1 КВК України, завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки; системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності; нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі; а також регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань; звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними.

Установи виконання покарань (з диференціацією на установи відкритого типу (виправні центри) й установи закритого типу (виправні колонії)) є частиною кримінально-виконавчої системи, а остання входить до пенітенціарної системи.

У свою чергу слід відмітити, що виправні колонії поділяються на колонії мінімального (із загальними умовами тримання і з полегшеними умовами тримання), середнього і максимального рівнів безпеки. Засуджені в них тримаються в загальних житлових приміщеннях, і тільки, в виправних колоніях максимального рівня безпеки, вони можуть триматися в приміщеннях камерного типу [548, с. 118].

Завдання виправних колоній зумовлені специфічним соціальним

призначенням пенітенціарної системи в цілому. Виправна колонія є багатогранним соціально-правовим інститутом, який не тільки виконує від імені держави найскладніші за своєю юридичною природою види кримінальних покарань (позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі), а й виконує безліч функцій забезпечувального характеру (соціально-економічних, господарських, адміністративно-правових, кадрових), спрямованих на організації життєдіяльності цієї установи. Тому завдання виправних колоній потрібно розглядати в більш широкому аспекті, що виходить за межі цілей покарання.

Видається необхідним коротко проаналізувати сформульовані завдання. Причому, як ми вже наголошували, завдання кримінально-виконавчих установ як елемента кримінально-виконавчої системи не будуть тотожними із закріпленими в ч. 2 ст. 1 КВК України завданнями кримінально-виконавчого законодавства. Проте вони будуть або корегуватися, або тісним чином пов'язуватимуться.

Таке завдання кримінально-виконавчого законодавства України, як «визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків», кореспондує відповідному напрямку діяльності кримінально-виконавчих установ щодо реалізації у правозастосовній практиці принципів виконання кримінальних покарань, закріплених у ст. 5 КВК України, а також положень, що стосуються правового статусу засуджених до різних видів кримінальних покарань. У спосіб, пов'язаний з виконанням персоналом кримінально-виконавчих установ своїх обов'язків (ч. 1 ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»), гарантується захист прав і законних інтересів засуджених. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 8 КВК України, засуджені мають право на отримання інформації про свої права і обов'язки, порядок та умови виконання та відбування призначеного судом покарання. У свою чергу, адміністрація установи чи органу, який виконує покарання, зобов'язана надати засудженим зазначену інформацію, а

також ознайомлювати їх із змінами порядку і умов відбування покарань.

При цьому квінтесенція принципу взаємної відповідальності держави й засудженого полягає в тому, що права адміністрації органів і установ виконання покарань корелюють з відповідними обов'язками засуджених. Зокрема, ч. 1 ст. 9 КВК України приписує, що засуджені зобов'язані виконувати встановлені законодавством вимоги адміністрації органів і установ виконання покарань.

Разом із тим, на практиці, за висловом професора І. Г. Богатирьова, «одним з актуальних питань пенітенціарної системи України є проблема дотримання конституційних прав засуджених у місцях позбавлення волі, серед яких можна виділити: протиправні дії стосовно засуджених з боку персоналу установ виконання покарань, побутові умови, харчування, захворювання засуджених тощо» [66, с. 281].

У контексті озвученої проблеми було б показовим навести приклади останніх резонансних рішень Європейського суду з прав людини стосовно України:

1. «Карабет та інші проти України» (рішення 17 січня 2013 р.). 14 січня 2007 р. засуджені Ізяславської виправної колонії (№ 31), Хмельницька область, оголосили голодування. 22 січня 2007 р. 17 засуджених зазнали побиття під час проведення загального обшуку. Європейський суд з прав людини зобов'язав сплатити 16 заявникам по 25000 євро відшкодування матеріальної шкоди, одному заявнику – 10000 євро.

2. «Юрій Іларіонович Щокін проти України» (рішення 3 жовтня 2013 р.). 19 жовтня 2000 р. у Вільнянській виправній колонії (№ 20), Запорізька область, в результаті катувань помер засуджений. У результаті Суд присудив заявнику 30000 євро відшкодування моральної шкоди [441].

При цьому необхідно враховувати виокремлені пенітенціарною наукою елементи процесу забезпечення безпеки засуджених, а саме: форми охорони прав засудженого, що гарантують його безпеку, форми захисту цих

видів прав у разі порушення, а також форми й механізм відновлення порушеної безпеки засудженого, у тому числі за заподіяну шкоду [535, с. 82]. Також слушною є пропозиція С. М. Оганесяна щодо встановлення в законодавстві заходів відповідальності посадових осіб за незабезпечення заходів безпеки, аж до кримінальних [295, с. 162].

Завдання кримінально-виконавчого законодавства України, як «визначення порядку застосування до засуджених заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки», корелює з обов'язком кримінально-виконавчого персоналу, закріпленим у п. 4 ч. 1 ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», – застосовувати передбачені законом засоби виправлення і ресоціалізації засуджених.

Питання застосування до засуджених основних засобів виправлення і ресоціалізації набули поширення в працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених-пенітенціаристів, тому немає потреби дублювати вироблені кримінально-виконавчою наукою теоретико-прикладні положення за цим напрямом.

Утім, щодо місця основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених у кримінально-виконавчій системі варто зазначити, що на етапі сучасної трансформації вітчизняної кримінально-виконавчої доктрини вони мають набувати більшою мірою соціально орієнтованого, ніж інституційного характеру.

Так, доцільність застосування під час реалізації основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених власне заходів соціально-психологічного та психолого-педагогічного характеру обґрунтована в ряді наукових досліджень [150, с. 38; 284, с. 127; 540, с. 112].

У зарубіжній пенітенціарній науці на цей рахунок навіть сформульовано пропозицію щодо доповнення законодавчо визначеного переліку засобів виправлення і ресоціалізації засуджених заходами соціально-психологічного та психолого-педагогічного

характеру [295, с. 166].

Водночас, вважаємо такий хід надто радикальним і таким, що може обтяжити норми кримінально-виконавчого законодавства України. Тим більше, що для ефективної реалізації у вітчизняних установах виконання покарань заходів соціально-психологічного та психолого-педагогічного характеру створено як законодавчі (невичерпний характер переліку засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, закріплених ч. 3 ст. 6 КВК України, на що вказує прикметних «основні»); організація відповідно до ч. 2 ст. 124 КВК України соціально-виховної роботи із засудженими, як основного засобу виправлення і ресоціалізації, на основі психолого-педагогічних принципів і методів), так і кадрові (в установах наявні психологічні служби, у штати яких – посади психологів; Академія Державної пенітенціарної служби та Інститут кримінально-виконавчої служби здійснюють підготовку фахівців відповідного профілю на психологічних факультетах) передумови.

Таке завдання кримінально-виконавчого законодавства України, як «визначення системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності», не кореспондує самостійному завданню кримінально-виконавчих установ, проте створює правові (законодавчі та відомчі нормативно-правові) передумови для організації ефективної взаємодії між вказаними інституціями щодо досягнення мети кримінально-виконавчої системи загалом і завдань окремих органів та установ виконання покарань зокрема.

Завдання кримінально-виконавчого законодавства України, як «визначення нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі», зобов'язує кримінально-виконавчі установи організувати свою діяльність з дотриманням принципів законності, поваги до прав і свобод людини тощо, а також забезпечувати в передбачених законом випадках участь громадськості в діяльності органів і установ виконання покарань, особливо в частині сприяння досягненню мети виправлення і ресоціалізації засуджених (зокрема, спостережні комісії,

релігійні організації, піклувальні ради, батьківські комітети тощо).

Аналіз ст. 25 КВК України засвідчує, що норми щодо участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених викладено не так детально, як інші положення кримінально-виконавчого законодавства. Також законодавець у ч. 1 цієї статті говорить про можливість об'єднань громадян, засобів масової інформації, релігійних, благодійних організацій, окремих осіб надавати допомогу органам та установам виконання покарань у проведенні лише одного засобу виправлення і ресоціалізації засуджених – соціально-виховної роботи. Крім того, КВК України не містить переліку прав і обов'язків відповідних суб'єктів під час участі у спільній з адміністрацією органів і установ виконання покарань діяльності щодо виправлення і ресоціалізації засуджених. На нашу думку, ці питання потребують підвищеної уваги з боку вітчизняного законодавця.

Зазначимо, що окремими зарубіжними вченими сформульовано низку пропозицій щодо вдосконалення правової регламентації відповідного напрямку функціонування кримінально-виконавчої системи.

Так, на думку С. М. Оганесяна, необхідно закріпити положення, згідно з яким адміністрація не вправі відмовити офіційно зареєстрованим громадським організаціям відвідувати кримінально-виконавчі установи, за винятком випадків, коли є дані про те, що така організація пов'язана з кримінальними структурами. Причому така відмова адміністрації може бути оскаржена в суді.

Також поіменованим ученим запропоновано встановити положення, що співпраця кримінально-виконавчих установ та громадських організацій здійснюється на підставі спільного договору між громадською організацією й установою або між громадською організацією та вищестоящим органом.

Необхідно також додати положення про те, що члени громадських організацій, які мають незняту чи непогашену судимість, у кримінально-виконавчі установи можуть не допускатися з підстав, викладених вище.

Доцільно встановити, що адміністрація або вищий орган у будь-якому

разі зобов'язані вказати причини, з яких громадська організація або її члени не допускаються в кримінально-виконавчі установи [295, с. 171–172].

Переконані, що подібні пропозиції цілком прийнятні для вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України за цим напрямом.

Через участь засуджених на підставі ст. 128 КВК України у богослужіннях і релігійних обрядах вони реалізують передбачене ст. 35 Конституції України право на свободу світогляду і віросповідання [191], а через інститут душпастирської опіки засуджених згідно зі ст. 128-1 КВК України священнослужителі (капелани) здійснюють діяльність, спрямовану на задоволення релігійних потреб засуджених, їх духовне виховання.

Таке завдання кримінально-виконавчого законодавства України, як «регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань», щодо кримінально-виконавчих установ реалізується в їх власне змістовній діяльності з виконання покарань, спрямованій на досягнення мети покарання і кримінально-виконавчого законодавства.

На думку Г. А. Туманова, завдання забезпечення виконання покарання є первісним (вихідним) основним завданням-функцією установ і органів, які виконують покарання [489, с. 123-124]. Така позиція домінує не лише серед зарубіжних, а й серед вітчизняних учених-пенітенціаристів. Зокрема, як слушно зауважує А. Х. Степанюк, вихідні поняття кримінально-виконавчого права покликані відобразити об'єктивну сутність саме процесу виконання кримінальних покарань [444, с. 172].

Проведений нами аналіз наукових джерел надав підстави погодитись з виокремленими вітчизняними вченими двох основних парадигм процесу виконання покарань: 1) кримінально-виконавча – має в основі концепцію, за якою виконання покарання полягає в здійсненні властивих йому правообмежень, а сутністю діяльності з виконання покарання є реалізація кари [447; 446]; 2) виправна – базується на концепції поєднання покарання з

виправним впливом та ставить за мету виправлення і ресоціалізацію засуджених [589, с. 10].

Водночас, дане питання, яке слушно підняла І. С. Яковець, розглядає і професор І. Г. Богатирьов. Але він говорить не про парадигми, а про формування навколо зазначених наукових напрямів двох основних наукових шкіл кримінально-виконавчого права – харківської та київської [40, с. 39]. На нашу думку, це більш точний підхід.

Оскільки саме виправну концепцію використано як відправну точку нашого дослідження, окреслимо її вузлові аспекти, наведені в монографії І. С. Яковець «Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань» [589, с. 11–13].

Так, виправна концепція містить кілька основних напрямів (ідей) щодо виконання покарань. Представником цього напрямку в науці був Г. О. Радов, який став основоположником так званого пенітенціарного напрямку у сфері виконання кримінальних покарань (концепції каяття) [377, с. 11]. Основною в цій концепції виконання покарання є ідея каяття, тобто визнання особою, яка вчинила злочин, своєї вини [579, с. 69].

Сутність запропонованої концепції поіменованій учений відобразив таким чином: «Тільки взявши на озброєння пастирську, а не начальницьку роль, спираючись на норми християнської моралі, кримінально-виконавчий персонал спроможний повернути злочинця до морального відродження і врятувати суспільство від остаточного краху моралі» [381, с. 49].

Моделюючи теоретичні положення виправної концепції на практичну складову, Г. О. Радов запропонував змінити вектор діяльності персоналу ДКВС, зорієнтувавши його не на формально-юридичне виконання покарання, зміст якого полягає в утриманні засудженого протягом строку, встановленого вироком суду, в умовах певних правових обмежень, а ґрунтуючи цю діяльність на об'єктивному суспільному й державному інтересі в забезпеченні каяття злочинців як єдиної гарантії їхньої майбутньої безпечної поведінки [377, с. 48; 381, с. 7]. Наведені судження поіменованого

вченого розвинув його учень О. В. Романенко, який дійшов висновку, що зміст кримінально-виконавчої функції повинен визначатися діяльністю держави зі створення умов для каяття засуджених [390, с. 54].

Цікавою є концепція виховання засуджених, їх виправлення та ресоціалізації, запропонована академіком В. М. Синьовим. Учений переконаний, що унікальність кримінально-виконавчої справи потребує таких фахівців, у яких шляхом цілеспрямованого багаторічного навчання і виховання у вищій школі формувалася б професійний менталітет та інші професійні якості особистості, що дозволяють ефективно вирішувати головне завдання системи – ресоціалізацію засуджених [413, с. 19].

Водночас, поіменований учений стверджував, що наукова розробка проблем виконання кримінальних покарань потребує, насамперед, теоретичного осмислення низки питань, серед яких параметри оцінювання готовності засуджених до сприйняття виховних впливів, класифікація засуджених за рівнями її сформованості, визначення факторів, які впливають на готовність до сприйняття перевиховних впливів, та умови формування зазначеної готовності [415, с. 68].

Підтримав ідеї В. М. Синьова вітчизняний педагог-пенітенціарист М. В. Климов, зазначивши, що ресоціалізація засудженого досягне мети лише в тих випадках, коли доцільно обрані зовнішні впливи, що використовуються в системі, знайдуть відгук у свідомості тієї особистості, на яку вони спрямовані [174, с. 234]. Подібні ідеї було розвинуто в роботах вітчизняних учених О. І. Богатирьової [61, с. 14], С. Я. Фаренюка [512, с. 6–7; 513, с. 6] та інших науковців.

Таке завдання кримінально-виконавчого законодавства України, як «регламентація звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними», корелює з обов'язком кримінально-виконавчого персоналу, закріпленим у п. 4 ч. 1 ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», – сприяти трудовому та побутовому влаштуванню осіб,

звільнених від відбування покарання, та їх соціальної адаптації.

За вказаним напрямом, урахуваючи позитивний вітчизняний і зарубіжний досвід [53; 242], перспективним вбачаємо наступне: 1) орієнтація кримінально-виконавчого процесу реальне втілення завдань щодо ресоціалізації, соціальної реабілітації, адаптації у суспільстві після звільнення особи від відбування покарання; 2) поступенітенціарний нагляд за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання; 3) тісна взаємодія установ виконання покарань та соціальних інституцій щодо працевлаштування осіб, звільнених від відбування покарання.

Наведені стратегічні завдання потребують не лише належного наукового супроводу (за вказаним напрямом уже наявні відповідні наукові розвідки [41; 142]), а й реального втілення в життя за умов перебування кримінально-виконавчої системи в підпорядкуванні Міністерства юстиції України.

3.4 Реалізація кримінально-виконавчої політики в процесі забезпечення запобігання злочинності

Мети запобігання вчиненню нових злочинів (ч. 2 ст. 50 КК України, ч. 1 ст. 1 КВК України) досягають роботою за двома напрямками. Перший – недопущення злочинів з боку засуджених під час відбування покарання. Цю мету вважають досягнутою в тому випадку, коли засуджений позбавлений можливості вчинити новий злочин [562, с. 154].

Однак із цього питання існують різні погляди. Так, наприклад, на думку О. О. Наташева, критерієм досягнення спеціального запобігання є невчинення нових злочинів засудженими як у період відбування покарання, так і після звільнення від нього [278, с. 174]. Однак І. В. Шмаров та А. В. Шаміс критично ставляться до цієї складової мети покарання, вважаючи, що результатом досягнення мети спеціального запобігання є незлочинна поведінка засудженого тільки в період відбування покарання.

Для цього засуджені до позбавлення волі ізолюються від суспільства, а окремі категорії – одна від одної, організуються охорона й нагляд за поведінкою засуджених, змінюється їх правовий статус, наприклад, вводиться цензура кореспонденції, огляди та обшуки тощо.

Другим напрямом є запобігання вчиненню нових злочинів з боку колишніх засуджених та інших осіб.

Загальнозапобіжний вплив чинить уже сам факт існування кримінально-виконавчої системи. За своєю внутрішньою характеристикою загальне запобігання, за твердженням А. І. Марцева, є особливим психолого-виховним впливом на свідомість і волю людей, який чинить ціла система заходів державно-правового характеру [257, с. 31, 32].

На думку С. В. Максимова, загальне запобігання виступає як психолого-правовий засіб кримінально-правового комплексу, виражений здатністю утримувати людей від вчинення злочинів за допомогою загрози покарання, посилення моральної заборони або заохочення правослухняної поведінки [252, с. 3]. А. В. Шаміс, критикуючи це визначення, схильний розглядати його як елемент спеціальної превенції [540, с. 79].

Досить важко встановити показники ефективності загальнозапобіжної діяльності кримінально-виконавчих установ, оскільки не завжди видається можливим визначити, чи була досягнута мета запобігання в результаті погрози застосування закону, судовою діяльністю, діяльністю кримінально-виконавчих установ або в сукупності, шляхом погрози застосування закону й діяльністю цих органів.

При виконанні покарання загальне запобігання досягається шляхом реалізації спеціально-запобіжних засобів, що полягають у режимі. У цьому випадку саме режим відбування покарання покликаний забезпечити загальне запобігання. М. О. Стручков із цього приводу наголошував: «Якщо всі основні засоби сприяють досягненню мети виправлення і перевиховання засуджених, а почасти й мети спеціального (приватного) запобігання, то тільки кара (покарання), крім названих, має своєю метою загальне

запобігання» [426, с. 206].

В. Шаміс цілком погоджується з такою теоретичною позицією й критично ставиться до твердження Г. В. Дровосекова, який вважає, що загальне запобігання, здійснюване виправними установами, може забезпечуватися й засобами, позбавленими елементів кари [130, с. 16]. На думку Г. А. Туманова, фактом, що забезпечує загальне запобігання, крім залякування та погрози застосування покарання, виступає факт виправлення осіб, які відбувають покарання [490, с. 276]. В останньому твердженні прослідковуємо кореляцію мети виправлення й запобігання вчиненню нових злочинів.

Серед важливих завдань кримінально-виконавчої системи слід виділити проблему запобігання вчиненню засудженими нових кримінальних правопорушень, що визначено чинним законодавством (КК України, КВК України) та схваленою Указом Президента України від 08 листопада 2012 р. № 631/2012 Концепцією державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, що передбачає не лише збільшення обсягів бюджетних асигнувань, що виділяються на утримання і розвиток кримінально-виконавчої системи, а й проведення комплексу інших організаційних, правових і соціальних заходів.

На виконання цього завдання адміністрація ДКВС України вживає низку заходів, серед яких: розробка сучасних технічних засобів забезпечення режиму, нових форм проведення соціально-виховної роботи, залучення засуджених до праці, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, розвиток дистанційної форми здобуття ними вищої освіти тощо [348].

Аналіз сучасних наукових праць у сфері протидії злочинності в місцях несвободи (А. І. Богатирьов, І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа, О. Г. Колб, І. М. Копотун, Ю. М. Орел та ін.) засвідчив важливу роль професійної підготовки персоналу зазначених установ під час реалізації запобіжної функції кримінально-виконавчої системи. Саме поєднання кадрового й

ресурсного забезпечення досліджуваної системи дозволяє ефективно реалізовувати її основні функції [562, с. 154].

Водночас не можна не враховувати й сучасні процеси, що відбуваються у кримінально-виконавчій системі України. Зокрема, з покладенням на уповноважені органи з питань пробації функцій щодо підготовки засуджених до звільнення з установ виконання покарань (під час реалізації пенітенціарної пробації), постає питання про включення названих інституцій до системи спеціальних суб'єктів протидії злочинності в місцях несвободи Міністерства юстиції України.

Разом із тим, проведені науковою школою «Інтелект» дослідження акцентують увагу на необхідності проведення моніторингу рівня постпенітенціарної злочинності, рівень якої за попередніми обрахунками вчених становить близько 65%.

Така пропозиція вітчизняних науковців є слушною, адже показник рецидивної злочинності визнається одним із критеріїв ефективності кримінально-виконавчої політики також і зарубіжними вченими. Зокрема, А. І. Сичов вважає необхідним розробку й педагогічну обґрунтування комплексу виховних методів, що сприяють усвідомленню правопорушниками неправильності негідної поведінки, формуванню в них мотивації чесного способу життя, а також науково-методичне забезпечення навчально-виховного процесу не лише під час відбування покарання, а й у період постпенітенціарної адаптації [464].

До речі, як показало наше дослідження, серед важливих техніко-превентивних заходів стабілізації стану оперативної обстановки місць несвободи Міністерства юстиції України є забезпечення переходу від тримання засуджених у гуртожитках казарменого типу до блочного (камерного) їх розміщення зі збільшенням норми жилої площі на одного засудженого шляхом технічного переоснащення й реконструкції установ виконання покарань, будівництва нових та реконструкції існуючих слідчих ізоляторів, упровадження енергозберігаючих технологій [562, с. 154].

Вищезазначені пропозиції знаходять наукову підтримку серед вітчизняних учених у галузі пенітенціарної кримінології [68; 149; 196]. Крім того, за сучасних умов реформування кримінально-виконавчої системи України під егідою Міністерства юстиції потребує перегляду політика щодо диференційованих категорій засуджених (жінок, неповнолітніх, до довічного позбавлення волі тощо), спрямована на їх виправлення та ресоціалізацію. Тому ми підтримуємо тих вчених-пенітенціаристів, які підтримують створення для цього взагалі нових видів установ, наповнюваність яких не повинна перевищувати 150–200 засуджених.

Водночас, узагальнення досліджень певної групи вчених дало підставу наголосити на продовженні пошуку та використання нових форм і методів виправлення та ресоціалізації засуджених, організаційних механізмів соціальної роботи з ними, закріпленні в кримінально-виконавчому законодавстві України соціальної, психолого-педагогічної роботи із засудженими як основні засоби їх виправлення і ресоціалізації. І насамкінець, диференціювати тримання засуджених залежно від ступеня й характеру суспільної небезпеки вчинених ними злочинів, поведінки під час відбування покарання, кримінального досвіду [19; 37; 44; 57; 63; 64; 522].

Зокрема, зарубіжний учений І. М. Смирнов у своїх працях дійшов висновку, що поліпшення планування, можливого на основі узагальнення досвіду роботи і широкого використання досягнень науки, а також з'ясування співробітниками сутності та змісту цієї складної управлінської діяльності, випробовуваних у ній форм і методів [423, с. 20]. Таку позицію займає і І. С. Кара, розробивши диференціацію заходів запобігання кримінальним правопорушенням серед осіб, звільнених від відбування покарання з випробування, включивши в них загальносоціальні та індивідуальні заходи [165, с. 20–24].

Цінність вищезазначених наукових підходів полягає в тому, що в них міститься універсальний кримінологічний підхід щодо запобігання кримінальним правопорушенням не лише серед засуджених у місцях

несвободи, а й до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі та звільнених умовно-достроково.

Тому серед нових суб'єктів запобіжної діяльності за сучасних умов постають уповноважені органи з питань пробації. У зв'язку з тим, що згідно із Законом України «Про пробацію» [353] пробація диференційована на досудову, наглядову й пенітенціарну, оптимізації в контексті взаємодії уповноважених органів з питань пробації з відповідними суб'єктами запобігання злочинам (органами досудового розслідування, судом, установами виконання покарань) потребує кожен із названих напрямів. Доцільним, на нашу думку, видається пропозиція учених щодо відновлення інституту прокурорського нагляду як одного з головних засобів забезпечення законності та дотримання прав і свобод засуджених [248; 541].

У зв'язку з необхідністю послідовного впровадження, починаючи із 2015 р., уповноважених органів з питань пробації, на нашу думку, учені-пенітенціаристи в тісній взаємодії з Міністерством юстиції України (ураховуючи при цьому пропозиції практичних працівників уповноважених органів з питань пробації) мають розробити цільову програму на 3–5 років, що передбачає розвиток вітчизняних органів з питань пробації з урахуванням українських реалій (соціально-економічного становища в державі, судової практики, рівня фінансування Міністерства юстиції, криміногенної обстановки як у країні загалом, так і в кримінально-виконавчій системі зокрема тощо). Водночас не відкидаємо, що термін реформ може бути відкоригований (як у більший, так і менший бік) у процесі науково-практичного та громадського обговорення й схвалення.

Варто визнати, що організовані злочинні угруповання в місцях позбавлення волі та на волі пов'язані між собою й по суті підпорядкували своєму впливу все внутрішнє життя установ виконання покарань. У зв'язку із цим першочерговим завданням відомчої кримінально-виконавчої науки є розроблення організаційно-правових заходів щодо нейтралізації впливу організованих злочинних співтовариств на засуджених і співробітників

кримінально-виконавчих установ.

Специфіка запобігання злочинності комплексними засобами кримінально-виконавчої системи України, на відміну від суто спеціально-кримінологічних та оперативно-розшукових, які проводяться спеціально уповноваженими на це оперативними підрозділами, передбачає звернення до вихідних засад підготовки майбутніх фахівців для кримінально-виконавчої системи, які, по суті, у майбутньому й будуть виступати суб'єктами запобіжної діяльності [562, с. 154].

Як справедливо із цього приводу зазначено в сучасних кримінологічних дослідженнях кримінально-виконавчої проблематики, «однією з причин неефективності системи організації виховного впливу на засуджених, нагляду за їх поведінкою, оперативного обслуговування, охорони виправних колоній, профілактики ускладнень оперативної обстановки і запобігання злочинам є низький рівень професійної підготовки персоналу. У підсумку процес виконання покарання має професійні хиби, що призводять до проблем у забезпеченні різних напрямів службової діяльності.

Результати контрольно-перевірочних занять із практичними працівниками виправних колоній, які проходили навчання в Інституті кримінально-виконавчої служби протягом 2011–2015 р., свідчать, що рівень професійної підготовки потребує підвищення. На жаль, близько 60% співробітників не володіють повним обсягом законодавчих та відомчих нормативно-правових актів, що регламентують різні напрями службової діяльності, а також способів і дій з вирішення проблемних, у тому числі кримінальних ситуацій.

Співробітники оперативних підрозділів, відділу нагляду і безпеки не можуть належним чином здійснювати оперативне реагування на ускладнення оперативної обстановки, а також розробляти заходи щодо: профілактики втеч; виявлення та ліквідації джерел і каналів надходження до засуджених заборонених предметів, виробів та речовин, запобігання їх

надходженню; збирання необхідної інформації під час вчинення злочинів проти особи, захоплення заручників, втеч, масових заворушень, а також для оцінювання оперативної обстановки» [195, с. 209].

Вважаємо, що подібний моніторинг кримінологічної професійної компетентності практичних працівників кримінально-виконавчих установ має проводитися під час кожного заїзду курсів підвищення кваліфікації в навчальних закладах ДКВС України з прийняттям відповідних заліків і повідомленням їх результатів із відповідними рекомендаціями практичним підрозділам, від яких були направлені на навчання відповідні співробітники.

Водночас у зарубіжній кримінологічній науці питанням професійної підготовки пенітенціарного персоналу щодо запобігання вчиненню засудженими під час відбування покарання нових злочинів приділяється значна увага. Через це окремі вчені розробили проект спецкурсу «Організація діяльності установ виконання покарань щодо запобігання злочинам і порушенням режиму» [440, с. 376–385]. Проведений нами аналіз теоретичної моделі такого навчального курсу свідчить про його актуальність і доцільність адаптації до умов функціонування кримінально-виконавчої системи України.

Насамкінець, підводячи підсумки вищевикладеного, зазначаємо, що проблема запобігання вчиненню засудженими нових кримінальних правопорушень має передбачати комплекс заходів, які включають у себе оптимальне поєднання загальносоціальних (організаційно-правових, соціально-економічних тощо), спеціально-кримінологічних (оперативно-розшукових та виправних), індивідуально-профілактичних і віктимологічних заходів впливу, здійснюваних у тісній взаємодії суб'єктів кримінально-виконавчої системи з дотриманням принципів, напрямів, форм та методів як відомчої, так і міжвідомчої взаємодії, а також упровадження запобіжно-орієнтованого спецкурсу до навчальних планів підготовки фахівців у навчальних закладах ДКВС України.

При цьому результати запобіжної діяльності мають підлягати

комплексній оцінці з виділенням ролі в цьому процесі кожного суб'єкта, урахуваючи його рівень компетенції (повноважень) і ступінь відповідальності. За такого стану справ має підвищитися рівень довіри до кримінально-виконавчої системи завдяки тому, що кримінально-виконавче відомство не повинно нести абсолютну відповідальність за стан рецидивної (зокрема постпенітенціарної) злочинності.

За результатами аналізу кримінально-виконавчої політики як засобу запобігання злочинності сформульовано пропозицію запровадити в Україні систему моніторингу рецидиву злочинів, вчинених особами після відбуття покарань, пов'язаних з позбавленням волі.

Таким чином, зважаючи на те, що за такими показниками як: рівень постпенітенціарної злочинності (65%); не належне володіння співробітниками системи (60%) знаннями щодо правових засад їх діяльності, ефективність системи потребує удосконалення, а тому нами пропонується наступний алгоритм підвищення ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи за рахунок: підвищення рівня компетентності працівника; покращення його соціально-правового захисту; тісної співпраці кримінально-виконавчих установ з уповноваженими органами пробації та іншими соціальними інституціями.

Висновки до третього розділу

Дослідження формування та реалізації кримінально-виконавчої політики в концептуальних положеннях кримінально-виконавчої системи України надало змогу дійти таких висновків:

1. З'ясовано системоутворюючі ознаки, що становлять зміст поняття «кримінально-виконавча політика», а саме визначення:

– основних напрямів, форм, методів та засобів як правотворчої, так і правозастосовної діяльності;

– відповідних державних органів і установ виконання покарань, пробації та реалізації заходів соціальної адаптації;

- інших державних органів, які причетні до кримінально-виконавчої діяльності;
- змісту діяльності громадськості й окремих громадян у процесі виконання-відбування покарань, пробації та реалізації заходів соціальної адаптації;
- обсягу та змісту сфери кримінально-виконавчих правовідносин.

2. Наголошено, що основною стратегічною метою сучасної кримінально-виконавчої політики України є вдосконалення кримінально-виконавчої системи на основі позитивного вітчизняного й зарубіжного пенітенціарного досвіду, практики ЄСПЛ, рекомендацій міжнародних та національних урядових і неурядових організацій. Це надасть змогу виробити концептуальні підходи до обґрунтування трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну.

3. Розвиваючи наукові позиції вітчизняних та зарубіжних учених пенітенціаристів наведено авторську дефініцію принципами кримінально-виконавчої політики, під яким запропоновано розуміти розроблені пенітенціарною доктриною і втілені в кримінально-виконавчому законодавстві основні положення, які мають імперативно-диспозитивний характер, що забезпечують формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Доведено, що принципи кримінально-виконавчої політики, а також інші засадничі положення цієї галузі правової політики Української держави, тісно взаємопов'язані, доповнюють один одного й вимагають комплексного застосування при реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

4. Аргументовано висновок, що сучасна кримінально-виконавча політика України в галузі діяльності кримінально-виконавчої системи має бути спрямована на реалізацію принципів гуманізму, демократизму, пріоритету загальних прав і свобод людини, диференціацію виконання покарань, індивідуального особистісного підходу до засуджених у процесі їх

виправлення і ресоціалізації. При цьому виправлення і ресоціалізацію засуджених розглянуто як пріоритетні, парні цілі виконання покарань, а також як оптимальні шляхи досягнення мети захисту інтересів особи, суспільства й держави.

5. Проведений аналіз міжнародно-правового регулювання принципів функціонування кримінально-виконавчої системи засвідчив, що міжнародні пенітенціарні стандарти реалізуються через: 1) формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації (зокрема, скорочення чисельності засуджених, які відбувають покарання, пов'язані з позбавленням волі), запровадження відповідних норм у національне законодавство; 2) практичну складову функціонування органів і установ виконання покарань (поліпшення матеріально-побутового забезпечення засуджених, удосконалення організаційно-штатної структури відповідних органів і установ); 3) широке застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, реорганізація кримінально-виконавчих інспекцій в уповноважені органи з питань пробації.

6. За результатами дослідження зарубіжного досвіду та зважаючи на сучасні процеси формування фахівця кримінально-виконавчої системи нової генерації наведено обґрунтування можливості розгляду як інноваційного засобу виправлення і ресоціалізації засуджених заходів соціально-психологічного та психолого-педагогічного характеру.

7. Наголошено, що проблема запобігання вчиненню засудженими нових кримінальних правопорушень має передбачати комплекс заходів, які включають у себе оптимальне поєднання загальносоціальних (організаційно-правових, соціально-економічних тощо), спеціально-кримінологічних (оперативно-розшукових та виправних), індивідуально-профілактичних і віктимологічних заходів впливу, здійснюваних у тісній взаємодії суб'єктів кримінально-виконавчої системи з дотриманням принципів, напрямів, форм та методів як відомчої, так і міжвідомчої взаємодії, а також упровадження запобіжно-орієнтованого спецкурсу до

навчальних планів підготовки фахівців у навчальних закладах ДКВС України.

РОЗДІЛ 4

ГАЛУЗЕВІ ТА МІЖГАЛУЗЕВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

4.1 Місце та роль кримінально-виконавчої системи в механізмі держави

Теоретико-методологічною основою виділення цього підрозділу в архітектоніці нашого дослідження став подальший розвиток концептуальних положень функціонування кримінально-виконавчої системи України, запропонований Г. О. Радовим. Як слушно наголошував учений, визначення ролі та місця пенітенціарної системи в загальнодержавному механізмі соціального управління вимагає попереднього аналізу великої кількості обставин, таких як: 1) об'єктивна соціальна природа пенітенціарної функції держави; 2) інтегрально-функціональний характер управління. У приведенні існуючої кримінально-виконавчої системи у відповідність до цих категорій фактично й полягає сутність пенітенціарної реформи як цілісної комплексної системи заходів [381].

Більше того, сучасний вітчизняний учений-пенітенціарист професор І. Г. Богатирьов справедливо наголошує, що «обраний українським народом курс на розвиток демократичної правової держави (ст. 1 Конституції України) вимагає проведення певної ревізії та переосмислення ролі та місця пенітенціарної системи України в загальнодержавному механізмі соціального управління» [66, с. 278].

У науковій літературі висловлюється слушна думка, що організаційно-функціональна структура державного управління – це сукупність органів державної влади в єдності їх предметів відання і компетенції, а також відповідних організаційних взаємозв'язків, яка забезпечує цілісний державно-управлінський вплив на окремі сфери суспільства [17, с. 122; 274, с. 41].

У зв'язку із цим варто наголосити, що цілісний державно-

управлінській вплив у сфері виконання покарань може бути лише за умови створення ефективних і результативних механізмів координованого співробітництва між кримінально-виконавчим відомством та іншими органами влади й громадськими інституціями в напрямі забезпечення суспільства шляхом ресоціалізації засуджених. Тому, на нашу думку, треба погодитися, що «соціалізація засудженого за допомогою формування максимально великої кількості соціальних комунікацій – важлива ідея кримінально-виконавчої системи. Така структура може бути створена, якщо включимо до неї все суспільство, в тому числі інститути, які не належать до державного управління – структури місцевого самоврядування та об'єднання громадян» [373, с. 22].

Разом із тим, урахувавши сучасний стан розвитку юридичної науки, зокрема надбання загальної теорії держави і права в контексті інших галузевих інститутів, вважаємо за доцільне дослідження пенітенціарної системи не в контексті державного (соціального) управління, а з позицій місця та ролі в механізмі держави. При цьому ми виходимо з таких позицій.

На сучасному етапі державотворчих процесів термін «механізм держави», або, як його ще називають у науковій літературі, «державний механізм», посів чільне місце у сфері юриспруденції. Водночас варто зауважити, що єдиного загальноприйнятого визначення вказаних дефініцій наразі не вироблено теорією держави і права [275]. Водночас, як слушно наголошує С. М. Оганесян, висловлені в літературі думки із цього питання незмінно пов'язують між собою поняття механізму держави та державного апарату (органів держави, державних органів) [295, с. 104].

Аналіз спеціальних наукових джерел засвідчує, що проблеми організації та функціонування державного механізму у вітчизняній юриспруденції почали розробляти ще в 50-х рр. ХХ ст. [226; 383]. Подальший науковий пошук виявив, що з того часу було проведено досить велику кількість досліджень різних питань функціонування механізму держави [115; 151; 193; 302; 525].

Найявний плюралізм наукових позицій із цього питання надає змогу виокремити таке: по-перше, ототожнення механізму держави та державного апарату між собою свідчить про вузьке розуміння механізму держави; по-друге, механізм держави розглядається як більш широка категорія, порівняно з державним апаратом, останній визнається складовою механізму держави (широке розуміння механізму держави).

Наукову позицію щодо вузького розуміння механізму держави підтримують такі теоретики права, як М. І. Хмелін [526, с. 87], А. І. Денисов, В. С. Нерсисянц, В. Н. Корельський [308, с. 197, 214], М. І. Байтін [16, с. 98] та ін. Так, на думку В. С. Нерсисянца, під механізмом (апаратом) держави розуміється організаційна структура державної влади, інституційна форма існування держави та здійснення державної влади [282, с. 262].

У свою чергу, учені, які дотримуються позиції щодо широкого розуміння механізму держави, одностайні в думці, що неодмінною частиною механізму держави є державний апарат, але при цьому вельми різному визначають інші складові механізму держави. Зокрема, В.В. Россіхін вважає, що в механізмі держави, крім державного апарату, виділяють так звані матеріальні придатки. До них, як правило, відносять збройні сили, поліцію, органи безпеки, виправні установи тощо, іншими словами, збройні формування, силові структури [393, с. 183].

Наприклад, на думку М. Н. Марченка, «державний механізм розглядається як сукупність різних державних органів, організацій, збройних сил, матеріальних засобів державної влади, а державний апарат обмежується лише системою державних органів» [469, с. 196].

Подібної позиції дотримуються й інші вчені, включаючи до державного механізму законодавчі органи, судові та інші органи, а також силові структури, які здійснюють у разі потреби заходи примусу (армія, внутрішні війська, тюрми тощо) [198, с. 64; 282, с. 264; 291, с. 36]. Відмінності в позиціях теоретиків права прослідковуються, по-перше, у

питаннях об'єднання в окремі групи «правоохоронних», «судових», «силових» органів тощо; по-друге, у виокремленні матеріальних додатків державного механізму – органів, що створюються при надзвичайних обставинах (війна, стихійні лиха) і мають тимчасовий характер (наприклад, Державний комітет оборони в період Великої Вітчизняної війни).

Щодо викладеного зазначимо, що кримінально-виконавча система належить до постійних утворень у складі механізму держави. Отже, широке розуміння механізму держави не вичерпує цього поняття сукупністю державного апарату й матеріальних додатків до нього. Представники цієї позиції, визнаючи більш широкий спектр елементів механізму держави, порівняно з поняттям «державний апарат», включають у нього організації, підприємства, установи тощо.

Так, С. С. Алексєєв, включаючи в механізм держави збройні сили та інші силові структури, відзначає, що «строго кажучи, функції державних органів виконує їх адміністрація», і включає в механізм держави, крім державних органів, і державні установи, підприємства, організації [1, с. 47–49].

При цьому найчастіше саме до державних організацій застосовується категорія «матеріальні додатки», і вони визначаються як «підрозділи механізму держави, які покликані здійснювати охоронну діяльність цієї держави» [255, с. 74].

Існує група вчених, що користуються тільки терміном «державний апарат», застосовуючи його то у «вузькому», то в «широкому» розумінні цього слова. У «вузькому» розумінні державний апарат – це система органів держави, у «широкому» – це система не тільки державних органів, а й усіх інших організацій, пов'язаних із державним апаратом [194, с. 8]. По суті, така думка принципово не відрізняється від розглянутої вище.

У ході дослідження виявлено ще одну цікаву думку щодо співвідношення понять «державний апарат» і «державний механізм», автори якої звертають увагу, насамперед, на етимологію цих категорій. Справді,

виходячи з юридичної семантики, слово «апарат» означає «установу або ряд установ, які обслуговують якусь галузь управління чи господарства» [421, с. 63]. При цьому «механізм» визначається як система, в якій рух одного викликає рух іншого [421, с. 404].

Зазначимо, що тлумачний словник української мови наводить схожі дефініції значення понять. Наприклад, слово «апарат» у ньому пояснюється як «установа або сукупність установ, що обслуговують яку-небудь ділянку державного управління чи господарства» [285, с. 37], а слово «механізм» (у переносному значенні) – як «внутрішня будова, система чого-небудь; сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та ін. явище» [285, с. 179]. Таким чином, можна приєднатися до позиції, відповідно до якої поняття «державний апарат» і «механізм держави» лежать у різних площинах і співвідносяться між собою як річ, що перебуває в спокої, у статиці (державний апарат), і ця сама річ, що перебуває в русі, у динаміці (механізм держави) [72, с. 108–109].

На підставі викладених суджень можна узагальнити, що однією з ключових ознак сталого функціонування механізму держави є взаємодія системи державних органів, установ і підприємств, призначених для реалізації державних функцій.

Тому слушним видається думка С. М. Оганесяна, який, вживаючи термін «механізм держави», вкладає в нього функціонування державного апарату, взаємодію його складових [295, с. 110].

Щодо визначення поняття «державний апарат», то в юридичній науці, так само як і щодо поняття «механізм держави», спостерігається плуралізм думок. Зокрема, одні вчені розуміють під державним апаратом систему спеціально створених органами державної влади установ (особливого роду організацій) професійних працівників, які займають встановлені в них штатні посади, забезпечують виконання цими органами властивих їм владно-державних функцій (у тому числі прийняття й виконання ними загальнозначущих та загальнообов'язкових рішень) і мають для цього

відповідні права та обов'язки [110, с. 712–713].

Оригінальний погляд на зазначену дефініцію висловив А. В. Оболонський, структурно підійшовши до порушеного питання. Так, учений наголосив, що частина державного апарату представлена державною (невійськовою та невоєнізованою владно-державною, владно-адміністративною, владно-управлінською, адміністративно-державною) бюрократією, а інша частина – військовими й воєнізованими державними установами [112, с. 546].

Перші, зауважив він, складаються з невійськових і невоєнізованих державних службовців, або чиновників (у широкому розумінні цього слова), другі – з військовослужбовців і воєнізованих державних службовців. І ті, й інші забезпечують виконання органами державної влади властивих їм владно-державних функцій (у тому числі прийняття та виконання ними загальнозначущих і загальнообов'язкових рішень), мають для цього відповідні права та обов'язки або щодо інших держав, або щодо громадян чи підданих власної держави.

Але якщо перші роблять це без застосування або загрози застосування фізичної сили й озброєння, за допомогою інших засобів, то другі в разі необхідності мають право та зобов'язані робити це за допомогою застосування або загрози застосування фізичної сили й відповідного озброєння. Якщо останні забезпечують виконання владно-державних функцій переважно у військовій і воєнізованій сфері, то перші – у всіх інших сферах владно-державної діяльності й владно-державних відносин [106, с. 186–190].

Аналіз праць прихильників традиційного розуміння механізму держави в широкому значенні дає підстави констатувати, що ця група теоретиків права одностайно відносить до його складової у формі так званого «матеріального придатку» установи виконання покарань, органи поліції, безпеки, збройні сили та інші подібні структури. Доречно зауважити, що, як свідчить історія, наведеним матеріальним придаткам

нерідко відводилась визначальна, вирішальна роль у державному механізмі. Відповідні державні інституції відігравали свою специфічну важливу роль у реалізації відповідних функцій держави. Із такої позиції наявні підстави для виділення вказаних матеріальних додатків як складової механізму держави.

Сформульована позиція знаходить підтримку й серед ряду вчених. Проте, на думку теоретиків права, вона є правильною скоріше дотично до функціонування тоталітарної держави, а не правової. Так, як зауважує Р. А. Ромашов, у державі з тоталітарним політичним режимом такого роду матеріальні додатки відіграють дійсно вирішальну роль.

Більш того, в умовах тоталітарного режиму держава повністю підпорядковує собі суспільство. Права і свободи індивідів є вторинними відносно державних інтересів. В основі тоталітарного режиму лежить єдина державна ідеологія, насильно нав'язувана всьому суспільству. Управління економікою здійснюється за допомогою адміністративно-командної системи, передбачається практично повна монополія держави в питаннях планування та керівництва процесом економічного розвитку.

При цьому, продовжує поіменованій учений, державному плану надається директивний (безперечний) характер, загальнообов'язковий для всіх суб'єктів соціально-правових відносин у сфері економіки. Прерогативою щодо інших видів і форм власності володіє державна власність. Приватна власність забороняється. Держава розглядається як орган, що творить право; поняття право і закон ототожнюються. При цьому в ряді випадків (зокрема, коли цього вимагає «державна доцільність») держава може ігнорувати встановлений нею ж закон [391, с. 82–83].

Із приводу наведених суджень хочемо наголосити на одній важливій позиції. Не відкидаючи значущої ролі подібних органів у забезпеченні й захисті внутрішніх та зовнішніх інтересів держави, надмірне втручання держави в суспільне й приватне життя, часто з порушенням прав і свобод особи, неприпустиме для правової держави. Така ознака, як ми вже

зазначали вище, властива тоталітарній державі.

Аналіз відповідної наукової літератури надав підстави віднести органи й установи виконання покарань до соціальних систем. Щодо структури кримінально-виконавчої системи доречною видається позиція В. Г. Афанасьєва, згідно з якою будь-яка з великих соціальних систем також утворена із сукупності відносно самостійних підсистем, що функціонують з єдиною метою. Залежно від того, додає вчений, у якому зв'язку вони розглядаються, ціле стає частиною більш загального та складного цілого, до якого воно входить, а частина стає цілим для тих частин, з яких сама утворена [10, с. 9].

Вдалим вважаємо загальноприйняте в науці визначення системи як сукупності елементів, що утворюють єдине ціле і взаємодіють один з одним, а також із навколишнім середовищем [472, с. 24].

Ураховуючи специфіку різних процесів, із якими взаємодіє людство в процесі своєї життєдіяльності, аксіоматичним є судження, згідно з яким суспільство визнається складною реальністю.

Розвиваючи цю позицію, доречно звернутися до теорії галузевого управління, представники якої вважають, що, на відміну від керованих систем (де програму впливу отримують ззовні), суспільство є системою, в якій процеси управління й регулювання проходять природно та зумовлені органами, факторами, механізмами, внутрішньо притаманними самій системі суспільства [314, с. 3]. При цьому, як слушно зауважує С. М. Оганесян, необхідною умовою для будь-якої соціальної системи є наявність не менше ніж двох елементів, які певним чином взаємопов'язані, впорядковані та взаємодіють один з одним, і внаслідок цього становлять єдине ціле, яке має властиві відповідній системі ознаки [295, с. 113].

Тому не випадково, що якісна своєрідність елементів і специфіка їх зв'язку зумовлюють утворення конкретної системи (наприклад, машина або колектив людей). У першому випадку вона механічна, у другому – соціальна. Кожна з них, як зазначає Г. А. Туманов, володіючи ознаками

системи, відрізняється одна від одної системними ознаками [487, с. 4]. Важливість наведення вказаних ознак пояснюється тим, що в соціальних системах їх специфіка передбачає послідовне застосування положень науки управління.

Її представники як одну з особливостей предмета цієї галузі називають принцип ієрархії систем. За слушним висловлюванням академіка А. І. Берга, поєднання принципу ієрархічності управління з принципом зворотного зв'язку надає системам управління властивості стійкості, яка полягає в тому, що система автоматично знаходить оптимальний стан при досить широкому колі змін зовнішньої обстановки [29, с. 498]. Таку позицію розвивають інші вчені, наголошуючи, що ієрархічність передбачає точне визначення компетенції та функцій управлінських ланок. Без цього організована система не зможе діяти чітко й цілеспрямовано [314, с. 4].

Використовуючи методи сходження від простого до складного, а також від загального до конкретного, зазначимо, що соціальна система в найбільш спрощеному вигляді може бути подана як об'єднання або навіть найпростіша група людей, які розташовані в певному порядку, у супідрядності. Їй властива наявність цілей об'єднання, які зумовлені об'єктивними закономірностями. Але в одному випадку цілі можуть бути усвідомлені людьми, тоді останні об'єднуються заради їх досягнення, в іншому – такого усвідомлення не відбувається. Однак цілі, які об'єднують людей як свідомо, так і стихійно, завжди соціальні, оскільки визначаються економічними, політичними, класовими та іншими громадськими інтересами [79, с. 56].

Така властивість соціальної системи стала основою для вироблення не лише договірної теорії походження держави, а й формування перших елементів механізму держави, з яких згодом оформилася кримінально-виконавча система.

Діалектика взаємодії кримінально-виконавчої системи й соціуму виявляється в тому, що соціум утворив вказану систему для захисту своїх

інтересів, про що, зокрема, свідчить і норма, вміщена у ч. 1 ст. 1 КВК України. При цьому основні ознаки, властиві суспільству, застосовані й щодо кримінально-виконавчої системи, яка виступає його складовою.

У контексті викладеного доцільно навести положення теорії соціального менеджменту, згідно з яким вищим типом соціальної системи є суспільство, що займає найвищий щабель ієрархічної градації таких систем. Держава (підсистема), як форма політичної організації суспільства, – вже система другого порядку й щодо суспільства є його елементом. У свою чергу, вона складається з безлічі елементів – підсистем – державних органів різного призначення, які розміщуються по всіх щаблях ієрархії [432, с. 44–49].

Суспільство, визначивши місце кримінально-виконавчої системи в механізмі держави, делегувало їй певні функції соціального контролю, зокрема, у сфері протидії злочинності, виправленні та ресоціалізації засуджених тощо.

Зазначимо, що такий підхід щодо віднесення досліджуваної нами системи до системи соціального контролю повною мірою корелює з теорією соціальної організації як у цілому, так і дотично до сфери виконання покарань [3, с. 42].

Отже, з урахуванням викладених вище теоретичних положень і ґрунтуючись на емпіричних результатах нашого дослідження, доходимо висновку, що кримінально-виконавча система та наявні в її структурі служби, підрозділи тощо належать до спеціалізованих керованих соціальних систем із визначеними ієрархічними зв'язками. При цьому, незважаючи на те, що щодо держави кримінально-виконавча система виступає як підсистема, вона сама по собі є самостійною соціальною системою виконання кримінальних покарань та пробації.

Проблема термінологічного апарату чинного законодавства є однією з нагальних у національній законотворчості. Це пояснюється тим, що кримінально-виконавче законодавство України не вживає термінів

«пенітенціарна система», «пенітенціарні установи», «пенітенціарна політика», незважаючи на те, що вони визнані не лише відповідною галузевою наукою, а й вживаються в нормах міжнародного права у сфері виконання покарань, інших заходів кримінально-правового характеру та поводження із засудженими.

Дискутуючи щодо поширених дефініцій «пенітенціарні установи» та «пенітенціарна система», під якими розуміють установи й органи, які виконують покарання у виді позбавлення волі [42], ми поділяємо думку С. М. Оганесяна, що така дефініція відображає занадто вузьке розуміння пенітенціарної системи. Натомість, пенітенціарна система має включати установи й органи держави, які виконують усі види кримінальних покарань, організаційні, правові, соціальні та громадські інститути, що забезпечують мету виправлення засуджених [295, с. 116].

Саме така позиція покладена нами в основу розмежування понять «кримінально-виконавча система» та «пенітенціарна система». Водночас предмет дослідження нами прив'язано саме до кримінально-виконавчої системи, виходячи з термінології, вживаної в чинному національному законодавстві.

Тому, визначаючи структуру й функції кримінально-виконавчої системи, ми виходимо не лише з концепції виправлення засуджених, а й інших функціональних елементів такої системи, таких як: кримінально-виконавчий, ресоціалізаційний, запобіжний, оперативно-розшуковий. Про таку класифікацію функцій кримінально-виконавчої системи йшлося вище, і відповідне положення з обґрунтуванням його теоретико-прикладного значення відображено в науковій новизні результатів дослідження.

Тому цілком логічним є висновок, за яким кримінально-виконавча система охоплює виконання покарання й застосування інших заходів кримінально-правового характеру, структурно включаючи всю сукупність відповідних інституцій, а саме: установи кримінально-виконавчої системи; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері

організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб); дисциплінарний батальйон; командування військових частин, що виконують покарання у виді службового обмеження для військовослужбовців; гауптвахти, що виконують покарання у виді арешту; посадових осіб та органи держави, що виконують вимоги вироку про позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; адміністрацію організацій, що виконує вимоги вироку про позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Щодо терміна «пенітенціарна система» погоджуємося з С. М. Оганесяном у тому, що вказане поняття потрібно використовувати як у науковому обігу, так і в загальноживаному значенні, оскільки він дозволяє позначити всю сукупність суб'єктів виконання кримінальних покарань, організаційно-правових, соціальних і суспільних інститутів, що беруть участь у забезпеченні виправлення засуджених [295, с. 116].

Більше того, за справедливим судженням Д. В. Ягунова, пенітенціарна діяльність ґрунтується на об'єктивному інтересі суспільства в забезпеченні ресоціалізації злочинців як однієї з гарантій їх майбутньої безпечної поведінки. Причому ресоціалізація повинна бути забезпечена не за формальними ознаками, а на підставі реального встановлення (відновлення) соціально корисних зв'язків засудженого.

Неухильне слідування вимогам закону про те, що висота в'язничної стіни має бути стільки-то метрів, що засуджений може отримувати стільки-то посилок та передач, не є пенітенціарною діяльністю. Це – діяльність з виконання покарань.

Про досягнення дієвих результатів в умовах формально-юридичного погляду на виконання покарання, зміст якого полягає в утриманні засудженого в умовах певних правових обмежень, просто не доводиться, хоч чинне кримінально-виконавче законодавство побудоване саме на цих формально-юридичних ідеалах. Об'єктивні закони соціалізації особистості

на волі та ресоціалізації в період і після відбування покарання вимагають створення для засуджених таких умов життя, які за своєю суттю спроможні сприяти заміні негативного соціального стереотипу на позитивний [585, с. 23].

Незважаючи на таку, здавалось би, зрозумілу сентенцію, нині, на жаль, пенітенціарна система нерідко невиправдано розглядається лише як сукупність органів і установ виконання покарань не тільки з погляду громадської думки, а й у працях учених.

Найпростішим визначенням пенітенціарної системи в такому розумінні, на думку В. М. Прусса та Д. В. Ягунова, є таке: це певна кількість пенітенціарних установ, інших органів та інституцій, розташованих відповідно до особливостей адміністративно-територіального поділу держави в ієрархічному порядку, які призначені для виконання покарань, проголошених у вироках судів [356, с. 8]. Проте наведена дефініція не здатна повною мірою задовольняти науково-прикладні засади сучасного стану правової системи України.

Згідно з позицією В. М. Трубникова та співавторів відповідного підручника, система органів, які виконують покарання, – це встановлена законом сукупність взаємопов'язаних державних органів та громадських організацій, створених для виконання кримінальних покарань, які пов'язані цілями кримінального та кримінально-виконавчого законодавства [485, с. 181].

Наведені судження поіменованих вітчизняних учених зайвий раз підтвердили виправно-ресоціалізаційну наповненість змісту функціонування пенітенціарної системи, тоді як кримінально-виконавча система держави, при включенні до її функціонального наповнення вказаного елемента, характеризується й іншими з наведених вище функцій.

Зазначимо, що принагідно до категорії «поліфункціональність» у сфері виконання покарань, розвиваючи ідею виправлення засуджених дотично до функціонування пенітенціарної системи, зарубіжні вчені обґрунтовують

запровадження до наукового обігу такого поняття, як «виправний конгломерат», посилаючись на загальносоціальне визначення «конгломерату» як складної організації, що складається із численних різноманітних функцій [606, с. 4].

Отже, резюмуючи з приводу ознак системності, детально описаних у відповідних наукових джерелах [5, с. 83–91; 90, с. 16; 488, с. 98–112], що дозволяють виокремити чітке місце кримінально-виконавчої системи в суспільстві й механізмі держави, можемо дійти таких узагальнень:

1) кримінально-виконавча система являє собою самостійну систему, тобто сукупність певної кількості закономірно пов'язаних між собою у визначену структуру елементів, що утворюють якісно нову цілісність. При цьому досліджувана система, маючи всі ознаки системності, виступає дійсно соціальною системою, а не простою сукупністю установ і органів, які виконують кримінальні покарання та пробацію;

2) з позицій теорії менеджменту кримінально-виконавча система складається зі зв'язків суб'єктів управління, керованих об'єктів, прямих інформаційно-керованих зв'язків, зворотних зв'язків, командної інформації, освідомлювальної інформації, прийняття й коригування рішень;

3) кожен елемент кримінально-виконавчої системи є системним утворенням.

Кримінально-виконавча система за принципом поділу влади [73, с. 12–28; 537, с. 4–5; 538, с. 429] належить до виконавчої влади, виконуючи при цьому низку правоохоронних функцій, на що вказано в сучасних наукових працях із зазначеної проблематики [55].

При цьому виконавча влада у сфері кримінально-виконавчих правовідносин впливає й на формування відповідної політики та відповідного галузевого законодавства, виступаючи суб'єктом законодавчої ініціативи. Слушним із цього приводу буде навести цитату класика теорії держави і права В. Є. Чиркіна: «Із принципових питань державної політики всі гілки влади мають діяти узгоджено, інакше неможливо управління

суспільством, що тягне за собою анархію і розпад» [328, с. 21]. Вказана теза цілком може бути застосована за сучасних умов реформування кримінально-виконавчої системи України й відповідного законодавства у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

Проте не лише законотворчість впливає на тенденції розвитку досліджуваної нами системи в структурі механізму держави. Так, розгляд теоретичних і практичних аспектів статусу кримінально-виконавчої системи на сучасному етапі викликає труднощі, якщо врахувати характер перетворень економічної й політичної систем країни. Принципово важливим є сприйняття ідеї правової держави.

Такі її принципи, як панування закону в усіх сферах життєдіяльності суспільства, зв'язаність законом самої держави та її органів, непорушність свободи особистості, прав та інтересів громадянина, взаємна відповідальність держави й особи, потребують внесення суттєвих доповнень у розкриття змісту законності як одного з принципів державного та суспільного життя. Зберігають силу такі вимоги законності, як суворобов'язковість законів для всіх державних і громадських органів, посадових осіб і громадян, рівність усіх громадян перед законом, послідовність боротьби з правопорушеннями й невідворотність відповідальності за них [466].

У контексті наведеного С. М. Оганесян слушно зауважив, що декларування рішучості домогтися в історичній перспективі правової держави не збігається, на жаль, ні з практикою діяльності державних органів, ні з поведінкою людей. За таких умов кримінально-виконавча система покликана стати одним із гарантів здійснюваних у державі перетворень цивілізованими засобами, у межах законних процедур, без утиску чийось прав та інтересів, і водночас посилення боротьби зі злочинністю [295, с. 122].

Тому не випадково, що розробники уніфікованої моделі основних засад та механізму функціонування пенітенціарної системи України (до яких

належить і автор цієї роботи) у колективній монографії «Доктрина пенітенціарного права України» до принципів пенітенціарної системи України віднесли принцип верховенства права.

У ст. 1 Конституції України записано: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [191]. Окремі спроби розроблення ідеї правової держави мали місце й у радянській теорії права (І. С. Самошенко, В. М. Чхиквадзе, Н. Неновські та ін.) щодо соціалістичної держави як правової. Проте така думка не є односпайною і, як і будь-яка наукова теорія, має своїх опонентів: Л. М. Каганович [425, с. 9], Є. Б. Пашуканіс [316, с. 135], Г. К. Сухоруков [463, с. 7–8] та ін.

Тому погоджуємося з узагальненням, зробленим С. М. Оганесяном, що негативне ставлення до теорії правової держави за радянських часів стало стереотипом і панувало у вітчизняній правовій свідомості дуже довго. Однак із розвитком юридичної науки, рухом громадської думки таке ставлення поступово слабшало.

Тому в правовій державі, як продовжує поіменованій учений, роль кримінально-виконавчої системи має перерости в зовсім іншу якість. Із репресивних, каральних органів, якими вони були при тоталітаризмі, вона має перерости в правоохоронний орган в істинному розумінні цього слова. Це означає, що вся її діяльність має бути спрямована, передусім, на захист прав і свобод громадян, законних інтересів суспільства й держави. Тим самим кримінально-виконавча система буде всіляко забезпечувати верховенство права, а не панування держави [295, с. 133].

Розвиваючи наведені вище міркування щодо ролі кримінально-виконавчої системи в механізмі правової держави, ми підтримуємо позицію учених наукової школи «Інтелект», на чолі із заслуженим діячем науки і техніки України, професором І. Г. Богатирьовим, що головне місце в системі закріплених у ст. 5 КВК України принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань має посісти принцип верховенства права [479, с. 10].

Суб'єктний склад вітчизняної кримінально-виконавчої системи вичерпно врегульовано ст. 11 КВК України «Види органів і установ виконання покарань». Так, органами виконання покарань є: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, його територіальні органи управління, уповноважені органи з питань пробації (ч. 1). Установами виконання покарань є: арештні доми, кримінально-виконавчі установи, спеціальні виховні установи (виховні колонії), слідчі ізолятори у випадках, передбачених цим Кодексом (ч. 2). Кримінально-виконавчі установи поділяються на кримінально-виконавчі установи відкритого типу (виправні центри) і кримінально-виконавчі установи закритого типу (виправні колонії) (ч. 3). Виправні колонії поділяються на колонії мінімального, середнього і максимального рівнів безпеки (ч. 4). Виправні колонії мінімального рівня безпеки поділяються на колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання і колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання (ч. 5). У виправних колоніях середнього рівня безпеки можуть створюватися сектори максимального рівня безпеки для відбування покарання чоловіками, засудженими до довічного позбавлення волі. У виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання можуть створюватися сектори середнього рівня безпеки для відбування покарання жінками, засудженими до довічного позбавлення волі (ч. 6). У межах, визначених цим Кодексом та законами України, виконання кримінальних покарань також здійснюють органи державної виконавчої служби, військові частини, гауптвахти і дисциплінарний батальйон (ч. 7). Територіальні органи управління, уповноважені органи з питань пробації, арештні доми, виправні центри, виправні та виховні колонії, слідчі ізолятори організуються і ліквідуються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, а військові частини, гауптвахти і дисциплінарний батальйон – Міністерством оборони

України (ч. 8) [214].

Доречно зауважити, що відсутність норми в ч. 8 ст. 11 КВК України, яка б визначала процедуру погодження Міністерством оборони України питань організації та ліквідації військових частин, гауптвахт і дисциплінарного батальйона з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, нівелює правовий статус останнього як провідного суб'єкта формування й реалізації кримінально-виконавчої політики України [214; 566, с. 184].

Викладене положення свідчить про недостатню науково обґрунтовану теорію щодо співвідношення суб'єктів, що забезпечують формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Ураховуючи те, що це не становить предмета нашого дослідження, ми констатуємо необхідність окремого наукового пошуку за цим напрямом.

У контексті викладеного з позицій трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну важливо наголосити, що до внесення змін до ч. 8 ст. 11 КВК України Законом України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 08 квітня 2014 р. № 1186-VII [336] організація і ліквідація військових частин, гауптвахт і дисциплінарного батальйону здійснювалися Міністерством оборони України і не потребували погодження з іншими органами державної влади.

Нині, як було вказано вище, подібні юридичні рішення мають погоджуватися з Міністерством юстиції України, однією з функцій якого є реалізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Це, звичайно, зайвий раз засвідчує перебудову вектора з кримінально-виконавчого на пенітенціарний, що схвально оцінюється в контексті наближення вітчизняної системи кримінальної юстиції (як більш емного поняття) до європейських стандартів.

Отже, усі суб'єкти як формування (Міністерство юстиції України), так

і реалізації (ДКВС України, Міністерство оборони України) належать до органів виконавчої влади.

Згідно зі ст. 11, 12 КВК України, до органів, що виконують покарання в Україні, належить центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), котрий виконує покарання у виді конфіскації майна у випадках та в порядку, передбачених цим Кодексом та законами України [214]. Разом із тим, він не є кримінально-виконавчою установою, оскільки виконання кримінальних покарань не є його основною функцією.

Певною мірою це правило поширюється й на Міністерство оборони України, основними завданнями якого, відповідно до п. 3 Положення про цей центральний орган виконавчої влади, є:

- формування і реалізація державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва, у галузі оборонного планування, військової освіти та науки;
- здійснення військово-політичного та адміністративного керівництва Збройними Силами;
- забезпечення формування військово-технічної політики у сфері оборони;
- формування військової кадрової політики;
- здійснення в установленому порядку координації діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони;
- забезпечення формування державної політики у сферах цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, профілактики травматизму невиробничого характеру, а також гідрометеорологічної діяльності [352].

Зазначимо, що такі структурні одиниці Міністерства оборони України, як військові частини, гауптвахти, на підставі ст. 14 КВК України, виконують покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службового обмеження для військовослужбовців, засуджених за злочини невеликої тяжкості, арешту з утриманням засуджених на гауптвахтах, а також здійснюють контроль за поведінкою засуджених військовослужбовців, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

Подібна ситуація, яка склалася нині в Україні з кримінально-виконавчою системою, нагадує ту, що мала місце за часів перебування українських земель у складі Російської імперії, коли система виконання покарань була поділена між цивільним і військовим відомством. Тоді більшість учених термін «пенітенціарний», як і «пенітенціарна система», асоціювала власне із цивільним відомством виконання покарань, що актуально й сьогодні, коли такі вимоги поставлені Радою Європи, зокрема Європейськими пенітенціарними правилами [137].

Таким чином, органи й установи, які виконують кримінальні покарання, перебувають у складі ДКВС України та Міністерства оборони України як органів виконавчої влади.

Однак більшість видів кримінальних покарань виконується установами кримінально-виконавчої системи ДКВС України, які ми називаємо кримінально-виконавчими установами [42].

Отже, кримінально-виконавчі установи (до яких відносимо, як було зазначено вище, установи, які виконують кримінальні покарання як основну функцію, у тому числі дисциплінарний батальйон Міністерства оборони України), які одночасно є і правоохоронними органами в механізмі правової держави, потрібно розглядати тільки як частину виконавчої влади, і взаємодія їх з іншими державними органами має чітко вкладатися в рамки функцій, обов'язків і прерогатив виконавчої влади.

Таким чином, на підставі викладених вище аргументів доходимо

висновку, що кримінально-виконавчі установи в механізмі правової держави мають відігравати роль правоохоронних органів, проте вона має виявлятися в суворих рамках функцій виконавчої влади. Тобто на підставі відповідних діалектичних зв'язків такі органи виступають одночасно і правоохоронними, і виконавчими. Розглядаючи кримінально-виконавчі установи як правоохоронні органи, ми виходимо з позиції, що такі інституції не мають бути в чистому вигляді (а лише в рамках, визначених кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством) репресивними й каральними, а мають забезпечувати реалізацію принципу верховенства права. Щодо другого із визначених вище аспектів, то тут вказується місце відповідних інституцій у системі поділу влади з безумовним віднесенням їх до виконавчої гілки влади.

Проводячи дослідження щодо визначення місця та ролі кримінально-виконавчої системи в механізмі держави, не можемо оминати увагою міжнародно-правовий аспект із цього приводу.

Зокрема, історико-правові передумови сучасних міжнародних процесів у кримінально-виконавчій сфері було закладено ліберальними реформами, що мали місце у XVIII ст. в Європі та США. Нині такі тенденції виявляються в діяльності міжнародних неурядових організацій. Так, організація «Міжнародна кримінальна реформа» (PRI) наполегливо й принципово виступає за скорочення тюрем. На думку Генерального секретаря PRI В. Спарк (Англія), збільшення кількості злочинців, поміщених у тюрми, на чверть здатне зменшити злочинність усього на 1%. Крім того, тюрми негативно впливають на стан усього суспільства [262, с. 37].

У контексті наведених міжнародних підходів до кримінально-виконавчої діяльності повною мірою підтримуємо С. М. Оганесяна, що подібна постановка проблеми властива переважно для розвинених західних країн. Для постраданського простору ситуація в цьому сенсі дещо інша [295, с. 135–136]. Ситуація в Україні подібна до тієї, що наведена

поіменованим ученим: якщо особу за вчинення злочину не засуджено до позбавлення волі, то соціум вважає, що такий індивід узагалі не покараний. Даються ознаки також різні оцінки низки соціальних благ – в Україні, наприклад, особиста свобода ще не цінується так високо, як в інших країнах.

Ми підтримуємо вироблену вітчизняною наукою парадигму, згідно з якою діяльність кримінально-виконавчої системи як одного з найважливіших державних інститутів визначається ступенем розвитку суспільно-правових відносин суспільства. Стратегію, основні напрями розвитку та формування кримінально-виконавчої політики прямо чи опосередковано визначає комплекс соціальних чинників. До основних із них можна віднести соціально-політичний та економічний стан суспільства, моральні цінності та правові уявлення, стан та динаміку злочинності в державі, вимоги міжнародним актів щодо прав людини і поводження із засудженими, діяльність міжнародних організацій, розвиток правової науки [206, с. 8].

Стабільність соціально-економічного розвитку суспільства, наявність чіткої політичної концепції та цілей, що ставить перед собою держава, послідовна реалізація їх виконавчою владою, відсутність певних соціальних конфліктів створюють сприятливі умови для функціонування кримінально-виконавчої системи. І навпаки, слабкість і непослідовність законодавчої влади, дестабілізація соціально-політичної ситуації, неясність і суперечливість цілей суспільного розвитку, соціальна напруга та конфлікти деструктивно впливають на процес розвитку кримінально-виконавчої системи [359, с. 56].

Безперечно на життєдіяльність кримінально-виконавчої системи впливає не тільки стан економічного розвитку країни, а і реформи які проводить держава щоб ситабілізувати нашу економіку. Тому складно заперечити, що держава, яка має розвинену стабільну економіку, може більш приділити увагу удосконалення функціонування кримінально-виконавчої

системи України. І навпаки, в умовах економічної кризи та зубожіння населення країни формування стабільної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань в певній мірі залежить від економіки.

Ураховуючи ці обставини, Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими (Правила Мандели) 2015 р. звертають увагу на різноманітність юридичних, соціальних, економічних умов, тому не всі ці правила можна застосовувати повсюди та одночасно [264].

Кримінально-виконавча система залежить і від морального стану суспільства, певного рівня правової свідомості людей. Залежно від розвитку суспільства в різних соціальних групах можуть бути різні відхилення від офіційно пропагованих моральних і правових цінностей. У суспільстві, яке динамічно розвивається і є стійким у соціально-політичному аспекті, спектр цих відхилень не такий контрастний.

Ставлення суспільства до засуджених за таких умов стає більш терпимим, гуманним, що неминуче впливає на державні та громадські структури, які беруть безпосередню участь у розробленні й реалізації кримінально-виконавчої політики. Під час загострення соціальних конфліктів послаблюються моральні засади життєдіяльності суспільства, що призводить до формування негативного ставлення до засуджених. Понад 80% обстежених (різні категорії громадян) вказує на необхідність поширення кримінального покарання в більш суворих його формах, включаючи довічне позбавлення волі. Це пояснюється не тільки значним зростанням злочинності, а й недостатньою інформованістю населення про реальні наслідки застосування цієї форми покарання.

На функціонування кримінально-виконавчої системи впливають динаміка та структура злочинності. При стабільному рівні злочинності чи при його зниженні політика в цій сфері, як правило, гуманніша, а при зростанні кількості злочинів приймаються більш жорсткіші політичні та правові рішення. Суспільство має знати, що воно значною мірою винне в

тих злочинах, які в ньому вчиняються, бо не зла воля людини є причиною злочину, а та сфера, яка наповнює цю волю злочинним змістом. І злочинець – це не тільки небезпечна особа, яку потрібно покарати, а й суб'єкт, який заблукав і якого потрібно повернути до добра, хворий, якого потрібно лікувати, людина, котра має свої потреби, задоволення яких украй необхідне для інтересів самого суспільства [359, с. 57–58]. У контексті останнього судження не випадково, що в західному суспільстві свого часу було започатковано реабілітаційну модель кримінально-виконавчого впливу на особу засудженого – за допомогою різноманітних програм психолого-терапевтичного й медичного втручання в проблеми, що призвели особу до вчинення злочину та засудження.

Ураховуючи зміни, що відбуваються в українському суспільстві, кримінально-виконавча система у ХХІ ст. в умовах закономірних трансформаційних процесів має орієнтуватися на модель функціонування перехідного типу, запропоновану вітчизняним ученим Є. М. Бодюлом та С. М. Оганесяном. Така модель має поєднувати в собі загальноприйняті гуманістичні підходи до виконання покарання з одночасним урахуванням особливостей української дійсності, вимогами зміцнення правопорядку, а також реальними ресурсними можливостями. У такому підході ми вбачаємо оптимальну модель урахування як позитивного зарубіжного досвіду, так і вітчизняного в його сучасному прогресивному вияві й історичній ретроспективі.

Таким чином, резюмуючи місце та роль кримінально-виконавчої системи в механізмі держави, можна зробити такі висновки:

1. Обґрунтовано, що кримінально-виконавча система на історично завершеному етапі формування відповідного державного механізму є його необхідною складовою.

2. Кримінально-виконавча система охоплює виконання покарання й застосування інших заходів кримінально-правового характеру, структурно включаючи всю сукупність відповідних інституцій, а саме: установи

кримінально-виконавчої системи; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб); дисциплінарний батальйон; командування військових частин, що виконують покарання у виді службового обмеження для військовослужбовців; гауптвахти, що виконують покарання у виді арешту; посадових осіб та органи держави, що виконують вимоги вироку про позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; адміністрацію організацій, що виконують вимоги вироку про позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

3. Кримінально-виконавча система за принципом поділу влади належить до виконавчої влади, виконуючи низку правоохоронних функцій. При цьому виконавча влада у сфері кримінально-виконавчих правовідносин впливає на формування відповідної політики й відповідного галузевого законодавства, виступаючи суб'єктом законодавчої ініціативи. Вказані положення мають повною мірою застосовуватися за сучасних умов реформування кримінально-виконавчої системи України й відповідного законодавства у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

4.2 Взаємодія органів та установ кримінально-виконавчої системи з іншими державними органами і громадськими організаціями

Концепт поліфункціональності та взаємодії кримінально-виконавчої системи України ґрунтується на визнаній науковій тезі, згідно з якою кримінально-виконавча система є одним із найважливіших елементів суспільства і поряд з цілями виправлення засуджених та запобігання вчиненню нових злочинів, покликана виконувати ряд соціальних функцій [419, с. 120].

Крім того, кримінально-виконавча система являє собою систему відповідних державних органів, що взаємодіють між собою та іншими

державними органами, які ведуть боротьбу зі злочинністю. Цей взаємозв'язок, незважаючи на відмінність правових основ, форм і методів їх діяльності, зумовлений поставленим перед ними спільним завданням боротьби зі злочинністю в державі.

Успішна робота кожного із зазначених державних органів, на думку С. М. Оганесяна, – необхідна передумова ефективного виконання завдань іншими ланками цієї системи. Вони повинні взаємодіяти на всіх етапах боротьби зі злочинністю, зокрема, при виконанні покарання [295, с. 123].

Таку позицію С. М. Оганесяна поділяє і вітчизняний вчений М.М. Яцишин, який вважає, що проблема правового регулювання відносин органів і установ виконання покарань з державними органами та недержавними організаціями актуальна як для юридичної науки, так і для соціальної практики. Тим часом чинне законодавство України поки що не дає вичерпного переліку форм і напрямів такої співпраці у процесі виправлення і ресоціалізації засуджених, хоча правова система держави вже накопичила певний обсяг нормативно-правових актів, предметом регулювання яких певною мірою є зазначена галузь діяльності [595, с. 251].

Така співпраця важлива і з погляду історії держави та права, оскільки участь недержавних організацій і громадськості у становленні вітчизняної кримінально-виконавчої системи, зокрема, у напрямі її гуманізації, демократизації, простежується на всіх етапах українського державотворення. Склалися національні традиції, форми й методи роботи, які бажано відродити та закріпити.

Комплекс проблем у цій сфері певною мірою зумовлений також недостатньою їх науковою розробкою. Адже це наймолодша галузь науки кримінально-виконавчого права, яка щороку привертає до себе дедалі більше уваги вітчизняних дослідників. Так, С. К. Гречанюк, розглядаючи це явище з позиції сучасної теорії управління, тлумачить поняття взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями як організований відповідно до вимог чинного законодавства,

відомчих та міжвідомчих нормативних актів процес ділового співробітництва (погоджених або спільних дій), спрямованих на досягнення виправлення та ресоціалізації засуджених, спеціального й загального запобігання, а також вирішення комплексу завдань, що стоять перед зазначеними суб'єктами [113, с. 9–10].

С. В. Зливко, спираючись на філософське визначення поняття «взаємодія», що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їхню взаємну зумовленість, зміну стану, акцентує увагу на інтеграційному факторі об'єднання органів, установ ДКВС України та державних і недержавних структур у деяку «цілісну систему, що в процесі функціонування змінюється у порівнянні з первинним станом. Така система існує, коли взаємодіє» [143, с. 104–105].

Більш того, розглядаючи правовідносини в теоретичному аспекті М.М. Яцишин пише, що вони співзвучні з усталеним у сучасному українському правознавстві визначенням правових відносин, які характеризуються такими основними ознаками: а) вони виникають на основі норм права (у нашому випадку – Конституції України, КВК України, Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» тощо); б) характеризуються наявністю сторін, які мають взаємні суб'єктивні права та юридичні обов'язки (з одного боку, органи й установи виконання покарань, з іншого – державні органи та недержавні організації); в) є видом суспільних відносин організацій і спільностей (громадських організацій), у тому числі фізичних та юридичних осіб (посадових осіб органів і установ виконання покарань, наділених особливими правами та повноваженнями); г) здійснення суб'єктивних прав чи додержання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється й забезпечується державою (глава 4 КВК України «Нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань. Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених») [595, с. 252].

Інший вітчизняний вчений теоретик А.Ю. Олійник вважає, що

правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями взаємних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що забезпечуються державою. Доречі, як зауважує поіменний вчений така система правовідносин має складну будову й охоплює суб'єктів, об'єкти та зміст правовідносин. Сутність взаємодії в ній – це взаємозв'язок суб'єктів. Отже, взаємодія передбачає динамічність суб'єктів, що взаємодіють, і системи в цілому. Об'єкти правовідносин – це результат діяльності (дії) суб'єктів у вигляді конкретних соціальних напрацювань відповідно до поставленої мети й завдань. При цьому з погляду теорії управління зазначені суб'єкти взаємодії є підсистемами більш загальної системи [300, с. 105]. А тому, з погляду правознавства, як зазначає М.М. Яцишин їх можна умовно згрупувати за такими критеріями: залежно від кількості суб'єктів – складні; за предметом правового регулювання – конституційне, кримінально-виконавче, адміністративне та інші галузі права; за дією в часі – довготривалі; за методом правового регулювання – керівні; за змістом поведінки зобов'язаної сторони – активні; залежно від функціонального призначення – охоронні та регулятивні.

Загалом як стверджує поіменний вчений є всі підстави говорити про своєрідну систему правової взаємодії органів і установ виконання покарань з державними органами та недержавними організаціями, у якій кожний із взаємозалежних елементів виконує свої функції, що сприяють досягненню загальної мети – захисту інтересів особи, суспільства й держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, як цього вимагає ч. 1 ст. 1 КВК України. [595, с. 254-255].

Так, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» у ст. 5 «Відносини Державної кримінально-виконавчої служби України з органами державної влади, органами місцевого самоврядування,

підприємствами, установами та організаціями, органами іноземних держав і міжнародними організаціями» констатує:

1. Державна кримінально-виконавча служба України взаємодіє з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями відповідно до законодавства.

2. Для організації міжнародного співробітництва у сфері виконання кримінальних покарань Державна кримінально-виконавча служба України взаємодіє з відповідними органами іноземних держав і міжнародними організаціями на основі міжнародних договорів [337].

Крім того, у Законі взаємодію з органами державної влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями включено до переліку основних принципів діяльності ДКВС України (п. 7 ст. 2). Правовою основою такої взаємодії є Конституція України, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та інші закони, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані відповідно до них нормативно-правові акти Міністерства юстиції України.

Діяльність ДПтС України до 18 травня 2016 р. спрямовувалась і координувалась Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції та регламентувалась ст. 7 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», Положенням про Державну пенітенціарну службу України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 02 липня 2014 р. № 225. Так, відповідно до цього положення основними напрямками діяльності ДПтС України у сфері відносин з іншими державними і недержавними структурами були:

– участь у розробленні та виконанні державних комплексних програм протидії злочинності;

– організація та контроль виконання вироків суду та інших судових рішень і застосування передбачених законом засобів виправлення

засуджених;

– організація і контроль оперативно-розшукової діяльності органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, налагодження взаємодії з органами, до складу яких входять підрозділи, що провадять таку діяльність;

– організація проведення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, залучення до її проведення представників релігійних і благодійних організацій, громадських об'єднань, творчих спілок, фізичних осіб;

– сприяння спостережним комісіям та громадським об'єднанням у здійсненні громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань;

– організація у взаємодії з МОН професійно-технічного і загальноосвітнього навчання засуджених та надання освітніх послуг особам, узятим під варту;

– взаємодія з державними органами, органами місцевого самоврядування та громадськими об'єднаннями щодо підготовки засуджених до звільнення з установ виконання покарань;

– установа і підтримання зв'язків з міжнародними організаціями, за погодженням з Міністром юстиції укладення угод з відповідними органами іноземних держав про співробітництво у сфері виконання кримінальних покарань, протидії злочинності та з інших питань, що належать до компетенції ДПтС;

– здійснення розгляду звернень громадян та юридичних осіб з питань, пов'язаних із діяльністю ДПтС, органів і установ.

З 18 травня 2016 р. ДПтС України ліквідовано, завдання й функції з реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації покладено на Міністерство юстиції.

Таким чином, вище викладене дозволяє нам стверджувати, що чинна нормативно-правова база, яка регулює функціонування кримінально-виконавчої системи України в цілому забезпечує порядок і умови виконання

кримінальних покрань шляхом підпорядкованості між уповноваженими та зобов'язаними суб'єктами.

Проте на тлі позитивної характеристики законодавчого та відомчого нормативно-правового регулювання функціонування кримінально-виконавчої системи на жаль, спостерігається не втішна тенденція щодо внесення змін і доповнень до діючого кримінально-виконавчого кодексу.

У системі зазначених відносин окремо потрібно виділити проблему контролю за діяльністю органів і установ виконання покарань з боку міжнародних організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування. Головний його зміст – дотримання Конституції України, законів України, загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права при виконанні покарань і пов'язаних з обмеженням прав і свобод особи, яка посягнула на суспільні відносини, що охороняються законом. Тобто така проблема контролю є комплексною й реалізується в різноманітних формах [122, с. 84–85].

Підтримуємо позицію, висловлену окремими вченими, що характер взаємодії з кожним із суб'єктів спільної діяльності, спрямованої на протидію злочинності, виправлення і ресоціалізацію засуджених, має свою специфіку. Вона зумовлена загальним рівнем економічного й політичного розвитку суспільства, особливостями того чи іншого етапу боротьби зі злочинністю, місцем і роллю цього органу в боротьбі з нею, їх правовою регламентацією та умовами діяльності, специфікою конкретних завдань, що стоять перед ними [295, с. 123].

Послідовно розкриємо кожен із напрямів взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими державними органами та громадськими організаціями.

Взаємодія органів і установ виконання покарань з органами досудового розслідування. Цей напрям взаємодії історично виник під час перебування кримінально-виконавчої системи у відомчому підпорядкуванні МВС України, коли органи дізнання виправно-трудових установ виступали

суб'єктами досудового розслідування, передаючи відповідні матеріали у справах про злочини, вчинені в розташуванні названих установ, далі за належністю органам досудового слідства.

Інша важлива форма взаємодії за вказаним напрямом (котра, до речі, не втратила актуальності й нині) полягає в наступному. В установах виконання покарань (виправних колоніях, арештних домах, виправних центрах), дисциплінарному батальйоні можуть відбувати покарання особи, які приховали від органів досудового розслідування та суду інші вчинені ними злочини. Їх виявлення – важливе завдання як органів досудового розслідування, так і адміністрації зазначених установ. На основі цього загального завдання, як справедливо зазначає С. М. Оганесян, у місцях позбавлення волі виникла така форма їх взаємодії, як робота серед засуджених щодо схиляння їх до добровільної явки з повинною [295, с. 124;].

Саме такі обставини дали професору В. І. Селиверстову підстави на рубежі ХХ–ХХІ ст. визнати за зазначеним напрямом взаємодії одне з пріоритетних місць у функціонуванні кримінально-виконавчої системи [407, с. 139].

Із прийняттям у 2012 р. нового КПК України відповідні підрозділи органів і установ виконання покарань було позбавлено функцій дізнання як форми досудового розслідування. Оперативні підрозділи органів Державної кримінально-виконавчої служби України згідно з ч. 1 ст. 41 КПК України стали здійснювати слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора, користуючись, на підставі ч. 2 цієї статті, під час виконання таких доручень повноваженнями слідчого [203].

Водночас, новели до КПК України від 21 грудня 2016 р. наділили Державну кримінально-виконавчу службу України слідчими функціями через внесення відповідних доповнень до п. 1 ч. 1 ст. 38 й низки інших статей цього Кодексу. На нашу думку, такий крок вітчизняного законодавця

сприяє діяльності щодо протидії пенітенціарній злочинності [68; 149]. Зазначимо, що нині за цим напрямом наказом Міністерства юстиції України від 8 лютого 2017 р. № 313/5 затверджено Інструкцію з організації діяльності слідчих підрозділів органу Державної кримінально-виконавчої служби України [341].

Зокрема, головною метою функціонування слідчих підрозділів органу Державної кримінально-виконавчої служби України є проведення всебічного, повного та неупередженого досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених на території або в приміщеннях Державної кримінально-виконавчої служби України. У такому разі взаємодія з органами досудового розслідування інших відомств здійснюється за напрямом збору й перевірки інформації, що має значення для відповідного кримінального провадження.

У свою чергу, як зазначається у спеціальній літературі, при вчиненні особами, звільненими від відбування покарання або які відбувають покарання, нового злочину адміністрація органів і установ виконання покарань сприяє органам досудового розслідування у вивченні особи обвинуваченого, надаючи на нього розгорнуту характеристику, а в разі необхідності – копії інших матеріалів з його особової справи [295, с. 124].

Взаємодія органів і установ виконання покарань із судами. Специфіка такої взаємодії зумовлена особливою роллю судів, що виявляється в наступному: 1) суд призначає вид та міру покарання, що є зовнішніми орієнтирами для такої стадії, як виконання покарання; 2) суд вирішує значну кількість питань процесуального характеру, що виникають під час виконання покарання (згідно з переліком, визначеним у ст. 537 КПК України); 3) суд, на основі положень КВК України та КПК України, здійснює судовий контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань.

Аксіоматичним є вироблене юридичною наукою положення, за яким ефективність виконання покарання безпосередньо залежить від

справедливості винесеного вироку [417; 546, с. 151]. Це виявляється в тому, що у разі правильного застосування судом загальних засад призначення покарання, закріплених у ст. 65 КК України, призначене покарання буде справедливим, пропорційним і відповідати характеру суспільної небезпеки вчиненого злочину та особі винного.

У такому випадку є підстави стверджувати, що таке покарання, при подальшій належній організації кримінально-виконавчого процесу, сприятиме виправленню засудженого. За таких обставин створюються сприятливі передумови трансформації принципу індивідуалізації призначення покарання у принцип індивідуалізації його виконання.

Справедливість призначеного покарання утворює засади, які необхідні для його адекватного виконання, і лише справедливе судове рішення в кримінальному провадженні здатне сприяти досягненню мети покарання. Цілком раціональним з погляду соціальної справедливості та соціальної психології є той факт, що небезпечні злочинці відбувають покарання в умовах, які відрізняються від умов, що створюються для осіб, які вчинили злочини, які не несуть у собі підвищеної соціальної небезпеки. У цьому виявляється індивідуалізований підхід до засуджених, який у своїх фундаментальних засадах спирається на принцип адекватності злочину й караності.

Отже, індивідуалізація при виконанні покарань означає, що до різних категорій засуджених залежно від тяжкості злочинів, минулої кримінальної поведінки, гендерних, вікових ознак при відбуванні покарання каральний вплив застосовується в індивідуалізованому обсязі, має місце індивідуальний підхід до кожного засудженого, що означає добір каральних і виховних засобів впливу, які адекватні особистості засудженого та достатні для його виправлення і ресоціалізації [546, с. 152].

Взаємодія органів і установ виконання покарань з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними й релігійними організаціями. Незважаючи на те, що вказаний

напряму взаємодії як самостійний принцип закріплено в Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [337], багато його положень відображено в КВК України. У контексті досягнення мети ресоціалізації, насамперед, відзначимо взаємодію з надання допомоги засудженим у трудовому й побутовому влаштуванні, що передують їх звільненню від відбування покарання.

Важливе значення має взаємодія з органами державної влади і органами місцевого самоврядування в проведенні соціально-виховної роботи із засудженими. Потенціал такого напрямку закладено в законодавчому формулюванні в ч. 1 ст. 123 КВК України поняття соціально-виховна робота – цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених (курсив наш. – О. Ш.) [214]. Формами такої взаємодії є: 1) організація душпастирської опіки засуджених; 2) сприяння розвитку матеріальної бази соціально-виховної роботи через надання спонсорської допомоги; 3) злучення до виховних заходів державних та інших організацій за місцем розташування установи або на національному рівні.

У контексті викладеного й у зв'язку з перспективами виокремлення соціальної роботи як самостійного засобу виправлення і ресоціалізації засуджених [53; 239, с. 181] потрібно наголосити на міжвідомчому порядку взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк [346].

Зокрема, з метою надання особам, які звільнені від відбування покарання, сприяння у відновленні в соціальному статусі повноправного члена суспільства, поверненні їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві розроблено Порядок взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час

підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк [346].

Цей нормативно-правовий акт визначає порядок взаємодії органів і установ з метою вирішення наведених вище питань, а також порядок інформування про звільнених засуджених.

Відповідно до ч. 1 ст. 156 КВК України, не пізніше ніж за три місяці до закінчення строку покарання адміністрація установи виконання покарань передає в територіальні органи Міністерства юстиції України і центри зайнятості населення інформацію для організації трудового і побутового влаштування засудженого за обраним ним місцем проживання.

Для цього, згідно з п. 1.1 Порядку взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, адміністрація установи виконання покарань проводить бесіду із засудженим для визначення його намірів щодо місця проживання та працевлаштування після звільнення і надання необхідної допомоги у вирішенні цих питань. За підсумками бесіди від засудженого приймається заява, яка після звільнення долучається до його особової справи.

Поряд із цим, на виконання п. 1.4 зазначеного Порядку, адміністрація установи виконання покарань за три місяці до закінчення строку покарання засудженого до обмеження волі або позбавлення волі на певний строк надсилає повідомлення-запит до відповідного територіального органу внутрішніх справ за обраним цим засудженим місцем проживання для перевірки можливості його проживання після звільнення за обраним місцем проживання.

На сьогодні надзвичайно актуальною є потреба реально повернути законодавство обличчям до людини, зробити його гарантом суспільних та індивідуальних цінностей. Насамперед це можливо здійснити шляхом

закріплення й відтворення основних прав і свобод у сфері соціального забезпечення [565, с. 213].

Варто зазначити, що Вовк В.М., Журавель Т.В., Калівошко В.М. у методичному посібнику «Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх» пишуть, що на засуджених, які звернулись по допомогу у влаштуванні до спеціалізованих установ для звільнених осіб або інших закладів соціальної підтримки (догляду), надсилається повідомлення-запит до відповідного органу праці та соціального захисту населення для підготовки та здійснення заходів соціального патронажу стосовно цих осіб після їх звільнення.

Водночас, стосовно осіб, які звільняються з установ виконання покарань, із числа чоловіків віком 35–60 років і жінок віком 35–55 років, які для проживання обрали спеціалізовану установу для звільнених осіб або інший заклад соціальної підтримки (догляду), надсилається до цієї установи особиста заява засудженого та довідка про стан його здоров'я. Як виняток, за умови складних життєвих обставин за рішенням адміністрації центру соціальної адаптації звільнених осіб до нього можуть бути прийняті особи віком від 18 до 35 років [321, с. 122].

Важливим для здійснення подальшої соціальної роботи є положення п. 1.4 зазначеного Порядку: «Стосовно осіб, які звільняються з установ виконання покарань, віком до 35 років адміністрація установи виконання покарань надсилає повідомлення про звільнення до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді відповідного району (міста, району у місті), у якому має намір проживати особа після звільнення. У разі звільнення такої особи достроково або на підставі акта про помилування повідомлення про звільнення надсилає до відповідного центру не пізніше ніж протягом трьох днів після звільнення.

До повідомлення про звільнення додається інформаційна карта, яка містить загальні відомості про засудженого, результати соціально-виховної

та психологічної роботи, проведеної персоналом установи виконання покарань за місцем відбування покарання, коротку характеристику та рекомендації для подальшого соціального обслуговування спеціалістами центру району (міста, району у місті), у якому має намір проживати особа після звільнення» [346].

При звільненні засудженого адміністрація установи виконання покарань проводить із ним бесіду, під час якої додатково роз'яснює положення Законів України «Про зайнятість населення» [339] та «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [355] щодо порядку отримання допомоги в трудовому та побутовому влаштуванні, а також порядку реєстрації за обраним ним місцем проживання, і вручає йому підпис відповідну пам'ятку (копія пам'ятки долучається до особової справи засудженого).

Реалізуючи соціальну роботу, адміністрація установи виконання покарань:

– здійснює моніторинг проблем засуджених, які готуються до звільнення, і звертається до органів праці та соціального захисту населення за місцезнаходженням установи виконання покарань з приводу надання інформаційних послуг засудженим з питань, що стосуються компетенції органів праці та соціального захисту населення (п. 1.22 Порядку);

– сприяє залученню до надання послуг засудженим, які готуються до звільнення, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, у тому числі благодійних організацій, а також окремих громадян (п. 1.23 Порядку).

З метою підвищення ефективності реалізації соціальної роботи із засудженими, відповідно до ч. 2 ст. 156 КВК України, в установах виконання покарань організовуються курси підготовки засуджених до звільнення. Згідно із ч. 3 ст. 156 КВК України, інваліди першої та другої груп, а також чоловіки віком понад 60 років і жінки – понад 55 років, у разі потреби, за

їхньою згодою направляються у будинки інвалідів і людей похилого віку. Неповнолітні, які позбавлені батьківського піклування, у необхідних випадках направляються службами у справах дітей до шкіл-інтернатів або над ними встановлюється опіка чи піклування [214].

Взаємодія органів і установ виконання покарань з органами внутрішніх справ. Цей напрям взаємодії виокремлено (хоча з процесуального погляду його можна було б включити як складову взаємодії органів і установ виконання покарань з органами досудового розслідування), враховуючи важливість вирішуваних у його межах завдань, спрямованих на досягнення мети покарання та кримінально-виконавчого законодавства.

Оскільки до 1999 р. кримінально-виконавча система входила до складу МВС України, а потім була відокремлена в самостійне відомство, в органах внутрішніх справ зберігся потужний потенціал, спрямований на вирішення завдання щодо забезпечення правопорядку під час відбування покарання, запобігання, припинення й розкриття злочинів засуджених, вчинених під час відбування покарання.

Нині це завдання вирішується шляхом здійснення оперативно-розшукової діяльності (ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ст. 104 КВК України), на проведення якої уповноважені оперативні підрозділи органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України, а також інші визначені законом органи (включаючи оперативні підрозділи Міністерства внутрішніх справ України).

Зокрема, згідно із ч. 1 ст. 104 КВК України «Оперативно-розшукова діяльність в колоніях», відповідно до закону в колоніях здійснюється оперативно-розшукова діяльність, основним завданням якої є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп з метою:

- забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших осіб;
- попередження і виявлення злочинів, вчинених у колоніях, а також

порушень встановленого порядку відбування покарання;

– вивчення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень;

– надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність або кримінальне провадження, допомоги в розкритті, припиненні та попередженні злочинів [214].

У свою чергу, відповідно до норми ч. 2 ст. 104 КВК України, оперативно-розшукова діяльність здійснюється оперативними підрозділами органів і установ виконання покарань.

Структурно-логічний аналіз наведених вище положень дає підстави констатувати колізійну ситуацію щодо законодавчої конструкції ст. 104 КВК України. Обравши таку назву статті, як «Оперативно-розшукова діяльність в колоніях», законодавець усунув з простору правового регулювання низку об'єктів оперативного обслуговування. Наприклад, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, слідчі ізолятори, територіальні органи ДКВС України, органи пробації, арештні доми, виправні центри. Тому потребує розширеного тлумачення формулювання в п. 1 ч. 1 ст. 104 КВК України: замість «персоналу колоній» – «персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України», а в п. 2 ч. 1: замість «порушень встановленого порядку відбування покарання» – «порушень встановленого порядку відбування покарання і попереднього ув'язнення».

У зв'язку із цим вважаємо за необхідне внести зміни до ст. 104 КВК України й викласти її в такій редакції:

«Стаття 104. Оперативно-розшукова діяльність в органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах

1. Відповідно до закону в органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах здійснюється оперативно-розшукова діяльність, основним завданням якої є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп з метою:

забезпечення безпеки засуджених, персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України та інших осіб;

попередження і виявлення злочинів, вчинених в органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, а також порушень установленого порядку відбування покарання і попереднього ув'язнення;

вивчення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень;

надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність або кримінальне провадження, допомоги в розкритті, припиненні та попередженні злочинів.

2. Оперативно-розшукова діяльність здійснюється оперативними підрозділами органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів».

Адже ст. 11 КВК України дає вичерпний перелік органів і установ виконання покарань.

Іншим важливим завданням, здійснюваним під час взаємодії органів і установ виконання покарань з органами внутрішніх справ є профілактика і запобігання злочинів серед осіб, звільнених з місць позбавлення волі, насамперед таких категорій (визначених ст. 3 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі»):

– засуджених до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо під час відбування покарання їх поведінка свідчила, що вони вперто не бажають стати на шлях виправлення і залишаються небезпечними для суспільства;

– засуджених до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо вони після відбування покарання або умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, незважаючи на попередження органів внутрішніх справ, систематично порушують громадський порядок і права інших

громадян, вчиняють інші правопорушення;

– засуджених до позбавлення волі за один із злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [334].

Реформа кримінально-виконавчої системи, що триває в Україні, починаючи зі здобуття незалежності, дала змогу наблизити умови тримання в установах виконання покарань до міжнародних стандартів у сфері забезпечення прав засуджених та осіб, які тримаються під вартою. Пенітенціарний вектор розвитку системи вплинув на те, що робота органів і установ виконання покарань стала переорієнтовуватися із кримінально-виконавчої у виправну парадигму, сприяючи таким чином вирішенню соціально-економічних проблем засуджених. За таких умов зрозуміло, що розв'язати відповідні проблеми, використовуючи при цьому лише ресурси кримінально-виконавчої системи, неможливо. Для ефективної реалізації соціально орієнтованих завдань системи важливе значення відіграє залучення до цього процесу інших державних інституцій, а також інститутів громадянського суспільства, органів місцевого самоврядування тощо.

На цій підставі виділяємо такий напрям, що має важливе значення при реформуванні й побудові в Україні пенітенціарної системи європейського типу, – взаємодія органів пробації (органів і установ виконання покарань) з громадськими організаціями.

Крім того, ми не можемо не погодитися з ідеєю, що «пенітенціарна система – це цілісне, функціонально-інтегральне утворення повноважених суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій щодо забезпечення ресоціалізації засуджених» [381, с. 10]. Треба визнати, що жодну стратегію у сфері пенітенціарної реформи неможливо успішно реалізувати без участі громадянського суспільства [587, с. 427]. Більше того, цілком справедливою є думка зарубіжних учених, що «зниження рівня рецидивної злочинності може бути досягнуто лише за умови кооперації та зв'язків між усіма

організаціями» [597, с. 80].

Положення Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схваленою Указом Президента України від 08 листопада 2012 р. № 631/2012 [348], одним із блоків визначають необхідність подальшої реалізації норм кримінально-виконавчого законодавства щодо: 1) участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених; 2) громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань.

Аналіз практики функціонування інститутів громадянського суспільства, залучених до означеного процесу, підтверджує актуалізацію наведених напрямів для кримінально-виконавчої системи України за умов реформування.

Нині на порядку денному Міністерства юстиції України перебуває реалізація таких напрямів: активізація залучення громадськості до вирішення проблем кримінально-виконавчої системи; розвиток та зміцнення взаємодії органів і установ виконання покарань з інститутами громадянського суспільства (як національними, так і міжнародними).

Послідовна реалізація принципу демократизму від початку ХХІ ст. дала змогу зробити кримінально-виконавчу систему України відкритою й доступною для громадського контролю. Це виявляється в тому, що представники міжнародних та українських неурядових організацій регулярно відвідують вітчизняні кримінально-виконавчі установи.

Аналіз норм, закріплених у ст. 25, 147–148 КВК України, дає підстави вважати, що громадський контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань може здійснюватися такими інституціями: спостережними комісіями, службами у справах неповнолітніх, піклувальними радами при виховних колоніях, представниками засобів масової інформації, а також окремими громадянами, у тому числі представниками правозахисних організацій.

Новими структурами, покликаними здійснювати громадський

контроль та забезпечувати участь громадськості в роботі органів і установ виконання покарань, стала Громадська рада, створена наказом Державної пенітенціарної служби України від 05 грудня 2011 р. № 585 [325].

У контексті координаційної діяльності щодо забезпечення ефективної постпенітенціарної соціальної адаптації потрібно підтримати висновки й положення, вироблені зарубіжними вченими-пенітенціаристами.

Так, як зазначають учені-пенітенціаристи, професійне навчання засуджених частіше за все провадиться в інтересах забезпечення існуючого в установі виконання покарань виробництва, без урахування їх схильностей, а також можливості майбутнього працевлаштування [403].

Підтримуємо думку А. С. Самсонова, що реалізація прав і свобод засуджених буде відбуватися більш успішно, якщо в ній візьмуть активну участь освітні установи, громадські організації й об'єднання, органи державної влади та місцевого самоврядування, комерційні організації й підприємці, які розуміють, що спільна участь у соціальній адаптації засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі, – це не тільки завдання держави, а й усього суспільства [553, с. 178].

При цьому, як наголошує поіменований дослідник, соціальні партнери можуть бути залучені у вирішення таких проблем, що виникають у осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, та засуджених до покарань, не пов'язаних з реальною ізоляцією від суспільства: розшук родичів, отримання пенсій та допомог, інвалідності, відновлення втрачених документів, збереження раніше займаної житлової площі, підвищення рівня юридичної грамотності, отримання освіти, а також у реформуванні державної системи установ виконання покарань та переведенні її на більш ефективну й менш витратну приватну або самоокупну систему кримінально-виконавчих установ [401, с. 120–121].

Оновлені підходи в організації взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими соціальними інституціями ґрунтуються на врахуванні позитивного зарубіжного досвіду такої діяльності.

Вивчення спеціальної наукової літератури засвідчило, що нині у світовій практиці релігійні й гуманітарні організації відіграють вагомую роль у вирішенні соціальних та інших питань засуджених та осіб, звільнених від відбування покарання. Такі організації виступають сполучною ланкою між засудженим та вільним суспільством, іншими громадянами, особливо жертвами злочинів [401, с. 121]. Подібний підхід до організації взаємодії сприяє не лише вирішенню соціально-економічних питань, а й утворює міцну сонову для усвідомлення засудженим свого протиправного вчинку, корекції його свідомості, і в підсумку – гарантування безпеки його взаємодії із соціумом після звільнення.

Тому слушною нам видається позиція А. С. Самсонова, що використання позитивного вітчизняного й зарубіжного досвіду соціального партнерства дасть змогу створити на практиці таку систему, де засуджений буде виправлятися та повертатися в суспільство соціально адаптованим до сучасних реалій. Крім цього, підвищення ролі партнерства дасть змогу на практиці вирішити проблему неефективного функціонування установ виконання покарань, створити систему приватних тюрем або пенітенціарних установ, де забезпечення харчування засуджених, навчання засуджених, юридичну, психологічну та медичну допомогу будуть здійснювати громадські організації із залученням приватного капіталу [401, с. 123–124].

Крім того, перспективним напрямом взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими соціальними інституціями вважаємо впровадження в систему територіальних органів управління ДКВС України юридичних клінік за рахунок вищих навчальних закладів відповідного регіону. Одними з основних напрямів діяльності юридичних клінік, як вважає А. О. Галай, має бути прийом та консультування засуджених у колоніях і консультування по листуванню (дистанційне консультування); консультування співробітників кримінально-виконавчої системи регіону. Консультування мають проводити викладачі, аспіранти, студенти магістратури, старшокурсники бакалаврату. Консультації засуджених мають вестися з

питань кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, житлового, сімейного права [96, с. 137].

Особливо актуальна сьогодні проблема правового регулювання інститутів громадянського суспільства в діяльності органів і установ виконання покарань. Правовим компонентом взаємодії в таких зв'язках є положення ст. 1 Конституції України про активну діяльність своїх громадян в усіх сферах суспільного життя, у тому числі й у сфері виконання покарань [553, с. 178].

До речі, участь громадськості в діяльності УВП може здійснюватись за такими напрямками: вплив на формування політики держави у сфері виконання покарань і пробації; робота з виправлення і ресоціалізації засуджених; здійснення громадського контролю. Відповідно до ч. 1 ст. 25 КВК України, участь у виправленні і ресоціалізації засуджених та проведенні соціально-виховної роботи з ними можуть брати: об'єднання громадян; релігійні, благодійні організації; окремі особи. Але вичерпного переліку форм участі громадськості у цьому процесі КВК України не встановлює. В окремих його нормах конкретизовані лише питання участі релігійних організацій (ст. 128) та закріплені основні форми роботи громадськості у виправленні й ресоціалізації неповнолітніх засуджених [280, с. 84].

Проблема правового регулювання участі інститутів громадянського суспільства в діяльності УВП є актуальною як для юридичної науки, так і для кримінально-виконавчої практики. Проте чинне законодавство України не дає вичерпного переліку форм і напрямів роботи спостережних комісій з виправлення й ресоціалізації засуджених. Хоча в цілому кримінально-виконавча система України накопичила чималий досвід їх участі у цьому складному та багатогранному процесі, який необхідно узагальнити, переосмислити й подати у вигляді наукових публікацій, пропозицій до використання в законо- і нормотворчому процесі, а також конкретних заходів діяльності тих самих спостережних комісій та інших громадських

організацій.

З метою всебічного обґрунтування важливості спостережних комісій як одного із суб'єктів громадського контролю за дотриманням законності і правопорядку у відносинах між органами й установами виконання покарань і засудженими, важливо, передусім, з'ясувати їх правову (юридичну) природу як системного елемента загального правового механізму, який забезпечує участь громадськості у виправно-ресоціалізаційному процесі засуджених.

Згідно з Конституцією України найбільш узагальненим і системотворчим щодо інших політичних прав і свобод є право на свободу об'єднання у громадські організації (ст. 36) для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, що визначені в ст. 37 Конституції України та чинному законодавстві України.

На цій підставі Положення про спостережні комісії, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2004 р. № 429 (із змінами) [345], визначає завдання, функції та повноваження спостережних комісій, що утворюються місцевими держадміністраціями, а у разі делегування таких повноважень – виконавчими комітетами міських (за винятком міст районного значення) рад.

Основний зміст їх діяльності впливає із самої природи місцевого самоврядування (сформульований у ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»): гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду декількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України [368].

Саме це становить зміст роботи такого органу місцевого самоврядування, як спостережна комісія. У ній безпосередньо виявляються

різноманітні форми народовладдя та представницької демократії через здатність громадян самостійно вирішувати назрілі суспільно-економічні проблеми, у тому числі в кримінально-виконавчому процесі.

До основних завдань спостережних комісій належать: 1) організація та здійснення громадського контролю за дотриманням прав, основних свобод і законних інтересів засуджених осіб та осіб, звільнених від відбування покарання; 2) сприяння органам і установам виконання покарань у виправленні і ресоціалізації засуджених осіб та створенні належних умов для їх тримання, залучення до цієї діяльності громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян; 3) організація виховної роботи з особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, та громадського контролю за їх поведінкою протягом невідбутої частини покарання; 4) надання допомоги у соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання.

Крім цього, спостережні комісії розробляють та здійснюють заходи щодо сприяння органам і установам виконання покарань у виправленні і ресоціалізації засуджених, надання допомоги в соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання.

Таким чином, спостережні комісії апробують повсякденною практикою основні принципи (ознаки) правової держави в частині:

1) народного контролю за діяльністю державної влади і державних органів у формах безпосередньої і представницької демократії, з метою недопущення зловживання владою і порушення принципу законності;

2) фактичного забезпечення юридично закріплених основних прав і свобод людини, громадянина (у нашому дослідженні – засуджених);

3) правової захищеності всіх суб'єктів соціального забезпечення від будь-чийх свавільних рішень;

4) єдності прав і обов'язків держави і громадян;

5) взаємної відповідальності держави й особи;

- б) народовладдя;
- 7) рівності і рівноправності всіх громадян перед законом і державною владою або державою;
- 8) поваги до суб'єктивних прав і свобод громадян, юридичних осіб, держави і суспільства; додержання законів; високого рівня правової, моральної і політичної культури;
- 9) управління суспільством і державою за допомогою демократичних форм і методів, збереження громадянського миру, забезпечення (гарантування) права законності і правопорядку;
- 10) моральності, мистецтва добра і справедливості тощо [100, с. 149–150].

Таким чином, у своїй діяльності спостережні комісії при реалізації визначених Положенням завдань дотримуються певних правил, які в теорії права визначаються як соціальні норми: регламентація поведінки людей взаємовигідними умовами спілкування, спрямування їхньої діяльності у спільних інтересах [199, с. 51]. Для спостережних комісій притаманні, зокрема, морально-етичні норми (як критерії визначення адекватності у ставленні людей один до одного та до суспільства) і правові норми (для врегулювання найважливіших аспектів суспільних відносин, що забезпечуються примусовою силою держави).

Якщо підходити до діяльності спостережних комісій як структурного елемента громадянського суспільства з погляду правової держави, то можна констатувати, що вони виконують функцію соціального компромісу: з одного боку, реалізують на практиці конституційні положення про соціальні права і свободи людини та громадянина в Україні (ст. 42–50), з іншого – розробляють і впроваджують такі рішення, які визначають міру можливої поведінки засуджених, що передбачає задоволення законних інтересів і потреб у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я.

Виконуючи свої спостережні, контрольні та координаційні функції в

цьому напрямі дотримання соціальних прав і гарантій засуджених, спостережні комісії, як цього вимагає й Положення, мають послідовно закладати і серед персоналу органів та установ виконання покарань, і серед засуджених ідею про те, що праця в умовах позбавлення волі не є елементом кари, нелюдського або такого, яке принижує гідність, поводження із засудженими та не має на меті завдати засудженому фізичних страждань. До речі, така ідея є визначальною щодо організації праці в місцях позбавлення волі в Європейських пенітенціарних правилах [137, с. 28–29], які мають стати орієнтиром спостережних комісій та інших громадських організацій у діяльності із запровадження європейських норм у цій сфері.

Особливо складно працювати спостережним комісіям (як, до речі, і наглядовим комісіям та громадським радам) зі звільненими особами, які мають проблеми зі здоров'ям. Шанси знайти житло й роботу, яку здатні виконувати інваліди, хворі на туберкульоз і ВІЛ-інфіковані, і при цьому одержати згоду працедавця, дуже малі. Показово, що комісії вимушені відмовляти близько 30% засуджених у наданні умовно-дострокового звільнення через відсутність гарантування їм місця проживання і роботи [326, с. 40].

Саме ці напрями роботи комісій можна виділити як особливо суспільно значущі й соціально необхідні. А тому розвивати й підвищувати ефективність роботи в цьому напрямі – нагальне завдання органів виконавчої влади на місцях. Результати досліджень підтвердили той факт, що жодних самостійних засобів для ефективного вирішення всіх згаданих та інших найзлободенніших проблем спостережні комісії не мають.

Вирішуючи завдання підвищення ефективності діяльності спостережних комісій на основі оптимального варіанта розв'язання проблеми вдосконалення форми взаємодії органів і установ виконання покарань, СІЗО з громадськими організаціями та державними інституціями з метою додержання принципу відкритості для демократичного цивільного контролю над правоохоронними органами держави, визначені Концепцією

державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [348], та враховуючи уже напрацьовані активістами спостережних комісій, науковцями, керівником програми PRI, органами місцевого самоврядування позитивні методики, можна запропонувати таке:

1. Підвищити ефективність системи управління кримінально-виконавчою системою, її функціонування на всіх рівнях на принципах підзвітності, прозорості, передбачуваності та взаємодії кримінально-виконавчих установ, центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування й громадськості.

2. Усіма можливими засобами, у тому числі спостережних комісій, формувати в громадськості належне розуміння важливості діяльності кримінально-виконавчої системи.

3. Забезпечити відкритість функціонування кримінально-виконавчої системи для демократичного цивільного контролю шляхом підтримання діалогових відносин із громадськістю та вдосконалення співпраці з нею, підвищення мотивації громадян до участі в роботі спостережних, наглядових комісій, громадських рад, заохочення участі суспільних активістів, формування традицій, престижу й культури суспільного контролю, розширення та зміцнення зв'язків із засобами масової інформації щодо всебічного висвітлення діяльності кримінально-виконавчої системи з метою формування об'єктивної громадської думки про державну політику у сфері виконання покарань.

4. Заохочувати розвиток і роботу суспільних організацій у суспільному контролі й соціальному патронажі; відпрацьовувати форми та методи залучення волонтерських і інших громадських організацій до участі в процесі соціального супроводу осіб, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі.

5. Залучити спостережні комісії й інші громадські організації до участі у створенні захищеної єдиної автоматизованої інформаційно-аналітичної

системи ДКВС України відповідно до ратифікованих міжнародних документів щодо захисту персональних даних.

6. Розробити процедуру, що гарантує включення в комісії представників суспільних організацій, які спеціалізуються на суспільному контролі й ресоціалізації.

Розв'язання цих та інших завдань забезпечить комплексний підхід до вирішення проблеми демократизації всього кримінально-виконавчого процесу.

У контексті розгляду кримінально-виконавчої системи як поліфункціонального інституту, підтримуємо пропозицію О. Б. Пташинського, згідно з якою організаційну основу реалізації пенітенціарної політики України повинні становити як державна, так і регіональні пенітенціарні програми, які б об'єднували на відповідних рівнях кадровий та матеріально-технічний потенціал усіх суб'єктів пенітенціарної політики й учасників її реалізації, включаючи державні підприємства та установи, органи охорони здоров'я, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування, кооперативи, громадські об'єднання й рухи, релігійні організації, визначали їх конкретну роль і місце в загальному механізмі діяльності пенітенціарної системи. Більше того, передбачали шляхи й засоби реалізації їхніх правових обов'язків, а також у разі необхідності створення необхідних служб, конкретний перелік організаційних, матеріальних і фінансових заходів щодо реалізації основних напрямів пенітенціарної політики України, визначених відповідно за часом, ресурсно-матеріальним забезпеченням, конкретними виконавцями [359, с. 62].

Отже, зміцнення потенціалу соціального партнерства кримінально-виконавчої системи з іншими інституціями дасть змогу ефективно вирішувати проблеми функціонування органів і установ виконання покарань, сприяти реалізації прав і свобод засуджених та осіб, звільнених від відбування покарання, з метою їх оптимальної постпенітенціарної адаптації.

Результати проведеного дослідження підтвердили, що взаємодія органів та установ кримінально-виконавчої системи з державними органами та недержавними організаціями – необхідна умова забезпечення ефективної життєдіяльності кримінально-виконавчих установ. Кінцевим результатом такої взаємодії є досягнення цілей покарання загалом і кримінально-виконавчої системи зокрема, тобто виправлення і ресоціалізація засуджених, загальне та спеціальне запобігання вчиненню злочинів. Така взаємодія, що здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства, а також відомчих і міжвідомчих нормативно-правових актів, які регламентують правовідносини органів і установ виконання покарань, державних органів та недержавних організацій, є важливою складовою державної кримінально-виконавчої політики.

За результатами вищенаведеного доходимо висновку, що для взаємодії органів та установ кримінально-виконавчої системи з іншими державними органами і громадськими організаціями характерні такі особливості: 1) динамічний характер, що виявляється у, по-перше, неможливості сформувати раз і назавжди фіксований перелік інституцій, із якими необхідно взаємодіяти кримінально-виконавчій системі, до-друге, в залежності напрямів та форм взаємодії від соціально-економічних, політичних, духовних та інших умов життя суспільства; 2) орієнтація на досягнення мети виправлення та ресоціалізації засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами;

Така взаємодія, що здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства, а також відомчих і міжвідомчих нормативно-правових актів, які регламентують правовідносини органів і установ виконання покарань, державних органів та недержавних організацій, є важливою складовою державної кримінально-виконавчої політики.

4.3 Оцінка ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи

В сучасних умовах, одним з важливих критеріїв оцінки ступеня демократії та розвитку громадянського суспільства в кожній країні є ефективність організації та управління кримінально-виконавчою системою. У зв'язку з чим, на сьогоднішній день в умовах реформування структури державного управління України одним з пріоритетних напрямків політики нашої держави є забезпечення оптимального і ефективного функціонування кримінально-виконавчої системи [551, с. 163].

Здійснюючи ту чи іншу діяльність, кожна людина передбачає її результати, тобто уявляє кінцевий продукт своєї роботи. Але не завжди зроблене збігається з уявленнями про бажаний результат. Так, діяльність суспільства з удосконалення соціального життя, зокрема з удосконалення виконання кримінальних покарань, не є винятком [439, с. 38–39].

У будь-якій соціальній системі важливого значення надають проблемі її ефективності, це стосується й кримінально-виконавчої системи.

Учені, які досліджували проблеми функціонування системи виконання покарань, за вказаним напрямом цілком слушно наголошують, що проблеми ефективності кримінально-виконавчої системи потребують глибокого дослідження в сучасних умовах, коли на перший план виступають завдання оптимальності в управлінні соціальними процесами, підвищення якості роботи правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю, ефективності цієї боротьби. Оцінка будь-якого роду діяльності, у тому числі й діяльності кримінально-виконавчої системи, за її кінцевими результатами, на думку С. М. Оганесяна, – вимога часу [295, с. 119].

Вважаємо, що такий підхід сприяє підвищенню відповідальності окремих елементів механізму держави (до яких, як уже було зазначено вище, належить і кримінально-виконавча система) перед суспільством, на захист інтересів якого спрямована в кінцевому результаті мета функціонування

відповідних інституцій.

Аналіз ефективності кримінально-виконавчої системи сприяє оцінюванню соціальної результативності діяльності правоохоронних органів конкретної держави щодо протидії злочинності. Саме про підвищення ефективності роботи органів і установ виконання покарань до рівня європейських стандартів поведження із засудженими й потреб суспільного розвитку йдеться в Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [348].

При цьому реалізація зазначених європейських стандартів позначається на практичній стороні функціонування кримінально-виконавчих установ. Адже кінцева мета полягає не в декларуванні цих стандартів, а в їх практичній результативності. Отже, для того, щоб зрозуміти, чи досягнута ця мета або як близько до передбачуваного результату підійшов розвиток вітчизняної кримінально-виконавчої системи, потрібно детально проаналізувати зміст категорії «ефективність кримінально-виконавчої системи».

Підтримуємо вироблену пенітенціарною наукою позицію, що ефективність кримінально-виконавчої системи не є іманентною особливістю кожної її складової. Оскільки кримінально-виконавчі відносини й чинна кримінально-виконавча система постійно розвиваються, елементи системи, що змінюються, можуть застаріти та не відповідати новим умовам. Тому необхідна систематична робота з вивчення ефективності кримінально-виконавчої системи, виявлення тенденцій розвитку суспільних відносин, прогнозування шляхів їх подальшого розвитку з метою вдосконалення кримінально-виконавчої системи [295, с. 119].

Більше того, подібним способом забезпечується своєчасне реагування кримінально-виконавчої системи на зміни, що відбуваються як у внутрішній, так і в зовнішній сферах функціонування механізму держави (зокрема, зміни в законодавстві, у відомчому підпорядкуванні досліджуваної системи, укладення міжнародних договорів у сфері кримінально-виконавчих

правовідносин тощо).

У довідковій літературі слово «ефективний», що походить від латинського «effectious» (виконання, дія), розглядається як «такий, що дає ефект» або «такий, що приводить до потрібних результатів». Виходячи із цього, ефективний – значить результативний, дієвий.

Ефективність – одне з основних понять у науці управління, під яким розуміється досягнення поставлених перед керованою системою цілей за умови відповідності витрачених зусиль кінцевому результату.

Ефективність відображає функціональний аспект системних утворень і характерна переважно для соціальних систем. Поведінка людини відрізняється від життєдіяльності інших живих організмів передбаченням підсумків своєї діяльності з реалізації усвідомлено поставлених цілей. Визначаючи їх, індивід подумки перебирає варіанти своїх дій і можливі їх наслідки, виробляє лінію поведінки, яка найбільш зручним і найкоротшим шляхом приведе його до бажаного результату. У цьому поєднанні природних розумових процесів та поведінкових актів і полягає сутність ефективності.

На всіх етапах розвитку суспільства вона залишається непорушним аргументом у судженнях про ступінь досягнення поставлених цілей. Змінюється лише уявлення про проблему, концептуальні підходи до її вирішення. Удосконалення механізму визначення ефективності та розширення можливостей більш об'єктивного її оцінювання зумовлюють неухильний процес витіснення емпіричних рішень при виборі способів досягнення бажаних результатів науково обґрунтованими методами цільового планування.

Як і всякий процес, у якому беруть участь люди, оцінка діяльності має свою об'єктивну та суб'єктивну сторони. Об'єктивна полягає в тому, що дослідженню піддаються реально існуючі зв'язки та обставини, властиві взаємодії людини й зовнішнього середовища. Суб'єктивна полягає в тому, що висновки є продуктом мислення людей на базі відображення об'єктивних факторів у їх свідомості.

Вивчення та оцінювання діяльності є складним діалектичним процесом, мета якого – пізнання об'єктивної істини. Остання досягається не відразу, не в цілому, а поступово, у результаті накопичення інформації, яка все повніше відображає досліджувані події та факти. Виявлені стійкі тенденції й закономірності об'єктивної реальності в подальшому використовуються в практичній роботі.

Зростання наших пізнань надає змогу припускати, що в майбутньому ми зможемо точніше оцінювати результати діяльності соціальних систем сукупністю реальних умов, в яких вони функціонують. Проте на цей період доводиться визнати: сучасний рівень методів дослідження і навичок їх застосування не дає ще підстав для висновку про оптимальність вироблених оцінок [32, с. 4–5]. Тут треба погодитися із К. Шанявським, який зазначає, що поки ми цього не добилися, потрібно вважати ілюзією переконання, ніби дослідницька діяльність здійснюється без застосування оцінок, певною мірою довільних [542, с. 59].

Аналіз спеціальних наукових джерел за напрямом визначення ефективності соціального управління надав можливість констатувати, що під ним вчені розуміють результативність управління, що характеризується ступенем використання наявних ресурсів для досягнення поставлених цілей, а також оцінюють результат управлінської діяльності за системою критеріїв і показників (економічних, соціальних тощо). Такий підхід дозволяє визначити стан об'єкта управління кількісно та якісно, і оцінити ефективність діяльності установ виконання покарань як одну з центральних проблем теорії і практики управління [4, с. 6; 431, с. 268].

До речі, зарубіжний учений П. В. Тепляшин розмежовує поняття ефективності кримінально-виконавчої системи від поняття ефективності у звичайному її значенні, оскільки цілі кримінально-виконавчої системи не можуть бути визначені абсолютно точно, що можливо переважно в економічному вимірі. Функціонування кримінально-виконавчої системи належить до публічної сфери державної діяльності, цілі в якій не так легко

описуються й економічно прораховуються, як цілі у приватноправових відносинах.

Складність розуміння цієї категорії, за твердженням П. В. Тепляшина, виявляється вже на етапі виділення видів ефективності. Так, на основі такого критерію, як ефективність кримінально-виконавчої системи, поіменованій учений виділяє: 1) високоефективний тип кримінально-виконавчої системи; 2) середноефективний тип кримінально-виконавчої системи; 3) допустимий тип кримінально-виконавчої системи; 4) кризовий тип кримінально-виконавчої системи. Також зарубіжні вчені виділяють: 1) перманентний тип кримінально-виконавчої системи – з постійним рівнем достатньої ефективності роботи кримінально-виконавчих установ; 2) спорадичний тип кримінально-виконавчої системи – з проявами прийнятної для держави й суспільства результативністю функціонування кримінально-виконавчих установ у певні історичні періоди; 3) кон'юнктурний тип кримінально-виконавчої системи – з оцінюванням ефективності, виходячи з поточних завдань і конкретної моделі кримінальної політики [473, с. 81].

У свою чергу, на думку вітчизняного ученого й практика О. Б. Пташинського, головними критеріями оцінювання кримінально-виконавчої політики повинні бути: відповідність її змісту природі людини, нормам права й моралі цивілізованого суспільства; забезпечення збалансованого задоволення та гарантій законних прав і інтересів громадянина, суспільства та держави; системне вирішення певного комплексу основних складових проблем кримінально-виконавчої функції держави; максимальне й ефективне використання в справі ресоціалізації злочинців усього національного потенціалу держави [359, с. 60].

З урахуванням економічних, соціальних та інших перетворень, які відбуваються в Україні, виникає необхідність підвищення ефективності і якості праці не тільки у сфері матеріального виробництва, а й у всіх напрямках діяльності державних органів, у тому числі органів внутрішніх

справ, органів і установ кримінально-виконавчої системи. Успішне вирішення другими завдань щодо виправлення і ресоціалізації засуджених, а обома – запобігання рецидивній (пенітенціарній та постпенітенціарній) злочинності можливо лише на основі підвищення ефективності управління.

Вітчизняні вчені вважають, що ефективність діяльності ДКВС України в широкому розумінні означає здатність цієї служби реально, з найкращим використанням наявних засобів, в оптимальні чи визначені законом або вироком суду строки, з найменшими витратами реалізовувати завдання з виконання кримінальних покарань, передбачених кримінальним законодавством, а також забезпечувати досягнення інших цілей, що постають у процесі виконання кримінальних покарань [448].

Детальний аналіз цілей покарання й мети кримінально-виконавчого законодавства в контексті функціонування кримінально-виконавчої системи України нами було здійснено в попередніх підрозділах дослідження. Зважаючи на результати проведеного наукового пошуку, ми не відкидаємо важливості таких цілей, як виправлення і ресоціалізація засуджених, проте за сучасних реалій дійсно побачити їх досягнення видається можливим через досягнення третьої складової мети покарання й відповідного компонента функціонування кримінально-виконавчих установ – запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

За цим показником не можна не враховувати, що на стан оцінювання ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи за цим напрямом впливає взаємодія кримінально-виконавчих установ з іншими спеціальними суб'єктами запобіжної діяльності, головне місце в системі яких відведено органам внутрішніх справ, на що вказує багата міжвідомча база за напрямом протидії рецидивній (пенітенціарній та постпенітенціарній) злочинності, що має переважно гриф обмеження допуску.

Тому, зважаючи на те, що у сфері міжвідомчого управління правильні критерії оцінювання ефективності мають першочергове значення, вони

визначають концентрацію зусиль на головних напрямках, не дають можливості фальсифікувати результати оперативно-службової діяльності. Отже, без об'єктивного оцінювання діяльності органів внутрішніх справ, органів і установ виконання покарань не може бути й мови про вдосконалення форм і методів роботи, зростання професійної майстерності кадрів. В органах внутрішніх справ, органах і установах кримінально-виконавчої системи оцінювання ефективності їх роботи повинно бути комплексним і враховувати взаємозв'язки різних аспектів їх діяльності щодо запобігання рецидивній злочинності.

Важливо наголосити, що міжнародні стандарти у сфері виконання покарань визначають важливість якісної підготовки співробітників міліції й тюремного персоналу як засіб боротьби із жорстоким поведінням із засудженими.

На сьогодні надзвичайно актуальною є потреба реально повернути законодавство обличчям до людини, зробити його гарантом суспільних та індивідуальних цінностей. Насамперед це можливо здійснити шляхом закріплення й відтворення основних прав і свобод у сфері соціального забезпечення [565, с. 213].

У літературі зустрічаються різні визначення, які по-своєму правильні, але недостатні для характеристики ефективності. Зокрема, американський фахівець у сфері системного аналізу С. Л. Оптнер вважає, що ефективністю є ступінь фактичного досягнення результату [303, с. 56]. Введення позначення «ступінь досягнення» не дає чіткого формулювання цього поняття. Зазначену прогалину усувають інші дослідники, які під ефективністю розуміють ступінь досягнення цілей, поставлених перед системою [144, с. 60; 225; 315; 547]. Включення у визначення елемента «мета» значно наближує до суті поняття, але також не вирішує проблеми до кінця. Можна погодитися з В. І. Камінською, яка справедливо зазначає, що відношення між фактично досягнутим результатом і метою не є ефективністю, а лише формулою для її зміни [163, с. 174].

Із наведених визначень чітко вимальовуються принаймні три необхідних компоненти поняття «ефективність»: кінцевий результат яких-небудь дій, мета й показник її досягнення. У поєднанні вони, безумовно, сприяють виробленню більш завершеного уявлення про проблему. Разом із тим, і в цьому вигляді визначення вказує скоріше на ефект, ніж на ефективність, що далеко не одне й те саме.

У спеціальній літературі терміном «ефект» зазвичай позначають корисний виграш, тобто реально досягнутий абсолютний результат, який може вимірюватися натуральними, вартісними чи іншими показниками. Правомірно, наприклад, розглядати як ефект обсяг випущеної продукції – кількість тонн видобутої мінеральної сировини, кількість змонтованих верстатів, побудованих будинків тощо. Однак за такими показниками не можна судити про ефективність виробництва.

Досліджуючи це питання, Є. В. Мазалов резонно зауважує, що неправомірно, оцінюючи підсумки праці, обмежуватися поняттям «ефект». Ефект може бути великий, але якщо ще більшою мірою зростають витрати, то ефективність не підвищується, а знижується [251, с. 8]. У його висловлюванні ми знаходимо ще один новий елемент, без якого поняття «ефективність» не може відповідати своєму призначенню, – це витрати ресурсів на виконання тих чи інших робіт, їх відповідність отриманим результатам. За такого підходу вирішального значення набуває принцип досягнення максимального ефекту при мінімальних витратах сил і засобів.

Досить поширеною на практиці помилкою є застосування зазначеного принципу до людських ресурсів. Це виражається в необґрунтованому скороченні штатної чисельності без урахування реальних можливостей виконання заданого обсягу робіт. В оперативно-розшуковій діяльності подібна помилка призводить до неправомірного пред'явлення рівних вимог до підрозділів, які мають різний штатний потенціал.

У підсумку під гаслом відходу від екстенсивного та переходу до інтенсивного шляху розвитку проводиться ідея максималізації кінцевих

результатів, якщо навіть внаслідок неоптимального розподілу штатної чисельності її явно недостатньо. Єдиний критерій – високий результат – поглинає всю увагу співробітників, відволікає їх від урахування інших, не менш важливих аспектів: навантаження працівників, їх індивідуальної результативності тощо.

При цьому свідомо чи мимоволі забувається головний зміст оцінювання ефективності – встановлення відповідності матеріальних витрат і трудових ресурсів отриманому результату. Ця об'єктивна вимога підміняється принципом: досягти мети будь-якою ціною. Враховуючи під час оцінювання результатів роботи зроблені витрати, не варто, як це часто буває, нехтувати фактором часу, який залежить від кількості задіяних сил.

Теоретично можна уявити собі ситуацію, коли для розкриття всіх зареєстрованих у регіоні злочинів делегується всього один оперативний працівник. Зрештою, він, імовірно, зуміє виконати доручене завдання, але при цьому про ефективність не може бути й мови, бо кінцевий результат досягнутий без урахування суспільних потреб у результатах праці. За такого підходу виграш у витратах людських ресурсів обертається програшем у часі.

Фактор часу має важливе значення під час оцінювання будь-якої праці. Чим раніше досягнуто результат, тим вища його значущість, чим менше часу витрачено на випуск кінцевого продукту, тим більший обсяг роботи може бути виконано. Урахування цього фактора є однією з вирішальних умов отримання об'єктивної оцінки праці, оскільки будь-які економічні, соціальні та інші процеси відбуваються в часі.

Таким чином, можна констатувати, що ефективність є відносним показником, який характеризує співвідношення результату й витрат. Чим швидше підвищується результат порівняно з витратами, тим вища ефективність виробництва [251, с. 6]. Зазначена формула, як видається, істотно спрощена: у ній немає такого важливого елемента, як мета (або планові показники).

Крім зазначених ознак, вельми важливим показником ефективності є

якість виконаного обсягу роботи. Можливість оперування ним в органах внутрішніх справ та кримінально-виконавчих установах суттєво обмежена, що створює серйозні труднощі при розробленні критеріїв ефективності. Багатофункціональний, значною мірою неформалізований характер роботи оперативного складу не надає змоги з упевненістю встановити нормативні показники для кожного виду діяльності або окремої трудової операції.

Цим переважно й пояснюється той факт, що досі для оцінювання оперативно-розшукової та запобіжної (профілактичної) роботи як базу відліку беруть не нормативи або ідеальну мету (повне розкриття зареєстрованих злочинів, недопущення правопорушень з боку осіб, які перебувають на профілактичному обліку, тощо), або фіксовані результати діяльності передових підрозділів або окремих співробітників.

Розглядаючи специфіку праці оперативно-розшукових та запобіжно-профілактичних апаратів, необхідно враховувати феномен, який певною мірою притаманний і творчій діяльності співробітників науково-дослідних установ. Його суть полягає в тому, що навіть при найсумліннішому ставленні до справи не завжди обсяг та інтенсивність здійснюваних робіт (витрати духовних, фізичних і матеріальних ресурсів) приводять до реальних результатів.

Так, злочини минулих років іноді не розкриваються, незважаючи на те, що в цих справах проведено всі можливі заходи. Комплекс пошукових заходів може не мати успіху через загибель розшукуваного й відсутність даних про впізнання його трупа тощо. У наведеному прикладі в наявності виконання великого обсягу праці та відсутність відчутного результату. Як бути в цьому випадку, якими критеріями оцінювати діяльність працівників?

Очевидно, що в подібних випадках стандартний підхід до оцінювання праці за допомогою критерію ефективності неприйнятний. На нашу думку, у такому разі роботу потрібно оцінювати шляхом визначення повноти планування всіх можливих заходів і якості їх виконання. Такий критерій, хоча й не містить основної ознаки ефективності, тобто результату, але

привабливий тим, що орієнтований на досягнення мети, у ньому відображено обсяг проведених робіт і витрат трудових ресурсів. Крім того, яскраво виражений елемент контролю за виконанням, що завжди є запорукою майбутніх успіхів.

Виходячи з аналізу існуючих поглядів щодо ефективності, варто погодитися з визначенням, яке дав Л. Ш. Берекашвілі: це є вираження кількісними, якісними характеристиками кінцевих результатів праці і міра їх відповідності зробленим для цього витратам для досягнення цілей функціонування системи [32, с. 17–18]. Видається, що таке визначення може бути застосоване під час оцінювання роботи кримінально-виконавчих установ та органів внутрішніх справ щодо запобігання рецидивній злочинності. А рівень організації протидії рецидивній злочинності багато в чому визначається планованими заходами щодо запобігання їй. Підвищення ефективності планованих заходів є однією з найважливіших умов поліпшення організації запобігання рецидивній злочинності. Причому під ефективністю заходів запобігання рецидивній злочинності в більш загальному плані розуміється раціональне використання сил і засобів для досягнення необхідних показників при найменших витратах праці й матеріальних ресурсів.

Ідеальним результатом у запобіганні рецидивній злочинності є її повна ліквідація. Разом із тим, ставити такі завдання при складанні запобіжних заходів у поточних і перспективних планах передчасно. Рецидивна злочинність – це дуже складне явище, що залежить від багатьох причин і умов.

Успішне запобігання рецидивній злочинності залежить не тільки від часу впливу на неї, а й від змісту роботи державних органів та громадськості. Тому при плануванні заходів щодо запобігання рецидивній злочинності необхідно ставити завдання поступового, поетапного скорочення рецидиву. Ефективність планованих заходів буде значною, якщо цілі, поставлені при плануванні, досягнуті при найменших витратах.

Для отримання правильної оцінки роботи кримінально-виконавчих установ та громадських організацій, що займаються запобіганням рецидивній злочинності, необхідні критерії оцінювання ефективності їх діяльності. У широкому розумінні під критерієм оцінювання розуміють будь-яку ознаку, показник, на основі якого судять про якість виконаної роботи. У теорії управління, як і раніше, актуальною й складною проблемою є вироблення чіткого визначення поняття «критерій ефективності».

Щодо цієї проблеми тривають дискусії вчених, які відстоюють свої формулювання, що впливають з концепцій і особливостей галузей знань, які вони представляють. Так, академік А. Берг вважає, що в основі оцінки лежить певний критерій (або сукупність критеріїв), те мірило, яке надає змогу судити про ефективність управління, про отримані результати, про досягнення поставлених цілей [30, с. 35–36]. У більшості публікацій акценти зміщено на полеміку з приводу обґрунтованості окремих приватних критеріїв ефективності, і лише в деяких роз'яснюється сутність критерію як інструменту її оцінювання [33; 109; 141; 580].

Аналіз і зіставлення концепцій, вивчення практики використання поняття «критерій ефективності» в різних галузях знань надає нам змогу погодитися з думкою про те, що стосовно діяльності кримінально-виконавчих установ та органів внутрішніх справ його можна сформулювати таким чином. Критерій ефективності є засобом для судження, еталоном, мірилом, вираженим кількісними показниками, за допомогою яких проводиться оцінювання ефективності діяльності окремих працівників, колективів або в цілому системи для досягнення заданих цілей [32, с. 69].

Аналіз спеціальних наукових джерел надав підстави констатувати, що в цій ролі критерій ефективності тісно пов'язаний із поняттям «мета» («ціль»). Виступаючи як засіб, що регулює характер діяльності системи, він бере на себе функції цільової установки, реалізація якої забезпечує вирішення поставлених цілей. При цьому критерій ефективності служить не тільки стимулюючим началом, що забезпечує виконання працівниками своїх

обов'язків, а й елементом контролю за таким процесом.

З огляду на це проблемі вироблення науково обґрунтованих критеріїв оцінювання ефективності діяльності кримінально-виконавчих установ та органів, служб і окремих посадових категорій у правоохоронних органах України приділяється значна увага. Водночас багато критеріїв оцінювання роботи служб і підрозділів із протидії злочинності розроблено недостатньо. До актуальних проблем, що вимагають свого вирішення на сьогодні, належить і розроблення науково обґрунтованих критеріїв оцінювання управління діяльності кримінально-виконавчих установ та органів внутрішніх справ щодо протидії рецидивній злочинності, у тому числі планів роботи із запобігання рецидиву.

А тому, без вирішення цієї проблеми неможливо повно та всебічно аналізувати стан рецидивної злочинності, прогнозувати її зміни в майбутньому і на цій основі планувати найбільш ефективні запобіжні заходи, оскільки ця боротьба вестиметься не за головними визначальними напрямками (позиціями), а за другорядними. Об'єктивний критерій стимулюватиме вдосконалення законодавства та підвищення ефективності як кримінально-виконавчих, так і запобіжно-профілактичних заходів [384].

У літературі наведено різні погляди на критерії оцінювання діяльності кримінально-виконавчих установ та органів внутрішніх справ щодо запобігання рецидивній злочинності. Поширеною є думка про те, що надійним критерієм оцінювання діяльності кримінально-виконавчих установ може бути рівень рецидивної злочинності з боку осіб, звільнених від відбування покарання, протягом декількох років (зазвичай трьох); а міськуправління поліції – питома вага рецидивної злочинності в її загальній структурі.

На нашу думку, більш об'єктивним критерієм є кількість умисних злочинів, вчинених особами, які мають судимості за раніше вчинені умисні злочини (як в абсолютних значеннях, так і в загальній кількості осіб, які вчинили злочини) при одночасному врахуванні цих показників з первинної

злочинності.

Відомо, що повторно вчиняють умисні злочини не тільки ті особи, які звільнилися з кримінально-виконавчих установ, а й засуджені за умисні злочини до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Таким чином, рецидивна злочинність являє собою сукупність злочинів, вчинених судимими особами різних категорій. Тому узагальненим критерієм оцінювання ефективності діяльності різних установ і органів кримінально-виконавчої системи потрібно вважати, на нашу думку, кількість осіб, які після відбуття покарання виправилися й знов не вчинили злочинів.

Чим більше таких осіб, як стверджував Н. С. Артемьев, в своїй монографії «Профилактика рецидивной преступности», тим ефективніші плановані заходи, тим у цілому краще працюють установи та органи кримінально-виконавчої системи, уповноважені органи з питань пробації, інспекції у справах неповнолітніх та дільничні інспектори міліції тощо. Відповідні результати виявляються не відразу, а в кінці певного планового періоду (місяця, кварталу, року, п'яти й більше років) [9, с. 95].

На жаль, діяльність багатьох кримінально-виконавчих установ тривалий час була спрямована в основному на виконання виробничих планів, а не на виправлення засуджених, що негативно позначилося на стані боротьби з рецидивом. При цьому підкреслимо, що суспільно корисна праця є не єдиним засобом виправлення і ресоціалізації засуджених. До таких належать: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив (ч. 3 ст. 6 КВК У країни) [559, с. 91].

Тому виробнича діяльність не повинна превалювати під час оцінювання діяльності кримінально-виконавчих установ. Концентрованим результатом роботи установ і органів кримінально-виконавчої системи (критерієм роботи) є кількість засуджених, які остаточно відмовилися від вчинення злочинів.

Для визначення підсумків виконання планів роботи установ і органів

кримінально-виконавчої системи можна використовувати бальний метод. Його свого часу застосовував, зокрема, Л. Ш. Берекашвілі при визначенні результатів діяльності органів внутрішніх справ по лінії карного розшуку. Рішення про вибір цього методу ґрунтувалося на об'єктивній оцінці його можливостей, що підтверджувалося міжнародним досвідом його застосування в різних галузях науки й техніки [31, с. 4].

На нашу думку, бали повинні даватися в однаковій кількості за основними напрямками діяльності кримінально-виконавчих установ (засобами виправлення і ресоціалізації засуджених). Від того, як співробітниками кримінально-виконавчих установ забезпечуються встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив, залежать виправлення і ресоціалізація засуджених та в кінцевому результаті стан рецидивної злочинності серед цієї категорії осіб.

Тому, використовуючи бальний метод, можна кількісно оцінити роботу кримінально-виконавчої установи із запобігання рецидивній (пенітенціарній та постпенітенціарній) злочинності. Якщо кожен напрям діяльності оцінити за п'ятибальною системою (5 – відмінно, 4 – добре, 3 – задовільно, 2 – погано, 1 – дуже погано), то максимальне число балів буде 20, а мінімальне – 4. Причому в поняття «відмінно» і «дуже погано» потрібно включати такі результати виконання планів, які є кращими або, навпаки, найгіршими в цілому по певній області. Цей бальний метод можна використовувати й для оцінювання роботи міськрайорганів внутрішніх справ щодо запобігання рецидиву серед різних категорій рецидивістів.

Підбиваючи підсумки роботи кримінально-виконавчих установ, потрібно враховувати основні показники їх роботи, які піддаються кількісному вираженню. Наприклад, під час оцінювання діяльності щодо виправлення засуджених потрібно враховувати такі з них, як:

– встановлений порядок виконання та відбування покарання, стан

оперативної обстановки (втечі та інші кримінально-виконавчі злочини; кількість порушень устанавленого порядку відбування (у тому числі злісних) – гра в карти, вживання спиртних напоїв тощо; кількість засуджених, які перебувають на профілактичному обліку тощо);

– виховна робота і стан дисциплінарної практики (кількість засуджених, які порушують дисципліну, і тих, що стали на шлях виправлення, їх питома вага від загальної кількості засуджених в установі);

– пробація, суспільно корисна праця, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив (охоплення засуджених названими засобами виправлення і ресоціалізації).

Оцінюючи роботу міськрайорганів внутрішніх справ щодо запобігання рецидивній злочинності потрібно враховувати таке:

– чи перебувають раніше судимі особи на обліку (спеціальному, профілактичному, під адміністративним наглядом);

– чи проводилася із судимими особами індивідуально-профілактична та виховна робота (перевірка способу життя; бесіди; поведінка підоблікової особи обговорювалася на засіданнях різних рад громадськості тощо; інша індивідуально-профілактична та виховна робота; направлення повідомлення за місцем роботи; закріплення представника громадськості; позитивне вирішення питання про трудове і побутове влаштування);

– питома вага осіб, що виправилися, і притягнутих до кримінальної відповідальності з числа судимих осіб, які перебувають на обліку, в тому числі що знаходяться під адміністративним наглядом.

Як слушно зазначає М. С. Артем'єв, перевагою оцінювання роботи за вказаними показниками є їх простота й доступність, що забезпечує можливість отримання своєчасної інформації про ефективність планованих заходів і залежно від цього своєчасного вжиття додаткових заходів щодо нейтралізації негативних факторів і процесів, що впливають на стан запобігання рецидивній злочинності [8, с. 275].

Вивчаючи питання щодо оцінки ефективності функціонування

кримінально-виконавчої системи України, ми засвідчуємо, що це питання було поставлено на порядок денний Колегією ДПтС України у вересні 2013 р. Зокрема, науково-педагогічні працівники Інституту кримінально-виконавчої служби отримали державне замовлення щодо вироблення критеріїв і показників оцінки ступеня виправлення засуджених. Результатом відповідного науково-прикладного дослідження стало видання методичних рекомендацій за загальною редакцією професора І. Г. Богатирьова.

Водночас, науково-педагогічні працівники Інституту отримали завдання розробити критерії оптимального навантаження на кожную посаду персоналу ДКВС України. На жаль, події, що відбулися в Україні на початку 2014 р., не дозволили виконати це завдання. Ми не ставили перед дослідженням завдання щодо заповнення зазначеної прогалини, але вимоги сучасної практики засвідчують, що порушена проблема є актуальною і потребує вирішення.

Вивчаючи наукові підходи до вирішення проблем оцінювання ефективності кримінально-виконавчої системи, нами проведено аналіз вітчизняного й зарубіжного досвіду з цього напрямку. Зокрема, зарубіжна вчена В. В. Городнянська не без підстави зазначає, що «саме рівень постпенітенціарного рецидиву злочинів є основним критерієм для визначення ефективності діяльності системи виправних установ... вчинення нового злочину свідчить про нехтування звільненим вираженою раніше з боку суспільства та держави оцінкою, про низьку результативність діяльності пенітенціарної установи, в якій дана особа відбувала покарання» [111, с. 7, 20]. Інший зарубіжний дослідник П. В. Тепляшин, розвиваючи думку В. В. Городнянської, у своїй статті «Оцінка ефективності пенітенціарної системи: метод факторного аналізу» зауважує, що можливість використання цього показника для оцінювання ефективності кримінально-виконавчої установи значно ускладнюється різноманітністю розуміння рецидиву злочинів і такого його різновиду, як постпенітенціарний.

Крім того, поіменований учений вважає, що у деяких європейських країнах відсутня законодавча та кримінально-статистична категорія «рецидив» злочину та (або) судимість (зокрема, у Німеччині, Польщі, Франції), у межах якої, як правило, і визначається рецидив злочину. В окремих державах рецидив утворює вчинення лише однорідного злочину (наприклад, у п. 8 ст. 23 КК Іспанії [498] вказано: «Рецидив має місце, коли до вчинення злочину винний був засуджений уже за злочин такого самого характеру, передбачений тим самим розділом даного Кримінального кодексу») [498, с. 82].

При цьому П. В. Тепляшин, дискутуючи з В. В. Городнянською щодо трирічного строку судимості при обчисленні статистики постпенітенцірного рецидиву, зазначає, що визначити кількість вчинюваних у європейських країнах злочинів протягом трирічного терміну після відбуття тюремного ув'язнення не видається фактично можливим [111, с. 26].

На рівень постпенітенцірного рецидиву чинить вплив не лише недосягнення превентивної мети покарання, а й його виправно-ресоціалізаційного компонента. Таке наше судження знаходить підтримку у публікаціях відомих зарубіжних учених В. І. Зубкова [147, с. 123] та М. М. Лапуніна [224, с. 214].

Ґрунтовний аналіз наукової статті П. В. Тепляшина показує, що вченим рекомендовано враховувати комплексний вплив на рецидивну злочинність низки соціально-економічних умов в суспільстві, якість роботи інститутів соціальної реабілітації осіб, звільнених з місць ізоляції від суспільства, а також інші зовнішні фактори, які однозначно пов'язані з результатами виправного впливу на засудженого, а також володіють значним автономним потенціалом впливу на зазначених осіб.

Такі рекомендації дали П. В. Тепляшину підстави віднести до критеріїв ефективності кримінально-виконавчої системи такі факторів: 1) ресурси, витрачені на функціонування кримінально-виконавчої системи (економічний фактор); 2) постпенітенцірний і пенітенцірний рецидив

(фактор ризику кримінально-правової політики); 3) ступінь суспільного схвалення результатів її функціонування (фактор суспільного схвалення); 4) коефіцієнт неправомірного поводження (насильство, знущання тощо) із засудженими/ув'язненими (фактор захищеності) [473, с. 83–84].

Погоджуючись з рекомендаціями поіменованого вченого, ми вважаємо, що вони мають бути враховані при оцінюванні ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи з урахуванням національних особливостей, зокрема: 1) адміністративно-територіальний чинник; 2) структура органів і установ виконання покарань; 3) визнання праці правом засуджених; 4) наявність слідчих функцій у кримінально-виконавчій системі з перспективою створення Головного слідчого управління Міністерства юстиції України тощо.

Окрім поіменованих зарубіжних дослідників, на доктринальному рівні порушену проблему досліджували сучасні вітчизняні вчені О. І. Богатирьова, А. О. Галай, С. К. Гречанюк, Д. В. Ягунов, І. С. Яковець та ін.

Поділяючи позицію згаданих вітчизняних і зарубіжних учених, ми у власному дослідженні дійшли висновку, що вчинення особою, звільненою від відбування покарання, нового кримінального правопорушення, на жаль, не ураховується кримінально-виконавчою системою України при оцінюванні ефективності її функціонування.

При цьому ми усвідомлюємо, що рівень постпенітенціарного рецидиву не має бути єдиним критерієм оцінювання ефективності кримінально-виконавчої системи. А тому слід ураховувати й такі показники, як рівень залучення засуджених до праці, якість постпенітенціарної адаптації звільнених, участь громадськості у виправленні та ресоціалізації засуджених, наданні допомоги при звільненні тощо [560, с. 117].

Тому вважаємо такий алгоритм оцінювання оптимальним для установ виконання покарань Міністерству юстиції України.

При оцінюванні ефективності кримінально-виконавчої системи

важливо враховувати і результати управлінської діяльності з боку керівництва міжрегіональних управлінь Міністерства юстиції з позицій надання практичної допомоги персоналу органів і установ виконання покарань за такими напрямками: 1) соціально-виховна робота; 2) запобіжна діяльність; 3) виробничо-господарська сфера; 4) зв'язки з громадськістю.

Вивчення наукових джерел вітчизняних та зарубіжних учених-кримінологів свідчить про необхідність відповідного оцінювання ефективності кримінально-виконавчих установ шляхом кримінологічного прогнозування та планування запобіжної діяльності.

Як зазначає М. П. Барабанов, під кримінологічним прогнозуванням у виправних установах потрібно розуміти здійснюваний посадовими особами (начальником виправної установи, його заступниками, керівниками структурних підрозділів, співробітниками) на основі достовірної та повної інформації аналіз, у ході якого виявляються фактори, закономірності, проблеми й робиться кримінологічний прогноз на найближчий або більш віддалений час про можливі тенденції криміногенних і кримінальних явищ та процесів, їх вплив на стан оперативної обстановки, діяльність структурних підрозділів [21, с. 123]. До речі, ми підтримуємо позицію М. П. Барабанова, оскільки сформульоване ним поняття узгоджується з дефініціями вітчизняних учених.

Зокрема, В. В. Василевич, під кримінологічним прогнозуванням розуміє один із головних елементів кримінологічної політики, що є підґрунтям формування та реалізації державної стратегії й тактики як запобігання злочинності загалом, так і в установах виконання покарань зокрема. Чим глибше зрозуміємо сутність і закономірності феноменології злочинності в установах виконання покарань та інших суспільно небезпечних явищ, які її супроводжують, тим об'єктивнішим і однозначнішим стає оцінювання її характеру й тенденцій у майбутньому [80, с. 309].

Для отримання об'єктивної, цілісної інформації не тільки про стан криміногенної ситуації у виправних колоніях, а й про організаційно-управлінське, соціально-правове, матеріально-технічне, психолого-виховне та інше забезпечення виконання й відбування покарань рекомендується проводити комплексні прогнозування в досліджуваних установах. Проте навіть з урахуванням комплексності такого прогнозування та значущості завдань, що ставляться перед дослідженням, потрібно чітко усвідомити, що його висновки (результати) завжди несуть у собі певний рівень імовірності (достовірності). Рівень достовірності прогнозу цілком і цілком залежатиме від повноти чинників (внутрішніх і зовнішніх), що будуть враховані під час процедури його підготовки [81, с. 295–296].

Тому кримінологічне прогнозування у виправних колоніях має відповідати таким вимогам: а) ґрунтуватися на достовірній статистичній інформації й даних вибірових кримінологічних досліджень; б) бути неупередженим, тобто не повинно здійснюватися в інтересах будь-яких зацікавлених осіб, установ, відомств чи організацій; в) відповідати науковим засадам теорії прогнозування й не обмежуватися при цьому лише певним методом; г) вихідним показником завжди має бути реальний криміногенний фон, на основі якого будується прогностична модель; д) бути достовірним, тобто мати високий ступінь імовірності; е) здійснюватися безперервно, відповідно до зміни соціально-політичної атмосфери в суспільстві й урахувувати економічні, політичні та соціально-психологічні чинники, що впливають на рівень, структуру й динаміку злочинності [108, с. 44] загалом і у виправних колоніях зокрема.

Насамкінець розгляду цього підрозділу доходимо наступних висновків:

- доведено, що кримінологічне прогнозування та планування запобіжної діяльності в місцях позбавлення волі потребує вироблення та прийняття адміністрацією установ виконання покарань оптимальних рішень, спрямованих на недопущення ускладнень оперативної обстановки,

профілактику кримінальних правопорушень, а також науково обґрунтовані підходи до такої діяльності;

- пропонується авторський алгоритм підвищення ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи за рахунок: підвищення рівня компетентності працівника; покращення його соціально-правового захисту; тісної співпраці кримінально-виконавчих установ з уповноваженими органами пробації та іншими соціальними інституціями.

Висновки до четвертого розділу

Аналіз галузевих та міжгалузевих засад функціонування кримінально-виконавчої системи України надав змогу сформулювати такі висновки:

1. Доведено, що методологія розуміння кримінально-виконавчої політики як засобу забезпечення виконання покарань має ґрунтуватися на наукових постулатах науки кримінально-виконавчого права, а також на законодавчих положеннях щодо порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань, вміщених у чинному кримінально-виконавчому законодавстві України.

2. Проведений структурно-логічний аналіз кримінально-виконавчої системи держави надав підстави констатувати, що на особливості її функціонування впливають такі фактори: 1) прив'язка мети й завдань кримінально-виконавчої системи як до політичної ситуації в державі, так і до чинного законодавства; 2) зміст діяльності кримінально-виконавчої системи, що включає такі взаємопов'язані елементи: функціональна спрямованість діяльності структурних підрозділів та служб органів і установ виконання покарань; особливості реалізації основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, виходячи з виду виконуваного покарання; взаємодія з іншими державними та неурядовими структурами на виконання завдань кримінально-виконавчої системи тощо; 3) організаційно-правові основи діяльності органів і установ виконання покарань;

4) особливості виконання та відбування окремих видів кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового характеру (зокрема, у частині пробації).

3. Наголошено на необхідності включення до ст. 25 КВК України визначення громадської організації, що бере участь у справах кримінально-виконавчої системи, закріпити основні напрями її діяльності. Видається необхідним закріплення положення, згідно з яким адміністрація не вправі відмовити офіційно зареєстрованій громадській організації відвідувати кримінально-виконавчі установи, за винятком випадків, коли є дані про те, що така організація пов'язана з кримінальними структурами. Причому така відмова адміністрації може бути оскаржена в суді.

4. Також запропоновано встановити положення, що співпраця кримінально-виконавчих установ та громадських організацій здійснюється на підставі спільного договору між громадською організацією й установою або між громадською організацією і вищестоящим органом. Необхідно також внести положення про те, що члени громадських організацій, які мають незняту чи непогашену судимість, у кримінально-виконавчі установи можуть не допускатися з підстав, викладених вище.

5. За результатами аналізу кримінально-виконавчої політики як засобу запобігання злочинності сформульовано пропозицію запровадити в Україні систему моніторингу рецидиву злочинів, вчинених особами після відбуття позбавлення волі.

6. Структуровано форми взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими державними органами та громадськими організаціями шляхом виокремлення таких функціональних напрямів: 1) взаємодія органів і установ виконання покарань з органами досудового розслідування; 2) взаємодія органів і установ виконання покарань із судами; 3) взаємодія органів і установ виконання покарань з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними й релігійними організаціями; 4) взаємодія органів і установ виконання

покарань з органами внутрішніх справ.

7. Серед прикладів динамічності взаємодії виділено новели до КПК України від 21 грудня 2016 р. в частині наділення Державної кримінально-виконавчої служби України слідчими функціями. Наголошено, що такий крок вітчизняного законодавця сприяє діяльності щодо протидії пенітенціарній злочинності. Загалом відмічено, що оновлені підходи в організації взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими соціальними інституціями ґрунтуються на врахуванні позитивного зарубіжного досвіду такої діяльності.

8. За результатами аналізу наукової літератури обґрунтовано необхідність врахування комплексного впливу на рецидивну злочинність низки соціально-економічних умов в суспільстві, якість роботи інститутів соціальної реабілітації осіб, звільнених з місць ізоляції від суспільства, а також інші зовнішні фактори, які однозначно пов'язані з результатами виправного впливу на засудженого, а також володіють значним автономним потенціалом впливу на зазначених осіб.

9. На підставі отриманих під час дослідження науково-прикладних узагальнень запропоновано враховувати при оцінюванні ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи наступні чинники: 1) адміністративно-територіальний; 2) структуру органів і установ виконання покарань; 3) визнання праці правом засуджених; 4) наявність слідчих функцій у кримінально-виконавчої системи з перспективою створення Головного слідчого управління Міністерства юстиції України тощо.

10. Обґрунтовано висновок, що кримінологічне прогнозування та планування запобіжної діяльності в місцях несвободи потребує вироблення та прийняття адміністрацією установ виконання покарань оптимальних рішень, спрямованих на недопущення ускладнень оперативної обстановки, профілактику кримінальних правопорушень, а також науково обґрунтовані підходи до такої діяльності.

ВИСНОВКИ

У **висновках** дисертації наведено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення наукової проблеми, що полягає у виробленні концептуальної моделі теорії і практики функціонування кримінально-виконавчої системи України. Комплексне дослідження теоретико-прикладних засад функціонування кримінально-виконавчої системи України з позицій підвищення оцінки її ефективності дає підстави для таких висновків і пропозицій:

1. У контексті дослідження кримінально-виконавчого права як нормативно-правової основи кримінально-виконавчої системи наголошено, що його норми насамперед покликані врегулювати порядок і умови виконання та відбування покарань шляхом взаємодії суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, а це, у свою чергу, потребує розроблення дієвого правового механізму. Відповідно, ефективність такого правового механізму істотним чином впливає на механізм оптимального виконання покарань, що є квінтесенцією побудови в Україні пенітенціарної системи нового європейського типу. Удосконалено понятійний апарат, пов'язаний із кримінально-виконавчою категорією «виконання покарання». Визначено, що виконання покарання – це діяльність уповноважених державою органів і установ із реалізації приписів норм кримінально-виконавчого законодавства, спрямована на досягнення мети і завдань покарання. У свою чергу, механізм виконання покарання можна представити як систему, що містить взаємопов'язані елементи, за допомогою яких реалізуються приписи норм кримінально-виконавчого законодавства. Структурно-логічно в цій системі виділено такі елементи: норми права, суб'єкти, об'єкти, зв'язки між ними.

Показано, що предметом кримінально-виконавчого права є регулювання діяльності органів та установ виконання покарань і тих суспільних відносин, які виникають у процесі виконання та відбування кримінальних покарань і пробації, а тому як галузь права воно має власний

метод правового регулювання суспільних відносин, що входять до її предмета. У свою чергу, предметом пенітенціарного права має стати організація діяльності пенітенціарних інституцій суспільства у взаємодії з іншими сегментами механізму держави і громадянського суспільства, спрямована на досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Установлено, що будучи за формою термінами-синонімами, кримінально-виконавче та пенітенціарне право (політика, законодавство, практика) мають нетотожний зміст, оскільки перше орієнтовано на зовнішні впливи (у виді основних засобів виправлення і ресоціалізації, передбачених ч. 3 ст. 6 КВК України) на особу засудженого, а друге – на внутрішній потенціал останнього, а саме каяття у процесі відбування покарання. У контексті виявлених змістовних відмінностей наголошено, що без забезпечення пенітенціарного сегмента неможливим є досягнення таких складових мети покарання, як виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню ними нових злочинів. У свою чергу, кримінально-виконавчий сегмент, ізольований від пенітенціарного, може досягти лише такі цілі покарання, як кара, а також запобігання вчиненню нових злочинів іншими особами.

2. Проведений аналіз теоретико-правових та методологічних засад дослідження функціонування кримінально-виконавчої системи України дозволив з'ясувати її сучасний стан наукового дослідження. Водночас вітчизняні науковці-пенітенціаристи та законодавець до цього часу не визначилися з термінологією щодо понять «кримінально-виконавча система», «пенітенціарна система» тощо. Визначено, що методологія дослідження кримінально-виконавчої системи України є вченням про світогляд і систему наукових підходів, принципів, методів, прийомів і способів пізнання й об'єктивної оцінки ідеології функціонування органів і установ виконання покарань, чинного кримінально-виконавчого законодавства та правових механізмів діяльності ДКВС України й інших соціальних інституцій щодо досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

3. Надана характеристика концептуальних засади реформування кримінально-виконавчої системи України. Зазначено, що проведене дослідження в контексті концептуальних засад реформування кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну показало надзвичайну складність такого виду дослідницької діяльності, яка зумовлена: по-перше, важливістю й специфікою теоретичних і практичних завдань, що стоять перед юридичною наукою в кримінально-виконавчій сфері у процесі її реформування; по-друге, комплексним характером самої науки кримінально-виконавчого права, що вимагає від дослідника знання значної кількості самостійних дисциплін, у тому числі й неюридичних; по-третє, розмаїттям методів кримінально-виконавчих досліджень, які залучаються з підключенням інших галузей права та інших наук, зокрема історії, політології, соціології, логіки, психології, педагогіки тощо. Сформульовано авторське визначення поняття «пенітенціарна система» – це сукупність органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських інституцій, об'єднаних на інтегрально-функціональних засадах навколо центрального органу пенітенціарного управління, на який покладено обов'язки з вироблення та реалізації єдиної державної політики у сфері виконання покарань і пробації, де всі органи й інституції взаємодіють у напрямі забезпечення безпеки особи, суспільства і держави шляхом виправлення засуджених, ресоціалізації осіб, які відбули покарання, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

4. Досліджено генезу становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України з метою визначення її в системі інших інститутів держави й суспільства. За результатами історико-правового аналізу доведено, що сучасна кримінально-виконавча система України – це результат тривалого процесу державотворення, в ході якого поступово формувалась і розвивалась правова система, а в ній виокремлювалась правоохоронна

функція держави з поступовим визначенням основ пенітенціарної системи, що включала кримінально-правовий, кримінально-процесуальний і кримінально-виконавчий види діяльності усіх суб'єктів суспільного життя. Проведений аналіз міжнародно-правового рівня нормативного забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи України засвідчив правильність вибору Міністерством юстиції України напрямів реформування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Зазначено доцільність передачі кримінально-виконавчого відомства з Міністерства внутрішніх справ України у відання Міністерства юстиції України не лише вищенаведеними висновками міжнародної спільноти, а й прагненням держави уникнути надмірної мілітаризації кримінально-виконавчої системи.

5. Проведений компаративний аналіз функціонування пенітенціарних систем України та зарубіжних країн дозволив установити типові ознаки пенітенціарних систем країн світу, що дозволило в подальшому запропонувати зміни й доповнення до законодавства України у сфері виконання та відбування покарань у частині визначення ключової мети відповідного елемента механізму держави, якою є ізоляція засуджених від суспільства; обґрунтування рівнів безпеки як ключового критерію класифікації пенітенціарних установ; утримання в одиночних камерах з метою гарантування особистої безпеки; визначення диференційованих груп засуджених з метою оптимальної реалізації програм виправного впливу; впровадження окремих елементів прогресивної системи з метою застосування засобів виправлення та ресоціалізації.

6. Розкрито зміст кримінально-виконавчої політики. Запропоновано її авторське визначення «кримінально-виконавча політика», під якою потрібно розуміти визначення основних напрямів, форм, методів і засобів правотворчої та правозастосовної діяльності відповідних державних органів, громадських інститутів й окремих громадян у сфері виконання покарань, пробації та реалізації заходів соціальної адаптації осіб, які

відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк.

7. Проведено системно-структурний аналіз принципів кримінально-виконавчої політики як концептуальної основи функціонування кримінально-виконавчої системи. Сформульовано авторське визначення «принципи кримінально-виконавчої політики» – це загальні керівні положення, ідеї, імперативні вимоги, які становлять основу щодо формування та реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, характеризують її сутність і призначення в суспільстві і мають доктринальне вираження та нормативно-правове закріплення.

8. Розкрито сутність реалізації кримінально-виконавчої політики в процесі забезпечення виконання покарань. Доведено, що методологія розуміння кримінально-виконавчої політики як засобу забезпечення виконання покарань має ґрунтуватися на наукових постулатах науки кримінально-виконавчого права, а також на законодавчих положеннях щодо порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань і пробації, вміщених у чинному кримінально-виконавчому законодавстві України.

9. Окреслено проблемні питання реалізації кримінально-виконавчої політики як засобу запобігання злочинності в місцях позбавлення волі. За результатами аналізу кримінально-виконавчої політики як засобу запобігання злочинності сформульовано пропозицію запровадити в Україні системи моніторингу рецидиву злочинів, вчинених особами після відбуття покарань, пов'язаних з позбавленням волі.

10. Досліджено місце та роль кримінально-виконавчої системи в механізмі держави. Доведено, що кримінально-виконавчі установи в механізмі правової держави мають відігравати роль правоохоронних органів, але в суворих рамках функцій виконавчої влади. Тобто в силу відповідних діалектичних зв'язків такі органи виступають одночасно і правоохоронними, і виконавчими. У першому випадку мається на увазі, що

вони не повинні бути репресивними, каральними, а, навпаки, зобов'язані забезпечувати верховенство права в державі і суспільстві. У другому вказується місце таких органів у системі поділу влади з безумовним віднесенням їх до виконавчої гілки влади.

11. Окреслено та структуровано форми взаємодії кримінально-виконавчої системи з іншими державними органами через виокремлення таких функціональних напрямів: 1) взаємодія органів і установ виконання покарань з органами досудового розслідування; 2) взаємодія органів і установ виконання покарань із судами; 3) взаємодія органів і установ виконання покарань з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями; 4) взаємодія органів і установ виконання покарань з органами Національної поліції України. Доведено, що напрями й форми постійно змінюються, удосконалюються або відмирають під впливом соціально-економічних, політичних, духовних та інших умов життя суспільства, що динамічно розвиваються.

12. Надано ґрунтовну оцінку ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи. На підставі отриманих під час дослідження науково-прикладних узагальнень виокремлено критерії оцінювання ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи з урахуванням таких факторів, як: 1) адміністративно-територіальний (правовий фактор); 2) ресурси, витрачені на функціонування кримінально-виконавчої системи (економічний фактор); 3) постпенітенціарний і пенітенціарний рецидив (фактор ризику кримінально-правової політики); 4) ступень суспільного схвалення результатів функціонування кримінально-виконавчої системи (фактор суспільного схвалення); 5) коефіцієнт неправомірного поведіння (фактор насильства, знущання, катування); 6) визнання прав і свобод засуджених (фактор захищеності засуджених). Зважаючи на те, що за такими показниками, як: рівень постпенітенціарної злочинності (65 %); не належне володіння співробітниками системи (60 %)

знаннями щодо правових засад їхньої діяльності, ефективність системи потребує удосконалення, дисертантом запропоновано авторський алгоритм підвищення ефективності функціонування кримінально-виконавчої системи за рахунок підвищення рівня компетентності працівника, покращення його соціально-правового захисту, тісної співпраці кримінально-виконавчих установ з уповноваженими органами пробації та іншими соціальними інституціями.

13. У межах розроблення експериментальної частини Концепції розвитку пенітенціарної системи України запропоновано будівництво пенітенціарної установи нового типу, розрахованої на реалізацію сучасної пенітенціарної політики, що передбачатиме організацію відбування покарання у регіоні за місцем проживання. Ця установа може являти собою спеціальний комплекс, розрахований на роздільне тримання всіх категорій засуджених. Більше того, вона може стати потужною науково-дослідною базою, що даватиме змогу апробувати всі прогресивні ідеї у сфері виконання та відбування покарань.

14. Сформульовано базові положення, які доцільно застосувати для удосконалення функціонування кримінально-виконавчої системи України та її трансформації у пенітенціарну систему, а саме:

– у тексті ч. 1 ст. 63 КК України та розділу III КВК України слова «покарання у виді позбавлення волі» замінити словами «покарання, пов'язані з позбавленням волі»;

– у ст. 25 КВК України дати визначення громадської організації, що бере участь у справах кримінально-виконавчої системи, закріпити основні напрями її діяльності.

Представляється необхідним закріпити положення, згідно з яким адміністрація не вправі відмовити офіційно зареєстрованим громадським організаціям відвідувати кримінально-виконавчі установи, за винятком випадків, коли є дані про те, що така організація пов'язана з кримінальними структурами. Причому така відмова адміністрації повинна бути

вмотивованою та може бути оскаржена в суді.

Запропоновано встановити положення, що співпраця кримінально-виконавчих установ та громадських організацій здійснюється на підставі спільного договору між громадською організацією та установою або між громадською організацією і вищестоящим органом. При цьому доцільно додати положення про те, що члени громадських організацій, які мають незняту чи непогашену судимість, у кримінально-виконавчі установи можуть не допускатися з підстав, викладених вище.

Варто встановити, що адміністрація або вищий орган у будь-якому випадку зобов'язані вказати причини, з яких громадська організація або її члени не допускаються у кримінально-виконавчі установи.

– Частину 1 ст. 102 КК України викласти в такій редакції:

«Покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених пунктом 5 частини третьої цієї статті. Неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі на певний строк, відбувають його в умовах ізоляції у спеціальних виховних установах».

– Статтю 104 КВК України викласти в такій редакції:

«Стаття 104. Оперативно-розшукова діяльність в органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах

1. Відповідно до закону в органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах здійснюється оперативно-розшукова діяльність, основним завданням якої є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп з метою:

забезпечення безпеки засуджених, персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України та інших осіб;

попередження і виявлення злочинів, вчинених в органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, а також порушень установленого порядку відбування покарання і попереднього ув'язнення;

вивчення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень;

надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність або кримінальне провадження, допомоги в розкритті, припиненні та попередженні злочинів.

2. Оперативно-розшукова діяльність здійснюється оперативними підрозділами органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів».

До змісту цієї правової бази, на нашу думку, і спираючись на наявні наукові напрацювання, в яких взято участь і автором дослідження (в межах наукової діяльності, здійснюваної науковою школою «Інтелект»), мають увійти такі нормативно-правові акти інноваційного характеру: пенітенціарна доктрина України; Закон України «Про засади пенітенціарної політики України»; Закон України «Про пенітенціарну систему України»; Основи пенітенціарного законодавства України; Пенітенціарний кодекс України; Закон України «Про пенітенціарну та постпенітенціарну діяльність інститутів громадянського суспільства»; Загальнодержавна програма сприяння суб'єктам, залученим до пенітенціарної та постпенітенціарної діяльності (в рамках якої передбачити систему організаційно-правових, соціально-економічних, фінансових, податкових та інших гарантій і пільг, адресованих відповідним суб'єктам).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С. С. Сущность, функции, форма государства. *Теория государства и права*. Москва, 1985. С. 47–49.
2. Андриенко В. А. Равенство граждан по признаку пола в уголовном праве и его соблюдение при реализации уголовной ответственности и наказания женщин : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Пятигорск, 2007. 170 с.
3. Андреев Н. А. Социология исполнения уголовных наказаний : учеб. пособ. Москва : Права человека, 2001. 144 с.
4. Анисимков В. М. Оценка эффективности деятельности исправительно-трудовых колоний. Москва : Академия МВД СССР, 1988. 104 с.
5. Анисимков В. М. Реформа системы управления органами, исполняющими наказания в виде лишения свободы : монография. Москва, 1995. 176 с.
6. Антонян Ю. М. Изучение личности преступника : учеб. Пособ. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1982. 80 с.
7. Артамонов В. П. Наука советского исправительно-трудового права : учеб. пособ. Москва : Академия МВД СССР, 1974. 130 с.
8. Артемьев Н. С. Профилактика рецидивной преступности (вопросы теории и практики) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва, 1999. 472 с.
9. Артемьев Н. С. Профилактика рецидивной преступности : монография. Рязань : РИПЭ МВД РФ, 1998. 472 с.
10. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом: опыт системного исследования. Москва, 1968. 392 с.
11. Бабкін В. Д., Беккарія Ч. *Юридична енциклопедія*. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1. С. 216–217.

12. Бабкін В. Д., Радов Г. О. Бентам І. *Юридична енциклопедія*. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1. С. 221–222.
13. Багрий-Шахматов Л. В. Система уголовных наказаний и исправительно-трудовое право : учеб. пособ. Минск : Высш. шк. МВД СССР, 1969. 76 с.
14. Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание. Минск : Вышэйшая школа, 1976. 384 с.
15. Бажанов О. И. Прогрессивная система исполнения наказания. Минск : Наука и техника, 1981. 168 с.
16. Байтин М. И. Механизм государства и права. *Теория государства и права* : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва, 1999. С. 98.
17. Бакуменко В., Надолішній П. Теоретичні та організаційні засади державного управління : навч. посіб. Київ, 2003. 256 с.
18. Балувев Е. Н. «Пенитенциарная система»: плюрализм подходов к обозначению социально-юридического феномена и средств охраны и защиты законности и правопорядка. *Общество. Среда. Развитие*. 2010. № 3. С. 111–113.
19. Бандоля Л. Г. Кримінологічні засади запобігання ухиленню від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (за матеріалами кримінально-виконавчої інспекції) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2013. 263 с.
20. Бандурка О. М., Денисова Т. А., Трубников В. М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных). Харьков ; Запорожье : НУВДЗГУ, 2002. 440 с.
21. Барабанов Н. П. Организация деятельности исправительных учреждений по предупреждению и пресечению массовых беспорядков, захватов заложников, побегов : монография. Рязань, 2003. 363 с.

22. Бараш Є. Ю. Нормотворчість у Державній кримінально-виконавчій службі України. *Право і Безпека*. 2011. № 4. С. 33–38.
23. Бараш Є. Ю. Організаційно-правові засади діяльності установ виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків, 2006. 189 с.
24. Батиргарєєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні : соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія. Харків : Право, 2009. 576 с.
25. Бачинин В. А. Философия права. Харьков : Фолио, 1999. 607 с.
26. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва : Междунар. отношения, 1990. 238 с.
27. Белоносов В. О. Особенности становления советской пенитенциарной системы и исправительно-трудового права в 1917–1934 гг. *Вестник Владимирского юридического института*. 2013. № 1 (26). С. 155–160.
28. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. 178 с.
29. Берг А. И. Кибернетика. *Философская энциклопедия*. Москва, 1998. Т. 2. С. 498.
30. Берг А. И., Черняк Ю. И. Информация и управление. Москва : Прогресс, 1966. 362 с.
31. Берекашвили Л. Ш. Применение статистических методов анализа при оценке оперативной обстановки и результатов деятельности органов внутренних дел. *Труды ВНИИ МВД СССР*. 1975. № 35. С. 4.
32. Берекашвили Л. Ш. Проблемы оценки эффективности деятельности органов внутренних дел. Москва : Академия МВД СССР, 1981. 136 с.
33. Блажівський Є. М. Критерії ефективності протидії злочинності. *Форум права*. 2012. № 4. С. 109–113. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/-FP_index.htm_2012_4_19.pdf.

34. Богатирьов А. І. Окремі питання професійної мотивації персоналу пенітенціарних установ середнього рівня безпеки до виконання своїх службових обов'язків. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 162–166. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_6_36.

35. Богатирьов А. І., Ведмідський О. В., Некрасов О. О. Втеча в'язнів з місць несвободи (міжгалузеве дослідження) : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України І. Г. Богатирьова. Київ : Дакор, 2015. 228 с.

36. Богатирьов І. Г. Доктринальна модель побудови пенітенціарної системи України нового типу: інноваційний проект. Київ, 2014. 56 с.

37. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2006. 500 с.

38. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. Чернівці : Юрист, 1998. 122 с.

39. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. 2-ге вид., доп. і перероб. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внут. справ, 2007. 244 с.

40. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 352 с.

41. Богатирьов І. Г. Науковий супровід реформування Державної пенітенціарної служби України: вимоги сьогодення. *Сучасна наука – пенітенціарній практиці*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 жовт. 2013 р.); відп. ред. І. М. Копотун, С. Г. Стеценко. Київ: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. С. 47–49.

42. Богатирьов І. Г. Пенітенціарні установи України (теоретико-правове дослідження) : наукове видання. Київ, 2013. 444 с.

43. Богатирьов І. Г. Пробація – як альтернатива позбавленню волі в Україні. Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2010. 76 с.

44. Богатирьов І. Г. Теорія і практика виконання кримінально-виконавчою інспекцією покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : монографія. Київ : Атіка, 2005. 312 с.

45. Богатирьов І. Г. Українська пенітенціарна наука : монографія. Харків : Харків юридичний, 2008. 294 с.

46. Богатирьов І. Г. Характеристика втеч з місць позбавлення волі або з-під варти. *Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія)* : посібник / за ред. О. М. Джужі. Київ : НАВС, 2013. С. 440–448.

47. Богатирьов І. Г., Богатирьова О. І., Пузирьов М. С. Запобігання пенітенціарній злочинності в Україні : посібник / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Дакор, 2014. 96 с.

48. Богатирьов І. Г., Василяка Д. К., Шкута О. О. Теорія і практика виправлення та ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : навч. посіб. Київ : Дакор, 2014. 176 с.

49. Богатирьов І. Г., Зубов Д. О., Маковій В. В. Виправний центр як суб'єкт запобігання злочинам : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Київ : Дакор, 2014. 232 с.

50. Богатирьов І. Г., Копотун І. М., Пузирьов М. С. Порівняльне кримінально-виконавче право : навч. посіб. / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2013. 140 с.

51. Богатирьов І. Г., Лісіцков О. В. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Дакор, 2014. 376 с.

52. Богатирьов І. Г., Лісіцков О. В. Стратегічні засади реформування Державної пенітенціарної служби України та їх науковий супровід. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 83–89.

53. Богатирьов І. Г., Лучко С. В., Пузирьов М. С. Соціальна робота із засудженими в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Київ : Дакор, 2013. 200 с.

54. Богатирьов І. Г., Пузирьов М. С. Загальні засади пенітенціарної кримінології. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2012. № 2. С. 170–178.

55. Богатирьов І. Г., Пузирьов М. С. Сучасні підходи до визначення сфери діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. *Вісник прокуратури*. 2015. № 8 (170). С. 44–52.

56. Богатирьов І. Г., Рибянцев А. А. Зміни умов відбування покарання у виді позбавлення волі на прикладі США і Великобританії (порівняльний аналіз). *Зарубіжний досвід функціонування пенітенціарних систем: сторінки історії та виклики сьогодення* : матеріали круглого столу (Київ, 14 травня 2015 р.) / відп. ред. О. В. Сокальська. Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 3–7.

57. Богатирьов І. Г., Халимон С. І. Кримінально-виконавча інспекція як суб'єкт запобігання злочинам : монографія. Харків : Харків юридичний, 2009. 320 с.

58. Богатирьов І. Г., Шкута О. О. Теорія дослідження пенітенціарної системи України крізь призму науки кримінально-виконавчого права. *Публічне право*. 2016. № 2 (22). С. 189–195.

59. Богатирьов І. Г., Шкута О. О. Теорія дослідження пенітенціарної системи України крізь призму науки кримінально-виконавчого права. *Публічне право*. 2016. № 2 (22). С. 191–195.

60. Богатирьов І. Г., Щербина О. В. Режим у виправних колоніях Державної пенітенціарної служби України (теорія і практика) : монографія. Київ : Дакор, 2015. 164 с.

61. Богатирьова О. І. Оптимізація виконання кримінально-виконавчою інспекцією покарань за новим Кримінально-виконавчим кодексом України. *Юридичний вісник Причорномор'я*. 2011. № 1. С. 242–254.

62. Богатирьова О. І. Пробація в Україні: гуманізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань : автореф. дис. ... д-ра

юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2014. 36 с.

63. Богатирьова О. І. Служба пробації як аналог кримінально-виконавчої інспекції : монографія. Київ : Леся, 2012. 320 с.

64. Богатирьова О. І. Теоретико-прикладні засади впровадження пробації в Україні : монографія. Київ : Дакор, 2013. 368 с.

65. Богатирьова О. І., Сюр С. В. Реалізація права осіб, засуджених до позбавлення волі, на отримання освіти в умовах реформування пенітенціарної системи України : монографія / за ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Бровари : ХмЦНТЕІ, 2010. 126 с.

66. Богатырев И. Г. Пенитенциарная система Украины как институт реализации государственной политики в сфере исполнения наказаний. *Вестник Владимирского юридического института*. 2008. № 4. С. 278–282.

67. Богунов С. О., Копотун І. М., Пузирьов М. С. Пенітенціарні системи України та Норвегії : порівняльно-правовий аналіз : посібник / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Держ. пенітенціарна служба України, 2012. 52 с.

68. Боднар І. В. Криминологічні засади запобігання вчинення злочинів у кримінально-виконавчих установах закритого типу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право і криминологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2012. 19 с.

69. Бодюл Є. М. Правові та організаційні засади виконання покарання в кримінально-виконавчих установах відкритого типу : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2005. 234 с.

70. Бодюл Є. М. Проблеми доктринального визначення поняття «пенітенціарна система». *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 29–35.

71. Бодюл Є. М., Джужа О. М. Концептуальні засади і загальна характеристика Кримінально-виконавчого кодексу України. *Право України*. 2004. № 7. С. 80–84.

72. Боер В. М., Янголь Н. Г. Российская государственность: от тоталитаризма к правовому государству. Санкт-Петербург, 1997. С. 108–109.
73. Болотина Е. Б. Правоохранительная функция государственной власти (теоретико-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2000. С. 12–28.
74. Большой юридический словарь / под ред. проф. А. Я. Сухарева. 3-е изд., доп. и перераб. Москва : ИНФРА-М, 2006. 858 с.
75. Борисов В. І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрями. *Проблеми законності* : респ. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : НЮОАУ, 2009. Вип. 100. С. 305–312.
76. Борисов Г. А. О понятии принципов, действующих в правовой сфере. *Проблемы социалистической законности*. 1981. Вып. 7. С. 24–30.
77. Бриллиантов А. В., Курганов С. И. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации. Москва : Велби : Проспект, 2007. 344 с.
78. Бриллиантов А. Система исполнения уголовных наказаний в Швейцарии. *Преступление и наказание*. 1997. № 9. С. 33–35.
79. Бугель Н. В. Органы внутренних дел в правовом механизме Российского государства : монография. Санкт-Петербург, 2000. С. 56.
80. Василевич В. В. Види кримінологічного прогнозування в установах виконання покарань. *Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28–29 березня 2013 р.). Київ : Держ. пенітенціарна служба України, 2013. С. 309–311.
81. Василевич В. В. Поняття та особливості розроблення пенітенціарного прогнозу. *Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія)* : посібник / за ред. О. М. Джужі. Київ : НАВС, 2013. С. 289–296.

82. Василенко К. И. Актуальные проблемы оценки степени исправления осужденных и пути их решения в Украине. *Феміда*. 2015. № 3. С. 27–32.

83. Ведерникова О. Н. Роль уголовного наказания в противодействии преступности: современные зарубежные концептуальные подходы / Противодействие преступности: уголовно-правовые, криминологические и уголовно-исполнительные аспекты. Москва, 2008. С. 364–365.

84. Ведомости Верховного Совета СССР. 1983. № 12. С. 175.

85. Ведомости о количестве заключенных, содержащихся в тюрьмах Подольской и Волынской губерний и о сумме, израсходованной на их содержание. *ЦДІАК України*. Фонд «Канцелярии киевского, подольского и волынского генерал-губернаторств» № 442. Оп. 1. Д. 1363. Л. 16, 26, 115.

86. Вележев С. С. Проблема поиска модели цикличности развития пенитенциарной системы России. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета*. 2011. № 1. С. 114–117.

87. Вележев С. С. Прогнозирование развития пенитенциарной системы России: теоретико-методологические основы идеи цикличности. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета*: серия «Юридические науки». 2011. № 3. С. 25–28.

88. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. В. Ковальова. Харків : Фоліо, 2005. 767 с.

89. Веррен А. Исполнение наказания и применение уголовно-правовых мер в Швейцарии в отношении взрослых правонарушителей. *Актуальные проблемы пенитенциарной науки и практики* : материалы междунар. науч.-практ. конф. Москва : НИИ УИС Минюста России, 2004. Ч. 1. С. 47–64.

90. Вершигора Е. Е. Менеджмент : учеб. пособ. Москва, 1999. 198 с.

91. Виправно-трудоуловий кодекс України : затв. Законом Української РСР від 23 грудня 1970 р. Київ : Правник, 1996. 71 с.

92. Виправно-трудоуловий кодекс Української РСР. Київ : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. 84 с.

93. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Киев, 1905. 399 с.
94. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об основных положениях, имеющих служить руководством при преобразовании тюремной части и при пересмотре Уложения о наказаниях» от 11 декабря 1879 г. *Полное собрание законов Российской империи / Собрание (1825–1881)*. Т. 54 (1879 – 18 февраля 1880). Ч. 2. Закон № 60268. URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.
95. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об учреждении в составе Министерства Внутренних Дел Главного Тюремного Управления» от 27 февраля 1879 г. *Полное собрание законов Российской империи / Собрание (1825–1881)*. Т. 54 (1879 – 18 февраля 1880). Ч. 1. Закон № 59360. URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.
96. Галай А. О. Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління : монографія. Київ : КНТ, 2015. 408 с.
97. Галл Аноним. Хроника или деяния князей или правителей польских. Москва : АН СССР, 1961.
98. Галузин А. Ф. Пенитенциарное право. *Вестник Самарской гуманитарной академии*: серия «Право». 2013. № 1. С. 67–80.
99. Гальперин И. М., Курляндский В. И. Предмет уголовной политики и основные направления ее изучения. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. Лит., 1975. С. 12–27.
100. Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Громадський контроль та участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених. *Кримінально-виконавче право України* : навч. посіб. / за ред. А. Х. Стапанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 147–158.
101. Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 624 с.
102. Гельмольд, Славянская хроника. Москва : АН СССР, 1963. 300 с.

103. Гернет М. Н. История царской тюрьмы : в 5 т. 3-е изд. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. Т. 1: 1762–1825. 384 с.
104. Гернет М. Н. История царской тюрьмы : в 5 т. 3-е изд. Москва : Госюриздат, 1963. Т. 5: (1907–1917). 1963. 340 с.
105. Герцензон А. А. Уголовное право и социология. Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики. Москва : Юрид. Лит., 1970. 286 с.
106. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. Москва, 1991. Т. 2. С. 186–190.
107. Голина В. В. Преступность: многообразие понятий и предметная сущность явления. *Проблеми законності* : респ. Міжвідом. Наук. Зб. / відп. Ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. Юрид. Акад. України, 2009. Вип. 100. С. 324–336.
108. Голина В. В., Лукашевич С. Ю., Колодяжний М. Г. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2012. 304 с.
109. Голина В., Колодяжний М. Критерії оцінки ефективності виконання регіональних планів запобігання злочинності. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3. С. 250–260.
110. Гомеров И. Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. Москва : ЮКЭА, 2002. 832 с.
111. Городнянская В. В. Постпенитенциарный рецидив : монография / под науч. ред. В. А. Уткина. Москва : Юрлитинформ, 2012. 168 с.
112. Государственное управление: Основы теории и организации : учебник / под ред. В. А. Козбаненко. Москва : Статут, 2002. Т.2. 592 с.
113. Гречанюк С. К. Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право, банківське право». Ірпінь, 2006. 21 с.

114. Гречанюк С. Шляхи удосконалення діяльності персоналу пенітенціарних установ при організації виховно-виправного процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 3. С. 134–136.

115. Григорян Л. Л. Теоретические и конституционные основы механизма советского государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1989. 17 с.

116. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Київ, 2007. 35 с.

117. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Київ, 2007. 422 с.

118. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30 ті роки. Київ : Либідь, 1991. 344 с.

119. Демидова Л. М. Якість кримінального законодавства: методологічний аспект дослідження. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2010. Вип. 20. С. 52.

120. Демченко В. Г. Наказание по Литовскому статуту (в его трех редакциях 1529, 1566, 1588 гг.). Киев, 1894. 248 с.

121. Денисов А. И. XXIV съезд и вопросы государства и права : пособие. Москва : Знание, 1972. С. 95.

122. Денисова Т. А., Бадира В. А., Денисов С. Ф. Контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань. *Кримінально-виконавче право* : навч. посіб. / за ред. Т. А. Денисової. Київ : Істина, 2008. С. 84–98.

123. Детков М. Пожизненное лишение свободы: проблемы исполнения. *Преступление и наказание*. 1995. № 5. С. 34.

124. Детков М. Г., Зубков А. И., Кузьмин С. И. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика XX века. Москва : НОРМА, 1997. 499 с.

125. Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції : постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 343. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249066305>.

126. Джужа О. М., Бодюл Є. М. Концептуальні засади і загальна характеристика Кримінально-виконавчого кодексу України. *Право України*. 2004. № 7. С. 80–84.

127. Джужа О. М., Кирилюк А. В. Щодо оптимізації системи виконання покарань України. *Право та управління*. 2011. № 1. С. 141–146.

128. Дзюман О. В. Проблеми реалізації соціальної роботи в установах виконання покарань із засудженими до довічного позбавлення волі. *Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні* : матеріали круглого столу (Біла Церква, 11 грудня 2008 р.). Біла Церква : Білоцерківське училище професійної підготовки персоналу Держ. кримінально-виконавчої служби України, 2009. С. 13–15.

129. Донесення кошового отамана Григорія Федорова від 22 березня 1761 р. гетьману Кирилу Розумовському. *ЦДІАК України*. Фонд «Канцелярія гетьмана Розумовського» № 269. Оп. 1. Д. 3662. Л. 41, 63.

130. Дровосеков Г. В. Основные вопросы исполнения наказания в виде лишения свободы по советскому уголовному праву : автореф. Дис. ... канд. Юрид. Наук. 1965. 24 с.

131. Дуюнов В. К. О понятии и целях наказания в новом уголовном праве России. *Право, поведение, личность* : материалы Междунар. симпозиума / отв. ред. Г. А. Борисов, Г. М. Потанин. Белгород : Изд-во Белгород. гос. ун-та, 1998. Ч. 1. С. 85–94.

132. Дяченко О. Виправлення злочинця як продукт еволюції інституту покарання. *Юридичний журнал*. 2005. № 6 (36). С. 95.

133. Евресинов Н. Н. История телесных наказаний. Харьков, 1994. (Репринт. изд.).
134. Евсеев И. В. Из истории возникновения пенитенциарного направления в России. *Научный электронный архив*. URL: <http://econf.rae.ru/article/6671>.
135. Есаков Г. А. [Хатунов С. Ю. Преступление и наказание в средневековой Англии (англосаксонский, англо-нормандский, анжуйский периоды). Москва : Компания Спутник+, 2003. 323 с.] : рецензия на монографию. *Lex Russica* (Научные труды МГЮА). 2004. № 2. Т. LXIII. С. 645–649.
136. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_068.
137. Європейські пенітенціарні правила від 11 січня 2006 р. Рекомендація R(2006)2 Комітету Міністрів Ради Європи. Донецьк : Донецький Меморіал, 2006. 36 с.
138. Жабский В. А. Наказания по уголовному законодательству зарубежных стран : теоретико-прикладное исследование : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Рязань, 2011. 416 с.
139. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена у резолюції 217 А (III) Генеральною Асамблеєю від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
140. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. Х. Степанюка. Харків : Кроссрод, 2011. 299 с.
141. Зеленецький В., Лобойко Л. Критерії оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 2. С. 185–196.

142. Зінченко С. А. Наукове та кадрове забезпечення процесу реформування Державної кримінально-виконавчої служби України. *Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28–29 березня 2013 р.). Київ : Держ. пенітенціарна служба України, 2013. С. 45–54.

143. Зливко С. Теоретичні, організаційні та правові аспекти участі державних та громадських інституцій у діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. *Форум права*. 2007. № 3. С. 104–106.

144. Злобин Г. А. О методологии изучения эффективности уголовного наказания в советском уголовном праве и криминологии. *Вопросы предупреждения преступности*. 1965. Вып. 1. С. 60.

145. Зубков А. И. Карательная политика России на рубеже тысячелетий. Москва : Норма, 2000. 320 с.

146. Зубков А. И., Калинин Ю. И., Сысоев В. Д. Пенитенциарные учреждения в системе Министерства юстиции России. История и современность. Москва : Норма, 1998. 176 с.

147. Зубкова В. И. Исправление осужденных: реалии и ожидание перемен. *Уголовно-исполнительная политика, законодательство и право: современное состояние и перспективы развития* : сб. материалов круглого стола, посвященного памяти Олега Вадимовича Филимонова (Москва, 31 мая 2013 г.) / вступ. слово Ю. И. Калинина ; под науч. ред. В. И. Селиверстова и В. А. Уткина. Москва : Юриспруденция, 2014. С. 119–125.

148. Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика : монография. Москва : НОРМА, 2002. 304 с.

149. Зубов Д. О. Запобігання злочинам, що вчиняються у кримінально-виконавчих установах відкритого типу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук :

спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2013. 18 с.

150. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения : учеб. пособ. Горький : Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. 168 с.

151. Исакова М. К. Механизм Советского общенародного государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Саратов, 1984. 17 с.

152. Исправительно-трудовое право БССР : учеб. пособ. / под ред. И. С. Тишкевича, В. А. Шкурко. Минск, 1987. 301 с.

153. Исправительно-трудовое право : учебник / под ред. В. С. Тиунова. Москва : Юрид. лит., 1966. 328 с.

154. Исторический словарь терминов : крупнейший сборник онлайн-словарей. URL: <http://www.onlinedics.ru/slovar/his.html>.

155. Іваньков І. В. Роль і значення першої кодифікації виправно-трудового законодавства в Україні для організаційно-правових засад діяльності органів та установ виконання покарань. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2005. № 10. С. 351–358.

156. Іваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець ХІХ – середина ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Київ, 2005. 22 с.

157. Іваньков І., Чайковський А. Історико-правовий аналіз діяльності органів і установ виконання покарань на території України (кінець ХІХ – середина ХХ сторіччя) : монографія / ред.: І. Г. Богатирьов. Бровари, 2010. 207 с.

158. Історичний розвиток пенітенціарної системи України / Державний департамент України з питань виконання покарань. URL: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=45.

159. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. ; під ред. В. А. Смолія. Київ : Альтернативи, 1997. 424 с.
160. Калинин Ю. И. Краеугольная задача реформирования. *Преступление и наказание*. 2001. С. 6.
161. Калюжний Р. А., Сергеев І. С. Актуальні засади побудови пенітенціарної доктрини та пенітенціарної політики. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. Київ : Бюлетень Київ. ін.-ту внутр. справ, 2000. № 5. С. 6–10.
162. Калюжний Р. А., Шкарупа В. К., Горобець Г. Т. Пенітенціарна політика (історико-правовий огляд виникнення та розвитку). *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1996. № 1. С. 55–67.
163. Каминская В. И. Теоретические проблемы социальной обусловленности и эффективности уголовного правосудия. *Эффективность применения уголовного права*. Москва : Юрид. лит., 1973. С. 174.
164. Капункин С. А. Принцип индивидуализации исполнения наказания, его отражение в исправительно-трудовом законодательстве и деятельности исправительно-трудовых колоний : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва, 1991. 18 с.
165. Кара И. С. Криминологическая характеристика и профилактика преступлений, совершаемых условно осужденными несовершеннолетними : автореф. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Рязань, 2009. 25 с.
166. Карпец И. И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1961. 152 с.
167. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. Москва : Юрид. лит., 1973. 288 с.
168. Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. 218 с.

169. Каск Л. И. Функции и структура государства. Ленинград, 1969. 64 с.
170. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
171. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований. Москва : Мысль, 1986. 244 с.
172. Кийко Н. В. Законные интересы осужденных к лишению свободы : правовое регулирование и практика реализации (на примере Республики Беларусь) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Рязань, 2014. 24 с.
173. Климов М. В. Персонал установ виконання покарань як предмет науково-педагогічного дослідження. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2001. № 6. С. 340–346.
174. Климов М. В. Побудова та застосування моделей пенітенціарного персоналу як науково-педагогічна проблема. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2000. № 5. С. 231–237.
175. Ковалев В. М. Содержание и цели наказания, их влияние на назначение исполнения лишения свободы. *Проблемы исполнения уголовных наказаний*. Рязань, 1991. С. 25.
176. Коваленко В. В., Колб О. Г. Кримінально-правові засоби боротьби зі злісною непокорою засуджених законним вимогам адміністрації виправної колонії. *Право України*. 2010. № 9. С. 207–212.
177. Коваленко В. В., Колб О. Г. Про проблеми використання в кримінально-виконавчому праві України деяких термінів і понять. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 259–266. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_3_25.
178. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка от 17 декабря 1979 г. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_282.

179. Козлов П. П., Нікітін Ю. В., Стрелков Л. О. Режим виконання кримінальних покарань : монографія. Київ : КНТ, 2008. 272 с.

180. Козловський А. А. Гносеологія і методологія права: проблеми співвідношення. *Науковий вісник* : зб. наук. пр. Чернівці, 2000. Вип. 75: Правознавство. С. 5–9.

181. Колб О. Г. Проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ*. Луганськ : Ред.-вид. відділ ЛІВС МВС України, 1998. Вип. 2. С. 57–61.

182. Колб О. Г. Про співвідношення кримінально-правових понять, що вживаються у національному та міжнародному праві. URL: <https://i-rc.org.ua/index.php/pravo/113-kolb-o-g-pro-kriminalno-pravovi-ponyatiia>

183. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2007. 509 с.

184. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами, внесеними Протоколом № 11) : прийнята Радою Європи 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

185. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_085.

186. Коңдратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів, 2009. 275 с.

187. Коңдратішина В. В. Кримінально-виконавча та кримінально-правова політика. *Новоукраїнський правовий часопис*. 2007. № 4. С. 6–9.

188. Коңдратішина В. В., Колб О. Г. Кара як елемент мети кримінального покарання та ідеологічний компонент політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Держава і право*. 2007. Спецвипуск. С. 478–483.

189. Конопельський В. Я. Кримінально-виконавчі засади диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2015. 36 с.

190. Конопельський В. Я. Щодо змісту сучасної кримінально-виконавчої політики : *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 4. С. 81–85. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2013_4_30.

191. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.

192. Концепція «Основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи в Україні» : схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 11 лип. 1991 р. № 88. *ЗПУ України*. 1991. № 5. С. 148.

193. Копейчиков В. В. Вопросы теории механизма Советского социалистического государства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1969. 52 с.

194. Копейчиков В. В. Механизм советского социалистического государства : конспект лекций / М-во высш. и сред. спец. образования УССР. Харьк. юрид. ин-т. Харьков, 1965. 48 с.

195. Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях : монографія. Київ : Золоті ворота, 2013. 472 с.

196. Копотун І. М. Теоретико-прикладні та правові засади запобігання злочинам, що зумовлюють виникнення надзвичайних ситуацій у виправних колоніях України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2014. 40 с.

197. Коробеев А. И., Усс А. В., Голин Ю. В. Уголовно-правовая политика: тенденции и перспективы. Красноярск : Изд-во Красноярск. ун-та, 1991. 114 с.

198. Королев А. И. Сущность государства. *Теория государства и права*. Москва, 1987. С. 64.
199. Котюк І. І. Ознаки і місце правових норм у системі інших соціальних норм. *Правознавство* : підручник / за ред. О. В. Дзери. 10-те вид., переробл. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2007. С. 51–53.
200. Краинский Д. В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества Попечительного о тюрьмах. Чернигов : Типография Губернского Земства, 1912. 132 с.
201. Кресін О. В. Запорізька Січ. *Юридична енциклопедія*. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 2. С. 518–521.
202. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ ; Харків : Юрінком Інтер – Право, 2002. 416 с.
203. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. С. 88.
204. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / В. А. Бадира та ін. ; за ред. Т. А. Денисової. Київ : Істина, 2008. 400 с.
205. Кримінально-виконавче право : підручник / за ред. А. Х. Степанюка. Харків : Фоліо, 2005. 244 с.
206. Кримінально-виконавче право України. Київ : Юрінком Інтер, 2000. С. 8.
207. Кримінально-виконавче право України. *Загальна та Особлива частини* : навч. посіб. / О. М. Джужа та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 448 с.
208. Кримінально-виконавче право України. *Загальна та особлива частини* : підручник / О. М. Литвинов та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Литвинова та д-ра юрид. наук, проф. А. Х. Степанюка. Київ : Дакор, 2015. 632 с.

209. Кримінально-виконавче право України : підручник / А. Х. Степанюк та ін. Харків : Право, 2006. 256 с.
210. Кримінально-виконавче право України : підручник / В. М. Трубников та ін. ; за заг. ред. В. М. Трубникова. Харків : Право, 2001. 384 с.
211. Кримінально-виконавче право України: підручник / за заг. ред. професора О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2009. Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/5130713/page:17/>
212. Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2010. 752 с.
213. Кримінально-виконавче (тюремне або пенітенціарної) право зарубіжних країн (США, ФРН, Франція, Англія, Японія та ін.). URL: <http://um.co.ua/5/5-3/5-3960.html>.
214. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. С. 21.
215. Кримінально-виконавчий кодекс України : за станом на 15 лют. 2008 р. / Відп. офіц. текстові. Київ : Видавець Паливода А. В., 2008. 85 с.
216. Кримінально-виконавчий кодекс України. Київ : Парламентське вид-во, 2006. 87 с.
217. Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Одісей, 2005. 560 с.
218. Кримінально-виконавчий кодекс України : науково-практичний коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. 2-ге вид., допов. і переробл. Харків : Одісей, 2008. 560 с.
219. Кримінологічні та оперативно-розшукові засади запобігання злочинам і правопорушенням, що вчиняються персоналом виправних колоній : монографія / Коваленко В. В. та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Коваленка. Київ : Атіка-Н, 2011. 368 с.

220. Кузьмин С., Гылязутдынов Р. Гулаг в годы войны. *Преступление и наказание*. 1998. № 5. С. 28–31.
221. Курс кримінально-виконавчого права України. *Загальна та Особлива частини* : навч. посіб. / Джужа О. М., Корчинський В. О., Фаренюк С. Я., Василець В. Б. ; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 304 с.
222. Курс кримінально-виконавчого права України. Київ, 2000. С. 45.
223. Курс уголовного права. *Общая часть* : учеб. для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. Москва : Зерцало-М, 2002. Т. 2: Учение о наказании. 464 с.
224. Лапунин М. М. Исправление преступника как один из критериев эффективности наказания. *Библиотека криминалиста*. 2014. № 1 (12). С. 210–222.
225. Лебедев М. П. Об эффективности воздействия социалистического права на общественные отношения. *Советское государство и право*. 1963. № 1. 22–31.
226. Лебедев М. П. Социалистическая природа механизма государства в ЧНДР : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1955. 21 с.
227. Лелюх В. Ф. Российская уголовно-исполнительная система: социальные проблемы реформирования : дис. ... д-ра социол. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии (по социологическим наукам)». Кемерово, 2006. 508 с.
228. Леус М. В. Предпосылки и либерализация советской пенитенциарной системы в 1953–1957 годах. *Экономика. Право. Печать. Вестник КСЭИ*. 2012. № 1–2 (53–54). С. 154–159.
229. Лившиц Р. З. О легитимности закона. *Теория права: новые идеи*. Москва : Рос. Академия наук, Ин-т государства и права, 1995. Вып. 4.

230. Лисодід О., Степанюк А. Втілення міжнародних стандартів поводження з засудженими у пенітенціарних установах Швеції. *Аспект*. 2005. № 1 (14). С. 36–38.

231. Лісіцков О. В. Державна пенітенціарна служба України: сьогодення та перспективи. *Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 4 травня 2011 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ. 2011. С. 4–5.

232. Лісіцков О. В. Про здобутки та проблемні питання в роботі Державної пенітенціарної служби України. *Формування пенітенціарної системи України: проблеми сьогодення* : матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 25 трав. 2012 р.). Одеса : УДПтС України в Одеській області, 2012. С. 3–7.

233. Лубеницкий А. А. Значение классификации осужденных к лишению свободы и ее влияние на индивидуализацию наказания. *Специфика правового регулирования в период становления рыночных социально-экономических отношений* : межвуз. сб. науч. тр. Омск : Юрид. ин-т МВД России, 1996. С. 157–160.

234. Лукашева Е. А. Принципы социалистического права. *Советское государство и право*. 1970. № 6. С. 21–29.

235. Лукашенко А. А. Духовна культура пенітенціарного персоналу – компонент його професійної майстерності. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. № 2. С. 86–91.

236. Лукич Р. *Методология права*. Москва : Наука, 1981. 112 с.

237. Лучко С. В. Концептуальні засади розвитку пенітенціарної системи України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 303–309. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2015_1_43.

238. Лучко С. В. *Методология дослідження пенітенціарної системи України*. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*: серія «Юридичні науки». 2013. № 2 (5). С. 151–157.

239. Лучко С. В. Реалізація Державною кримінально-виконавчою службою України соціальної роботи із засудженими в установах виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2012. 238 с.

240. Лучко С. В. Релігія як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі: ретроспективний аналіз. *Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2014. Вип. 9. С. 123–128.

241. Лучко С. В. Роль норм Особливої частини закону України про порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань. *Актуальні питання застосування кримінально-виконавчого законодавства* : матеріали круглого столу (Київ, 18 берез. 2015 р.) / відп. ред. В. А. Кирилюк. Київ : Держ. пенітенціарна служба України, Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 104–105.

242. Лучко С. В. Соціальна робота із засудженими як напрям функціонування пенітенціарних систем зарубіжних країн. *Науковий вісник Херсонського державного університету*: серія «Юридичні науки». 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 166–169.

243. Лучко С. В. Становлення та розвиток пенітенціарних установ зарубіжних країн: порівняльний аналіз. *Зарубіжний досвід функціонування пенітенціарних систем: сторінки історії та виклики сьогодення* : матеріали круглого столу (Київ, 14 трав. 2015 р.) / відп. ред. О. В. Сокальська. Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 47–50.

244. Лучко С. В. Шляхи розвитку пенітенціарної системи України у XXI столітті. *Проблеми протидії злочинності у XXI столітті: вітчизняний та міжнародний досвід* : матеріали міжнар. симпозіуму (Чернігів, 24 квітня 2015 р.) / за ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова / Буковин. держ. фінансово-економічний ун-т, Апеляційний суд Чернігівської області. Чернігів, 2015. С. 54–55.

245. Львовичкін В. А. Актуальні проблеми реформування кримінально-виконавчої системи України. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2002. № 1–2. С. 6–18.

246. Львовичкін В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи України. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики* : 2002. № 7. С. 3–12.

247. Львовичкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2002. 196 с.

248. Любович А. О. Прокурорський нагляд за законністю застосування заходів дисциплінарної відповідальності до осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 21. С. 188–190.

249. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Київ, 2006. 214 с.

250. Ляхутін Р. Визначення функцій кримінального покарання та способів їх прояву шляхом виділення суттєвих властивостей кримінального покарання. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 10. С. 126–130.

251. Мазалов Е. В. Показатели и пути повышения эффективности производства. Ленинград, 1968. С. 8.

252. Максимов С. В. Эффективность общего предупреждения преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право». Москва, 1993. С. 3.

253. Малиновский А. Основные понятия и определения теории систем. Системные исследования: методологические проблемы. Москва, 1980. С. 78–90.

254. Малиновський О. О. Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами. Київ : Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1928. 229 с.

255. Малько А. В. Теория государства и права. Москва, 2000. С. 74.

256. Марисюк К. Б. Реалізація принципу поєднання покарання з виправним впливом в діяльності органів та установ виконання покарань. *Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи* : зб. наук. пр. Сімферополь : КРП «Вид-во “Кримнавчпеддержвидав”», 2009. Ч. 1. Матеріали 1-ї Міжнародної науково-практичної конференції (Сімферополь, 24 квітня 2009 р.). С. 469–470.

257. Марцев А. И. Теоретические вопросы общего и специального предупреждения преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право». Свердловск, 1975. С. 31, 32.

258. Матузов Н. И. Российская правовая политика: вызовы и угрозы XXI в. *Правовая политика России: теория и практика* : монография / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва, 2006. С. 46.

259. Махлай Р. В. Вплив режиму на реалізацію соціально-виховної та психологічної роботи із особами, засудженими до довічного позбавлення волі. *Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні* : матеріали круглого столу (Біла Церква, 11 грудня 2008 р.). Біла Церква : Білоцерківське училище професійної підготовки персоналу Держ. кримінально-виконавчої служби України, 2009. С. 35–39.

260. Мелентьев М. П. Возникновение и развитие пенологии и пенитенциарной науки : лекция. Рязань : РИПЭ Минюста России, 2000. С. 166.

261. Мелентьев М. П. Проблемы выражения и закрепления в уголовно-исполнительном законодательстве политической и воспитательной функции

права. *Правовые и организационные основы исполнения уголовных наказаний*. Москва : Академия МВД СССР, 1991. С. 56.

262. Меньше тюрем – и преступность вниз? *Какие криминологические и пенитенциарные проблемы обсуждались на международной конференции : материалы конференции в Рязани 15–16 мая 1997 г. Человек: преступление и наказание*. 1997. № 2. С. 37.

263. Минаков Ю. А., Тимошенко С. Э. Пожизненное лишение свободы в законодательстве зарубежных государств. *Правовое и методическое обеспечение исполнения уголовных наказаний* : сб. науч. тр. Москва, 1994. С. 66.

264. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Манделы) : резолюция 24-й сессии Комиссии ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию от 18–22 мая 2015 г. Организация Объединенных Наций : Экономический и Социальный Совет, 2015. 43 с.

265. Митфорд Дж. Тюремный бизнес. Москва : Прогресс, 1978. 389 с.

266. Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : автореф. Дис. ... канд. Юрид. Наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2012. 20 с.

267. Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : монографія. Харків : Право, 2013. 200 с.

268. Михлин А. С. Проблемы исполнения наказания в условиях распада Союза ССР. *Государство и право*. 1992. № 8. С. 110–114.

269. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнято 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

270. Мірошниченко Н. О. Особливості застосування технологій виховної роботи із особами, засудженими до довічного позбавлення волі /

Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні : матеріали круглого столу (Біла Церква, 11 грудня 2008 р.). Біла Церква : Білоцерківське училище професійної підготовки персоналу держ. кримінально-виконавчої служби України, 2009. С. 24–28.

271. Мокринский С. П. Наказание, его цели и предположения. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1902. 456 с.

272. Мостепанюк Л. О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2005. 196 с.

273. Музиченко П. П. Магдебурзьке право в Україні. *Юридична енциклопедія*. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 543–544.

274. Надолішній П. Організаційно-функціональна структура державного управління: поняття та соціальна практика. *Вісник НАДУ при Президентіві України*. 2003. № 3. С. 31–42.

275. Наливайко Л. Р. До питання про визначення поняття «механізм української держави». *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 10. С. 92–96.

276. Наташев А. Е. Неприемлемость «прогрессивной системы» отбывания лишения свободы. *Проблемы развития советского исправительно-трудового законодательства* / под общ. ред. В. А. Познанского. Саратов : Саратов. гос. юрид. ин-т им. Д. И. Курского, 1961. С. 246–251.

277. Наташев А. Е. Советское исправительно-трудовое законодательство (основные вопросы теории и практики). Москва : Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1975. 168 с.

278. Наташев А. Е., Стручков Н. А. Основы теории исправительно-трудового права. Москва : Юрид. лит., 1967. 192 с.

279. Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / Богатирьов І. Г. та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Київ : Атіка, 2010. 344 с.

280. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / Гель А. П. та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 498 с.

281. Неалов О. П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Київ, 2003. 22 с.

282. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. Москва, 2000. С. 262.

283. Нижник Н., Машков О. Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. / за ред. Н. Нижник. Київ : УАДУ, 1998. 160 с.

284. Никифоров Б. С. Наказание: его интегративные и операционные цели. *Социальные проблемы исправления и перевоспитания осужденных* : сб. науч. Тр. ВНИИ МВД СССР. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1984. С. 127.

285. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. : 200 000 слів, 2-ге вид., виправ.; уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ : Аконіт, 2007. Т. 1. 928 с.

286. Ной И. С. Сущность и функции уголовного наказания в Советском государстве. Политико-юридическое исследование. Саратов : Изд-во Саратов. Ун-та, 1973. 193 с.

287. Об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : Закон Верховного Совета СССР от 25 дек. 1958 г. *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1953–1991 гг.). Часть I. Законодательство СССР* / сост. Н. С. Захаров и В. П. Малков. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1992. С. 37–52.

288. Общая теория государства и права : академический курс : в 2 т. / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. Москва : Зерцало, 1998. Т. 1. Теория государства. 416 с.

289. Общая теория государства и права : академический курс : в 3 т. / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Зерцало-М, 2002. Т. 2. 528 с.

290. Общая теория государства и права : учебник / под ред. В. В. Лазарева. 3-е изд. Москва : Юристъ, 2001. 520 с.

291. Общая теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева. Москва, 1994. С. 36.

292. Общие основы педагогики. Москва, 1967. С. 127.

293. О введении условно-досрочного освобождения из мест заключения : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 14 июля 1954 г. *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1953–1991 гг.). Часть I. Законодательство СССР* / сост. Н. С. Захаров и В. П. Малков. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1992. С. 23.

294. Овчинникова Н. А. Пенитенциарная система как форма правовой коммуникации. *Вестник Самарского юридического института*. 2015. № 2 (16). С. 53–56.

295. Оганесян С. М. Пенитенциарная система государства (историко-теоретический и правовой анализ) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Санкт-Петербург, 2005. 554 с.

296. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка / 4-е изд. доп. Москва, 2006. 994 с.

297. О количестве тюрем и других мест заключения в Винницком, Дубенском, Кременчуцком и Луцком уездах. *ЦДІАК України*. Фонд «Канцелярии киевского, подольского и волынского генерал-губернаторств» № 442. Оп. 642. Д. 20. Л. 59–66.

298. О количестве тюрем и содержащихся в них людей в Волынской губернии. *ЦДІАК України*. Фонд «Канцелярии киевского, подольского и волынского генерал-губернаторств» № 442. Оп. 51. Д. 377. Л. 66.

299. О лишении свободы, как мере наказания, и о порядке отбывания такового : Временная инструкция, утвержденная постановлением НКЮ от 23 июня 1918 г. *Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959 гг.)*. История законодательства / сост. П. М. Лосев и Г. И. Рагулин. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1959. С. 15–26.

300. Олійник А. Ю. Правові відносини. *Правознавство* : підручник / С. Е. Демський та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. 7-е вид., стер. Київ : Юрінком Інтер, 2003. С. 105–108.

301. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.) : структура, функції, діяльність : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Харків, 2000. 205 с.

302. Онупрієнко А. М. Місцеві органи влади в механізмі демократичної держави : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Харків, 2008. 225 с.

303. Оптнер С. Л. Системный анализ для решения деловых и промышленных проблем / пер. с англ. Москва, 1969. С. 56.

304. Осауленко А. О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Київ, 2007. 214 с.

305. Осауленко О. І. Диференціація та індивідуалізація виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2002. № 7. С. 59–64.

306. Осауленко О. І. Правові принципи у новому Кримінально-виконавчому кодексі України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 1998. № 3. С. 60–64.

307. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация) / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. 304 с.

308. Основы теории государства и права. Москва, 1980. С. 197-214.

309. Особливості виконання покарань у країнах з розвинутою економікою. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/2158/29/>.

310. О состоянии тюрем и числе заключенных в Волынской, Киевской и Подольской губерниях. ЦДІАК України. Фонд «Канцелярии киевского, подольского и волынского генерал-губернаторств» № 442. Оп. 1. Д. 1196. Л. 24, 36, 37, 58, 59.

311. Отчет и ведомости Главного тюремного управления о количестве заключенных. 1880–1882 гг. ЦДІАК України. Фонд КМФ № 12. Оп. 1. Д. 168. Л. 199.

312. Павловский И. Ф. Очерки деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина 1802–1808 гг. По архивным делам. Полтава, 1914. 131 с.

313. Панкратов В. В. Методология и методика криминологических исследований. Москва : Юрид. лит., 1972. 136 с.

314. Пановкин Ю. Л. Организация системы управления органами внутренних дел: Лекция. Москва, Академия МВД СССР, 1987. 20 с.

315. Пашков А. С., Явим Л. С. Эффективность действия правовой нормы. *Сов. гос-во и право*. 1970. № 3. С. 41.

316. Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства. Москва : Наука, 1980.

317. Пенитенциарные системы зарубежных стран : учеб.-практ. пособ. / сост. В. И. Гуржий, М. П. Мелентьев. Киев : РВВ МВД Украины, 1993. 104 с.

318. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Тип. М. Меркушева, 1910. Т. 2. 758 с.

319. Петрова Л. В. *Методологія правознавства: філософський дискурс. Правознавство* : доп. і повідомл. Третього Міжнар. конгресу українців, 26–29 серпня 1996 р. Харків, 1996. С. 23–29.

320. Петрова Н. Гуманізація покарання як засіб зниження злочинності. *Право України*. 1993. № 9. С. 30–34.

321. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх : методичний посібник / Вовк В. М., Журавель Т. В., Калівошко В. М. та інші; за заг. ред. Т. В. Журавель, Ю. В. Пилипас. Київ : «Версо-04», 2012. 168 с.

322. Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов; за ред. В. Д. Ткаченка. Харків : Право, 2003. 274 с.

323. Піч Р. Магдебурзьке право в Україні. *Україна і світ*. 1996. № 8. С. 28–32.

324. Полицук Н. И., Иванова Н. А. Гуманизация исполнения наказания в виде лишения свободы в отношении осужденных женщин : монография. Рязань : Академия ФСИН России, 2012. 208 с.

325. Положення про громадську раду при Державній пенітенціарній службі України : затв. наказом Державної пенітенціарної служби України від 5 груд. 2011 р. № 585. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/-main/uk/publish/article/633541;jsessionid=C6203D45F3B86B1BBD00CBDA6DC9B33D>.

326. Положення про спостережні комісії : науково-практичний коментар / Н. Г. Калашник та ін. ; за ред. Н. Г. Калашник, О. Г. Колба. Луцьк : Вежа, 2005. 220 с.

327. Полубинская С. В. Цели уголовного наказания / отв. ред. И. И. Карпец. Москва : Наука, 1990. 142 с.

328. Полянский И. А. Правовая природа исполнительной власти и ее место в организации государственной власти. *Правоведение*. 1999. № 4. С. 21.

329. Пономарев С. Н., Медведева Н. Т. Карать или предупреждать? *Человек: преступление и наказание*. Рязань, 1993. № 1. С. 10-16.
330. Попов Г. Х. Проблемы теории управления. Москва, 1970. С. 5–6.
331. Права людини в діяльності органів і установ виконання покарань : наук.-метод. посіб. для проведення занять в системі служб. підготов. / Іваньков І. В., Яковець І. С., Григоренко А. М., Буров С. Ю. ; за ред. А. Х. Степанюка. Чернігів : Десна, 2012. 279 с.
332. Правознавство : підручник / Демський С. Е. та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. 7-е вид., стер. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 736 с.
333. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии : Общая часть уголовного права. Москва : Юрид. лит., 1991. 288 с.
334. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі : Закон України від 1 груд. 1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 52. С. 455.
335. Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України : Указ Президента України від 12 березня 1999 р. № 248/99. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/248/99>.
336. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 23. С. 869. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1186-18>.
337. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2003 р. № 2713-15. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. С. 409.
338. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. С. 367.

339. Про зайнятість населення : Закон України від 1 березня 1991 р. № 803-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 14. С. 170. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/803-12>.

340. Про затвердження Виправно-трудоного кодексу Української РСР : Закон Української РСР від 23 грудня 1970 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. № 1. С. 6.

341. Про затвердження Інструкції з організації діяльності слідчих підрозділів органу Державної кримінально-виконавчої служби України: наказ Міністерства юстиції України від 8 лют. 2017 р. № 313/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0183-17>.

342. Про затвердження Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань : постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 916. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/916-2007-п>.

343. Про затвердження Положення про Державну пенітенціарну службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 225. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/225-2014-п>.

344. Про затвердження Положення про Державну пенітенціарну службу України : Указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 394/2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=394%2F2011>.

345. Про затвердження Положення про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах : постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 13. С. 905.

346. Про затвердження Порядку взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : наказ Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України від

28 березня 2012 р. № 478/5/180/375/212/258. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0487-12/ed20120420>.

347. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : наказ Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 р. № 2186/5. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z165614>.

348. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/631/2012>.

349. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. С. 540.

350. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010. URL: www.rada.gov.ua.

351. Про опублікування актів законодавства України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України» : Указ Президента України від 13 грудня 1996 р. № 1207/96. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1207/96>.

352. Про Положення про Міністерство оборони України та Положення про Генеральний штаб Збройних Сил України : Указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 406/2011. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/406/2011>.

353. Про пробацію: Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. С. 93.

354. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради*. 1997. № 40. С. 263.

355. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк :

Закон України від 17 березня 2011 р. № 3160-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. С. 380. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3160-17>.

356. Про утворення Академії Державної пенітенціарної служби : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 1111-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1111-2015-p>.

357. Прусс В. М., Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України : монографія. Одеса : Фенікс, 2006. 252 с.

358. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 204 с.

359. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2001. 185 с.

360. Пузирьов М. С. Види досліджень у порівняльному кримінально-виконавчому праві. *Проблеми реформування Державної кримінально-виконавчої служби України* : матеріали наук.-практ. семінарів «Розвиток основних підходів до виправлення та ресоціалізації засуджених у пенітенціарних закладах : історичний аспект» та «Запровадження вимог європейських пенітенціарних правил у діяльність органів і установ Державної пенітенціарної служби України» (Чернігів, 29 листопада 2012 р., 12 грудня 2012 р.) / гол. ред. О. І. Олійник. Чернігів : Чернігів. юрид. коледж Державної пенітенціарної служби України, 2013. С. 132–135.

361. Пузирьов М. С. Гуманізація кримінально-виконавчого законодавства України. *Правові реформи в Україні : реалії сьогодення* : зб. Матеріалів IV Всеукр. Наук.-теорет. Конф. (Київ, 11 жовтня 2012 р.). Навч.-наук. ін-т права та психології НАВС. Київ, 2012. Ч. I. С. 100–101.

362. Пузирьов М. С. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк : дис. ... канд. юрид.

наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2012. 252 с.

363. Пузирьов М. С. До вироблення моделі порівняльного аналізу виконання й відбування покарань, пов'язаних з позбавленням волі, в Україні та зарубіжних країнах. *Науковий вісник Херсонського державного університету: серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 186–190.

364. Пузирьов М. С. Концептуальні засади мети покарання у виді позбавлення волі стосовно неповнолітніх засуджених. *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. 2012. № 2 (2). С. 67–77.

365. Пузирьов М. С. Нормативно-правова регламентація диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у період другої кодифікації виправно-трудового законодавства. *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. 2014. № 2. С. 43-49. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvikrvc_2014_2_9.

366. Пузирьов М. С. Пенітенціарний вектор розвитку державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. *Ступенева професійна освіта у вітчизняному та європейському освітньому просторі : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 7 черв. 2012 р.) / Чернігів. юрид. коледж Держ. пенітенціарної служби України. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 256–260.*

367. Пузирьов М. С. Пенітенціарні системи України та Норвегії: порівняльний аналіз концептуальних засад. *Сучасна наука – пенітенціарній практиці : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 жовтня 2013 р.) / відп. ред. І. М. Копотун, С. Г. Стеценко. Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2013. С. 553–556.*

368. Пузирьов М. С. Пенітенціарні системи України та Швейцарії: порівняльний аналіз фундаментальних засад функціонування. *Зарубіжний досвід функціонування пенітенціарних систем: сторінки історії та виклики сьогодення : матеріали круглого столу (Київ, 14 трав. 2015 р.) / відп. ред. О. В. Сокальська. Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 54–57.*

369. Пузирьов М. С. Поняття індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2010. № 2. С. 169–174.

370. Пузирьов М. С. Реалізація виправними колоніями принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк : монографія / за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Київ : Дакор, 2014. 300 с.

371. Пузирьов М. С., Лисенко М. І. Реалізація принципу гуманізму виконання і відбування покарання в умовах ізоляції засуджених. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 141–145.

372. Пузирьов М. С., Шкута О. О. Перші міжнародні пенітенціарні конгреси (1846, 1847, 1857 рр.) як історико-правовий вимір порівняльних кримінально-виконавчих досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2016. Вип. 19. С. 106–108.

373. Радов Г. А. Персонал и взаимодействие тюрьмы и общества. *Тюрьма и общество : материалы семинара (г. Донецк, 27–29 мая)*. Донецк, 1999. 140 с.

374. Радов Г. А. Тюрьма как особый вид социальной клиники. *Тюремная реформа в посттоталитарных странах : междунар. семинар*. Донецк, 1998. С. 42.

375. Радов Г. А. Тюрьма как особый вид социальной клиники. *Тюремная реформа: поиски и достижения*. Харьков : Фолио, 1999. С. 52–56.

376. Радов Г. О. Доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України». *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. № 1. С. 11–16.

377. Радов Г. О. Доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України». *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. № 2. С. 11–52.

378. Радов Г. О. Пенітенціарна ідея: думки на тему. Київ : МП «Леся», 1997. 288 с.

379. Радов Г. О. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі. *Проблеми пенітенціарної теорії та практики*. 1996. № 1. С. 12–16.

380. Радов Г. О. Права людини і кримінально-виконавча система. *Права людини*. 2000. № 31 (216). С. 2–6.

381. Радов Г. О. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. № 2. С. 5–10.

382. Радов Г. О. Формування духовності засуджених в контексті пенітенціарного процесу. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1998. № 3. С. 41–49.

383. Ратиани З. Механизм советского социалистического государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : Москва, 1952. 14 с.

384. Реабілітація осіб при рецидиві злочину та їх адаптація в суспільстві. URL: <http://ukrbukva.net/page,23,102990-Reabilitaciya-lic-pri-recidive-prestupleniya-i-ih-adaptaciya-v-obshestve.html>.

385. Резник І. І., Фаренюк С. Я. Історія кримінально-виконавчої системи і законодавства України. *Кримінально-виконавче право України : (Загальна та Особлива частини)* : навч. посіб. / О. М. Джужа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 37–73.

386. Ременсон А. Л. Некоторые вопросы теории советского исправительно-трудового права. *Советское государство и право*. 1964. № 1. С. 93–99.

387. Ременсон А. Л. Теоретические вопросы исполнения лишения свободы и перевоспитания заключенных : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.715 «Уголовное право и уголовный процесс». Томск, 1965. 64 с.

388. Рибалова Л. М. Методологія наукового пошуку – основа технології розвиваючого навчання. *Нові технології навчання* : наук.-метод. зб. Київ, 1997. Вип. 19. С. 206–209.

389. Романенко О. В. До питання участі інститутів громадянського суспільства у формуванні пенітенціарної політики в Україні. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2000. № 5. С. 11–14.

390. Романенко О. В. Пенітенціарна функція демократичної правової держави та роль громадянського суспільства в механізмі її реалізації : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2004. 208 с.

391. Ромашов Р. А. Государство: территория, население, власть. Санкт-Петербург : Пушкин, 1998. С. 82–83.

392. Ромашов Р. А. Пенитенциарная система. *Энциклопедия пенитенциарного права* / под общ. ред. Р. А. Ромашова. Самара : Самар. юрид. ин-т ФСИН России, 2013. 692 с.

393. Россіхін В. В. Механізм держави і місце в ньому пенітенціарної системи. *Актуальні проблеми державного управління*. 2008. № 2. С. 182–188. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2008_2_25.

394. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. на матеріалах українських губерній : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Харків, 2005. 22 с.

395. Рудник Т. В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2010. 20 с.

396. Рузавин Г. И. Методы научного исследования. Москва : Мысль, 1974. 239 с.

397. Рыбак М. С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы : проблемы теории и практики : дис. ... д-ра юрид. Наук : спец. 12.00.08

«Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Саратов, 2001. 450 с.

398. Рыбак М. Уголовно-правовые, пенитенциарные принципы: проблемы реализации. *Уголовное право*. 2005. № 4. С. 112-114.

399. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ / отв. ред. А. И. Уемов. Москва : Наука, 1974. 279 с.

400. Сайфутдинов З. М. Индивидуализация исполнения наказания и осуществления исправительно-трудового воздействия в исправительно-трудовых колониях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.715 «Уголовное право и уголовный процесс». Москва, 1972. 16 с.

401. Самсонов А. С. Социальное партнерство между общественными организациями и пенитенциарной системой Российской Федерации (проблемы и перспективы развития). *Вестник юридического факультета Коломенского института (филиала) ФГБОУ ВПО «Московский государственный машиностроительный университет (МАМИ)»*. 2012. № 7. С. 120–124.

402. Санташов А. Л. Исполнение лишения свободы в отношении несовершеннолетних : вопросы законодательной техники и дифференциации : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Ярославль, 2006. 189 с.

403. Сапогов В. М., Шатов С. А. Социальное партнерство учреждений уголовно-исполнительной системы и иных субъектов права. *Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление*. 2007. № 6. С. 29–30.

404. Саркисов Г. С., Хохряков Г. Ф. Преступления осужденных : причины и предупреждение. Основные проблемы пенитенциарной криминологии / отв. ред. А. Б. Сахаров. Ереван : Айастан, 1988. 280 с.

405. Сборник материалов по исправительно-трудовому делу УССР. Харьков, 1927. 287 с.

406. Свод учреждений и уставов о содержащихся под стражею : издание 1890 года. URL: <http://russky.com/history/library/vol.14/vol.14.4.htm>.
407. Селиверстов В. И. Уголовно-исполнительное право России. Москва, 2000. С. 139.
408. Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. Москва : Юрид. лит., 1982. 150 с.
409. Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право. Пособие к лекциям. Часть общая / Философия уголовного права. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 348 с.
410. Сидоренко Л. П. Правовое становление советской пенитенциарной системы в период 1917–1922 гг. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 11. С. 362–365.
411. Сизая Е. А. Доктринальные принципы уголовно-исполнительного права. *Человек : преступление и наказание*. 2008. № 4. С. 43–45.
412. Синельникова Т. В. Пенитенциарная система: теоретические проблемы дефиниции. *Вестник Владимирского юридического института*. 2014. № 3 (32). С. 169–171.
413. Синьов В. М. Підготовка спеціалістів для пенітенціарної системи. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. Київ : КІВС, 1996. № 1. С. 17–24.
414. Синьов В. М., Климов М. В. Концепція кадрового забезпечення діяльності пенітенціарної системи. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. С. 70–85.
415. Синьов В. М., Северов О. П. Особливості сформованості у засуджених психологічної готовності до сприйняття виховного впливу. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. Київ : КІВС, 1999. № 4. С. 68–72.
416. Скаков А. Б. Прогрессивная система исполнения лишения свободы и ее отражение в новом законодательстве Республики Казахстан : автореф.

дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Рязань, 2004. 41 с.

417. Скакун О. Є. Реалізація принципу справедливості в процесі призначення покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2011. 19 с.

418. Скакун О. Ф. Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении : открытая лекция. Киев ; Симферополь : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины : Логос, 2007. 31 с.

419. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.

420. Скрипилев Е. А. Тюремная политика и тюремное законодательство Временного правительства : лекция. Москва : Высш. школа МООП, 1968. 62 с.

421. Словарь иностранных слов / под ред. Лехина И. В., Локшиной С. М., Петрова Ф. Н. и Шаумяна Л. С. Москва, 1964. 784 с.

422. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : ГРУРЕ, 1977. 775 с.

423. Смирнова И. Н. Воспитательная работа в механизме предупреждения совершения преступлений осужденными, состоящими на учете уголовно-исполнительных инспекций : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Судебная власть, прокурорский надзор, организация правоохранительной деятельности, адвокатура». Рязань, 2003. 20 с.

424. Советский энциклопедический словарь. Москва : Сов. энцикл., 1990. 1632 с.

425. Советское государство и революция права. № 1. Москва, 1930. 192 с.

426. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть / под ред. Н. А. Стручкова, И. В. Шмарова, И. А. Сперанского. Москва : Академия МВД СССР, 1977. 308 с.

427. Советское исправительно-трудовое право / под ред. Н. А. Стручкова. Москва : Юрид. лит., 1977. 352 с.

428. Советское исправительно-трудовое право : учебник / под ред. Н. А. Стручкова, Ю. М. Ткачевского. Москва : Юрид. лит., 1983. 352 с.

429. Сокальська О. В., Волик К. Ф. Марочна система відбування покарання у виді позбавлення волі. *Зарубіжний досвід функціонування пенітенціарних систем: сторінки історії та виклики сьогодення* : матеріали круглого столу (Київ, 14 травня 2015 р.) ; відп. ред. О. В. Сокальська. Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 109–111.

430. Соловьев С. М. Сочинения : в 18 кн. / отв. ред. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. Москва : Мысль, 1988. Кн. 1. Т. 1–2. 1988. 797 с.

431. Социальное управление: теория и методология : учеб. пособ. А. Г. Гладышев и др. / под ред. В. Н. Иванова. Москва, 2001. 271 с.

432. Социальный менеджмент : учебник / под ред. Д. В. Валового. Москва : ЗАО «Бизнес школа «Интел-Синтез», Академия труда и социальных отношений», 1999. С. 44–49.

433. Соцкий Ю. Ф. Правовое регулирование исполнения уголовного наказания в виде лишения свободы в дореволюционной России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право». Рязань, 1998. 20 с.

434. Соцкий Ю. Ф. Позбавлення волі в системі кримінальних покарань України (історичний, правовий і соціальний аспекти). *Право України*. 2003. № 9. С. 88–93.

435. Список городов, где имеются крепости с камерами для заключенных. *ЦДІАК України*. Фонд «Управление слободской Украиной времен военного губернатора» № 1627. Оп. 1. Д. Л. 233.

436. Спицнадель В. Б., Вележев С. И. Пенитенциарная система: понятие и общая характеристика, соотношение с пенитенциарным правом. *Вестн. Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2003. № 1. С. 143-151.

437. Справа про будівництво нової в'язниці у м. Глухів через збільшення випадків втечі в'язнів. *Центральний державний історичний архів України* (далі – ЦДІАК України). Фонд «Генеральна військова канцелярія» № 51. Оп. 3. Спр. 7072. Арк. 1–15.

438. Справа про побудову нової тюрми в м. Києві. *ЦДІАК України*. Фонд «Київська губернаторська канцелярія» № 59. Оп. 1. Спр. 9287. Арк. 1–7.

439. Стаднік В. В. Формування моделі пенітенціарної системи для неповнолітніх. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2002. С. 38–45.

440. Старков О. В. Криминопенология : учеб. Пособ. Москва : Экзамен, 2004. 480 с.

441. Стенографічний звіт про результати службового відрядження делегації Державної пенітенціарної служби України до Французької Республіки (м. Страсбург) для участі у багатосторонній робочій зустрічі щодо обговорення питань боротьби з неналежним поведженням в тюрмах, що відбулася 23–24 квітня 2015 року. *Головна* > Прес-служба > Новини. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/pub-lish/article/776746>.

442. Степанюк А. Ф. Всеобщая декларация прав человека и принципы деятельности органов и учреждений исполнения наказаний. *Проблеми законності*. 1998. Вип. 36. С. 181–190.

443. Степанюк А. Ф. Исполнение наказаний: теория и практика, возможности и действительность. *Проблемы законности*. 1995. Вып. 30. С. 136–144.

444. Степанюк А. Ф. Принцип законности в деятельности органов и учреждений исполнения наказаний. *Проблеми законності*. 1999. Вип. 40. С. 172–179.

445. Степанюк А. Ф. Структурно-функциональная характеристика деятельности по исполнению наказаний. *Проблемы законности*. 1996. Вып. 31. С. 137–145.

446. Степанюк А. Ф. Сущность исполнения наказания : монография. Харьков : Фолио, 1999. 256 с.

447. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності : теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків , 2002. 393 с.

448. Степанюк А. Х., Четверикова О. С., Яковець І. С. Ефективність діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України : наук.-практ. посіб. Харків : Кроссруд, 2009. 176 с.

449. Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія / Харків : Кроссруд, 2007. 184 с.

450. Степанюк А. Х., Яковець І. С. Система кримінально-виконавчого законодавства потребує узгодження та доопрацювання. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики* : бюлетень. Київ : КЮІ КНУВС, 2005. № 10. С. 290–302.

451. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и философия синергетики. *Экономические стратегии*. 2009. № 7. С. 29.

452. Стеценко С. Г. Сутність пенітенціарної політики УСРР (1919-1937 рр.). *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. 2014. № 1 (спеціальний випуск). Пенітенціарна ідея Георгія Радова : минуле, сьогодення, майбутнє... : матеріали круглого столу (Київ, 6 лютого 2014 р.). С. 29–31.

453. Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Общей части. Москва : Юрид. лит., 1984. 240 с.

454. Стручков Н. А. Курс советского исправительно-трудового права. Проблемы общей части. Москва, 1984. 204 с.

455. Стручков Н. А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1970. 272 с.
456. Стручков Н. А. Советское исправительно-трудовое право. Москва, 1963. 224 с.
457. Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1978. 288 с.
458. Стручков Н. А., Брызгалов В. Н. Классификация осужденных к лишению свободы и определение им вида исправительно-трудовой колонии. Киев : МООП УССР, 1967. 112 с.
459. Стручков Н. А., Викторова И. Б. Обсуждение пенитенциарных проблем на международном уровне : лекция. Рязань : РВШ МВД СССР, 1981. 36 с.
460. Стулов О. О. Реалізація принципу законності при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі на певний строк : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Запоріжжя, 2011. 20 с.
461. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1992. 512 с.
462. Суровцев В. А. Организация управления исправительным процессом в центре психолого-педагогической и социальной работы с осужденными : автореф. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Судебная власть, прокурорский надзор, организация правоохранительной деятельности, адвокатура». Рязань, 2002. 20 с.
463. Сухоруков Г. К. О правовом государстве / Проблемы правоведения в современный период. Томск : Изд-во Томского ун-та, 1990. С. 7–8.
464. Сычев А. И. Формирование правопослушного поведения несовершеннолетних в воспитательных колониях : дис. ... канд. пед. наук. : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». Уфа, 2004. 195 с.

465. Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права. Часть общая. Кн. 1. Учение о преступлении. Вып. 1. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1874. 292 с.

466. Талянин В. В. Режим правозаконности (теоретико-правовой аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». Санкт-Петербург, 1999. 181 с.

467. Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. Харків : Право, 2011. 344 с.

468. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2001. 776 с.

469. Теория государства и права / под ред. М. Н. Марченко. Москва, 1997. С. 196.

470. Теория государства и права: учебник / под ред. Бабаева В.К. Москва : Юристъ, 2003. 592 с.

471. Теория государства и права : учебник / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. Москва : Юрист, 2001. 776 с.

472. Теория управления в сфере правоохранительной деятельности : учебник. Москва : Академия МВД СССР, 1990. С. 24.

473. Тепляшин П. В. Оценка эффективности пенитенциарной системы: метод факторного анализа. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2015. № 2 (32). С. 80–90.

474. Тихомиров О. Юридична компаративістика як сучасний етап розвитку порівняльного правознавства. *Право України*. 2006. № 5. С. 34–36.

475. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия / под ред. М. Ю. Тихомирова. Москва, 1997. 526 с.

476. Ткачевский Ю. М. Новое в уголовно-исполнительном праве (Закон «Об учреждениях и органах исполняющих уголовное наказание в виде

лишения свободы» от 21.07.93 г.). *Вестник Московского университета*. Серия 11 «Право». 1995. № 1. С. 19–27.

477. Ткачевский Ю. М. Российская прогрессивная система исполнения уголовных наказаний. *Избранные труды*. Санкт-Петербург : Юридический Центр-Пресс, 2010. С. 149–394.

478. Толковый словарь Ушакова / Крупнейший сборник онлайн-словарей. URL : <http://www.onlinedics.ru/slovar/usha-kov.html>.

479. Трансформація кримінально-виконавчого законодавства України (пенітенціарна доктрина) / Богатирьов І. Г. та ін. Київ : Дакор, 2014. 156 с.

480. Трубников В. М. Всеобщая декларация прав человека и проблемы правового положения осужденных к лишению свободы. *Проблеми законності*. 1998. Вип. 36. С. 172–180.

481. Трубников В. М. Деякі концептуальні напрямки вдосконалення кримінального і кримінально-виконавчого права України. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*: серія «Право». 2009. № 872. Вип. 6. С. 12–19.

482. Трубников В. М. Прогресивна система відбування покарання як принцип кримінально-виконавчої політики в Україні. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2007. С. 6–15.

483. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбытия наказания : монография. Харьков : Основа, 1990. 173 с.

484. Трубников В. М. Уголовно-исполнительное право Украины. Общая часть : учеб. пособ. Харьков : Рубикон, 1998. 144 с.

485. Трубников В. М., Филонов В. П., Фролов А. И. Уголовно-исполнительное право Украины : учебник. Донецк : Изд-во ДИВД МВД Украины, 1999. 640 с.

486. Трубников Н. Н. О категориях «цель», «средств», «результаты». Москва, 1967. С. 123.

487. Туманов Г. А. Орган внутренних дел как система управления : лекция. Москва : ВШ МВД СССР, 1972. С. 4.

488. Туманов Г. А. Организация управления в сфере охраны общественного порядка. Москва : ВШ МВД СССР, 1972. С. 98–112.

489. Туманов Г. А. Основы научной организации управления и труда. Москва, 1973. С. 123-124.

490. Туманов Г. А. Режим лишения свободы. Москва, 1987. С. 276.

491. Уголовная политика и совершенствование законодательства. Кемерово : Изд-во Кемеровского ун-та, 1992.

492. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XX века : учебник / под. ред. А. И. Зубкова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2002. 720 с.

493. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – XXI века : учеб. для вузов / под ред. А. И. Зубкова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : НОРМА, 2005. 720 с.

494. Уголовно-исполнительное право России : учебник / под ред. проф. А. И. Зубкова. Москва, 2002. С. 106.

495. Уголовно-исполнительное право : учебник / под ред. В. И. Селиверстова. 6-е изд., испр. и доп. Москва : Юриспруденция, 2007. 392 с.

496. Уголовно-исполнительное право : учебник / под ред. проф. И. В. Шмарова. Москва, 1981. 304 с.

497. Уголовно-исполнительное право : учебник / под ред. проф. И. В. Шмарова. Москва : Изд-во БЕК, 1996. 418 с.

498. Уголовный кодекс Испании / под ред. и с предисл. : Кузнецова Н. Ф., Решетников Ф. М. ; пер. Зырянова В. П., Шнайдер Л. Г. Москва : Зерцало, 1998. 218 с.

499. Уголовный кодекс Российской Федерации. Москва : ТД ЭЛИТ – 2000, 2002. 160 с.

500. Уголовный кодекс Украинской ССР. Официальный текст с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 янв. 1964 г. Утвержден 4 сессией Верховного Совета Украинской ССР пятого созыва 28 декабря 1960 г. Введен в действие с 1 апреля 1961 г. *Ведомости Верховного Совета Украинской ССР*, 1961 г., № 2, ст. 14). Киев : Изд-во полит. лит. Украины, 1964. 151 с.

501. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. Москва : Мысль, 1978. 272 с.

502. Управление органами, исполняющими наказания : метод. разработ. и материалы к курсу. Москва : Академия МВД СССР, 1980.

503. Усенко І. Б. Магдебурзьке право. *Юридична енциклопедія*. Київ : Укр. енцикл, 2001. Т. 3. С. 542.

504. Усенко І. Б., Циганкова Е. Г. У пошуках історичних коренів сучасності: До 125-річчя від дня народження О. О. Малиновського. *Вісник АН України*. 1993. № 9. С. 38–43.

505. Устав о задержании под стражей : Декрет СНК УССР от 20 июля 1919 г. *ЦДАВОУ*. Ф. 8. Оп. 1. С. 20.

506. Утевский Б. С. Воспоминания юриста: из неопубликованного. Москва : Юрид. лит., 1989. 304 с.

507. Утевский Б. С. Сеть исправительно-трудовых учреждений и управление ими. Москва : НКЮ РСФСР, 1934. 28 с.

508. Утевский Б. С. Система, принципы и общие положения «Основ исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик». *Проблемы развития советского исправительно-трудового законодательства* / под общ. ред. В. А. Познанского. Саратов : Изд-во Саратов. гос. юрид. ин-т им. Д. И. Курского, 1961. С. 11–26.

509. Уткин В. А. Курс лекций по уголовно-исполнительному праву. Общая часть. Томск, 1995. 94 с.

510. Уткин В. А. Наказание и исправительно-трудовое воздействие. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1984. 189 с.

511. Фаренюк С. Я. Пенітенціарні засади проекту Кримінально-виконавчого кодексу України. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1996. № 1. С. 25–28.
512. Фаренюк С. Я., Корчинський В. О. Виправлення засуджених – основна мета нового пенітенціарного законодавства. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1998. № 3. С. 3–10.
513. Фаренюк С. Я., Корчинський В. О. Організаційно-правові питання реформування кримінально-виконавчої системи. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1998. № 4. С. 5–9.
514. Федосеев В. И. Становление советской пенитенциарной системы: о некоторых аспектах правового регулирования (1917–1934 гг.). *Вестник Самарского юридического института*. 2012. № 1 (6). С. 33–39.
515. *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. Москва : Политиздат, 1987. 588 с.
516. *Философский энциклопедический словарь*. Москва : ИНФРА-М, 2000. 567 с.
517. *Философский энциклопедический словарь* / редкол. : С. С. Аверинцев и др. 2-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1989. 815 с.
518. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением. Санкт-Петербург : Юристъ, 1889. 498 с.
519. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : автореф. дис. ... д-ра юрид. Наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2006. 36 с.
520. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-виконавчої політики України : монографія / за заг. ред. М. В. Костицького. Київ : Атіка, 2005. 124 с.
521. Фролов Ю. А. Организационно-правовые преобразования системы учреждений и органов, исполняющих наказание, в Украинской ССР. Киев : Изд-во КВШ МВД СССР, 1984. 100 с.

522. Халимон С. І. Запобігання злочинам серед осіб, які перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Дніпропетровськ, 2008. 255 с.

523. Харківські пенітенціарії та представники освіти обговорили організацію навчального процесу у виправних установах області. *Державна пенітенціарна служба України* > Головна > Прес-служба > Новини регіонів. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/686546>.

524. Хведчук В. В. Особливості застосування технологій психологічної роботи із засудженими до довічного позбавлення волі. *Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні* : матеріали круглого столу (Біла Церква, 11 грудня 2008 р.). Біла Церква : Білоцерківське училище професійної підготовки персоналу Держ. кримінально-виконавчої служби України, 2009. С. 10–12.

525. Хесин Б. Л. Механизм современного Российского государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». Москва, 2001. 20 с.

526. Хмелин М. И. Сущность, типы и формы государства. *Теория государства*. Москва, 1970. С. 87.

527. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Резник. Київ : РВВ КІВС, 1998. Т. 1. Ч. 1. 414 с.

528. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Резник. Київ: РВВ КІВС, 1998. Т. 1. Ч. 2. 402 с.

529. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Резник. Київ : Говард пресс, 1999. Т. 2. Ч. 1. 456 с.

530. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : навч. посіб. Київ, 2008. 192 с.

531. Хуторна С. В. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2012. 20 с.

532. Царюк С. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право». Дніпропетровськ, 2009. 230 с.

533. Чаадаев С. Г. Уголовная политика и преступность: проблемы, пути, решения. Москва : Знание, 1991. 144 с.

534. Чакубаш Ю. В. Формування наукового погляду на тюрму як суспільно-державний інститут. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1998. № 3. С. 29–40.

535. Черный В. Е. Механизм реализации наказания в виде лишения свободы : дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Рязань, 1996. С. 82.

536. Чехович В. А. Кодифікаційні роботи в Україні. *Юридична енциклопедія*. Київ. : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 2001. С. 138–139.

537. Чиркин В. Е. Разделение властей: социальные и юридические аспекты. *Советское государство и право*. 1990. № 8. С. 3–11.

538. Чиркин В. Е. Сравнительное конституционное право. Москва, 1996. С. 429.

539. Шайхисламова О. Р. Назначение осуждѣнным к лишению свободы вида исправительного учреждения : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Саратов, 2005. 229 с.

540. Шамис А. В. Основные средства воздействия на осужденных и механизм их реализации : монография. Домодедово, 1996. 525 с.

541. Шандула О. О. Прокурорський нагляд за додержанням законів при виконанні покарання у виді арешту. *Форум права*. 2013. № 3. С. 757–763. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_124.pdf.

542. Шанявский К. Роль оценок в познавательном процессе. *Вопросы философии*. 1969. № 3. С. 59.

543. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. 160 с.

544. Шаргородский М. Д. Цели наказания в социалистическом уголовном праве и его эффективность (анализ и прогноз). *Преступность и ее предупреждение* : сб. статей. Ленинград : Изд-во Ленингр. Ун-та, 1971. С. 111.

545. Шевченко А. Е. Прогрессивно-регрессивная система исполнения уголовных наказаний : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Краснодар, 2002. 196 с.

546. Шевченко Д. А. Принцип індивідуалізації покарання в кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Запоріжжя, 2014. 221 с.

547. Шишкин Е. П. Основные условия эффективности применения права. автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 710 «Теория и история государства и права». Свердловск, 1971. 18 с.

548. Шкута О. О. Актуальные вопросы реформирования системы учреждений исполнения наказаний государственной пенитенциарной службы Украины. *JURĪDIC NATIONAL. Teorie și Practică*. 2016. № 2 (18). С. 117–119.

549. Шкута О. О. Алгоритм реформування Державної пенітенціарної служби України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: серія «Право». 2016. № 36. Т. 2. С. 113-116.

550. Шкута О. О. Визначення пенітенціарної системи як елемента кримінально-виконавчої доктрини. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету: серія «Право» : зб. наук. пр. 2016. № 37. С. 79–83.

551. Шкута О. О. Влияние национального законодательства на эффективность работы государственной пенитенциарной службы Украины. *VISEGRAD JOURNAL on human rights*. 2016. № 1/1. С. 163–169.

552. Шкута О.О. Генезис становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи незалежної України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 153–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_2_31.

553. Шкута О. О. Деякі питання діяльності спостережної комісії як складової соціального партнерства пенітенціарної системи України. *Право і суспільство* : науковий журнал. 2016. № 3. С. 177–182.

554. Шкута О. О. Історико-правовий аналіз формування терміну «пенітенціарна система» у кримінально-виконавчому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету: серія «Юридичні науки»*. 2016. № 2. Т. 3. С. 41–44.

555. Шкута О. О. Компаративістський аналіз функціонування пенітенціарних систем зарубіжних країн. *Науковий вісник Херсонського державного університету: серія «Юридичні науки»*. 2016. № 1. Т. 4. С. 53–55.

556. Шкута О. О. Концептуальні принципи пенітенціарної політики України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5 (243). С. 81–85.

557. Шкута О. О. Наукове визначення предмету реформування Державної пенітенціарної служби України. *Сучасні тенденції в юридичній науці України* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 18–19 берез. 2016 р.). Херсон : Гельветика, 2016. С. 92–95.

558. Шкута О. О. Нормативно-правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. № 2 (8). С. 165–168.

559. Шкута О. О. Об'єктивна сторона ухилення від відбування покарань у вигляді обмеження та позбавлення волі. *Науковий вісник*

Міжнародного гуманітарного університету: серія «Юриспруденція» : зб. наук. пр. 2014. № 11. Т. 2. С. 90–92.

560. Шкута О. О. Окремі питання залучення до праці засуджених до позбавлення волі. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 1. С. 111–118. URL: <http://www.chasopysnapu.gr.gov.ua/-chasopys/ua/pdf/9-2016/shkuta.pdf>.

561. Шкута О. О. Правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи України. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 254–261. URL: <http://www.chasopysnapu.gr.gov.ua/ua/pdf/11-2016/shkuta.pdf>.

562. Шкута О. О. Проблемы медико-санитарного обеспечения осужденных в исправительных колониях Украины. *Фемида* : республикан. юрид. науч.-практ. журнал. 2016. № 6 (246). С. 30–33.

563. Шкута О.О. Сучасні проблеми реалізації кримінально-виконавчої політики як засобу запобігання злочинності. Теоретико-прикладний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник* : зб. наук. пр. 2017. № 6 (21). Т. 2. С. 154–157.

564. Шкута О.О. Теоретико-правовий аналіз поняття «пенітенціарна система». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*: серія «Юриспруденція» : зб. наук. пр. 2017. № 30. Т. 2. С. 56–59.

565. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади підготовки персоналу виправного центру Державної пенітенціарної служби України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*: серія «Юридичні науки». 2014. № 6-1. Т. 3. С. 213–216.

566. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади призначення покарання у вигляді тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні. *Право і суспільство* : наук. журнал. 2015. № 3. С. 182–186.

567. Шкута О. О. Формування сучасного кадрового забезпечення в Державній пенітенціарній службі України: теоретико-прикладні засади. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 183–187.

568. Шмаров И. В. Взаимосвязь и разграничение уголовного и уголовно-исполнительного законодательства. *Правовое и методическое обеспечение исполнения уголовных наказаний* : сб. науч. тр. Москва : НИИ МВД РФ, 1994. С. 4–9.

569. Шмаров И. В. Преодоление отрицательных последствий отбывания уголовного наказания. *Сов. государство и право*. 1977. № 2. С. 87.

570. Шмаров И. В. Эффективность уголовного наказания. *Советское государство и право*. 1963. № 6. С. 61.

571. Шнайдер Г. Й. Криминология / пер. с нем. под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова. Москва : Прогресс – Универсал, 1994. 504 с.

572. Штанько И. В. Пенитенциарная система Украины: состояние, проблемы реформирования, пути совершенствования. *Новая концепция пенитенциарной системы* : материалы Междунар. семинара рук. работников уголов.-исполн. системы. (Киев, 24–25 ноября 1994 г.) / под ред. И. В. Штанько, В. А. Левочкина. Киев : РИО КИВД при УАВЛ, 1995. С. 8.

573. Штанько І. В. Нагальні питання підвищення ефективності діяльності кримінально-виконавчої системи. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1996. № 1. С. 7–12.

574. Шумихин В. Г., Рожков С. А. Реформа уголовно-исполнительного законодательства в условиях перехода к рыночной экономике. *Государство и право*. 1992. № 7. С. 54–59.

575. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования. Москва, 1964. 48 с.

576. Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. *Крупнейший сборник онлайн-словарей*. URL: <http://www.onlinedics.ru/slovar/brok.html>.

577. Эстрада Филипп. Трансформация уголовной политики в обществах с высоким уровнем преступности : аналитический обзор статьи. *Европейский журнал по криминологии*. 2004. Вып. 1. № 4. Октябрь: Мир

против организованной преступности. Одесский информ.-аналит. центр.
URL: <http://www.inter.criminology.org.ua>.

578. Южанин В. Е. Особенности механизма реализации наказания в виде лишения свободы. *Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина*. 2010. № 28. С. 87–97.

579. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енциклопедія, 2001. Т. 3: К–М. 2001. 792 с.

580. Юхно О. О. Актуальні аспекти визначення критеріїв ефективності діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ щодо запобігання і протидії злочинності. *Право і Безпека*. 2011. № 3. С. 188–194.

581. Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Київ, 2005. 45 с.

582. Ягунов Д. В. Державна пенітенціарна служба України: деякі питання концептуального та термінологічного обґрунтування. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. пр. ОРІДУ. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2001. Вип. 3 (47). С. 176–182.

583. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи : монографія. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. 252 с.

584. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. 443 с.

585. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 2-ге вид., перероб. та доп. Одеса ; Черкаси, 2008. 344 с.

586. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія. 3-тє вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2009. 316 с.

587. Ягунов Д. В. Роль общественных организаций в обеспечении законности в местах лишения свободы. *Актуальні пробл. політики*. Одеса : Юрид. літ., 2000. Вип. 9. С. 427–431.

588. Яковець І. С. Категорія «якість кримінально-виконавчого законодавства: філософський та практичний аспекти. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2010. Вип. 19. С. 138–139.

589. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. 392 с.

590. Яковець І. С., Автухов К. А. Сучасна практика реформування нормативної бази, що регулює діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7. № 2. С. 100–106. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2014_7_2_14.pdf.

591. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія. Харків : Консум, 2001. 342 с.

592. Яцишин М. М. Закріплення концептуальних положень кримінально-виконавчої політики в Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та їх реалізація. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 78–81.

593. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 440 с.

594. Яцишин М. М. Наукова інтерпретація сучасного кримінально-виконавчого процесу України (історіографія проблеми). *Юриспруденція : теорія і практика*. Наук.-практ. журн. Громад. орг. «Центр правових досліджень Фурси». Київ, 2009. № 10 (60). С. 10–15.

595. Яцишин М. Правовідносини органів і установ виконання покарань з державними органами та недержавними інституціями. *Вісник Львівського університету*. 2009. № 49. С. 250–256.

596. Adler F. Criminal Justice / Adler F., Mueller G., Lauter W. New-York, 1994. P. 380.

597. Blair C. Prison and Probation. Review of the Criminal Justice System of the Northern Ireland, March 2000. Research Report № 6. P. 80.
598. Cesare Beccaria e l'abolisió della pena di morte. Milano, 1872.
599. Encyclopedia of Prisons and Correctional Facilities / editor : Mary Bosworth. Thousand Oaks • London • New Delhi : Sage Publications, 2005. 1334 p.
600. Anthony P. Travisono. The American Prison: From the Beginning. ACA : Glencone Press, 1983. 288 p.
601. Griffiths C. Canadian Criminal Justice / C. Griffiths, S. Verdun-Jones. Toronto – Vancouver, 1989. 629 p.
602. International Centre for Prison Studies. URL: <http://www.-prisonstudies.org/>.
603. Length of sentence. *Prisoners, 1923: Crime conditions in the United States as reflected in census statistics of imprisoned offenders* [Joseph Adna Hill, William Chamberlin Hunt, Bennet Loomis Mead]. Washington : Government Printing Office, 1926. P. 122–149.
604. Sevdiren Ö. Alternatives to Imprisonment in England and Wales, Germany and Turkey: A Comparative Study / Öznur Sevdiren. Verlag • Berlin • Heidelberg : Springer, 2011. 282 p.
605. Smith G. W. A defence of the system of solitary confinement of prisoners adopted by the State of Pennsylvania: with remarks on the origin, progress and extension of this species of prison discipline. Gale : Making of Modern Law, 2010. 112 p.
606. Stinchcomb J. B. Corrections: Foundations for the Future. 2nd ed. New York : Routledge, 2011. 640 p.
607. The Collected Works of Jeremy Bentham. London ; Oxford, 1968.
608. Type and length of sentence. *Prisoners released from state and federal prisons and reformatories, 1943 and 1942*. Washington : U.S. Government Printing Office, 1945. P. 3–4.

609. Whitfield D. Introduction to the Probation Service / Dick Whitfield, Anthony Osler, Mike Nellis. 2nd revised edition. Winchester : Waterside Press, 2001. 184 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Узагальнення результатів анкетування співробітників слідчих ізоляторів та установ виконання покарань щодо реформування слідчих ізоляторів у спеціальну пенітенціарну установу закритого типу

У зв'язку з реалізацією основних шляхів реформування ДКВС України постало питання оптимізації правового забезпечення діяльності слідчих ізоляторів та виконання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. З метою його вирішення нами було розроблено анкету для співробітників СІЗО та установ виконання покарань, котра містить інформацію у формі запитань щодо можливих напрямів створення нової концептуальної моделі слідчого ізолятору – спеціальної пенітенціарної установи заритого типу (далі – СПУ).

Анкетування зазначених співробітників було проведено вибірково на базі Академії Державної пенітенціарної служби (до 21 жовтня 2016 р. – Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України) у період 2013–2016 рр., під час проходження курсів підвищення кваліфікації співробітниками установ виконання покарань та складання екзаменаційної сесії слухачами відділення заочного навчання. Кількість респондентів становить 350 осіб, які охоплюють 14 регіонів України.

1. За структурним підрозділом, до якого належать опитані співробітники, відсотки розподілилися таким чином:

- оперативний відділ СІЗО – 31,4%;
- відділ режиму та охорони СІЗО – 17,2%;
- співробітники оперативного відділу УВП – 45,7%;
- відділу охорони УВП – 3%.

2. Більшість респондентів мають незначний стаж роботи в СІЗО та УВП:

- до 3 років – 60%;
- від 3 до 5 років – 11,5%;
- від 5 до 10 років – 9%;
- понад 10 років – 18%.

3. Загалом опитування засвідчило нагальну потребу в реформуванні СІЗО (66%), 33% – висловилися проти такої потреби, 1% – утримався від висловлювання своєї позиції.

4. 66% респондентів вважає за необхідне залишити в майбутньому СІЗО або спеціальну пенітенціарну установу закритого типу в підпорядкуванні ДПтС України, 30% – вважають за необхідне підпорядкувати її МВС і 3% – Службі безпеки України. Така позиція практичних працівників датована 2015 р. При цьому зазначимо, що у 2013 р. думки практиків із цієї проблеми були діаметрально протилежними. Зокрема, з приводу передачі слідчих ізоляторів у відомство Міністерства внутрішніх справ, за результатами анкетування, датованого 2013 р., серед опитаних 54% висловились позитивно, 28% – негативно і 18% вагалися з відповіддю.

Такий дуалізм стимулював нас на вироблення двох шляхів реформування системи слідчих ізоляторів, поданих у Концепції розвитку пенітенціарної системи України, а саме:

1) слідчі ізолятори варто передати у відомство Міністерства внутрішніх справ у зв'язку з тим, що основним завданням ДКВС України є реалізація державної політики у сфері виконання покарань та пробації. При обґрунтуванні цього напряму ми виходили з того, що діяльність слідчих ізоляторів спрямована на утримання осіб, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, що є по суті засобом для здійснення іншої функції, притаманної органам внутрішніх справ, – досудове слідство;

2) слідчі ізолятори залишити в системі ДКВС України, реорганізувавши їх у спеціальні пенітенціарні установи закритого типу. При цьому можна виходити з того, що нині в кримінально-виконавчому законодавстві й правозастосовній практиці під час вирішення питань при наданні різних пільг

у процесі відбування покарання враховується поведінка засудженого в місцях попереднього ув'язнення.

5. У свою чергу, на пропозицію законодавчого закріплення СПУ функцій установи, де будуть виконуватися такі покарання, як: арешт, позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі, – схвально ставляться 69%; негативно – 26%.

На перевірочні запитання щодо доцільності виконання СПУ зазначених у попередньому питанні покарань відповіді розподілилися таким чином: підтримують виконання арешту – 71,4%; довічного позбавлення волі – 42%.

6. На довільне запитання щодо існування недоліків у чинному Законі України «Про попереднє ув'язнення» ми отримали такі відповіді:

- 23% респондентів не вбачають недоліків у чинній редакції Закону;
- 29% вважають, що потребують удосконалення ст. 8, 30 Закону, а також положення щодо роздільного тримання ув'язнених; збільшення повноважень персоналу установи; посилення юридичної відповідальності ув'язнених за порушення порядку тримання та збільшення обов'язків ув'язнених.

7. Щодо правового статусу ув'язнених співробітники висловили впевненість у відсутності підстав для розширення прав засуджених (100%). Водночас обв'язки засуджених є достатніми для 40% опитаних, потребують розширення, з погляду ще 54,2%, шляхом збільшення обсягу відповідальності за порушення режиму тримання.

Також 57% респондентів задовольняє існуюча система роздільного тримання ув'язнених.

8. Абсолютна більшість співробітників позитивно ставиться до залучення ув'язнених до праці в період перебування в СПУ (91,4%), а також не вбачає за необхідне скасовувати такий захід стягнення до неповнолітніх, як карцер (97%).

Позитивно сприймається й ініціатива законодавчого закріплення можливості суду не зараховувати строк тримання в карцері до терміну тримання під вартою – 78%.

9. 60% співробітників схвально ставляться до передачі функцій конвоювання МВС України, спеціально створеним підрозділам конвоювання при СПУ.

10. Отримані результати анкетування засвідчили, що 54% респондентів позитивно ставляться до необхідності створення нової спеціальної пенітенціарної установи закритого типу, 33% – не підтримують такої ініціативи, ще 13% – не визначилися із власним ставленням до окресленої проблеми.

Додаток Б

Узагальнення результатів анкетування співробітників установ виконання покарань щодо основних напрямів функціонування кримінально-виконавчої системи України

Респонденти: персонал органів і установ виконання покарань.

Кількість респондентів, які брали участь в опитуванні у 2013–2016 рр., становила 588 осіб.

Метою анкетування був збір емпіричних даних щодо основних напрямів функціонування кримінально-виконавчої системи України.

Анкетування проведено шляхом постановки запитань, у результаті їх опрацювання нами було встановлено таке.

1. Серед респондентів, які брали участь в анкетуванні, особи, що займають посаду в Управлінні виховної та соціально-психологічної роботи із засудженими, становлять 38% від загальної кількості опитаних; у відділі внутрішньої безпеки та розслідувань – 15%; в Управлінні кримінально-виконавчої інспекції – 13%; в Управлінні охорони, нагляду і безпеки – 10%; в Управлінні по керівництву слідчими ізоляторами – 9%.

Найменші показники мають особи, які займають свої посади в Управлінні організації оперативно-розшукової роботи – 4%; в Управлінні по контролю за виконанням судових рішень – 3%; в Управлінні інженерного забезпечення та в Управлінні працевикористання засуджених та виробництва – по 2%; в Адміністративно-господарчому управлінні – 1%.

2. Відповідно до отриманих даних, умови, в яких тримаються засуджені до позбавлення волі, є непоганими (73%); 25% респондентів вважають ці умови терпимими, і лише 2% – надто суворими.

3. Активність засуджених у зайнятті фізичною культурою та спортом 66% опитаних вважають незначною; 27% – помірною; 8% – високою.

Активність засуджених у роботі самодіяльних організацій та гуртків соціально корисної спрямованості 52% опитаних вважають незначною; 41% – помірною; 7% – високою.

Активність засуджених у зайнятті самоосвітою та підвищенні свого загальноосвітнього рівня у відповідних навчальних закладах колонії 63% респондентів вважають помірною; 33% – незначною; 4% – високою.

На думку 61% респондентів, рівень правової обізнаності засуджених є помірним; 22% вважають його незначним; 17% – високим.

69% опитаних працівників вважають, що ставлення засуджених до роботи є задовільним; негативне ставлення засуджених до праці має друге місце з показником 19%; а 12% респондентів вважають, що особи, які відбувають покарання, мають добре ставлення до праці.

4. Тривалий строк засудження впливає на загострення дисциплінарних порушень та зниження моральних якостей засудженого, про що зазначило 58% респондентів від загальної кількості опитаних.

Серед злісних порушників установленого порядку відбування покарання на першому місці опинилися засуджені віком 25–45 років (47%); друге місце з показником 44% посідають особи віком 18–25 років; 3% опитаних працівників установ виконання покарань вважають злісними порушниками осіб віком 45–65 років; і лише 1% респондентів – осіб віком 65 років і старше.

5. Наявність законодавчо закріпленої перспективи можливого звільнення від відбування покарання впливає на виправлення засудженого, про що зазначило 69% респондентів від загальної кількості опитаних.

6. Щодо ефективності здійсненої адміністрацією програми із соціально-виховної роботи, то лише 58% опитаних працівників вважають її позитивною, а решта 42% – ні.

Додаток В

Узагальнення результатів анкетування засуджених до позбавлення волі на певний строк щодо визначення основних показників їх кримінально-виконавчої характеристики

Респонденти: особи чоловічої статі, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях мінімального, середнього та максимального рівнів безпеки.

Кількість респондентів, які брали участь в опитуванні у період 2013–2016 рр., становила 960 осіб, які представляють 10 регіонів України.

Метою анкетування було з'ясування основних показників кримінально-виконавчої характеристики засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Анкетування проведено шляхом постановки запитань, у результаті їх опрацювання нами було встановлено таке.

1. Середній вік респондентів становить 25–45 років, що дорівнює 77% від загальної кількості опитаних. Друге місце з показником 15% посідають особи віком 18–25 років, останнє місце – особи віком 45–65 років і старше з показником 8% від загальної кількості засуджених. Серед респондентів осіб, які мають інфекції, соматичні чи психічні захворювання, – 12%.

2. Опрацьовані первинні дані показали, що серед засуджених-чоловіків 80% мають освіту, з яких: 8% – вищу освіту; 25% – середню спеціальну; 10% – незакінчену вищу або середню; 37% – повну середню. Кількість осіб, які до позбавлення волі мали роботу чи будь-який інший рід занять соціально корисної спрямованості, становить 61%.

3. Сімейний стан засуджених, як одна з категорій, необхідних для характеристики родинних зв'язків, при опрацюванні відповідей показав: 52% від загальної кількості опитаних є неодруженими, серед них 28% – особи, розлучені під час відбування покарання.

4. Серед видів злочинів за родовим об'єктом, за якими відбувають покарання респонденти, на першому місці є злочини проти життя і здоров'я особи й становлять 35%; друге місце посідають злочини проти власності – 30%; третє місце з показником 19% – злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення; найменші показники мають злочини: проти статевої свободи та статевої недоторканості; проти громадського порядку та моральності – по 4%; злочини проти волі, честі та гідності особи; проти безпеки руху та експлуатації транспорту, проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, у сфері службової діяльності – по 2%.

5. Серед опитаних респондентів 40% відбувають своє покарання за вчинення тяжких злочинів; 29% – за вчинення злочинів середньої тяжкості; 21% – за вчинення особливо тяжких. Особи, які відбувають покарання за вчинення злочинів невеликої тяжкості, становлять 10%. Засуджені-чоловіки, які відбувають покарання вперше, становлять 68%, інші 32% були раніше судимими й мали незняту або непогашену судимість.

6. Для характеристики поведінки засуджених в установі виконання покарань були запропоновані запитання про наявність заходів заохочення та заходів стягнення за порушення встановленого порядку відбування покарання. Аналіз первинних відповідей респондентів встановив: особи, які мають заходи заохочення, становлять 40% від загальної кількості засуджених. Цей показник, хоч і не є занадто високим, проте більш позитивний, ніж показник наявності заходів стягнення, який дорівнює 25%. Відповідно особи, які не мали під час відбування покарання ні заходів заохочення, ні заходів стягнення, становили 35%, що можна пояснити нетривалим строком їхнього перебування в установі.

7. Серед респондентів 68% засуджених позитивно ставляться до праці. 65% від загальної кількості респондентів займаються фізичною культурою і спортом або відвідують самодіяльні організації та гуртки соціально корисної

спрямованості; 51% опитаних займається самоосвітою та підвищенням свого загальноосвітнього рівня; 74% засуджених вважають ефективною програму із соціально-виховної роботи, здійснювану адміністрацією виправної колонії.

Респонденти: особи жіночої статі, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях: мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання для засуджених жінок; мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання для жінок, уперше засуджених до позбавлення волі; мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання для жінок, неодноразово засуджених до позбавлення волі.

Кількість респондентів, які брали участь в опитуванні у період 2013–2016 рр., становила 264 особи, які представляють 3 регіони України.

Метою анкетування було з'ясування основних показників кримінально-виконавчої характеристики засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Анкетування проведено шляхом постановки запитань, у результаті їх опрацювання нами було встановлено таке.

1. Середній вік респондентів становить 25–45 років, що дорівнює 61% від загальної кількості опитаних. Друге місце з показником 34% посідають особи віком 45–65 років, останнє місце – особи віком 18–25 років та 65 років і старше з показниками по 2% від загальної кількості засуджених. Серед жінок, які відбувають покарання, у 57% наявні інфекції та соматичні захворювання (у тому числі такі тяжкі хвороби, як СНІД, гепатит С та туберкульоз).

2. Опрацьовані первинні дані показали, що серед засуджених-жінок 98% мають освіту, з яких: 52% – середню освіту; 23% – повну середню; 18% – середню спеціальну; 5% – незакінчену вищу. Респонденти з вищою освітою відсутні. Кількість осіб, які до позбавлення волі мали роботу чи будь-який інший рід занять соціально корисної спрямованості, становить 68%.

3. Сімейний стан засуджених, як одна з категорій, необхідних для характеристики родинних зв'язків, при опрацюванні відповідей показав: 80% від загальної кількості опитаних є неодруженими, серед них 22% – особи, розлучені під час відбування покарання.

4. Серед видів злочинів за родовим об'єктом, за якими відбувають покарання респонденти, на першому місці є злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення, і становлять 41%; друге місце посідають злочини проти життя і здоров'я особи – 36%; третє місце з показником 30% – злочини проти власності; найменші показники мають злочини проти громадської безпеки та проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, які становлять відповідно 7% та 2% від загальної кількості вчинених злочинів.

5. Серед опитаних респондентів 43% відбувають своє покарання за вчинення тяжких злочинів; 39% – за вчинення злочинів середньої тяжкості; 16% – за вчинення особливо тяжких, і лише 2% – за вчинення злочинів невеликої тяжкості. Засуджені-жінки, які відбувають покарання вперше, становлять 44%, інші 56% були раніше судимими й мали незняту або непогашену судимість.

6. Для характеристики поведінки засуджених в установі виконання покарань були запропоновані запитання про наявність заходів заохочення та заходів стягнення за порушення встановленого порядку відбування покарання. Аналіз первинних відповідей респондентів встановив: особи, які мають заходи заохочення, становлять 39% від загальної кількості засуджених. Цей показник, хоч і не є занадто високим, проте більш позитивний, ніж показник наявності заходів стягнення, який дорівнює 25%. Відповідно особи, які не мали під час відбування покарання ні заходів заохочення, ні заходів стягнення, становлять 36%, що можна пояснити нетривалим строком їхнього перебування в установі.

7. На думку респондентів, 91% засуджених позитивно ставляться до праці; 61% від загальної кількості респондентів займається фізичною культурою і спортом або відвідує самодіяльні організації та гуртки соціально корисної спрямованості. Однак, лише 34% опитаних займається самоосвітою та підвищенням свого загальноосвітнього рівня; 93% засуджених вважають ефективною програму із соціально-виховної роботи, здійснювану адміністрацією виправної колонії.

Додаток Д

Теоретико-концептуальна модель розвитку пенітенціарної системи України

1. Проблема, що потребує розв'язання

Процес реформування вітчизняної пенітенціарної системи висуває нові дослідницькі пріоритети, нові методологічні підходи. Особливої актуальності набувають дослідження у зв'язку з передачею під юрисдикцію Міністерства юстиції України всієї пенітенціарної системи, у тому числі органів та установ виконання покарань.

Пенітенціарну систему України не можна розглядати як застиглу статичну систему, тому під час чергового етапу свого реформування вона прагне відповідати сучасним запитам українського суспільства та світового співтовариства. У зв'язку із цим Міністерство юстиції України робить активні спроби вивести пенітенціарну систему на якісно новий рівень, що передбачається досягти шляхом підвищення ефективності роботи органів і установ виконання покарань та пробації до рівня європейських стандартів поведження із засудженими й потреб суспільного розвитку.

У ході реформування пенітенціарної системи виникають певні проблеми, дискусійні питання, які активно обговорюються вченими-пенітенціарістами, громадськістю, депутатами Верховної Ради в парламентських комітетах, практичним персоналом органів і установ виконання покарань та пробації Міністерства юстиції України з метою вироблення нової теоретико-концептуальної моделі розвитку вітчизняної пенітенціарної системи.

Актуальність наукового обґрунтування такої моделі зумовлена ще й тим, що на сучасному етапі розвитку пенітенціарної системи важливого значення набувають питання скорочення рецидиву злочинів, вчинених особами, які відбули покарання у виді позбавлення волі, шляхом підвищення

ефективності соціальної та психологічної роботи в місцях позбавлення волі й розвитку системи постпенітенціарної допомоги таким особам; гуманізації умов тримання осіб, взятих під варту, та осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі; підвищення гарантій дотримання їх прав і законних інтересів.

2. Нормативно-правова та джерельна база розроблення теоретико-концептуальної моделі

Серед нормативно-правових документів законодавчого та галузевого характеру, які покладено в основу розроблення Моделі розвитку пенітенціарної системи України, потрібно виділити такі: КВК України, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України (схвалено Указом Президента України від 08 листопада 2012 р. № 631/2012), рішення колегії ДПтС України «Про доктринальну модель законопроекту «Про пенітенціарну систему в Україні»» від 27 вересня 2013 р., Постанову Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 343.

Джерельною базою дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних учених, які належать до різних наукових напрямів та шкіл. Отже, запропонована на розгляд наукової та практичної спільноти Модель втілює в собі наукові здобутки таких учених: О. М. Бандурки, Є. Ю. Бараша, І. Г. Богатирьова, О. В. Беци, О. М. Джужі, Т. А. Денисової, С. А. Зінченка, О. Г. Колба, В. І. Кривуші, В. О. Корчинського, А. В. Кирилюка, О. В. Лісіцкова, В. А. Львовчкіна, Г. О. Радова, О. П. Северова, В. П. Севостьянова, В. М. Синьова, А. Х. Степанюка, Р. М. Підвисоцького, М. С. Пузирьова, В. М. Трубникова, С. Я. Фаренюка, С. В. Царюка, О. О. Шкути, Д. В. Ягунова, І. С. Яковець, які в своїх працях висвітлювали актуальні проблеми становлення пенітенціарної системи України на різних етапах розвитку Української державності після здобуття незалежності.

Щодо наукової розробки теми дослідження в теорії кримінально-

виконавчого права можна виділити принаймі два аспекти. З одного боку, це ввесь комплекс досліджень, у яких проаналізовано проблеми формування та функціонування пенітенціарної системи, з іншого – праці, присвячені безпосередньо питанням реформування органів і установ виконання покарань та пробації Міністерства юстиції України⁵.

При розробленні цієї Моделі ми виходили з того, що вдосконалення пенітенціарної системи передбачається здійснити з урахуванням позитивного вітчизняного й зарубіжного пенітенціарного досвіду, практики ЄСПЛ, рекомендацій міжнародних та національних урядових і неурядових організацій.

Таким чином, питання функціонування пенітенціарної системи потребують подальших комплексних наукових розробок з метою формування логічно завершеної, методологічно обґрунтованої Моделі, максимально наближеної до практики.

3. Загальні положення

Ключовою категорією, яка слугує фундаментом теоретико-концептуальної конструкції «концепції», є її дефініція та значення в різних наукових сферах, що має свою специфіку тлумачення залежно від потреби використання.

Концепція (лат. *conceptio* – розуміння, система поглядів, єдиний задум, провідна думка) – це система поглядів на той чи інший предмет, процес, явище, а також спосіб їх трактування, розуміння. Синонімами або майже синонімами терміна «концепція» виступають такі поняття, як «доктрина», «вчення», «конструкція», «підхід», «основоположна ідея», «точка зору». Усі вони стоять приблизно в одному ряду й нерідко замінюють один одного⁶.

Отже, теоретико-прикладна доцільність розроблення Моделі розвитку

⁵Шкута О. О. Наукове визначення предмету реформування Державної пенітенціарної служби України. *Сучасні тенденції в юридичній науці України* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 18–19 берез. 2016 р.). Херсон : Гельветика, 2016. С. 92–95.

⁶Матузов Н. И. Российская правовая политика: вызовы и угрозы XXI в. *Правовая политика России: теория и практика* : монография / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва, 2006. С. 46.

пенітенціарної системи України зумовлена тим, що в умовах її підпорядкування Міністерству юстиції назріла необхідність осучаснення підходів до функціонування органів і установ виконання покарань як єдиної загальнодержавної інституції, спрямованої на досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

За дослідженнями вітчизняних учених, оперативна обстановка в пенітенціарній системі України нині розглядається у двох аспектах: 1) реформаторський – виявляється, насамперед, у визначеному нормами міжнародного права й вимогами демократичної громадськості курсі на гуманізацію умов відбування покарання; 2) кризовий – за яким пенітенціарна система так і не зуміла знайти свого місця в демократичному суспільстві, ринковій економіці та політичній демократії.

Варто зазначити, що в умовах реформування пенітенціарної системи необхідна ретельна розробка як усієї пенітенціарної доктрини в цілому, так і її окремих положень і напрямів.

Одним із осучаснень реформування кримінально-виконавчої системи України є реорганізація слідчих ізоляторів у спеціальні пенітенціарні установи закритого типу. Більш детальна інформація за цим напрямом відображена нами в аналітичній довідці щодо узагальнення результатів анкетування співробітників слідчих ізоляторів та установ виконання покарань щодо реформування слідчих ізоляторів у спеціальну пенітенціарну установу закритого типу (Додаток А).

Одним із напрямів державної політики у сфері виконання кримінальних покарань на сучасному етапі є гуманізація умов тримання і приведення їх у відповідність до наявних на волі. З іншого боку, такий підхід позбавляє покарання у виді позбавлення волі таких функціональних факторів, як кара і загальна превенція.

Одним із негативних наслідків цього є викривлене сприйняття факту тримання у кримінально-виконавчих установах закритого типу як такого, що більшою мірою відповідає умовам перебування в пансіонаті, санаторії або

будинку відпочинку. Особливо це актуально для осіб, які знаходяться на нижчих щаблях соціальної організації.

З урахуванням цих та інших наведених вище соціальних факторів, сучасна модель функціонування пенітенціарної системи має ґрунтуватися на таких постулатах: 1) розумне поєднання принципів гуманізму та режимної доцільності; 2) прогресивні зарубіжні й наукові парадигми мають ураховувати реальні ресурсні можливості системи.

4. Мета і строки реалізації Моделі

Метою Моделі є визначення пріоритетів та шляхів реформування пенітенціарної системи України, діяльність якої має ґрунтуватися на принципах законності, гуманізму, дотримання прав людини і громадянина, міжнародних стандартах поведіння із засудженими та особами, узятими під варту.

Заходи щодо реформування пенітенціарної системи України передбачається здійснити протягом 2016–2020 рр.

5. Шляхи і способи розв'язання проблеми

Вивчення різних пенітенціарних систем світу має певні відмінності, що визначаються основними елементами державної політики кожної країни та пов'язані з конкретною юрисдикцією й системою кримінального судочинства. Порівнюючи, як зауважує професор О. Г. Колб, ми можемо виявити позитивні моменти й тенденції розвитку⁷.

Тому, використовуючи накопичений роками позитивний досвід функціонування зарубіжних пенітенціарних систем, ми можемо захистити себе від повторення помилок, швидко й ефективно планувати та реалізувати намічене⁸. Водночас подібні запозичення можливі лише з урахуванням специфіки економічного та соціального розвитку України, особливостей вітчизняної пенітенціарної системи, історичного досвіду й традицій нашого

⁷Колб О. Г. Проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ*. Луганськ : Ред.-вид. відділ ЛІВС МВС України, 1998. Вип. 2. С. 57–61.

⁸Богатирьов І. Г. Пенітенціарні установи України (теоретико-правове дослідження) : наукове видання. Київ, 2013. 444 с.

народу, особливостей національної психології тощо.

Крім того, позитивний європейський досвід може бути адаптований до українських реалій за умови ретельного вивчення найефективніших законодавчих конструкцій, що належать до пенітенціарних систем у різних державах, і використання цих напрацювань у кримінальному та кримінально-виконавчому праві України.

Ми переконані, що створення пенітенціарної системи нового типу допоможе Україні здійснювати кримінально-правову та пенітенціарну політику з метою досягнення довгострокових змін у моделі соціальної поведінки правопорушника, дотримуючись прав і потреб кожної людини. Така політика держави, на думку професора О. М. Джужі, зміцнить суспільну безпеку та скоротить число причин, що викликають вчинення нових кримінальних правопорушень⁹.

Доречно звернути увагу із цього питання на Постанову Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р., яка, за задумом керівництва Міністерства юстиції України, стане поворотною віхою в розбудові пенітенціарної системи в Україні, що дозволить покращити ефективність її функціонування та значно прискорить процес європейської інтеграції, наблизить перспективу вступу України до Європейського Союзу, що є зовнішньополітичним пріоритетом України, а також дозволить реалізувати заходи, спрямовані на подальше реформування системи виконання покарань, забезпечення дотримання прав людини, приведення умов тримання засуджених та ув'язнених у відповідність до європейських норм і стандартів.

Науково-практична доцільність створення в Україні пенітенціарної системи нового типу полягає в необхідності:

- 1) науково обґрунтувати спрямованість функціонування пенітенціарної системи в Україні саме на пенітенціарний вектор розвитку;
- 2) сформувати нову нормативно-правову базу функціонування пенітенціарних установ шляхом удосконалення чинного законодавства;

⁹Джужа О. М., Бодюл Є. М. Концептуальні засади і загальна характеристика Кримінально-виконавчого кодексу України. *Право України*. 2004. № 7. С. 80–84.

3) привести функціонування пенітенціарних установ України у відповідність до міжнародних стандартів.

Серед інноваційних підходів щодо створення в Україні пенітенціарної системи нового типу виділяємо:

1. Розроблення та вдосконалення нормативно-правової бази функціонування пенітенціарної системи України шляхом прийняття Верховною Радою України таких законів: «Про засади пенітенціарної політики України», «Про пенітенціарну систему України», Основи пенітенціарного законодавства України, Пенітенціарний кодекс України, «Про пенітенціарну та постпенітенціарну діяльність інститутів громадянського суспільства».

2. Удосконалення системи підготовки персоналу для пенітенціарної системи України шляхом розроблення та прийняття Положення про проходження служби в органах і установах виконання покарань та пробації Міністерства юстиції України, у якому, зокрема, передбачити:

– процедуру зарахування на службу (віковий ценз, контракт, освіту, моральні якості і психологічний стан тощо);

– процедуру звільнення зі служби (підстави звільнення, наприклад: неможливість працівника виконувати оперативно-службові обов'язки за станом здоров'я, непідтвердження кваліфікаційним іспитом права на займану посаду тощо);

– правовий статус працівника пенітенціарної системи (права, обов'язки та відповідальність працівника пенітенціарної системи);

– умови роботи персоналу в пенітенціарній системі (робочий час і оплата праці працівника пенітенціарної системи тощо);

– правовий та соціальний захист працівників органів і установ виконання покарань та пробації Міністерства юстиції України (забезпечення житлом, державне страхування, пільги при оплаті комунально-побутових послуг, проїзду, при довгостроковому кредитуванні на соціальні потреби, різного види компенсації, оздоровлення тощо);

– професійне навчання працівників органів і установ виконання покарань та пробації Міністерства юстиції України передбачає: зарахування працівника на посаду відповідно до фахової підготовки; тестування на професійну придатність до виконання оперативно-службових завдань тощо.

Особлива актуальність кадрового забезпечення кримінально-виконавчої системи України обумовлена специфікою роботи, принциповою відмінністю від інших професій, значною кількістю автентичних особливостей служби персоналу. Разом з тим сьогодні, як ніколи, кримінально-виконавча система потребує високопрофесійного, високоморального, духовно й фізично підготовленого працівника, здатного виконувати покладені на нього непрості функції виправлення й ресоціалізації засудженого на основі найсучасніших підходів і методів психолого-педагогічної роботи¹⁰.

3. Реорганізацію установ виконання покарань України шляхом створення трьох видів пенітенціарних установ України, а саме:

– державні пенітенціарні установи, в яких відбуватимуть покарання особи, засуджені за особливо тяжкі злочини, яким за вироком суду призначено покарання від 10 до 15 років позбавлення волі або покарання у виді довічного позбавлення волі. Такі пенітенціарні установи мають фінансуватися за рахунок держави, у них для персоналу повинна бути розроблена окрема соціальна програма;

– муніципальні пенітенціарні установи, в яких відбуватимуть покарання особи, засуджені за інші злочини, яким за вироком суду призначено покарання до 10 років позбавлення волі. Такі пенітенціарні установи мають функціонувати за рахунок органів місцевого самоврядування, опікуватися громадськими організаціями і мати спеціальний статус;

– приватні пенітенціарні установи, в яких відбуватимуть покарання особи, засуджені за господарські злочини, яким за вироком суду призначено

¹⁰ Шкута О. О. Формування сучасного кадрового забезпечення в Державній пенітенціарній службі України: теоретико-прикладні засади. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 183–187.

покарання від 6 до 15 років позбавлення волі. Такі пенітенціарні установи мають фінансуватися за рахунок потужних фінансових компаній та засудженими особами у виді окремих компенсаційних витрат.

4. Необхідність забезпечення в пенітенціарній системі блочного розміщення засуджених з дотриманням встановленої кримінально-виконавчим законодавством норми жилої площі на одного засудженого шляхом реконструкції та будівництва сучасних будівель і споруд, житлових зон установ виконання покарань, перепрофілювання кримінально-виконавчих установ залежно від рівня їх наповнення¹¹.

Видається, що одиночне тримання в пенітенціарних установах надасть змогу забезпечити:

– по-перше, досягнення мети покарання шляхом корекції поведінки засудженого та спокутування його вини через страждання;

– по-друге, запобігання вчиненню нових злочинів;

– по-третє, визначення індивідуального підходу до кожного засудженого й застосування до нього заходів пенітенціарної діяльності;

– по-четверте, виключення будь-яких конфліктних стосунків між засудженими, забезпечивши таким чином їхнє право на особисту безпеку;

– по п'яте, запобігання безладдям і змові проти адміністрації пенітенціарної установи;

– по-шосте, виключення взаємного утворення злочинних груп серед засуджених;

– по-сьоме, не дозволить засудженому чинити зло, відкриє шлях до добра і власного самоочищення, збереже в засудженого людську гідність, почуття честі та індивідуальної відповідальності.

Об'єктивні закони та закономірності соціалізації особистості вимагають створення для засуджених такого соціуму й побутових умов життя, які за своєю суттю спроможні сприяти заміні негативного соціального

¹¹Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 8 листоп. 2012 р. № 631/2012 [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/631/2012>.

стереотипу на позитивний.

5. Реорганізацію триступеневої системи управління ДПтС України (центральный орган виконавчої влади з питань виконання покарань – його територіальні органи управління – органи та установи виконання покарань) у двоступеневу (центральный орган виконавчої влади з питань виконання покарань – органи та установи виконання покарань).

На нашу думку, запропонована реорганізація має низку позитивних аспектів:

– по-перше, підвищує усвідомлення керівниками органів і установ виконання покарань відповідальності за покладені на них завдання, що, у свою чергу, вимагатиме постійного підвищення їх професійного рівня;

– по-друге, скасування однієї ланки (з деяким у зв'язку із цим розширенням штатів апарату ДПтС України) дозволить шляхом перерозподілу бюджетних коштів підвищити рівень забезпечення не лише керівників органів і установ виконання покарань (що, у свою чергу, є адекватною реакцією на відповідне збільшення обсягу їх функціональних обов'язків та, у зв'язку з цим, і відповідальності), але й «середньої» та «рядової» ланки пенітенціарного персоналу, які (ланки) у «польових» умовах безпосередньо виконують завдання, що впливають із «глобального» завдання ДПтС України.

А найголовніше, що така реорганізація стане одним із важливих важелів вирішення наболілого питання пенітенціарної системи – зменшення плінності кадрів органів і установ виконання покарань шляхом поліпшення їх соціального захисту;

– по-третє, дозволить послідовніше впроваджувати позитивний зарубіжний досвід управління у сфері виконання покарань.

Щодо зарубіжного досвіду в цьому напрямі, то потрібно зазначити, що в більшості європейських країн начальник тюрми (або служби пробації) безпосередньо призначається і підзвітний голові того міністерства (внутрішніх справ або юстиції) або незалежного державного органу, що

здійснює управління пенітенціарною системою держави.

6. У зв'язку зі створенням органу пробації, вжиття заходів щодо підвищення дієвості інституту покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Це визначає потребу в подальшій роботі щодо створення правових та матеріально-технічних умов для завершення реформування кримінально-виконавчої інспекції в орган пробації. Це дозволить:

- по-перше, залучати більше державних та недержавних організацій, діяльність яких спрямована на забезпечення соціально-психологічного, педагогічного та профілактичного впливу на засуджених;

- по-друге, розробити та впровадити систему реабілітаційних, волонтерських і корекційних програм для осіб, до яких застосовані покарання, не пов'язані з позбавленням волі, та осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також соціального патронажу звільнених із місць позбавлення або обмеження волі.

7. Розробку та прийняття постпенітенціарних заходів, що передбачає:

- створення в Україні організаційної системи патронажу та оптимізації механізму трудового та побутового влаштування звільнених з метою нейтралізації загальносоціальних детермінант постпенітенціарної злочинності;

- активізацію наглядового вектора діяльності органів прокуратури щодо чинного законодавства з метою унеможливлення зловживання правом з боку суб'єктів постпенітенціарного патронажу;

- удосконалення функціонування центрів реабілітації для звільнених з пенітенціарних установ з метою поліпшення умов оподаткування їхньої діяльності та забезпечення психолого-педагогічного впливу на осіб, які перебувають у них на обліку.

8. Два шляхи реформування системи слідчих ізоляторів:

- 1) слідчі ізолятори варто передати у відомство Міністерства внутрішніх справ у зв'язку з тим, що основним завданням Міністерства юстиції України є реалізація державної політики у сфері виконання покарань та пробації. При

обґрунтуванні цього напрямку ми виходили з того, що діяльність слідчих ізоляторів спрямована на утримання осіб, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, що є по суті засобом для здійснення іншої функції, притаманної органам внутрішніх справ, – досудове слідство. Із цього приводу ми вивчали думку практичних співробітників щодо сприйняття пропозиції перепідпорядкувати слідчі ізолятори МВС: за результатами анкетування, датованого 2013 р., серед опитаних 54% висловились позитивно, 28% – негативно, 18% – вагалися з відповіддю;

2) слідчі ізолятори залишити в системі ДПтС України, реорганізувавши їх у спеціальні пенітенціарні установи закритого типу. При цьому можна виходити з того, що нині в кримінально-виконавчому законодавстві й правозастосовній практиці під час вирішення питань при наданні різних пільг у процесі відбування покарання враховується поведінка засудженого в місцях попереднього ув'язнення. У зв'язку із цим зазначимо, що за результатами анкетування, датованого 2015 р., 66% респондентів вважає за необхідне залишити в майбутньому СІЗО або спеціальну пенітенціарну установу закритого типу в підпорядкуванні ДПтС України, 30% – вважають за необхідне підпорядкувати її МВС й 3% – Службі безпеки України (Додаток А).

Визначення ролі та місця ДПтС України в загальнодержавному механізмі соціального управління вимагає сьогодні попереднього аналізу конкретних рішень держави, що приймаються, у контексті власної історії становлення та розвитку пенітенціарної системи України.

А тому, варто підтримати позицію науковців пенітенціарного спрямування, що поняття, зміст та структура пенітенціарної системи не повинні бути тотожні кримінально-виконавчій або виправно-трудова́й системі¹². Сутність функціонування пенітенціарної системи має базуватися не на вирішенні локальних, формально-юридичних обов'язків держави, а на

¹²Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія. 3-тє вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2009. 316 с.

суспільному та державному інтересі, що об'єктивно дозволить забезпечити каяття злочинців як єдиної гарантії їхньої безпечної поведінки.

Ускладнення соціального та економічного життя й завдань, які мають вирішувати пенітенціарні установи, відобразилося на змісті, формах і методах роботи персоналу органів і установ виконання покарань та пробації Міністерства юстиції України. Не можна не погодитися з Г. О. Радовим, що предмет пенітенціарної системи становить широкий комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з реалізацією функцій держави з приводу здійснення¹³ Міністерством юстиції України виконавчої та розпорядчої діяльності.

Водночас ми підтримуємо позицію М. С. Пузирьова, що пенітенціарній системі України притаманні певні межі правового регулювання – це сфера діяльності Міністерства юстиції України, її структурних органів і установ щодо виконавчо-розпорядчого й управлінського характеру¹⁴. Таким чином, вони виникають, розвиваються й припиняються між суб'єктами пенітенціарної діяльності за рахунок ув'язнених та засуджених до різних видів покарань.

У цілому можна сказати, що за минулі роки створені необхідні передумови для переходу до наступного етапу реформування пенітенціарної системи, вирішення наявних проблем на якісно новому вищому рівні. Сьогодні стає очевидним, що вирішення завдання наближення вітчизняної пенітенціарної системи до міжнародних стандартів вимагає її перетворення на реабілітаційну систему, яка сприятиме фізичному й духовному оздоровленню засуджених, здобуттю ними необхідної професії та освіти, поверненню суспільству законослухняних і дієздатних громадян, безумовному забезпеченню прав, свобод та інтересів засуджених,

¹³Радов Г. О. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. № 2. С. 5–10.

¹⁴Пузирьов М. С. Пенітенціарний вектор розвитку державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. *Ступенева професійна освіта у вітчизняному та європейському освітньому просторі* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 7 черв. 2012 р.) / Чернігівський юридичний коледж Державної пенітенціарної служби України. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 256–260.

обвинувачених і підозрюваних у вчиненні злочинів.

6. Наукове супроводження реалізації Моделі

Важливим напрямом реалізації Моделі розвитку пенітенціарної системи України є практико-орієнтоване наукове супроводження.

Перед Міністерством юстиції України стоїть важливе завдання – створення Науково-дослідного інституту, що відкриє нові можливості для проведення на високому, науково обґрунтованому рівні дослідження у сфері виконання і відбування покарань і сконцентрує всі наукові ідеї із цього приводу.

Доречно звернути увагу, що до недавнього часу в пенітенціарній системі України функціонувала Наукова та науково-експертна рада, а в Інституті кримінально-виконавчої служби Науково-дослідний центр, який чомусь скоротили (за рахунок ліквідації трьох науково-дослідних лабораторій, які функціонували протягом 2013–2014 рр.).

Незважаючи на те, що Інститут кримінально-виконавчої служби (через відсутність власної ліцензії) не може забезпечити навчання науково-педагогічних кадрів у власній аспірантурі (докторантурі), педагогічні та науково-педагогічні працівники навчальних закладів, а також пенітенціаристи-практики змушені закріплюватися в ад'юнктурах/докторантурах інших навчальних закладів, захищати кандидатські й докторські дисертації, переводячи часто бюджетні кошти на рахунки таких закладів.

За такої ситуації своєчасним є утворення Академії Державної пенітенціарної служби, реорганізувавши шляхом перетворення Чернігівський юридичний коледж Державної пенітенціарної служби України¹⁵. Відкриття в новоствореному вищому навчальному закладі системи ДПтС України аспірантури та докторантури надасть можливість не лише заощаджувати, а й

¹⁵Про утворення Академії Державної пенітенціарної служби : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 1111-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1111-2015-p>.

поповнювати кошти на розвиток навчально-матеріальної бази, проведення наукових досліджень, видання власної навчально-наукової продукції.

Крім того, як і раніше, багато труднощів викликає впровадження наукових досліджень у практичну діяльність органів і установ виконання покарань. На це звернув увагу професор І. Г. Богатирьов на міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій актуальним проблемам пенітенціарної науки і практики: «Наука кримінально-виконавчого права може успішно виконувати поставлені перед нею завдання, якщо забезпечується оперативна реалізація всього комплексу робіт: від наукових досліджень до впровадження результатів у практику діяльності з виконання кримінальних покарань»¹⁶. Разом із тим, результати наукових досліджень, у тому числі ті, які містяться в дисертаціях, або залишаються незатребуваними, або тривалий час не знаходять застосування. Варто зазначити, що процес упровадження наукових розробок вимагає тривалого узгодження й часто залежить від суб'єктивного розсуду посадової особи.

На нашу думку, головне завдання полягає у вивченні та узагальненні передового досвіду діяльності органів і установ пенітенціарної системи. Справа в тому, що не всі наукові досягнення пропагуються в наказах, інструкціях та інших нормативно-правових актах. Однак навряд чи варто цим обмежуватися.

Експериментальна робота має посісти гідного місця в пенітенціарній системі. У зв'язку із цим, на нашу думку, необхідно будівництво пенітенціарної установи нового типу, розрахованої на реалізацію сучасної пенітенціарної політики, що передбачатиме організацію відбування покарання в регіоні за місцем проживання.

Ця установа може являти собою спеціальний комплекс, розрахований на роздільне тримання всіх категорій засуджених. Більше того, вона може

¹⁶Богатирьов І. Г. Науковий супровід реформування Державної пенітенціарної служби України: вимоги сьогодення. *Сучасна наука – пенітенціарній практиці*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 жовтня 2013 р.) / відп. ред. І. М. Копотун, С. Г. Стеценко. Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2013. С. 47–49.

стати потужною науково-дослідною базою, що даватиме змогу апробувати всі прогресивні ідеї у сфері виконання та відбування покарань.

7. Очікувані результати від реалізації Моделі

Остаточним результатом реалізації Моделі має стати побудова пенітенціарної системи України за моделлю, яка поєднуватиме в собі гуманістичні підходи до виконання покарання з одночасним урахуванням наступності практики, вимогами зміцнення правопорядку, а також реальними ресурсними можливостями.

У підсумку, створення в Україні пенітенціарної системи нового типу за своїм змістом і структурою інтегрує в собі всю сукупність соціальних і правових функцій держави, котрі мають бути реалізовані щодо засуджених у процесі відбування ними покарання та на час звільнення. Крім того, для повноцінного й ефективного оновлення пенітенціарної системи потрібна консолідація всіх політичних, державних і громадських сил, обґрунтована та доведена фахівцями, усвідомлена суспільством і підтримана нацією, інакше ця реформа, як і багато інших (історія є свідком), приречена на невдачу.

Теоретико-концептуальна модель розвитку пенітенціарної системи України дає базові орієнтири для подальшої розробки цих складних проблем, саме тому стратегічним завданням реформування пенітенціарної системи України є своєчасне та ефективне їх вирішення Міністерством юстиції України.

1. Систематизація та ґрунтовний аналіз наукових підходів до проблеми реформування пенітенціарної системи дозволяє наголосити, що до основних напрямів пенітенціарної політики на сучасному етапі її функціонування потрібно відносити такі, як: раціональна гуманізація умов відбування покарання в місцях позбавлення волі, удосконалення системи установ виконання покарань, перехід до повної трудової зайнятості засуджених, вирішення проблем фінансування пенітенціарної системи.

2. На рівні державної пенальної (кримінально-правової) політики необхідно передбачити: 1) можливість зміни санкцій за деякі види злочинів;

2) можливість перегляду категорій злочинів; 3) розглянути питання про введення нових, «дешевих для держави» покарань, альтернативних позбавленню волі.

3. У сучасних трансформаційних умовах реформування пенітенціарної системи України обґрунтовано розробку оптимальної Моделі розвитку пенітенціарної системи України, яка б дозволила узгодити два фундаментальні положення – соціально-економічний та політико-правовий. Обидва положення повинні реалізовуватися, по-перше, на глобальному рівні – у межах усієї держави й суспільства; по-друге, на рівні системи – у межах функціонування Міністерства юстиції України.

Соціально-економічний аспект глобального рівня повинен включати в себе питання реалізації комплексу заходів щодо боротьби з бідністю, підтримки сім'ї, регулювання зростання населення, забезпечення населення житлом і роботою, охорони здоров'я населення, підвищення освітнього та культурного рівня населення, сприяння сталому розвитку регіонів.

Системний рівень буде включати в себе матеріально-технічне забезпечення пенітенціарних установ, підвищення рівня працевикористання засуджених, поліпшення побутових умов тримання засуджених, медико-санітарного обслуговування поряд із достатнім забезпеченням медичним обладнанням та лікарськими препаратами, створення реабілітаційних центрів, у першу чергу, для тих категорій звільнюваних засуджених, у яких немає родичів, існують проблеми з житлом і працевлаштуванням¹⁷.

Політико-правовий аспект на глобальному рівні передбачає вирішення питань стратегії виконання покарання у виді позбавлення волі, створення концептуальних засад кримінально-виконавчої та пенітенціарної діяльності. Це повинно виявлятися, з одного боку, в усуненні суперечностей і правових прогалин у кримінально-виконавчому праві, регламентації всіх сторін діяльності органів і установ виконання покарань у виді позбавлення волі, їх взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування,

¹⁷Шкута О. О. Проблемы медико-санитарного обеспечения осужденных в исправительных колониях Украины. *Феміда* : республикан. юрид. науч.-практ. журнал. 2016. № 6 (246). С. 30–33.

інститутами громадянського суспільства тощо, охороні прав і законних інтересів засуджених, наданні їм допомоги в соціальній адаптації після відбуття покарання, створенні реальних правових гарантій для співробітників пенітенціарних установ та їх сімей. Принципи кримінально-виконавчого права потрібно сформулювати так, щоб вони відповідали міжнародним стандартам, узгоджувалися з вимогами сучасних реалій та очікуванням суспільства від діяльності пенітенціарної системи.

4. Доведено необхідність провести диференціацію видів покарання у виді позбавлення волі, до яких віднести арешт, позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі; реформування, відповідно, системи місць позбавлення волі в пенітенціарні установи нового типу. З неї варто виключити колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, які перетворити на виправні центри та реабілітаційні центри; навпаки, необхідно включити арештні доми й установи виконання покарань на базі колишніх слідчих ізоляторів для відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. Таким чином, слідчі ізолятори реорганізуюватимуться у спеціальні пенітенціарні установи закритого типу. Таку новацію підтримало 64% опитаних нами практичних працівників кримінально-виконавчої системи України.

5. Ураховуючи процеси, що відбуваються в українському суспільстві, пенітенціарна система має орієнтуватися на модель, яка поєднувала б у собі гуманістичні підходи до виконання покарання з одночасним урахуванням наступності практики, вимогами зміцнення правопорядку, а також реальними ресурсними можливостями. На жаль, суспільна практика в Україні свідчить про значні відхилення формування такої моделі, що породжує лобізм, корумпованість, порушення законності, створення перешкод належного функціонування пенітенціарної системи, що негативно впливає на процес виправлення і ресоціалізації засуджених осіб які відбувають покарання.

6. Вироблено авторський погляд на проблему практико-орієнтованого наукового супроводження реалізації Моделі розвитку пенітенціарної системи

України.

Зокрема, доцільно в системі Міністерства юстиції України створити Науково-дослідний інститут, а при ньому – експертну (науково-експертну) раду, в якій концентрувалися б усі наукові ідеї у сфері виконання покарань і пробації, здатні зацікавити практичних працівників на місцях. Рекомендації експертної (науково-експертної) ради варто було б в обов'язковому порядку враховувати при розробленні відомчих нормативно-правових актів, що регулюють діяльність пенітенціарної системи України.

Доведено, що експериментальна робота має посісти гідне місце в пенітенціарній системі. У зв'язку із цим обґрунтовано необхідність будівництва пенітенціарної установи нового типу, розрахованої на реалізацію сучасної пенітенціарної політики, що передбачатиме організацію відбування покарання у регіоні за місцем проживання. Ця установа може являти собою спеціальний комплекс, розрахований на роздільне тримання всіх категорій засуджених. Більше того, вона може стати потужною науково-дослідною базою, що даватиме змогу апробувати всі прогресивні ідеї у сфері виконання та відбування покарань.

Додаток Е

УКРАЇНА

Національна академія Правових наук України
ПІВДЕННИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР

Одеса, 65009, Україна, вул. Піонерська, 7, тел./факс: 0 (482) 32-07-30, e-mail: pro-acpna@.kr.net

 29.05.2017 № 175/29
 на № _____

До відома зацікавлених осіб

24 квітня 2017 року на кафедрі кримінального права Інституту права імені Володимира Станіса Класичного приватного університету була обговорена докторська дисертація к.ю.н, доц. докторанта цього навчального закладу Шкута Олег Олегович «Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України». За результатами обговорення було прийнято позитивне рішення і дисертація була рекомендована до захисту у спеціалізованій Вченій раді (протокол № 8).

Після цього, 26 травня 2017 року на засіданні Південного регіонального центру НАПрН України, доц. Шкута О.О. виступив з науковою доповіддю за темою: «Загальні засади функціонування пенітенціарної системи України».

Ра результатами обговорення наукової доповіді О.О. Шкута на засіданні ЦРЦ було прийняте наступне рішення:

1. Визнати наукову доповідь доц. О.О. Шкута «Загальні засади функціонування пенітенціарної системи України» як таку, що в цілому відповідає вимогам, що пред'являються до такого роду наукових робіт.
2. Рекомендувати доц. О.О. Шкута прийняти до відома окремі зауваження та пропозиції, висловлені під час обговорення наукової доповіді.

Вчений секретар Південного регіонального
 центру НАПрН України,
 д.ю.н., професор, член-кореспондент НАПрН України

С.І. Стрельцов

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Академії
Державної пенітенціарної служби,
кандидат педагогічних наук, доцент

С. О. Чесовенко

« 12 » червня 2017 року

м. Чернігів

№ 15/09-а

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Шкути Олега Олеговича
на тему «Теоретико-прикладні засади функціонування
кримінально-виконавчої системи України»
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право
у наукову діяльність Академії Державної пенітенціарної служби

Комісія у складі:

голови – начальника юридичного факультету, кандидата юридичних наук Царюка
Сергія Васильовича;

членів комісії: старшого наукового співробітника науково-дослідного центру з
питань діяльності органів та установ ДКВС України, кандидата юридичних наук, доцента
Іванькова Ігоря Володимировича; головного наукового співробітника науково-дослідного
центру з питань діяльності органів та установ ДКВС України, кандидата юридичних наук
Пузирьова Михайла Сергійовича

склала цей акт при те, що опубліковані результати дисертаційного дослідження
Шкути О. О. на тему «Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-
виконавчої системи України» використовуються науковими співробітниками науково-
дослідного центру з питань діяльності органів та установ ДКВС України Академії
Державної пенітенціарної служби під час підготовки наукових статей, тез доповідей,
монографій «Теорія і практика підготовки управлінського персоналу для органів та
установ виконання покарань», навчально-методичного посібника «Моніторинг
дотримання прав ув'язнених та засуджених в установах виконання покарань».

Голова комісії
кандидат юридичних наук

С. В. Царюк

член комісії
кандидат юридичних наук, доцент

І. В. Іваньков

кандидат юридичних наук

М. С. Пузирьов

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА

вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська обл., 08201. тел./факс: (04497) 60-100
Web: www.uas.edu.ua

« 8 » 02 2017

№ 2

АКТ
вировалження результатів дисертаційного дослідження
Шкути Олега Олеговича
«Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої
системи України»
на здобуття наукового доктора юридичних наук
зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право

« 8 » 02 2017 року

м. Київ

Комісія у складі: Директора навчально-наукового інституту права Університету державної фіскальної служби України, доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Топчія В.Я., завідувача кафедри кримінального права та криминології кандидата юридичних наук, доцента Дідківської Г.В., професора кафедри кримінального права та криминології доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника Богатирьової О.І., склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Шкути О. О. представлені у виді наукових статей:

1. Шкута О.О. Релігія як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі: ретроспективний аналіз. Право і суспільство : Науковий журнал. – 2014. - №6-2. – С. 137-141.

2. Шкута О.О. Нормативно-правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи України. Прикарпатський юридичний вісник. 2015. - № 2 (8). - С.165-168

3. Шкута О.О. Визначення пенітенціарної системи як елемента кримінально-виконавчої доктрини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : «Право» - 2016. - №37. - С. 79-83.

4. Шкута О.О. Компаративістський аналіз функціонування пенітенціарних систем зарубіжних країн. Науковий вісник Херсонського державного університету. серія : «Юридичні науки». - 2-16. - №1. – Т. 4. – С. 53-55.

5. Шкута О.О. Деякі питання діяльності спостережної комісії як складової соціального партнерства пенітенціарної системи України. Право і суспільство : Науковий журнал. - 2016. - №3. - С. 2177-182.

Висновок. Представлені результати дослідження отримані у ході проведення дисертаційного дослідження Шкути О.О., характеризуються належним теоретичним і методологічним рівнем, мають значну практичну і теоретичну значимість і будуть використані в навчальному процесі Університету державної фіскальної служби України з предметів «Кримінальне право» та «Кримінально-виконавче право».

Підпис членів комісії:

Директор навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

В.В. Топчій

Завідувач кафедри
кримінального права та кримінології
кандидат юридичних наук, доцент

Г.В. Дідківська

Професор кафедри
кримінального права та кримінології
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,

О.І. Богатирьова

**ПІВДЕННЕ МІЖРЕГІОНАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ З ПИТАНЬ ВИКОПАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ ТА ПРОБАЦІЇ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ**

" 12 " вересня 2017

№ 03/17

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Шкути Олега Олеговича
«Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої
системи України»
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності
12.00.08 – кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право**

Південне міжрегіональне управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації розглянуло результати дисертаційного дослідження Шкути О. О. «Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України», які були представлені у виді наукових статей, і які характеризуються належним теоретичним і методологічним рівнем, мають значну практичну і теоретичну значимість і будуть використані особовим складом органів і установ виконання покарань у роботі із засудженими.

1. Шкута О.О. Релігія як засіб виправлення засуджених до позбавлення волі: ретроспективний аналіз. Право і суспільство : Науковий журнал. – 2014. - №6-2. – С. 137-141.
2. Шкута О.О. Нормативно-правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи України. Прикарпатський юридичний вісник. 2015. - № 2 (8). С.165-168
3. Шкута О.О. Визначення пенітенціарної системи як елемента кримінально-виконавчої доктрини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : «Право» - 2016. - №37. – С. 79-83.
4. Шкута О.О. Компаративістський аналіз функціонування пенітенціарних систем зарубіжних країн. Науковий вісник Херсонського державного університету, серія : «Юридичні науки». 2-16. - №1. – Т. 4. – С. 53-55.
5. Шкута О.О. Деякі питання діяльності спеціальних комісій як складової соціального партнерства пенітенціарної системи України. Право і суспільство : Науковий журнал. – 2016. - №3. – С. 2177-182.
6. Шкута О.О. Алгоритм реформування Державної пенітенціарної служби України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : «Право» - 2016. - №36 – Т-2. – С. 113-116.

Почальник Управління пробації
Південного міжрегіонального управління
з питань виконання кримінальних покарань та пробації

О.А. Досенко

Додаток Ж**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Шкута О. О. Пенітенціарна система України: теоретико-прикладна модель : монографія. Херсон : Гельветика, 2017. 366 с.

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Шкута О. О. Об'єктивна сторона ухилення від відбування покарань у вигляді обмеження та позбавлення волі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. 2014. № 11. Т. 2. С. 90–92. (Серія «Юриспруденція»).

2. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади підготовки персоналу виправного центру Державної пенітенціарної служби України. *Науковий вісник Херсонського державного університету* : зб. наук. пр. 2014. № 6–1. Т. 3. С. 213–216. (Серія «Юридичні науки»).

3. Шкута О. О. Нормативно-правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи України. *Прикарпатський юридичний вісник* : зб. наук. пр. 2015. № 2 (8). С. 165–168.

4. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади призначення покарання у вигляді тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні. *Право і суспільство* : наук. журнал. 2015. № 3. С. 182–186.

5. Пузирьов М. С., Шкута О. О. Перші міжнародні пенітенціарні конгреси (1846, 1847, 1857 рр.) як історико-правовий вимір порівняльних кримінально-виконавчих досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. Вип. 19. С. 106–108. (Серія : Юриспруденція).

6. Шкута О. О. Алгоритм реформування державної пенітенціарної служби України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : зб. наук. пр. 2016. № 36, т. 2. С. 113–116. (Серія «Право»).

7. Шкута О. О. Визначення пенітенціарної системи як елемента кримінально-виконавчої доктрини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : зб. наук. пр. 2016. № 37. С. 79–83. (Серія «Право»).

8. Шкута О. О. Генезис становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи незалежної України. *Підприємництво, господарство і право* : наук.-практ. госп.-правовий журнал. 2016. № 2 (240). С. 153–157.

9. Шкута О. О. Деякі питання діяльності спостережної комісії як складової соціального партнерства пенітенціарної системи України. *Право і суспільство* : наук. журнал. 2016. № 3. С. 177–182.

10. Шкута О. О. Історико-правовий аналіз формування терміна «пенітенціарна система» у кримінально-виконавчому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету* : зб. наук. пр. 2016. № 2. Т. 3. С. 41–44. (Серія «Юридичні науки»).

11. Шкута О. О. Компаративістський аналіз функціонування пенітенціарних систем зарубіжних країн. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 1. Т. 4. С. 53–55. (Серія «Юридичні науки»).

12. Шкута О. О. Концептуальні принципи пенітенціарної політики України. *Підприємництво, господарство і право* : наук.-практ. госп.-правовий журнал. 2016. № 5 (243). С. 81–85.

13. Шкута О. О. Окремі питання залучення до праці засуджених до позбавлення волі. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 1. С. 111–118. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/9-2016/shkuta.pdf>.

14. Шкута О. О. Правове забезпечення функціонування пенітенціарної системи України. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 254–261. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/11-2016/shkuta.pdf>.

15. Шкута О. О. Формування сучасного кадрового забезпечення в

державній пенітенціарній службі України: Теоретико-прикладні засади. *Право і суспільство* : наук. журнал. 2016. № 2. С. 183–187.

16. Шкута О. О. Сучасні проблеми реалізації кримінально-виконавчої політики як засобу запобігання злочинності. Теоретико-прикладний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник* : зб. наук. пр. 2017. № 6 (21). Т. 2. С. 154–157.

17. Шкута О. О. Теоретико-правовий аналіз поняття «пенітенціарна система». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. 2017. № 30, т. 2. С. 56–59. (Серія «Юриспруденція»).

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

1. Богатирьов І. Г., Шкута О. О. Теорія дослідження пенітенціарної системи України крізь призму науки кримінально-виконавчого права. *Публічне право* : наук.-практ. юрид. журнал. 2016. № 2 (22). С. 189–195.

2. Шкута О. О. Актуальные вопросы реформирования системы учреждений исполнения наказаний государственной пенитенциарной службы Украины. *JURĪDIC NATIONAL: Teorie i Practică*. 2016. № 2 (18). С. 117–119.

3. Шкута О. О. Влияние национального законодательства на эффективность работы государственной пенитенциарной службы Украины. *VISEGRAD JOURNAL on human rights*. 2016. № 1/1. С. 163–169.

4. Шкута О. О. Проблемы медико-санитарного обеспечения осужденных в исправительных колониях Украины. *Феміда* : республикан. юрид. науч.-практ. журнал. 2016. № 6 (246). С. 30–33.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Шкута О. О. Становлення та розвиток інституту ресоціалізації засуджених в законодавстві України (історичний аналіз). *Держава та правотворчість в сучасній Україні: теорія, практика, перспективи* : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 24 листоп. 2012 р.). Дніпропетровськ : Дніпропетров. гуманітар. ун-т, 2012. С. 113–117.

2. Шкута О. О. Примусове лікування засуджених у виправних колоніях

ДПтС України потребує удосконалення. *Проблеми протидії злочинності у XXI столітті: вітчизняний та міжнародний досвід* : матеріали Міжнар. симпозиуму (Чернігів, 24 квіт. 2015 р.) / за ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Чернігів : Буковин. держ. фінансово-економічний ун-т, Апеляційний суд Чернігівської області, 2015. С. 81–83.

3. Шкута О. О. Деякі проблемні питання реформування державної пенітенціарної служби України. *Нові завдання та напрямки розвитку юридичної науки у XXI столітті* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 26–27 лют. 2016 р.). Одеса : Міжнарод. гуманітар. ун-т ; Ін-т нац. та міжнарод. права ; Півден. регіон. центр Нац. академії правових наук України, 2016. С. 170–172.

4. Шкута О. О. Соціально-правовий механізм забезпечення прав і свобод неповнолітніх засуджених в Україні. *Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх* : матеріали наук. семінару (Київ, 17 берез. 2016 р.). Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби ДПтС України, 2016. С. 71–73.

5. Шкута О. О. Наукове визначення предмета реформування Державної пенітенціарної служби України. *Сучасні тенденції в юридичній науці України* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 18–19 берез. 2016 р.). Харків : Гельветика, 2016. С. 92–95.

6. Шкута О. О. Корупційні ризики в процесі реформування державної пенітенціарної служби України. *Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції* : збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 15 квіт. 2016 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінологічна асоціація України. Харків : ХНУВС, 2016. С. 169–171.

7. Шкута О. О. Проблема дотримання прав і свобод засуджених у місцях несвободи України. *Сучасна кримінально-правова політика України: законотворчість та судова практика (тенденції, проблеми і шляхи їх подолання)* : матеріали круглого столу (Дніпропетровськ, 22 квіт. 2016 р.). Дніпропетровськ : ДДУВС, 2016. С. 252–254.

8. Шкута О. О. Концептуальные основы развития пенитенциарной системы Украины. *Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика* : материалы Междунар. заочной науч.-практ. конф. (Могилев, 20 мая 2016 г.). Могилев, 2016. С. 308–311. URL : http://www.institutemvd.by/components/com_chronoforms5/chronoforms/uploads/20161021124615_Vyhodnye_dannye.pdf.

9. Шкута О. О. Фундаментальні засади розбудови пенітенціарної політики України у ХХІ ст. *Актуальні проблеми модернізації законодавства та освіти в умовах євроінтеграційного поступу України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 27–28 жовт. 2016 р.). Чернігів : Академія ДПтС, 2016. С. 335–337.